

K

11243/5

319960717

COBISS •

**Sergij
Vilfan**

**ZGODOVINSKA
PRAVOTVORNOST
IN SLOVENC**

5

Sergij Vilfan

ZGODOVINSKA PRAVOTVORNOST IN SLOVENCİ

Cankarjeva založba

Avtor: † dr. SERGIJ VILFAN,
akademik in zaslužni profesor za pravno zgodovino
na Pravni fakulteti v Ljubljani

11243

N 9 -10- 1996 / 717

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

34(497.12)(091)

VILFAN, Sergij

Zgodovinska pravotvornost in Slovenci / Sergij Vilfan. –
Ljubljana : Cankarjeva založba, 1996. – (Zbirka Pravna obzorja ; 5)

ISBN 86-361-0927-2
57537536

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, št. 415-168/96, z dne 30. 5. 1996,
se od te knjige plačuje 5% davek (po 13. t. tar. št. 3 Zakona o prometnem davku).

Vsebina

Predgovor.	13
--------------------	----

§ 1 Uvod

I. Tradicionalna zasnova	17
II. Pravotvornost	18
III. Omejitev na kmete?	20
IV. Izbira snovi	22

§ 2 Pravotvornost pod vprašajem

I. Pravotvornost in država	27
II. Pogledi na pravotvornost	31
1. Pravni pozitivizem	31
2. Zgodovinskopravna šola	32
a) Iskanje specifičnega pravnega duha	32
b) Vpliv zgodovinskopravne šole na študij prava v Avstriji	35
3. Socialni darwinizem v pravu in Slovenci.	37
4. Slovenske politične potrebe	41
III. Vzporednice in mit o hlapčevstvu	44

§ 3 Odmevi historičnopravne šole pri Slovencih

I. Začetki iskanja »narodnega« prava.	59
II. Pravno-slavistična smer ože pojmovanega slovenskega prava	62
1. Metod Dolenc	62
2. France Goršič in njegova »slovenska pravna šola«	73
3. Razlike znotraj smeri in skupne poteze	81
4. Mihail Jasinski.	82
III. Realistična smer ali smer ugotavljanja celotnega prava na Slovenskem.	83
IV. Združitev problematike in metod.	87

§ 4 Pravne starosvetnosti

I. Pravne starosvetnosti in njihov pomen	91
II. Zbiranje pravnega »narodnega blaga«	93
III. Kako razvrščati podatke?	102
IV. Pravni običaji in pesniško-pripovedno izročilo	104
1. Vprašanje krajevnosti in časovne določljivosti	104
2. Potujoča izročila	105
3. Ustoličevanje kot primer krajevno določnejšega izročila	107
4. Krajevno vezano leposlovno izročilo	110
V. Pravna simbolika	111
1. Njen pomen ob izbranih primerih	111
2. Pravna simbolika in ljubljanski rotovž	112
3. Simbolična pravna dejanja v slovenski pravni literaturi	115
4. Za kritičnost pri iskanju simbolike – klobuk, ščit in vrč	117
VI. Reki in pregovori	120
VII. Pravne starine	129
1. Pravno starinoslovje kot veja pravne zgodovine	129
2. Zborovališča	130
3. Mejniki in lastniška znamenja	133
a) Mejnik (terman, konfin)	133
b) Lastniška znamenja	135
4. Rovaši	136
a) Izrazje in oblika	136
b) Glasovalni rovaši	137
c) Volilni rovaši	138
č) Zadolžnice	140
d) Dobavnice in dokaz izvršenih storitev	142
e) Žrebalni rovaši	144
f) Števeni rovaši	145
g) Oblike zapiskov	146
5. Vaški grbi	147
VIII. Rota in prisega	149
1. Prisega in njene vrste	149
2. Rota in njej poganski izvor	149
3. Prisega in priseganje	154

§ 5 Običajno pravo, obče sodbe in praksa

I. »Ljudska« ustvarjalnost?	159
II. Običajno pravo.	160
1. Relativnost pojma.	160
2. Plemenska prava in staroslovensko pravo	161
3. Običajno pravo do kodifikacij	164
4. Pod udarci pozitivizma	165
5. Nasprotja v vrednotenju	166
III. Obče sodbe.	167
1. Pravno napotilo kot dvomljiv ideal	167
2. Obče sodbe kot specifičen pojem	170
IV. Iz prakse gorskih zborov.	173
1. Dolenčeva odkritja	173
2. Gorsko pravo in njegovi spoznavni viri	174
3. Izbor iz zapisnikov	176
a) Osebno pravo	176
b) Pogodbe	178
c) Zasebni rubež in samopomoč.	179
č) Odškodnina	179
d) Dedovanje	180
e) Kazensko pravo	180
4. Globalna ocena gorskega prava	182

§ 6 Soseske (vaške skupnosti)

I. Soseska in sorodni izrazi	187
II. Starejša obdobja župe in župana.	190
1. Ohranitev izrazja iz dobe pred zemljiškimi gospodvi.	190
2. Zveza s staroslovensko dobo	191
3. Poskusi razlage	193
4. Župa in župan na prehodu pod zemljiška gospodstva in v poznem srednjem veku	194
III. Prilagajanje spremembam	196
IV. Prva stoletja novega veka	199
1. Razširjenost županov	199
2. Devin in Goriška	201
3. Tolminsko in Bovško	204
4. Istra	205

5. Kranjska	206
6. Štajerska	206
7. Koroška	207
V. Pregled delovanja starejših vaških skupnosti	209
VI. Absolutizem, župani in rihtarji	211
VII. Ogrska	214
VIII. Soseske v dobi upravnih občin	215
1. Nastanek upravnih občin	215
2. Kobariški kot	217
3. Ob Tržaškem bregu	218
4. Primer iz Notranjske	226
5. Osrednja in vzhodna Slovenija	227
6. Belokranjske skupne kleti	229
7. Začetek odmiranja	230
IX. Fantovske skupnosti	232

§ 7 Skupni svet naselij

I. Skupni svet med naselbinsko skupnostjo in solastni	237
II. Razvoj skupnega sveta	239
III. Tradicije in pravna ureditev ob koncu srednjega vel	241
IV. Vplivi recepcije rimskega prava in novi spori	243
V. Ograjevanje	245
VI. Gmajna v okrilju upravnih občin	247
VII. Pravice posameznih gospodarstev in recepcija običajnega prava glede njih	249
VIII. Ureditev skupnega sveta po krajevnih izročilih	253
1. Vzhodno od Trsta	253
2. Skupni svet v kobariško-breginjskem kotu	256
3. Notranjska in sosedna Primorska	262
4. Dolenjska in belokranjska gmajna	262
IX. Posegi agrarnih operacij	264
X. Čigavo pravo?	265

§ 8 Zbori

I. Veča, pojezda, pravda – stari slovenski pravni izrazi	269
1. Zbor ali skupščina?	269
2. Veča	270
3. Od pojezde do pojede	272
4. Pravda	277

II. Veče in pravde deželskih sodišč	280
1. Deželska sodišča kot nosilci podeželske avtonomije.	280
2. Deželskosodni zbori (veče).	281
3. Kolegijski organi deželskih sodišč – županske pravde in njihovo nazadovanje	282
4. Prilagajanje novemu kazenskemu postopku	285
5. Ostanki starega deželskega sodstva	285
6. Koprski glavar Slovanov	286
III. Nadiški Slovenci in njihova večstopenjska podeželska avtonomija	288
1. Nadiški dolini in njuna gastaldija	288
2. Zapuščine plemenskih družb?	289
3. V območju patriarhove svetne oblasti, gastald in zemljiška gospodstva	291
a) Gastald	291
b) Zemljiška gospodstva	291
c) Gastaldovo sodišče	292
4. Jurisdicenti in vaški zbori kot oblika vaškega sodstva	293
5. Gastaldovi banki v beneški dobi	294
6. Arengi kot zbori dekanov.	296
7. Jurati.	297
8. Najbolj razvita kmečka avtonomija med Slovenci	297
IV. Koseške skupnosti	299
V. Nižje sodstvo in gorske pravde	302
1. Patrimonialno sodstvo	302
2. Gorske pravde.	302
a) Premoženskopравни temelji – zajem po gorskem pravu in njegovi udeleženci	302
b) Gorske skupnosti	304
c) Gorski zbori, njihov namen, sestava in čas sestajanja	305
č) Potek gorskih pravn	307
VI. Obrambne skupnosti	309
VII. Sejmi in žeganja	314
1. Zbiranje iz daljnjih krajev	314
2. Kupčijski in kulturni zbori na Slovenskem	314
3. Semanji mir	315

4. Semanje sodstvo	316
5. Plesi in poskusi prepovedi	318
6. Opasilo kot kraj posebnega miru	318
VIII. Ob kmečkih uporih	323
IX. Ločitev prava po vrstah zborov?	325
X. Ljudsko sodstvo?	326

§ 9 Premoženjskopravna razmerja

I. Med splošnim in posebnim.	329
II. Prvotne vrste lastnine	331
1. Izrazje.	331
2. Lastnina velike družine?	331
3. Priznane vrste lastnine.	334
III. Posledice hubnega sistema.	335
1. Huba	335
2. Kmečki zajmi.	337
IV. Kmečka svobodna lastnina v sistemu zemljiških gospošte	339
1. Svobodniki	339
2. Kmečka prostolastna zemljišča	340
V. Deljivost kmetij	341
1. Deliti ali ne deliti?	341
2. Priložnosti za delitev, pogodbeni in oporočni svoboda.	343
VI. Izročilne pogodbe in preživitev	345
VII. Solastnina na travnikih	348
VIII. Planine, raba gozdov in razvoj skupnih pravic v solastnino	349
1. Različni razvoj skupnega sveta	349
2. Starejše oblike	350
3. Servitutna regulacija	352
4. Primeri z Goriškega	355
5. »Roža« na Trebiščini v Trenti.	357
6. Servitutna regulacija v Bohinju	358
7. Planine nad Kamnikom	362
8. Planine nad Mozirjem	362
IX. Sklepanje pogodb.	364
1. Od pogajanj do sklenitve	364
2. Alkoholne pijače pri sklepanju pravnih opravil	365

a) Likof	365
X. O socialni komponenti v obligacijah	367
XI. Primeri posebnih vrst pogodb.	373
1. Kupna pogodba za živino	373
2. Reja živine in spolovina.	374
3. Družbena pogodba pri sirarstvu	379

§ 10 Pravo zakonske zveze

I. Na prehodu iz plemenske družbe v razvito družbo zemljiških gospostev (fevdalno družbo)	389
1. Pristop v duhu zgodovinskopravne šole	389
2. Izrazje	392
3. Slovstveno izročilo	397
4. Koliko lahko sklepamo iz običajev?	399
5. Arheološki in pisani viri	404
a) Poganska zakonska zveza	404
b) Vpliv pokristjanjenja.	408
c) Zakon sodni ljudem	412
č) Težave novih zahtev	413
II. Od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja.	415
1. Svetna plat zakonske zveze	415
2. Zveza z družbeno strukturo	415
a) Visoko plemstvo	415
b) Slovensko nižje plemstvo – kosezi	417
c) Poročna prisila	419
č) Pogoji za poroko med nesvobodnjaki različnih gospodov in posledice takih porok	421
d) Zakonska zveza med svobodnjaki in nesvobodnjaki	422
e) Vloga sorodstva	423
III. Zakonska zveza ob prehodu iz srednjega v novi vek.	425
1. Možnosti za različice	425
2. Skrivni zakoni in ohranitev domačih poročnih običajev	425
3. Pijača v poročnih obredih.	429
4. Jutrna	433
a) Primerjalno	433
b) Na Slovenskem	436

5. Poročna prisila po starših in ugrabitev obljubljenih nevest	440
a) Stanovi proti cerkveni jurisdikciji na Kranjskem	440
b) Ugrabitev kot pravna institucija na Kranjskem?	441
c) Poročna prisila po starših	442
č) Ugrabitev kot izhod v sili	444
IV. Po sredi 16. stoletja	446
V. Povzetek o zakonski zvezi	449

§ 11 Kazensko pravo

I. Težje kazenske zadeve in deželna sodišča	455
II. Uboj in oprostilna sodba l. 1401	457
III. Mimo zakona v začetku novega veka	459
IV. Javnost izvrševanja kazni in njeni odmevi.	464
V. Nekaj izročila	466
VI. Manjše kazenske zadeve	468
VII. Kriminalna geografija	473

§ 12 Brez vprašaja

Literatura in kratice	483
Zusammenfassung	
Die historische Fähigkeit zur Rechtsbildung und die Slowenien	486

Predgovor

V »Pravni zgodovini Slovencev« (Slovenska Matica, Ljubljana 1961, 568 strani) sem predmet pravne zgodovine obravnaval v širšem pomenu: pravo, ki je v obravnavanih obdobjih veljalo pri Slovencih. Pri tem ni bilo najbolj pomembno nekdaj skoraj osrednje vprašanje, kakšen je etnični izvor posamezne pravne institucije ali norme. Prva naloga je bila, ob primernem združevanju in usklajevanju kronološkega in sistematičnega razporeda snovi sestaviti globalno podobo, v okviru katere bo mogoče postavljati in razvijati nadaljnja vprašanja. Vzročnost je obravnavana predvsem z gospodarsko- in družbenozgodovinskega gledišča.

Ko sem delo oddal v tisk, sem se zavedel, da je v njem le malo tiste snovi, ki bi se kakor koli povezovala z vprašanjem o nosilcih pravotvornosti nasploh in slovenskega prava posebej. Zato sem na koncu opozoril vsaj na nekatere zorne kote, ki bi jih bilo treba upoštevati v prihodnje.

Prav vprašanje o tem, kdo ustvarja pravo in kakšen pomen je pri tem imelo ljudstvo, pa je nekdaj najbolj zanimalo in zaposlovalo pravne zgodovinarje (zlasti tudi slovanske), ki so ga radi reševali s tem, da so neki pojav brez daljšega premisleka in po nekih zelo svojevoljnih merilih razvrščali v romansko-germansko shemo, ob kateri je slovanskemu kompleksu ostajal le razmeroma ozek prostor. Čeprav je vprašanje takega razvrščanja z večjim mednarodnim sodelovanjem in spoznavanjem začelo izgubljati ostrino, zanimanje zanj ni nikdar popustilo, v zadnjem času pa se celo zdi, da je znova začelo pridobivati pomen. Pri tem se je zanimanje deloma preneslo od ožje pojmovane pravne zgodovine na nekatere razvijajoče se stranske veje, kot je pravna etnologija. Toda v vsakem primeru je treba tudi pri

razširitvi problematike na nove zorne kote ostajati pri pravnozgodovinski metodi, le da so med klasično pravno zgodovino in »ljudskimi« aspekti precejšnje kvantitativne razlike, zlasti glede tega, kakšni viri se uporabljajo.

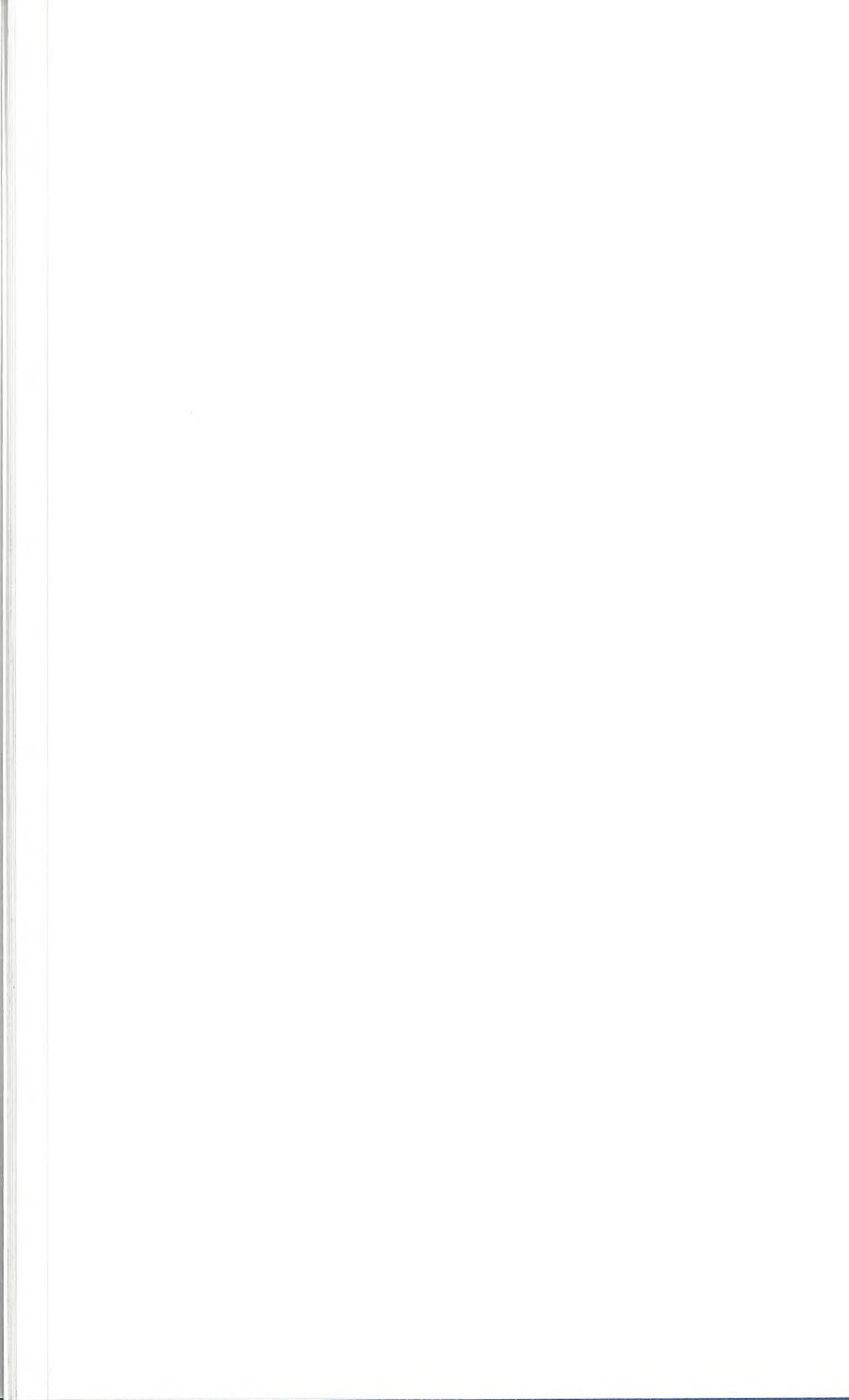
Da v nakazani smeri zastavljena problematika pravotvornosti v »Pravni zgodovini Slovencev« – kot sploh v standardnih priročnikih pravne zgodovine – ne prihaja do veljave, je med drugim posledica dejstva, da izročilo kot eden izmed virov ne dopušča dosledne razvrstitve snovi po obdobjih. Tudi bi razglabljanje o etničnem ali siceršnjem (celo pradavnem) izvoru pojava zahtevalo nenehne primerjalne ekskurze in prebijalo okvir kolikor toliko zaokrožene pravne zgodovine. Zato je problematika pravotvornosti specifična in zahteva posebno obravnavo.

Od »Pravne zgodovine Slovencev« se obravnava pravotvornosti torej razlikuje v več pogledih: predvsem po osrednjem problemu, ki se izraža v naslovu in ki se ga je treba lotiti na svojski način; drugič tukaj ne gre za kolikor mogoče enakomerno obravnavo vseh panog prava, temveč je težišče v tistih odsekih, za katere so dosedanje raziskave ustvarile vsaj nekaj pogojev; tudi časovni razpored ni v ospredju, temveč je upoštevan le tedaj, kadar to dopuščajo ali zahtevajo viri; pravna sistematika je deloma upoštevana v naslovih poglavij, sicer pa je razpored svoboden in se prilagaja zastavljeni nalogi.

Skratka: Medtem ko naj priročniki in učbeniki pravne zgodovine nudijo uravnotežene preglede celotnega prava nekega zgodovinskega območja, gre pri Zgodovinski pravotvornosti za tematski problem in je obravnavana naravnana bolj problemsko. Zorna kota sta različna, zajeti predmeti pa se seveda, kot je pri sorodnih vedah nujno, delno prekrivajo, vendar – kolikor je količinska ocena sploh mogoča – ne več kot glede kake desetine gradiva.

Prav zaradi nakazane zasnove, ki se drži nekega osrednjega vprašanja, naslednje strani tudi niso zamišljene kot skladovnica gradiva, temveč vsebujejo izbor nazornih primerov, ki osvetljujejo izbrano temo.

§1 Uvod

I. Tradicionalna zasnova

Znanost o zgodovini prava je nastala v 19. stoletju. Čas nastanka ji je vtisnil doslej neizbrisen pečat. Pri presoji preteklih stoletij so izhajali iz svoje sedanjosti: pojmi in izrazje, miselnost, vrednote, predstave o nacionalni pripadnosti raznih družbenih plasti in vrsta drugih okoliščin v tem stoletju so postali izhodišča za presojo zgodovine in celo trajne resnice, ki so jih predstavljali iz svojih časov v bližnjo in daljnjo preteklost. Nastala je trdna zgradba ugotovljenih dogodkovnih dejstev, razumljenih po merilih gibanj, ki so bila moderna v 19. stoletju. V to zgradbo se je vselila pravnozgodovinska veda stoletja, ki se izteka. Opremila jo je z množico dejstev, ki jih sto let prej niso niti slutili, jo pri tem bolj ali manj posrečeno dozidavala, toda temeljna zasnova se je v veliki meri razvijala v zastavljeni smeri.

Ob začetku nacionalnih konfliktov je bil položaj slovenskega naroda že zaradi njegove maloštevilnosti neprimerljiv s položajem tistih narodov, ki so se upravičeno ali tudi neupravičeno istovetili s kako obstoječo »nacionalno« državo, ki ji je njeno politično zgodovino pisje pletlo resnične ali prikrojene lavorike slavne zgodovine. Iz projekcije tega položaja na prejšnja stoletja se je rodil mit o tisočletju slovenskega hlapčevstva.

Razumljiva posledica te projekcije je bilo prepričanje, da so Slovenci več kot tisoč let živeli po tujem pravu, prepričanje, ki je izključevalo vsako lastno pravotvornost. Občasni poskusi, omiliti tako skrajno negativno oceno, so sicer pri mnogih naleteli na ugoden sprejem, splošne podobe pa le niso spremenili. Današnja vednost o zgodovini prava na Slovenskem omogoča, da se vprašanja lastne pravotvornosti in s tem povezanega »tujega prava« na novo lotimo.

II. Pravotvornost

Pravotvornost je sposobnost neke osebe ali skupine, da ustvarja pravo. V 19. stoletju, ki je ljubilo poenostavitve, se je pravotvornost (podobno kot mnoge druge domnevne skupinske lastnosti) uvrstila med sposobnosti, ki jih imajo nekateri narodi v posebni meri, drugi pa je ne morejo imeti. Nacije so se pojmovale kot organizmi s popolnoma določenimi in specifičnimi lastnostmi. Tudi če so se taka skrajna stališča redkokdaj izrecno postavljala, so prihajala do veljave že v tem, da npr. v pravnozgodovinskih učbenikih 19. in zgodnjega 20. stoletja možnosti slovenske pravotvornosti v katerem koli obdobju sploh niso omenjali. Šele potem pa so se, vendar omejeno na nekaj slovenskih avtorjev, pojavila tudi nasprotna prizadevanja.

Pri tem so imeli pred očmi dve predstavi o nastajanju prava, ki ju niso vedno zavestno ločili. Na eni strani naj bi šlo za ustvarjanje in z njim prepleteno izvajanje prava, ki kažeta precejšnja znamenja spontanosti, anonimnosti in izvirnosti v smislu tega, kar je veljalo in deloma še velja za »ljudsko.« Na drugi strani so poznali predvsem nastajanje prava v organiziranih oblikah, značilnih za moderne države in njihovo načrtno zakonodajo. Obe plati pravotvornosti sta del celostne pravne zgodovine, vendar tako, da je glavni predmet te vede organizirano nastajanje prava. Zato v sistematično zasnovanih delih o pravni zgodovini ostaja tradicionalna »ljudska« plat ob strani. Prav to plat pa so imeli v mislih, kadar so govorili o ljudskem ali narodnem pravu, o pravu kot izrazu nacionalnega pravnega duha. Pri tem je Slovenec v splošnih predstavah o starejši zgodovini posebno kratko odrezal, posledice pa so občutne še ob koncu 20. stoletja.

Tu ne bo govor o nastajanju prava nasploh, temveč le o tisti plati nastajanja, ki ji v zgodovini pripisujejo »ljudskost« v pravkar označenem pomenu. Hkrati s tem, ko se lotevamo vprašanja narodne ali sploh ljudske pravotvornosti, se moramo zavedati, da začenjamo diskusijo tam, kjer nam jo je zapustila starejša veda. Obe besedi in oba pojma, tako ljudskost kot tudi pravotvornost, sta otroka svojega časa. Že uvodoma naj povemo, da bo razpravljanje o tem pokazalo, da so glede obeh umestni precejšnji pridržki, da besed ni mogoče uporabljati kar poprek in da je bil razvoj v širšem prostoru preveč prepleten, da bi bilo mogoče izhajati s tako grobimi poenostavitvami.

Posebej so upravičeni pridržki, kadar kdo uporablja besedo ljudsko pravo. Ne gre za to, da bi bilo ljudstvo kot individualni organizem tvorec lastnih pravnih sistemov. Gre za posamezne skupine, ki jih po navadi štejejo za dele ljudstva. Te vendarle na nek način reagirajo na pravo, ki mu ga narekujejo drugi. Gre tudi za vprašanje, ali, kdaj in koliko tvorijo take skupine svoja pravna pravila mimo zakona ali proti njemu (*praeter* ali *contra legem*), ali ohranjujejo določene elemente prejšnjih družbenih redov tudi v bistveno spremenjenem okolju poznejšega družbenega reda in kakšne spremembe ti elementi ob tem dožive, kakšni običaji nastajajo v zvezi z novimi pravnimi pravili in zakaj nastajajo, kakšne pravne nazore zasledimo v ljudskih pesmih, pregovorih, pripovedkah itd., in še za mnogo podobnih vprašanj.

Skratka: besedi »Zgodovinska pravotvornost« v naslovu naj nakažeta, da ne gre za pravo v striktnem pomenu besede, kakršnega je uveljavila meščanska družba.

III. Omejitev na kmete?

Vprašanje zgodovinske pravotvornosti seveda ni izolirano. Tesno je povezano zlasti z družbeno zgodovino in se posebej kosa s prepričanjem, da je mogel biti Slovenec (opredeljen po jezikovni pripadnosti) samo kmet-podložnik, ne pa meščan ali celo plemič. Tako je še med obema vojnama nesporno veljalo, da je osrednji, če ne celo edini, predmet slovenske pravne zgodovine pravni položaj kmeta. Zato je bil ta položaj z družbeno-zgodovinske plati v okviru agrarnih razmerij analitično in sintetično najbolj obdelan. Predstava o tem, da je mogel biti Slovenec samo podložni kmet, pa je potrebna temeljitih popravkov in omejitev na kmečko problematiko danes ni več niti potrebna niti umestna. Vendar je ta predstava tako splošno in trdno zasidrana, da se nam pri vsakem nekmetu, ki se pojavi v slovenski zgodovini, vsiljuje potreba razpravljati o tem, ali je bil ali ni bil Slovenec, pri čemer si vsakdo kroji merila po svoje ali pa jih sploh nima. Tako sem ob geslu Pegius, Martin za Enciklopedijo Jugoslavije moral osrednjemu uredništvu najprej odgovoriti na vprašanje, ali je bil slavnj Polhograjec, ki je živel v 16. stoletju v Salzburgu, kjer si je ime po šegah časa polatinil, Slovenec (»Je-li bio Slovenac?«). Odločilni argument, s katerim sem ubranil Pegiusovo slovenstvo, je bil, da je v nekem predgovoru omenil svoj izvor, torej popolnoma nebitvena in naključna okoliščina. To je samo primer za absurdnost tako postavljenih vprašanj, vsaj v času pred 19. stoletjem.

Da bi se izognili nenehnemu vračanju na taka vprašanja in polemiziranju z anahronistično zahtevo po deklarirani jezikovno-nacionalni zavesti posameznikov in celih skupin v času, ko taka zavest nikjer ni bila v ospredju, deklaracija pa še manj v navadi, se ta knjiga vendarle giblje predvsem v kmečkem

okolju. Težišče na agrarnem okolju pa po vsem povedanem ni utemeljeno iz načelnih razlogov, še posebej ne z enačbo Slove-
nec = podložni kmet, temveč je izbrano le iz praktičnega
razloga – da se ne bi morali hkrati in sproti spopadati kar z
dvema utrjenima predsodkoma, ki sta oba enako zasidrana in –
enako napačna. Tako izbiro težišča v podrejeni vrsti opravičuje
tudi sestava virov, med katerimi za mestno in plemiško okolje
prevladujejo lastni napisani viri, medtem ko so viri za kmečko
okolje deloma nastajali zunaj njega ali pa gre za razne oblike
ljudskega izročila. Izročilo pa zahteva tudi razliko v tehniki pri-
stopa in sistematiki.

IV. Izbira snovi

Ta knjiga ni zasnovana kot celostna Pravna zgodovina Slovencev, ki obravnava celotno pravo, kakršno je – ne glede na izvor prava in družbeni sestav njegovih nosilcev – v posameznih obdobjih veljalo v vsakokratnem slovenskem okolju. Naslednje razpravljanje je zasnovano problemsko, ne kot sistematična, enakomerno razpredena sinteza široke snovi. Gre torej za izbor z določenega zornega kota.

Zato ne postavljamo v ospredje snovi, ki jo bolj kompleksno obdelujemo v okviru pravne in družbene zgodovine, zlasti ne glavnih delov ustavne in upravne zgodovine, kot tudi ne razmerij, v katerih prevladuje socialna komponenta: celotna družbena struktura, delovno pravo sploh, tudi če gre za agrarno okolje (poljedelski delavci, viničarstvo, kolonat), razen če je tu in tam opazna tesnejša zveza z ljudskim izročilom. Sploh ne gre za to, da bi povedali o vsem nekaj in še manj gre za priročnik, temveč je izbrano tisto, kar se najlaže povezuje z zastavljenim problemom in kar je avtorju po dosedanjem delu najbolj dostopno in obdelano. Pri tem bo – bolj kot bi bilo mogoče v kronološko/sistematični raziskavi pravne zgodovine – uporabljeno ustno izročilo.

Delna usmeritev h gradivu, zbranemu na terenu po ustnem izročilu in spominu domačinov, nas postavlja pred vprašanje, koliko gre pri taki izbiri snovi za pravno etnologijo ali podobno imenovano vedo. O tem bo na kratko govor v poglavju o pravnih starosvetnostih, uvodoma pa naj bo poudarjeno, da gre pri tej knjigi v prvi vrsti za posebni aspekt pravne zgodovine; pre-sojo, koliko gre v posameznostih hkrati za perspektivo drugih ved, prepušča avtor tem vedam.

Po upoštevanju ustne pripovedi se nekatera poglavja knjige približujejo tudi načinu zgodovinskih raziskav, ki je v zadnjem

času zbudil zanimanje in dosegel velik ugled pod imenom »ustna zgodovina« (*oral history*). Na mednarodnem kongresu zgodovinskih ved (Montreal 1995) je bila ustna zgodovina ena izmed glavnih tem. Pri tem se včasih pozablja dejstvo, da zbiranje ustnih pričevanj le ni tako izredna novost, saj npr. že narekovanje in zapisovanje memoarov ni tako daleč od tega načina dela. Ko smo pred kakimi štirimi desetletji zbirali gradivo v etnografskih ekipah (vzporedno z nami, le bolj v vzhodnih predelih Slovenije, sta občasno delovali tudi podobni ekipi iz Maribora in Celja), si še nismo predstavljali, da bo taka dejavnost nekoč postala skoraj posebna zgodovinska panoga. Seveda je ustna zgodovina, povzdignjena v modno vedo, razvila teoretsko bolj izdelane metode, toda npr. tudi moderna pravna zgodovina je po metodah nedvomno drugačna od tiste pred nekaj desetletji.

Kljub precejšnjemu deležu, ki ga ima v tej knjigi raznovrstno izročilo, obravnava po temeljni usmeritvi pravno zgodovino iz pravkar razložene perspektive.

§ 2 Pravotvornost pod vprašajem

I. Pravotvornost in država

V moderni državi, ki se v pomenu, ki ji ga daje zahodnoevropsko izrazje, razvija približno od 16. stoletja naprej, ustvarja pravo dokaj znan ali določljiv zakonodajalec – monarh ali podoben oblastnik s svojim aparatom, nekateri zbori in nazadnje razna predstavniška telesa. V moderni državi je torej pravotvornost vsaj na videz skoraj samo državna dejavnost. Ta razvoj je glavni predmet vede o zgodovini prava ali s krajšim in za tvorbo pridevnika prikladnejšim izrazom – pravne zgodovine. V standardnih pravnozgodovinskih delih je torej vsaj pri obravnavi novega veka težišče na pravotvornosti državnih vrhovnih in njim podrejenih organov,¹ to pa velja tudi za razvoj prava na Slovenskem. Snov, ki jo obravnavam v Pravni zgodovini Slovencev², se ravna predvsem po takih kriterijih. Ta snov ni neposredni in le v majhni meri posredni predmet pričujoče knjige.

Pravotvornost pa se včasih opazuje tudi iz drugačnega zornega kota, namreč kot sposobnost, tako rekoč trajna lastnost, nekega ljudstva ali naroda, sposobnost, ki jo nekatera ljudstva imajo, druga pa nimajo. Tudi po tej poti se vprašanje pravotvornosti povezuje z državo, namreč v poenostavitvi: pravotvorno je le tisto ljudstvo, ki je državotvorno, ki je v zgodovini imelo svojo državo.

Sledečo obravnavo te plati pravotvornosti naj že uvodoma prehitimo z eno ugotovitvijo: Plemenske monarhije zgodnjega srednjega veka so se umaknile raznim oblikam srednjeveške

¹ To velja med drugim za vsa dela o avstrijski pravni in državni zgodovini novega veka, tudi kolikor zadevajo slovenske dežele. Deloma bo o njih govor tudi v tem poglavju.

² Vilfan, PZS.

države, pretežno dinastičnim tvorbam, ki so temeljile na raznih oblikah osebne nad- in podrejenosti (fevd, ministerialstvo, deželna pripadnost). Do pojava modernega nacionalnega načela, ki ima v raznih delih Evrope različne podlage in merila, torej evropska država ni bila na zavesti širokih mas po jezikovno-nacionalnem ali siceršnjem etničnem načelu zgrajena tvorba. Z današnjimi državami so primerljive le nekatere zgodovinske države, a še to v glavnem in do neke mere primerljive le po ozemlju (geografsko). Ta zelo približna primerljivost pa je ob uveljavljanju nacionalnih držav raznih vrst ustvarjala napačni vtis istovetnosti plemenske družbe, srednjeveških držav in sodobnih nacionalnih držav. Francija se je (kot država) istovetila s Franki, Nemčija z Germani, toda tudi Franki so bili Germani.

V resnici evropske države sploh in tudi slovenske dežele posebej v vmesnem, skoraj tisočletnem obdobju, ki leži med plemenskimi monarhijami in nacionalnimi državami, niso bile istovetne z ljudstvi ali nacijami, kakršne obstajajo danes. Prvič sta sodobna država in zgodovinsko ljudstvo dve kategoriji, drugič so bile v tem obdobju državotvorne le razne precej ozke skupine, oblikovane po steku najrazličnejših historičnih vzrokov. Državotvornost v tem obdobju ni v prvi vrsti ljudska ali narodna lastnost, zato je tudi njena povezava s pravotvornostjo nekega ljudstva ali naroda kot splošno pravilo nemogoča. Še bolj nemogoča je v državah, ki so že po svoji temeljni zamisli (obnova rimskega imperija) ali zaradi dinastične politike (Habsburžani) obsegale različne jezikovne in sploh etnične skupine. Z vprašanjem državotvornosti se zato v tej knjigi ne ukvarjamo in jo prepuščamo pravni zgodovini v ožjem pomenu besede.

Vrh tega pa velja še posebej za srednji vek, da pravotvornost ni izključna dejavnost državnih organov, še posebej ne vrhovnih. Prevlada naturalnega gospodarstva s slabotnim obtokom denarja in še posebej nepismenost širokih plasti prebivalstva je v srednjeveški državi povzročila, da so se razne javne funkcije izvajale ob zelo širokem sodelovanju ljudi po močno razpršenih enotah, v katerih so – v širšem okviru vladajočega družbenega in pravnega reda – nastajala partikularna prava, ki so se lahko v mnogih pogledih med seboj razlikovala.

Vse to seveda ne pomeni, da med državo in pravotvornostjo ni zveze. Pomeni le, da državotvornost ni bila vedno nacio-

nalna lastnost v današnjem pomenu besede in da vprašanja slovenske pravotvornosti ni mogoče vnaprej zavreči, češ da ni bilo »lastne« države.³ Nastajanje prava v starejših obdobjih je preveč zapleteno dogajanje, da bi ga bilo moč strniti v nekaj stavkov.

Vse povedano tudi ne pomeni, da hočemo državne tvorbe, v katerih so se Slovenci znašli pred 19. stoletjem, razglasiti za slovenske nacionalne države. Pač pa je treba vedeti, da se v teh obdobjih drugod po Evropi izraz nacionalne države uporablja v drugačnem pomenu, kot mu ga pripisujemo danes v slovenščini. V stalnem poudarjanju, da Slovenci niso imeli lastne države, se večkrat skrivajo dvojna merila, ki si jih Slovenci po nepotrebnem veliko strožje krojijo kot za druge narode. Marsikaj, kar bi v Zahodni Evropi mirno uvrščali v svojo »*GLORIOUS HISTORY*«, bi Slovenec rad ogorčen brisal iz svoje zgodovine, češ da je tuje. Ali se je tako dogajalo tudi s pravom?

Očitno je, da možnosti za slovensko pravotvornost v zgodovini nasprotuje daleč in trdno ukoreninjeno prepričanje, da je bil slovenski narod v tuji državi narod sužnjev, hlapcev ali v najboljšem primeru kmečkih podložnikov. Ne glede na to, da v tako formuliranem stavku za čas do 19. stoletja tičita dva anahronizma (tuja država kot nacionalni pojem in narod v današnjem pomenu), je treba predvsem spoznati korenine takih posplošitev.

Navedena predstava temelji na steku več okoliščin: Predvsem v nekaterih merilih za presojo slovenske zgodovine, ki so se uveljavila v 19. stoletju pod vtisom takratnih razmer v habsburški monarhiji, pa smo jih vajeni anahronistično vsiljevati prejšnjim obdobjem: po jezikovnem kriteriju ustvarjeni pojem naroda, pojem ustrezne nacionalne države, pojem izključne pripadnosti posameznika le enemu narodu, pojem centralizirane, pravno enotne države, pojem zavestne, hotene germanizacije iz nacionalnih motivov, predvsem tudi pojem »Nemčije« in nemške »nadoblasti« v bismarckovskem pomenu tudi če gre za zgodnji srednji vek.

Zgodovinska zavest narodov se je v Evropi oblikovala okrog srede 19. stoletja ali še nekoliko pozneje. Slovenci so bili tedaj

³ S. Vilfan, Država in dežela, v: Slovenci in država, v pripravi pri SAZU.

res med zelo majhnimi narodi (3% prebivalstva v Avstroogrski monarhiji) in so imeli precej šibko socialno strukturo, čeprav ne tako katastrofalne, kot se včasih prikazuje. Ta položaj se je projiciral tudi na pretekla obdobja predvsem v formuli, da je bil Slovenec od nekdaj samo kmet. Slovenski narod, po prevladujočih predstavah izključno podložniški, tako sploh ne bi bil mogel biti »pravotvoren«. Pozneje je tako gledanje dobilo oporo tudi v pojmovanju prava kot sredstva za vlado nad izkoriščanim razredom, pri čemer so pač mišljena temeljna družbena razmerja.

Nemški plemič ali meščan 19. stoletja (delno samo nemčur iz želje po ugledu) je v tej miselnosti postal model za pretekla stoletja, ko se dilema nemško-slovensko v nacionalnem pomenu sploh ni postavljala. Ker v to predstavo naša tema ni neposredno vpletena, se bomo nanjo kratko povrnili le po potrebi.

Več nadaljnjih okoliščin pa je neposredno in v splošnem negativno vplivalo na sodbe o zgodovinskem položaju Slovencev in o njihovi zgodovinski pravotvornosti:

- pravni pozitivizem;
- zgodovinskopravna ali historičnopravna šola;
- socialni darwinizem;
- politične potrebe.

Vse to je treba poznati, če naj razumemo, kako so se oblikovali pogledi slovenskih avtorjev in še posebej povprečnega izobraženstva na pravotvornost lastnega naroda.

II. Pogledi na pravotvornost

1. Pravni pozitivizem

Od pravnega absolutizma, zlasti začeniši z Jožefom II., je avstrijska država – podobno kot francoska in pruska – hotela biti edini, vse obvladujoči vir prava. Okrog leta 1800 nastali veliki zakoni, kot kazenski zakon in Obči državljanski zakonik, so v resnici po zaslugi dobro delujoče birokracije precej učinkovito urejali velik del življenja širših plasti prebivalstva, pri čemer pa so občudovalci te zakonodaje očitno prezrli, da do zadnjih potankosti to urejanje tudi ni segalo. Ni slučaj, da se je v Avstriji razvilo in krepilo spoštovanje državne norme, prava, ki ga je kot postavljeno, pozitivno pravo ustvarjala država. V tem duhu pravnega pozitivizma so bili vzgojeni tudi slovenski pravniki in postal je trdno jedro slovenske pravne kulture. Pravnik je bil pač izvajalec pozitivnega prava, bodisi da je pravo postavil monarh, bodisi da je bilo sprejeto v parlamentarnem postopku.

Za presojo možnosti za slovensko pravotvornost v zgodovini je postalo usodno, da so v duhu pravnega pozitivizma začeli presojati tudi stoletja in pokrajine, v katerih zakonodaja še zdaleč ni bila podobna tisti v 19. stoletju in v katerih tudi ni bilo ne pravih podlag ne pravih tehničnih možnosti za uveljavljanje pozitivnega prava na široki črti. Tako so pozitivistične predstave devetnajstega stoletja začeli mirno projicirati, del publicistike pa jih še danes projicira v frankovsko dobo in naslednja stoletja, kakor da bi bil l. 820 frankovski mejni grof z imaginarnim kodeksom »germanskega« prava pod pazduho prikorakal med Slovence na čelu armade c. kr. dvornih in sodnih svetnikov, okrajnih glavarjev, sodnih oficialov in žandarjev pa na

mah spremenil Slovence v podložniški narod, ki mu seveda ne bi bilo ostalo drugega kot enajst stoletij popolne pasivnosti.

Kdor si je tako predstavljal zgodovino, je seveda težko sprejel podatek, da so Slovenci še v 16. stoletju poznali ugrabitev nevest in da so kot maščevanje za uboj poznali pustošenje ubijalčevega posestva, če je ta pobegnil. Kot izraz te miselnosti naj že na tem mestu omenimo očitno zmotno prepričanje profesorja ljubljanske pravne fakultete, da v prvi Jugoslaviji nikakor ni moglo priti do ugrabitve nevest (prim. §10/4).

Tem bolj je miselnost pravnega pozitivizma, prenesena na prejšnja stoletja, hromila raziskave starejšega prava in s tem tudi razmišljanja o pravotvornosti.

2. Zgodovinskoppravna šola

a) Iskanje specifičnega pravnega duha

O zgodovini prava so pisali, že preden se je konec 18. stoletja pojavila ta šola. Pomisliti je treba samo na prav zanimive podatke, ki jih je o pravu na Kranjskem zapisal Valvasor. Naravnopravna šola, ki je v slovenskem okolju prevladovala še čez začetek 19. stoletja, je za razlago in praktične potrebe gojila tudi pravno zgodovino. Kljub temu je pravo teoretično imela za statično tvorbo, ki naj bi bila na podlagi razumskih načel povsod enaka. Pri tem so njeni pripadniki pač opazili, da se pravo razvija in da je po svetu zelo različno, vendar v teoriji iz tega niso izvajali posledic.

Nasprotno je zgodovinskoppravna šola zgodovino prava povzdignila v teorijo in jo povezala z brstečo narodno zavestjo. Zato je odločilno posegala v predstave, ki so si jih razni nastajajoči narodi ustvarjali o sebi. Prodrla je s spoznanjem, da se pravo razvija, se v času spreminja. Iskala pa je tudi vzroke za ta razvoj in za to, da je pravo pri različnih ljudstvih različno. Razlago so našli v tem, da so prvotne življenjske razmere, v katerih so nastajala ljudstva, ustvarile »narodnega duha«, ki naj bi bil pri različnih narodih različen, in ki je pri vsakem od njih postal gibalo pravnega razvoja. S tem da so narodnega duha potegnili v ravni črti od plemena do sodobne nacije, so ustvarili daleč pretirani videz identitete neke nacije z davnim plemenom v ge-

netičnem pomenu (etnična čistost), vmesnim obdobjem dali plemensko-nacionalni pečat in močno potencirali zavest o različnosti med narodi. Pri razvoju teh pojmovanj so bili vodilni Nemci, ki so – drugače kot Francozi – pojem nacije v precejšnji meri vsaj v začetnem stadiju osamosvojili od države. Francoski ideal močne države, ki ustvarja nacijo, ljudem nemškega govora ni ustrezal, že zato ne, ker je bila zgodovinska Nemčija v razsulu in ker so bili sami raztreseni po več državah. Bolj bi jim bilo ustrezalo, da bi ljudje nemškega govora ustvarili nacijo in svojo državo, ki bi bila mimogrede vsrkala tudi nekaj ljudi drugačnega govora. Zgodilo pa se je, da so ljudje drugačnega govora v teh predelih Evrope prevzeli to misel in se sami konstituirali v jezikovne ali podobne narode. Tudi pri teh se je ukoženila historičnopravna šola.

Teoretična pojmovanja je zlasti izrazil Friedrich Karl von Savigny (1779–1861), čigar glavno delo je »O poklicanosti naše dobe za zakonodajo in pravno vedo.«⁴ Razločeval je tri načine, kako prihaja narodni duh do izraza: po običajnem pravu, kot pravo pravnikov ali v zakonodaji. Od teh je historičnopravna šola najbolj cenila običajno pravo, češ da nastaja v samem narodu in je najbolj čisti izraz narodnega duha. Po svoji miselnosti je bila šola del gibanja romantike, ki je bila na vrhuncu v drugi četrtini in okrog srede 19. stoletja. Zato se je tesno povezala z nacionalnimi gibanji in v njih obdržala vpliv še dolgo pozneje.

Temu gibanju je med drugimi pripadal eden izmed bratov Grimm, ki sta zaslovela kot zbiratelja ljudskega blaga (pravljice bratov Grimm!). V duhu historičnopravne šole je Jacob Grimm objavil obsežno zbirko izrekov laičnih sodnih kolegijev in drugačnih zapisov, ki naj bi vsebovali staro ljudsko pravo.⁵ Zbirka je spodbudila podobna prizadevanja tudi drugod, o čemer bo še govor.

Zasluga šole je nedvomno v spoznanju o dinamičnosti pravnega razvoja, njena hiba v prevelikem poudarku na etničnih

⁴ Fr. K. v. Savigny, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, prvič 1814, 3. izdaja Freiburg/Br. 1892.

⁵ J. Grimm, *Deutsche Rechts-Altenthümer*, Göttingen 1828; 4., pomnožena izdaja I–II, Leipzig 1922.

razlikovanjih v zvezi z narodnim duhom kot glavnem gibalju pravnega razvoja. Tako so včasih njene nauke, do skrajnosti pretirane, povezovali z nacionalističnimi ali celo rasističnimi tendencami. Kljub temu in čeprav so se kmalu celo v sami Nemčiji pojavili tudi nasprotni glasovi, so pogledi te šole še danes zelo živi, posebno npr. v delitvi pravne zgodovine na romanistiko in germanistiko, ki se jima res da pridružuje etnično manj opredeljiva kanonistika. Na nemškem jezikovnem območju pravna germanistika zajema skoraj vso zahodno- in srednjeevropsko pravno zgodovino, izvzemši rimsko pravo z latinskimi pravnimi izročilom vred in cerkveno pravo.

Historičnopravna šola si posebej prizadeva iskati lastnosti, ki naj bi bile za neki narod ali za siceršnjo etnično skupino posebno tipični. Taka lastnost naj bi bil po nekaterih predstavah rimski individualizem in germanski kolektivni duh. Ta naj bi se med drugim izražal v rodovni skupnosti, imenovani *SIPPE*. Kot tipičen slovanski pojav so nekaj časa hoteli razglasiti župo, kmalu pa je obveljala kot tak pojav ali vsaj kot južnoslovanska posebnost velika družinska skupnost – zadruga. Tej naj bi bil ustrezal poseben kolektivistični duh.

Vsaka etnična skupina je v tem duhu iskala svojega pravnega duha in v njem izražene specifičnosti. Pri tem je primerljiva metoda prihajala le zelo malo do veljave in je vsak vase zaprti krog doma razglašal za svojo posebnost marsikaj, kar je bilo v resnici daleč razširjeno.

Teoretična izhodišča, na katerih je temeljilo »romantično pravo«, povzema eden izmed današnjih nemških avtorjev takole: »V pravu naj bi nova duhovnost dobila poseben pomen z idejo nacije. Poznamo izrek Jacoba Grimma o ,tistem tkanju in snovanju ljudstva', iskanje ljudskega genija v ljudski pesmi in pravlji ... Po svojem načelu je bila nacija za romantiko ljudstvo, povzdignjeno v osebo in razumljeno v človeški obliki ...« Ljudstva so bila »poosebljene enkratnosti, nezamenljiva in z mistično individualnostjo.« Vsako ljudstvo »se je samo sebe videlo v središču sveta. Vsako je bilo izvoljeno, da ozdravi svet s svojo bitjo. V Evropi so bile samo še izvoljene nacije ... Vsako ljudstvo je imelo svoje lastno pravo, ki je ustrezalo njegovi in samo njegovi biti. Življenjske okoliščine ljudstva, njegova zgodovina, njegovo podnebje, njegovo državno ozemlje, njegova

gospodarska ureditev itd. so bile sile, ki naj bi oblikovale enkratno pravo posamezne nacije.«⁶ – Savigny sam ni svojega nauka o tistem tkanju in snovanju postavljaj nad zahtevo po vlogi pravnikov, pač pa je nauk o »ljudskem pravu« do skrajnosti razvil Georg Beseler. V pravkar povzeti oceni romantične šole beremo v zvezi z njim in njegovimi somišljeniki: »Ljudstvo je bila mistična veličina. Postalo je nad-jaz, iz katerega je bilo moč z gotovostjo izvajati vse dobro in izvrstno. Bilo je več kot seštevek pripadnikov ljudstva. Bilo je vir, iz katerega so mogli piti vsi. Bilo je pramati, ki je rodila vso kulturo in ki jo je žal le prevečkrat užalila tuja kultura in z razumom se poigravajoča individualna modrost.«⁷

Pojem narodne pravotvornosti se je tudi pri Slovencih razvijal v znamenju takih nazorov. Ta razvoj ima dve plati:

- kakšni nazori so se v znamenju zgodovinskopravne šole uveljavili med slovenskimi pravniki;

- kako so Slovenci iskali svojega narodnega duha.

Druga plat sega že v jedro naše raziskave, zato se na tem uvodnem mestu omejujemo na prvo, ki v mnogem prispeva k razumevanju načina, kako so reagirali slovenski avtorji.

b) Vpliv zgodovinskopravne šole na študij prava v Avstriji

Slovenski pravniki so se izobraževali večinoma na avstrijskih univerzah na Dunaju in Gradcu, toda tudi študij v Pragi in Zagrebu ne bi bil slovenskim študentom vcepil drugačnih pogledov. Kolikor so namreč Čehi in Hrvatje reagirali na nemške enostranosti, so to storili kvečjemu s svojega gledišča in vseskozi prav tako v duhu iste šole, včasih celo še v z večjim poudarkom.

Vrata v avstrijske univerze so se zgodovinskopravni šoli odprla na stežaj kmalu po marčni revoluciji v letih neoabsolutizma (»Bachovega« absolutizma) z reformo pravnega študija, ki jo je izvedel prosvetni minister Leo Thun Hohenstein. V tem času so postajali kritični do racionalizma Občega državljankega zakonika, ki je temeljil na naravnem pravu in taki

⁶ H. Hattenhauer, *Die geistesgeschichtlichen Grundlagen des deutschen Rechts*, Heidelberg ³1983, 63.

⁷ Hattenhauer, (kot v op. 6) 187–189.

kritičnosti do naravnopravne šole se je pridruževal tudi minister. Reforma je po eni strani sicer gotovo v pozitivnem smislu dajala velik poudarek zgodovinskim temeljem prava, na drugi strani pa je avstrijsko pravno zgodovino – kolikor jo je sploh priznavala – štela za del nemške oz. germanske. Poleg rimskega in kanonskega prava se je torej poučeval predmet *Deutsche Rechtsgeschichte* – nemška pravna zgodovina. S tem se je ustvarjal napačni videz o enotnem pravnem razvoju na vsem nemškem govornem območju v raznih državah, s tem pa tudi na slovenskih ozemljih habsburške monarhije, ki so jih v tem času z monarhijo vred prištevali temu območju. Reforma je imela predvsem namen, da med avstrijskimi pravniki načrtno propagira in utrjuje nemško nacionalno zavest.

Z dobro mero kritičnosti ugotavlja graški profesor Baltl⁸ dve vodilni zasnovi pravne zgodovine na avstrijskih pravnih fakultetah: prvič hipotezo, da vsakemu jeziku ustrezajo določene pravne institucije in drugič enačenje germanskega z nemškim. Temu se je pridruževalo zanemarjanje pravnega razvoja pri narodih monarhije, ki niso pripadali nemškemu govoru.

Leta 1893 so poleg nemške pravne zgodovine uvedli še avstrijsko državno zgodovino, kar je pomenilo, da ima znotraj enotnega nemškega pravnega območja (ki bi ga že tedaj vsakdo moral spoznati kot golo fikcijo) Avstrija svoje posebnosti le glede državne, predvsem dinastične strukture, ne pa na primer glede civilnega prava.

Ideja splošnega, dominantnega germansko-nemškega prava, poleg katerega je obstajalo le neko avstrijsko državno pravo, se je trdno zasidrala in je živela do konca monarhije in še pozneje. Pravnik, šolan v tem duhu, je torej poleg kanonskega, nadetničnega, prava poznal v bistvu le dva zgodovinska pravna sistema: »individualistično«⁸ rimsko pravo in »kolektivistično«⁸ germansko pravo (s precejšnjim poudarkom na rodu – *SIPPE*), ki mu je Gierke pritisnil še tovarišijskopравни pečat (*GENOSSENSCHAFTSRECHT*). Poleg teh dveh je slovenski študent prava morda slišal za neko slovansko pravo, katerega duh naj bi se bil izražal v – tedaj pri nekaterih Južnih Slovanih še obstoječi – ve-

⁸ H. Baltl, *Die österreichische Rechtsgeschichte*, v: *Festschr. Hans Lenzte*, Innsbruck 1969, 35–45.

liki družini ali zadrugi. Drugih prespektiv za slovensko pravotvornost ni bilo videti. Marsikateri neslovanski avtor še danes ne more seči iz alternative germansko-romansko, pri čemer prihaja do takih absurdov, kot je uvrščanje starejšega pismenega postopka v romansko, ustnega pa v germansko pravo, kot da bi bilo analfabetstvo specifična lastnost Germanov.

Duh časa med pravniki ob začetku 20. stoletja morda najbolj nazorno izraža izrek Alfreda Fischla, ki je v svoji knjigi o jezikovnem pravu uvodoma govoril o topo predse boljšeči masi podložnih kmetov, ki ni ničesar pomenila v javnem življenju alpskih dežel.⁹ V tej masi pa naj bi bili po uvodoma nakazani splošitvi tičali vsi Slovenci.

3. Socialni darwinizem v pravu in Slovenci

Ko je pojmovanje prava v duhu historičnopravne šole v Avstriji že dokaj napredovalo, se je proti koncu 19. stoletja ocenjevanje državnopravne zgodovine začelo čedalje bolj povezovali z državnimi in ideološkimi ozadji dosti širšega obsega. Začelo se je pravzaprav že nekoliko prej, l. 1872, ko je profesor nemškega rodu Rudolf von Ihering predaval na Dunaju o temi »Boj za pravo.« V zmagovitem razpoloženju po nemško-francoski vojni je ustvaril delo, ki velja za aplikacijo Darwinovega boja za obstanek na pravo.¹⁰

S slovenskimi razmerami ože povezana pa je nadaljnja aplikacija biološkega nauka, ko se je v novo nastajajoči sociologiji in v teoriji države pojavilo razločevanje med narodi (*NATIONEN*) in plemeni (*STÄMME*). V teoriji države je bilo posebej prilagojeno razmeram v avstrijskem delu habsburške monarhije, v svojih skrajnih posledicah pa se je posebej povezal s slovenskim zgodovinopisjem. Začetnik razlikovanja je graški univerzitetni profesor državnega prava Ludwig Gumpłowicz (že ime pove, da je bil doma na Poljskem), ki je 1883 in 1885 objavil deli, s katerima je vzbudil široko zanimanje.¹¹ Gumpłowicz velja za soustanovitelja sociologije, za posebno vidnega

⁹ A. Fischel, *Das österreichische Sprachenrecht*, Brünn 1901, Vorwort brez pag.

¹⁰ Hattenhauer (kot v op. 6), 203–207.

zastopnika naturalistične družboslovne teorije oz. kot socialni darwinist in kot oče tim. teorije nasilja pri nastanku države. Ker zgodovinopisje nima opravka z naravnimi zakoni, mu ne priznava značaja znanosti, razen če išče družbene zakone in preučuje po naravni zakonitosti dane pojave. Družbeni naravni proces mu izhaja iz poligenizma, razvoja človeštva iz mnogih nepovezanih kali – *HORD*, od katerih je vsaka po naravnem zakonu singenizma posebna etnična enota, ki skuša živeti na račun druge. Nasilje skupine nad skupino v boju ras ustvarja državo, v kateri si gospodujoča skupina asimilira premagano in se spusti v boj z naslednjo. Zato vidi Gumpłowicz v družbeni strukturi držav 19. stoletja »koincidenco poklicnih razredov in stanov z etničnimi in rasnimi razločevanji,« pri oceni pomena, ki naj bi ga imela krvna vez, pa ni prav dosleden. V tej teoriji nasilja se očitno zlivajo v eno: tedaj moderni duh liberalizma, združen z nekoliko prilagojenim darwinizmom (izvor človeštva iz več ločenih skupin prednikov, ne le iz ene), tedaj aktualna etnološka odkritja, zgodovina Srednje Evrope in nacionalna sestava Habsburške monarhije.¹²

S to sestavo je Gumpłowicz povezal svojo sociološko teorijo s pogledi, ki jih je izražal v svojih delih o avstrijskem državnem pravu. V tem pravu je razločeval narode (nacije) od plemen; prvi imajo polno razvito državno in družbeno strukturo, drugi so omejeni na nižje plasti in so politično nesposobni. Od današnjega razločevanja med razvitimi in nerazvitimi narodi se Gumpłowiczeva sociološka delitev razlikuje po tem, da je plemenom v boju za obstanek po njegovem usojen propad, česar danes o nerazvitih nihče ne trdi. Toda v državni teoriji se je začel Gumpłowicz bistveno oddaljevati od teh svojih teoretičnih socioloških izhodišč. V poznejših izdajah svojega Državnega prava je namreč vnesel poglavje Od plemena k naciji, v katerem je najprej za Čehe, potem pa še za Slovence, sklicujoč se na lastna opazovanja v Gradcu, opozoril na to, da se pleme lahko razvije v narod. Za Slovence najbolj črnogleda

¹¹ L. Gumpłowicz, *Der Rassenkampf, Sociologische Untersuchungen*, Innsbruck 1883, ²1909; isti, *Grundriß der Sociologie*, Wien 1885.

¹² Povzetek Gumpłowiczeve teorije z natančnejšimi citati: Vilfan, WG, 5–7.

teorija se torej po lastnem posrednem priznanju njenega očeta prav ob češkem in slovenskem primeru empirično ni potrdila. S tem je Gumpłowicz svojo rasno teorijo ravno ob slovenskem primeru bistveno spodkopal, saj se je izneveril svojemu sociološkemu boju ras, v katerem bi moral po razvojni zakonitosti močnejši asimilirati šibkejšega.¹³

Med pravniki graške šole je sicer že zaradi Gumpłowiczvega osebnega ugleda ta šola zapustila nekaj sledov, toda glavni odmev je našla drugje – v zgodovinopisju ob zadnjem prelomu stoletij. Kjer se je Gumpłowicz sam umaknil, tam so drugi njegovo teorijo ob konkretnem primeru Slovanov in še posebej Slovencev razvili do skrajnosti.

Gumpłowicz sam ni svojega boja ras menda nikdar izrecno apliciral na razmerje med živinorejskimi nomadi in poljedelskimi Slovani, toda vednost o tem razmerju je bila v znanosti že dolgo živa. Nekatere vzporednice med tem razmerjem in teorijo nasilja so se naravnost ponujale. Z vso vehemenco jih je pograbil v Gradcu živeči zgodovinar češkega rodu Ján Peisker, po poklicu bibliotekar. Z uporabo nekaterih grških in latinskih zgodnesrednjeveških spisov, ob tem, kako je nastala bolgarska država, ob sklicevanju na enačbo *SLAVUS* = *SCLAVUS* in na bogato etnološko primerjalno gradivo, da, tudi na podlagi nekaterih računov, izvršenih na podlagi spodnještajerskih urbarjev, je dokazoval popolno nesposobnost Slovanov in njihovih v Sloveniji naseljenih drobcev za kakršnokoli samostojno gospodarsko in državno življenje, tako da so v zgodnjem srednjem veku samo prešli iz turkotatarske sužnosti v nemško.¹⁴ Izrecnih prevzemov Gumpłowiczevih teoretičnih idej je v Peiskerjevem delu malo, inspiracija pa je očitna. Čeprav je v nemški literaturi natekel na precejšen odpor, je bil Peisker s svojimi tezami uspešen

¹³ L. Gumpłowicz, *Das österreichische Staatsrecht*, več izdaj, v katerih se avtorjev pogled ob Čehih in Slovencih razvija, nazadnje Wien ³1907, 67–68; prim. D. Kermavner, Ludwik Gumpłowicz in Slovenci, v: *Naša Sodobnost* 8 (1960), passim; S. Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen*, Graz 1968, 46–47; J. Cvirn, Ludwik Gumpłowicz in slovensko vprašanje, v: Celjski zbornik 1993, 355–365.

¹⁴ J. Peisker, *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung* (Neue Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Slawen 1), Pos. odtis iz Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsg. III, Stuttgart 1905.

s svojima prispevkoma v *CAMBRIDGE MEDIEVAL HISTORY*,¹⁵ odkoder je porazno podobo Slovanov ob času selitev prevzel tudi Arnold Toynbee v svojem epohalnem delu. Slované predstavljá kot dejansko imune za sprejemanje kakršnekoli civilizacije, in čisto v Peiskerjevem duhu pravi, da so predniki Čehov, Slovakov in Jugoslovanov šele pod Avari opravili svoj zapozneli in ponižujoči prvi nastop v zgodovini.¹⁶

Skok graške darwinistično navdahnjene šole v anglosaški svet, ki ga je izvedel Peisker, pa med Slovenci ni odmeval, pač pa je šola med njimi samimi našla neposrednega naslednika. Ljudmil Hauptmann¹⁷ je prevzel in utemeljeval temeljne Peiskerjeve teze posebej glede slovenske zgodovine v srednjem veku in je pri tem razvil zelo minuciozno metodo dela. Posebej je z raznih gledišč dokazoval popolno nesvobodo in brezpravnost Slovencev v zgodnjem srednjem veku. Socialnemu darwinizmu se je pri Hauptmannu po nastanku Jugoslavije pridružil nadaljnji politično-ideološki nagib. Ker bi odkik od popolne slovanske nedržavotvornosti pomenil propad Hauptmannove temeljne teze, je v Hrvatih in Srbih videl plemeni »neslovanske energije«, za Slovence pa rešitev v enem skupnem jugoslovanskem narodu, »kateremu bo moral dati Srb jeklenost svojega kolonialnega tipa, Slovenec solidnost notranje uprave in Hrvat blesteči čar aristokratske kulture.«¹⁸ Razumljivo je, da je ta razvoj hlapčevske teorije pri marsikaterem pripadniku jugoslovanskega poenotenja naletel na naklonjenost. Domnevna svetlejša perspektiva za prihodnost pa ni v ničemer razsvetlila mraka, ki je po teh naukih gospodoval nad starejšo zgodovino in negativna sodba se je kvečjemu še učvrstila.

Pravkar opisanemu razločevanju med nacijami in plemeni je sorodno drugo, ki je prav tako nastalo predvsem na območju

¹⁵ J. Peisker, *The Asiatic Background*, v: *Cambridge Medieval History* 1/1911, 323–359; isti, *The Expansion of the Slavs*, prav tam 2/1913, 418–458.

¹⁶ A. Toynbee, *A Study of History II*, London 1934, izdaja 1939, 315–317; skrajšana izdaja A. Toynbee-D. C. Somervell, *Abridgement of Volumes I–VI*, London–New York–Toronto 1946, ⁵1956, 151–153.

¹⁷ B. Grafenauer, *Ob osemdesetletnici Ljudmila Hauptmanna*, v: Hauptmannov zbornik (SAZU I, Razprave 5), Ljubljana 1966, brez paginacije; isti, *Bibliografski pregled dela Ljudmila Hauptmanna*, prav tam, 11–15.

¹⁸ Lj. Hauptmann, *Priroda in zgodovina v jugoslovanskem razvoju*, Njiva II/7, 113–133.

avstrijske monarhije, namreč predstava o HISTORIČNIH (zgodovinskih) in NEHISTORIČNIH (nezgodovinskih) NARODIH. Poznal jo je že Friedrich Engels¹⁹, razvil pa pozneje Otto Bauer.²⁰ Med zgodovinske narode so šteli tiste, ki so v zgodovini imeli svojo državo in zato razčlenjeno socialno strukturo, med nezgodovinske tiste, ki vsega tega niso imeli in so zato veljali za kmečke narode. Nemška publicistika je vtaknila vse Slovence v drugo skupino. V bistvu je tudi v tem razločevanju šlo za (ekstremno pretirano) projekcijo stanja, kakršno je bilo v prvi polovici 19. stoletja, na več kot tisočletje razvoja, čeprav je bila v drugi polovici stoletja komaj še vzdržna. Take ocene pa niso bile samo teoretične, temveč so imele tudi politične posledice in so vplivale na priznavanje ali nepriznavanje pravic posameznih narodov. V 19. stoletju je bil tudi v političnih bojih zelo cenjen nauk o pridobljenih pravicah oz. o zgodovinskem pravu. Narodi, ki so se istovetili z neko zgodovinsko državo, so zase izvajali pravice tudi v bodoče, drugim pa so jih kot nezgodovinskim odrekli. Proti koncu monarhije so npr. avstrijski pravosodni organi ovirali uveljavljanje slovenščine pred sodišči, češ da velja posestno stanje (v prid nemščine), ki ga je moč spremeniti le, če se sporazumeta obe strani.

4. Slovenske politične potrebe

Ko so si okrog srede 19. stoletja Slovenci morali poiskati primerno mesto med narodi monarhije, gotovo niso mogli sesti med njene najuglednejše vrhove. Treba pa je priznati, da vsaj v državnem zboru kljub maloštevilnosti niso imeli tako zelo nepomembne vloge.

Okoliščine, v katerih se je slovenski narod pojavil na političnem prizorišču, so bile drugačne, kot v primeru velikih

¹⁹ F. Klopčič, O »nezgodovinskih« narodih, Naši razgledi/Razgledi po svetu januarja in februarja 1974; E. Hanisch, Der kranke Mann an der Donau, Marx und Engels über Österreich, Wien-München-Zürich 1978, zlasti pogl. Fr. Engels' Theorie der geschichtslosen Nationen, 169–191.

²⁰ F. Zwitter (in sodel.), Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg, Beograd 1960; isti, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962, 32–37.

držav (npr. Francije), ki so se iz monarhij – praviloma brez spremembe imena – razvile v nacionalne države v zahodnoevropskem smislu, v države, katerih ljudstvo je ne glede na notranjo, pogostoma kaj raznorodno in predvsem jezikovno mešano strukturo, postalo nacija te države. Dotlej pridobljena glorijska nekdanjih vladarjev – in starejše zgodovinopisje je bilo namenjeno predvsem njej – je zdaj obsijala vso državo in njeno prebivalstvo, tudi če dinastije ni bilo več. Te vrste glorijske so si Slovenci še lahko privoščili v 17. stoletju, saj ji je namenjeno glavno Valvasorjevo delo, ki pa velja v prvi vrsti slavi osrednje slovenske dežele. Do 18. stoletja pisci zgodovine pač še niso razmišljali in predvsem ne kategorizirali narodov v duhu nacionalizmov 19. stoletja.²¹ Ko pa se je v srednjeevropskih razmerah nacionalni duh razvijal drugače kot na zahodu, predvsem na jezikovni in/ali siceršnji kulturni podlagi, je bilo težko vzbujati patriotska čustva z opevanjem starih monarhov in njihovih dinastij, še posebno ker Habsburžanov v tem pogledu pač ni bilo mogoče razglasiti za nacionalne vladarje slovanskih narodov.

Proti velikonemški zgodovinski konstrukciji torej ni bilo mogoče v enakem duhu postaviti zgodovinskega prava neke dolgotrajne srednjeveške slovenske države. Ker se ni bilo mogoče postavljati s slavnimi »narodnimi« vladarji, ki bi bili (v stilu nacionalne historiografije) zmleli v prah vse zoprnike, in ker očitno tudi kralj Matjaž ni bil dovolj udaren ideal, je bilo treba mobilizirati duhove z drugačnimi gesli. Kot smo že omenili, je bila socialna struktura Slovencev v 19. stoletju v resnici šibka in to se je moralo izražati tudi v obliki narodnostnih bojev. Usmiljenje s samim seboj je začelo postajati manira, obžalovanje zgodovinske usode politična potreba.

Radoslav Razlag je svoj govor na prvem slovenskem taboru v Ljutomeru 1868 začel z besedami, ki jih je verjetno celo resno mislil: »Več ko tisoč let je preteklo, ko se naši očaki niso smeli zbirati pod milim nebom, da bi se posvetovali o občnih rečeh.«²² Gre za očitno zanikanje vsake možnosti za urejanje skupnih zadev na zborih, ki je bilo pač glavna oblika, v kateri bi

²¹ D. Mihelič, Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja, v: ZŽ 31 (1977), 287–328.

²² J. Vošnjak, Spomini, Izbral in uredil V. Melik, Ljubljana 1982, 243–244.

preprosti ljudje mogli biti skozi dolga stoletja aktivni pri razvoju prava. Naslednjega leta so slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru sestavili interpelacijo na vlado glede jezikovnega vprašanja, v kateri so za dobo tujih fevdalnih gospodov postavili dokaj patetično trditev: »Naš jezik, katerega govoriti se je našim prednikom ostro prepovedalo, pregnal se je iz mest in gradov pod slamnato streho kmetsko, potem pa kot kmetijski jezik zasramoval.«²³ Zopet gre za očitno zavestno in hoteno, pri tem pa še neutemeljeno samoponiževanje, o katerem so bili najbrž prepričani, da bo razvnelo kmečke množice proti Nemcem. Trenutni politični interes je zapeljal k daleč pretirani negativni sodbi o lastni zgodovini na vsej črti.

Ko se je okrog leta 1880 razmahnila nova, močnejša in trajnejša aktivnost Slovencev v političnem življenju, se je tako mnenje razvijalo naprej. Odtod tudi nenaklonjenost slovenskega intelektualca zgodovinskemu pravu: »nas zgodovinsko pravo le vzdržuje v sužnosti.«²⁴ Vse te pomanjkljivosti zgodovinskega prava naj bi odtehtalo naravno pravo. Politično geslo je moglo postati le naravno pravo: »nimamo zgodovinskega prava, mi nimamo krone, ... naše pravo je naravno, narodno,« ... »Nazaj segamo na najstarejše zgodovinsko pravo, na pravo naravno.«²⁵ Posredno je to pomenilo vsaj dvom o možnosti za zgodovinsko aktivnost slovenskega naroda pri nastajanju prava. Spričo prevladujočega prepričanja o pradavni slovenski podrejenosti je slovenska publicistika le redko in razmeroma slabotno dokazovala nasprotno, praviloma pa je narodna propaganda vseh barv tisočletno hlapčevanje pač sprejela kot dejstvo in skušala iz tega na svoj način kovati nasprotno orožje dokaj dvomljive vrednosti, češ – krivi so naši nasprotniki!

S tako razumljenimi političnimi potrebami so se usklajevali tudi zgodovinski miti, saj so bile konceptualne korenine skupne.

²³ Vošnjak, Spomini (kot v op. 22) 295.

²⁴ Vošnjak, Spomini (kot v op. 22) 267.

²⁵ Vošnjak, Spomini (kot v op. 22) 238, 300–301.

III. Vzporednice in mit o hlapčevstvu

Vse doslej nakazane okoliščine so v teku 19. stoletja nujno vedle v eno smer, v postopno nastajanje in krepitev dokaj negativnih pogledov na slovensko zgodovino, ki so se na prelomu v 20. stoletje kristalizirali v podložniškem in celo suženjskem mitu. Da so taki pogledi lahko padli na plodna tla, dokazuje pogled na razvoj podobnih ocen v slovenskem kulturnem okolju.

Prvi, ki je svoj koncept deželne zgodovine razširil po načelu sorodnosti ljudstev in z gledišča Slovanov, je bil pri Slovencih Linhart.²⁶ Po njem so Slovani v 6. in 7. stoletju zasedli nekdanjo Ilirijo; v Notranji Avstriji tvorijo »znaten rod, ki je branil svojo svobodo zoper mogočne Langobarde, Avare in Franke do Karla Velikega pod lastnimi vojvodi (Karantanija mu je del Samove države, S. V.), se potem sicer vdal fevdalnemu sistemu Frankov, toda tako, da so razločno pronikale značilnosti njegove stare vendske ureditve in je hkrati ohranil v izvirni obliki glavna znamenja, ki po njih razlikujemo narod: svoj jezik in šege.«²⁷ Omenimo naj, da pri nekaterih Linhartovih razlagah etnogeneze ni prav jasno, kako naj jih med seboj uskladimo, npr. o Venetih kot mešanici Rimljanov in Slovanov (kdaj?), o Slovencih kot že davno od velikega slovanskega debla odtrgane

²⁶ Anton Linhart, *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs*, Erster Band. Von den ersten Spuren einer Bevölkerung im Lande bis zur ersten Anpflanzung der krainischen Slaven, Laibach 1788; Zweiter Band. Von der ersten Anpflanzung der krainischen Slaven bis auf ihre Unterjochung durch die Franken, Laibach 1791; slovenski prevod in komentarji (uredil B. Grafenauer): Anton Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*, 1 in 2, Ljubljana 1981.

²⁷ Linhart 1981 (kot v op. 26) 172–174.

veje in o naselitvi Slovencev v Karantaniji (kjer so naleteli na ljudstvo svojega debla) iz Dalmacije²⁸ (kamor so Slovani po njegovem prišli l. 499)²⁹. Zgodnji srednji vek (Obri, Karantanija, Franki in propad Obrov) je obdelan po tedaj znanih virih brez vpadljivih posebnosti. Vse je povzeto v stavku: »Prvi Slovani na Kranjskem so bili podložni Rimljanom; potem so jih Huni, Goti, Franki in Langobardi bolj tlačili kot pa jim vladali. Zato so se lahko ohranili iz tistih časov ostanki njihove prvotne ureditve.« Linhart torej priznava lastno prvotno ureditev prvih Slovanov in njeno ohranitev v okviru poznejših držav! Naprej od Frankov pa Linhartovo delo ni dospelo. Na nekaterih mestih je nakazan težavni položaj Slovencev glede na geografsko lego,³⁰ sicer pa kakih izrazitih negativnih ocen ni.

Prav v letu, ko je Linhart objavil drugi zvezek svojega Poskusa, je izšel četrti zvezek Herderjevega dela o idejah k filozofiji zgodovine človeštva, v katerem je podal svojo znano, idilično podobo slovanskih ljudstev. »Kljub svojim priložnostnim dejanjem niso nikdar bili podjetno ljudstvo vojščakov in pustolovcev, tako kot Nemci, temveč so se tiho pomikali za temi in se naselili v njihove opuščene kraje in dežele«, pri tem pa so poselili največjo površino, ki jo naseljuje v Evropi ena nacija. Ljubili so poljedelstvo, imeli veliko čred in žita itd. Posebno znan je postal opis njihovega značaja: »bili so dobrodelni, gostoljubni do potratnosti, ljubili so podeželsko svobodo, toda lahko so se podredili in ubogali, sovražni ropanju in tlačenju. Vse to pa jim ni pomagalo proti stiskanju, temveč ga je še pospeševalo.« Sledi opis nasilja Germanov nad Slovani. Nesreča je po Herderju bila, da si zaradi miroljubnosti niso znali ustvariti stalne vojne ureditve. Vendar »boste tudi vi, tako globoko pogreznjena, nekoč marljiva in srečna ljudstva, slednjič predramljena iz svojega dolgega, lenobnega sna, osvo-

²⁸ Linhart 1981 (kot v op. 26), 197, 209, 212. Pisec sicer postavlja »ljudstvo svojega debla« v Dalmacijo, vendar gre smiselno za premik iz Dalmacije v Karantanijo, kjer je treba iskati to ljudstvo.

²⁹ Zanimiva anticipacija neke novejšje Hauptmannove hipoteze o nastanku kosezov, ki velja sicer za nekoliko poznejšo naselitev. Tudi Linharta je tu očitno inspiriral Konstantin Porfirogenet.

³⁰ Bili so »spričo svoje nesrečne lege prisiljeni, se priključiti zdaj temu zdaj onemu ljudstvu«, Linhart 1981 (kot v op. 26) 212.

bojena svojih suženjskih verig«...³¹ Naravnost presenetljivo je, kako se je ta, v bistvu površni opis Slovanov ne samo razširil med nemškimi avtorji, temveč tudi med Slovani in posebej med Slovenci,³² pri katerih je prešel v enega izmed najpogostejših besedil v slovenskih čitankah. Najbrž je treba moč tega opisa vsaj deloma pripisati dejstvu, da je bil za čuda kratek in preprost. Herderju je treba priznati, da je bil Slovanom vseskozi naklonjen in to je dajalo tem večjo težo tudi negativnim platem opisa, v katerem se splošno za Slovane že dobesedno pojavljajo suženjske verige. Glavne štiri poteze Herderjevega opisa, po katerih se je ta najtrdnjeje zasidral, povzema eden izmed novejših avtorjev takole: Slovani so ena nacija; so miroljubni, nebojeviti; v zgodovini so bili preganjani, posebno od Nemcev; imajo pa veličastno prihodnost.³³

V obeh delih iz 1791 razločimo v ozadju tedanjo vednost, ki so jo črpali zlasti iz bizantinskih avtorjev, čutiti pa je tudi veliki pomen tedanjega položaja v Evropi, ko je Poljska postajala žrtev svoje tretje delitve. Kakega posebno poraznega vtisa o najstarejših časih slovanske zgodovine pa oba avtorja ne ustvarjata.

Z Linhartom in Herderjem je bila 1791 že nakazana smer prihodnjega razvoja priselitvenih koncepcij slovenske zgodovine, ki pa ni bila popolnoma premočrtna. Francoske Ilirske province (1809–13) z glavnim mestom v Ljubljani so gotovo prispevale k oživitvi misli, da so Kranjci in njihovi slovanski sosede avtohtono prebivalstvo (Vodnik). Pri Prešernu se avtohtonost pojavi prav obrobno (Očetov naših imenitne dela..., Kako Metulum se Avgusta brani«). V Herderjevem duhu mu

³¹ J. G. von Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Vierter Theil, v: *Herder's Werke*, Zwölfter Teil, Hrgg. von H. Düntzer, Berlin s.d. (izvod v NUK), 21–23.

³² Slovenski program naj bi bila človekoljubnost: »Ta naloga se ujema z mehko slovansko naravo, ki nam je sicer zakrivila mnogo bede in suženjstva, a nas vendar ohranila tako mnogoštevilne, da se nam ni bati za bodočnost.« Vošnjak, *Spomini* (kot v op. 22), 159. Močan poudarek na skupni krvi oz. materi na str. 215, 238, 245.

³³ H. Sundhaußen, *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie* (Buchreihe der Südost-deutschen Historischen Kommission 27), München 1973, 50–54. Ko avtor na str. 151–158 govori posebej o Herderjevem vplivu na kulturno emancipacijo Slovencev, prihaja do veljave izključno literarni vidik.

»največ sveta otrôkam sliši Sláve« in enako kot Linhartu je zanj odločilni prelom zgodnji srednji vek: odkar je Samov duh izginil, so bile slovenske pokrajne mrzle domačije jeznih viharjev, »oblóžile očetov razpertije Z Pipínovim so jarmom sužno ramo, od tod samo krvavi punt poznamo, Boj Vitovca in rópanje Turčije«. Drugo plat sicer Prešeren tudi vidi: pripovedi, »kaj je do zdej Ljubljana doživela«, ne zavrača načelno kot tujo zgodovino, vendar jo, prav tako kot vojno slavo v bojih s Turki, prepušča epskemu pesniku.

Nekoliko določnejši zgodovinski koncept je zložil v verze Jovan Vesel Koseski ob obisku cesarja Ferdinanda I. 1844 v Ljubljani. V prvem delu je težišče na avtohtonosti: »Preden Bizanc ino Rim verige kovala narodam / bila (namreč Slovenija) Evropi si varh!« Med slavnimi junaki se pesniku prikazujejo razni Iliri, med njimi »Tevta, ponosna Ilirka.« Tudi njemu je zgodnji srednji vek kritična doba, ko Slovenijo trpinčita »Dva samogoltna volka« – Avar in Frankovski kralj Dagobert. Samovemu mitu slede knezi Borut, Ketumar, Privina, Bojnomir, Kocel. »Toda prirojena moč razbita je bila za vedno, / sin je nesreče razpor, brata mi brat ne pozna.« Iz te nesreče pa ne dvigne Slovenije nihče drugi kot – Rudolf I. »Stara Emona se zdaj iz praha dvigavati začne«, nakar Habsburžani prodirajo proti morju. Turški boji so prikazani kot junaška doba: »prsi slovenske« so »svetu trepečimu varh, trum janičarskih obup«. ³⁴

Medtem je predrimska avtohtonost Slovencev v zgodovinskih predstavah spet izgubljala tla pod nogami. Leta 1866, ko je izgubljena vojna s Prusijo začela siliti Avstrijo h kompromisu z Madžari, je Slovenska matica v Ljubljani izdala že precej prej spisano knjigo Janeza Trdine o zgodovini slovenskega naroda. ³⁵ Slovenci naj bi se bili naselili okoli l. 553. Doba po naselitvi (Samo, Dagobert, Obri, Lahi) je že prikazana na dokaj standardni način. Celjski grof Herman je »mogočno jugoslovansko državo osnoval«, kranjsko vojvodstvo mu je »temelj in zavetje Slovencev«, v turških bojih ljudstvo »zopet starosloven-

³⁴ J. Koseski, Slovenja ... Ferdinandu Pervemu, nedatirano (posebna številka Novic); ponatis v: Jovana Vesela Koseskiga, Razne dela pesniške in igrokazne, Ljubljana 1870; A. Gspan – A. Slodnjak, Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja II., Ljubljana 1979, 185–191.

³⁵ J. Trdina, Zgodovina slovenskega naroda, Ljubljana 1866.

sko junakost zadobi« itd.³⁶ V splošnem kakih izrednih osti v tem Trdinovem delu ni zaslediti, kot tudi ne pozneje zanj značilnega sarkazma. Prvič pa v tej knjigi pri slovenskem avtorju zasledimo opozorilo na enačenje *SCLAVUS VEL SERVUS*, Slovan=suženj. Dodal ga je urednik Franjo Bradaška pod črto s pripombo: »To dokazuje, kako so vsaj v nekaterih krajih Germani naše pradede iz svobodnih ljudi ponižali na sužne.«³⁷

Če že ne pod takimi vplivi, pa je vsaj v tem duhu ob prelomu od neoabsolutizma k ustavni dobi svoje poglede v pesmi predstavil Simon Jenko (1835–69). Glede starejše dobe se je sicer povrnil k slovenski avtohtonosti, morda zaradi antiteze k poznejšim nesrečam. Njegovo Adrijansko morje, ki je bilo nekdanje slovansko, po katerem je hrastov brod prevažal slovanski rod in ob katerem so cvetela bela mesta naših dedov, je razumljivo le, če so ti dedi Iliri, Rimljani pa so nosili tisti »tuji meč«, ki je vsemu napravil konec. Ilirstvo Jenku seveda ne zmanjšuje pomena slovanstva, saj je stvarnik »Pol sveta podaril / sinovom majke Slave.« Kralj Samo je Jenku hrabri junak in žalovanje za njim pomeni seveda očitek Nemcem. Miselnost, ki je v narodnostnih bojih po marčni revoluciji soustvarjala zgodovinske predstave, pa prihaja najbolj do izraza v Jenkovi pesmi Slovenska zgodovina: »Bridka žalost me prešine, / ko se spomnim domovine, / vsemu svetu nepoznane, / od nikogar spoštovane.« In še: »V zlatih črkah v zgodovini / narodov bero se čini; / le od našega ni glasa, / 'Z prejšnjega ne zdanj'ga časa.« itd.

Bolj negativna sodba bi bila že težko mogoča. Ni več koncentrirana na prelom od Sama h Karlu Velikemu, temveč obsega neomejeno dobo. Vprašanje je, koliko je ravno ta pesem pozneje odmevala med ljudmi, gotovo pa ni ostala brez vpliva. Še bolj gotovo pa je Jenko z njo zadel v že tako zelo občutljivo mesto. Druge Jenkove zgodovinske pesmi, polne obžalovanja lastne narodove usode, pa so prešle med najbolj znane. Pesem o Samu je bila še med obema vojnama v železnem repertoarju srednješolskega pouka, uglasbeni »tuji meč«, ki je pobral Adrijansko morje, pa je bila ena izmed najbolj priljubljenih zborovskih pesmi.

³⁶ Trdina, Zgodovina (kot v op. 35) 57, 61–63, 70.

³⁷ Trdina, Zgodovina (kot v op. 35) 53–54.

V skladu s političnimi gesli o nekdanj prepovedanih zborih in celo jeziku, prav tako v skladu z razpoloženjem, ki odseva iz Jenkovih pesmi, se deloma že nakazani zgodovinski koncept tedanjih slovenskih voditeljev zelo razločno kaže v Vošnjakovih spominih. Ko v Spominih začenja retrospektivno razpravo o taborih, pravi Vošnjak: »Stoinstoletna sužnost je bila zamorila v njem (namreč v dotlej nezavednem ljudstvu, S.V.) vsako samozavest in apatično se je vdajalo svoji usodi.« Podobno pravi glede Slovencev na Štajerskem in Koroškem, kjer je po Vošnjaku »slovensko ljudstvo po tisočletni sužnosti izgubilo vso samozavest in se privadilo v hlapčevski ponižnosti se klanjati svojim zatiravcem.«³⁸ Stoinstoletna, da, kar tisočletna sužnost pa ni ostala samo način zgodovinske razlage za letargijo širših mas (ki, kot danes lahko dodamo, pač ni bila izključno slovenska), temveč je prehajala v širšo zavest.

V starejši zgodovinski literaturi pa to razpoloženje ni zelo občutno. V nemškoliberalni eri (1871–79) je 1878 izšel srednjemu veku namenjeni del velike Občne zgodovine, ki jo je napisal Josip Stare.³⁹ V njej je kot splošno slovansko posebnost in prvotno obliko družbene ureditve po očitnem vzorcu Srbov v Vojni krajini uvedel zadružno življenje, ki ga ima v starejši dobi za podlago plemen,⁴⁰ v krajšem poglavju o Slovencih pa se k temu ne vrača, temveč se v glavnem drži že znane faktografije. Čeprav brez prave časovne opredelitve pa Stare že dokaj obsežno opisuje ustoličevanje karantanskega kneza, ki dotlej za čuda v narodno opredeljeni literaturi ni vzbujalo posebne pozornosti. Refren pa je tudi pri Staretu stereotipen: »Med tem ko so srečniši njegovi (namreč slovenskega naroda, S.V.) bratje vtemeljevali lastne države ter si osnovali razne naprave, kakršnih narodu treba, da si v svetu pridobiva večje veljave, moral se je Slovenec ustavljati zdaj enemu, zdaj drugemu sovražniku, ter večkrat dati življenje, da je vzhodnim divjakom zastopil pot k Nemcem in drugim zahodnim narodom.«⁴¹ V času, ko je tudi slovenska zgodovinska veda dosegla sodobno

³⁸ Vošnjak, Spomini (kot v op. 22) 242, 252.

³⁹ J. Stare, Občna zgodovina za slovensko ljudstvo III. zv., Celovec 1878.

⁴⁰ Stare, Zgodovina (kot v op. 39) 511–513.

⁴¹ Stare, Zgodovina (kot v op. 39) 632–639.

raven,⁴² se je torej približevala že opazni dokaj pesimistični tendenci.

Za pravniško in verjetno sploh za kulturniško mentaliteto v začetku 20. stoletja je značilno, kako Bogumil Vošnjak v predgovoru h knjigi o ustavi in upravi Ilirskih dežel (1910) omejuje predmet svojih raziskav na pravno plat tematike, nacionalno pa prepušča literarnim zgodovinarjem, kakor da bi bilo formiranje naroda samo literarni pojav. S to svojo trditvijo pa zahaja v očitno protislovje, ko označuje nastanek slovenske nacije kot sociološko vprašanje, ki ga je treba obravnavati z različnih gledišč.⁴³ Medtem so se slovenska zgodovinska dela preglednega značaja (zlasti Gruden – Mal) tega časa do prve svetovne vojne v splošnem držala pripovednega načina, s čimer so bistveno pripomogla do izobraževanja ljudi, ki so taka dela brali radi in brez kompleksov. Slovenske univerze ni bilo in treba je občudovati dejavnost vseh tistih, ki so v neuniverzitetnih poklicih, npr. kot srednješolski profesorji (Fr. Kos in drugi) polagali temelje na virih utemeljeni slovenski zgodovinski vedi, ki je bila edina zmožna nadomestiti stare, večkrat improvizirane enostranske presoje z bolj realno podobo. Ko so izpolnjevali to nalogo, se niso na široko spuščali v razpravo o historičnem pravu. V spisih, namenjenih šolskemu pouku v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno, je čutiti prizadevanja, uskladiti slovensko narodno zavest z državljansko zavestjo. Temu so skušali pri Slovencih ustreči s kulturnim slovanstvom na eni strani in z dinastično-državno zavestjo na drugi. V tem se kaže temeljna dilema: v danih razmerah se nacionalni čut ni mogel identificirati z državljanskim, pa tudi stara deželna zavest pri Slovencih je prihajala navzkriž z nacionalno. Eden izmed rezultatov nakazane dileme je znan: v primerjavi z drugimi narodi je pomen jezika, zato tudi jezikoslovja in besedne umetnosti, dobil neprimerno večji, skoraj izključujoči pomen.

Pesimističnemu duhu časa je sledila Melita Pivec-Stele, ko je za moto svojemu uglednemu delu o gospodarskem življenju

⁴² Prim. zlasti Spomenik ob šeststoletnici habsburške vlade na Slovenskem, Ljubljana 1883.

⁴³ B. Vošnjak, Ustava in uprava Ilirskih dežel (Zbornik ... Matica Slovenska 12), Ljubljana 1910.

Ilirskih provinc izbrala besede avtorja iz 1.1812 Catineau-La Roche: Najnesrečnejša dežela na svetu (*LE PAYS LE PLUS MALHEUREUX DE LA TERRE*).⁴⁴

Podrobni razvoj gesla o narodu hlapcev še ni raziskan, najbrž zato, ker velja kot aksiom. Zdi se, da se je na široko razlilo predvsem kot politična atrakcija in z ustnim izročilom v šolskih klopeh. S časom pa se je *misel, da je ravno Slovenec imel do nedavnega v zakupu vso brezpravnost, mnogim tako priljubila, da bi si zgodovinsko nesvobodo najrajši natisnili na vizitko*. Kako naj bi se taka ocena ujemala s trditvijo, da so (bili) Slovenci najbolj razviti narod v Jugoslaviji, ostaja nepojasnjeno.

Opisana miselnost je živa in verjetno prevladujoča. Ugleden zgodovinar piše o Slovencih kot ljudstvu podložnikov, drugi pravi, da »je slovenski narod živel in delal, čutil in mislil, se veselil in trpel« (zanimiva personifikacija!) »ter zorel kot narod podložnih kmetov«. Zato čuti celo nekdo, ki se ob koncu tisočletja postavlja v bran ogrožene slovenščine, potrebo, da najprej pribije, da je »bila slovenščina vedno v podrejenem položaju, saj je bila jezik hlapcev in dekel.« (Kakor da bi bili gruntarji govorili kak drug jezik!). Po vrhunskem mnenju so bili Slovenci do Prešernovega nastopa ljudstvo »neomikanih barbarov«, po psihologovi oceni pa je slovenski človek zato »pokoren podanik«. Prevedeno v bolj slikovit govor »imamo Slovenci zasluženo zgodovino« in je zgodovinsko dejstvo, da »Slovenec ni navajen avtonomno odločati, t.j. vladati, niti sebi, kaj šele drugim.« – »Zgodovinsko gledano predstavlja slovenska družba bivšo nemško kolonijo. V njej so bila mesta nemška in podeželje slovensko. Uprava, sodstvo in gospodarstvo, vse to je bilo v germanskih rokah.« (Pripomba: samo v zadnjem odlomku so tri netočne posplošitve, pa tudi obdobja so med seboj pomešana). Kulturno osveščen politik pravi: »Slovenska država naj ne bo naslednica fevdalne ali polkolonialne predzgodovine, marveč naj bo moderna.« (Komentar: katera moderna evropska država ni tako ali drugače naslednica vsaj fevdalne predzgodovine?) Iz nekdanjih in sedanjih političnih besedil bi se taki odlomki lahko poljubno pomnoževali, kot npr. beremo, da »so

⁴⁴ M. Pivec-Stele, *La vie économique des Provinces Illyriennes (1809–13)*, Paris 1930.

nas narodi, ki so bili gospodarsko in kulturno naprednejši od nas, v glavnem tlačili, izkoriščali in raznarodovali« in smo se »z narodi Srednje Evrope srečevali v podrejenem položaju in se stoletja borili, da nas ne bi potujčili in izničili.« Hlapčevski mit se lahko aplicira v vseh zvezah, npr. »Narodovi otroci nikoli v zgodovini niso bili ne oficirji ne ‚prostaki‘ v regularnih armadah lastne nacionalne države.« (Pripomba: O armadah nacionalnih držav je moč v Evropi govoriti šele od francoske revolucije naprej.) V tej zvezi tudi beremo, da »so nas v šoli ven in ven učili, da Slovenci niso imeli svojega ‚nacionalnega plemstva‘. (Vprašanje: kaj je sploh »nacionalno plemstvo«? Kaj je bil npr. Evgen Savojski v avstrijski službi? Morda nemški nacionalni plemič? Kaj cela vrsta drugih poklicnih oficirjev v 18. stoletju?) Nekje sem slišal razlago, da so slovenske vojaške pesmi zato tako žalostne (ali res vse?), ker se Slovenec v zgodovini ni nikdar boril za svoj narod. To je za dolga obdobja celo res, toda ni slovenska specialiteta. Za koga so se borili vojaki drugih ljudstev v času vazalske dolžnosti, vojaškega najemništva (npr. Švicarji!) ali stalnih deželnoknežjih vojsk 18. stoletja, ko je npr. hessenski deželni grof Friderik II. praktično prodal 12000 mož hessenske vojske (za čuda ne Slovencev!) Angležem za vojskovanje v Ameriki, odkoder se jih polovica ni vrnila?

Serije samozaničevalnih gesel kar noče biti konec. Zdaj sega nekaterim zgodovina hlapcev kar že do 25. junija 1991 in je govor o genetsko pogojeni narodni kriminaliteti. – Pravkar navedeni citati, kakršnih bi lahko navedli nešteto, so nabrani popolnoma naključno in so samo izraz splošnega mnjenja ljudi, ki imajo za seboj normalno šolsko izobrazbo, zato virov ne navajamo. Treba pa je pripomniti, da so podobne sodbe v zadnjih nekaj letih nekoliko redkejše.

V nekoliko karikirani obliki ima marsikateri Slovenec danes približno takole predstavo o slovenski zgodovini, nastalo iz stereotipov, ki jih že desetletja beremo ali slišimo v priložnostnih predstavitvah Slovencev samim sebi in tujcem, v šolskih knjigah, časopisnih člankih, slavnostnih govorih itd.: Slovani in še prav posebej Slovenci so se naselili pod avarskim suženjstvom ali hlapčevstvom, na mesto avarskega suženjstva pa je nato stopilo stoletno hlapčevanje Nemcem. Slovenci so v začetku 9. stoletja postali del tuje, nemške države, v kateri so 1100 let ve-

getirali pod tujim jarmom. Bili so najprej pridvorni hlapci, nato v najboljšem primeru revni kmetje, za katere je veljal posebno oster fevdalni režim, plemstva in meščanstva niso imeli, saj sta bila oba višja stanova nemška ali kvečjemu še italijanska. Slovensčina je bila tako jezik hlapcev in pastirjev. Kolikor niso bili tepeni doma, so jih od zunaj topli še Turki. Celo splošno evropske nadloge, kot so kuge in lakote, se v nacionalni perspektivi te vrste sprejemajo kot nekaj, kar je bilo posebej namenjeno Slovencem. Kljub nenehni ogroženosti in vsestranskemu raznarodovalnemu pritisku pa se je slovenski narod po tem nauku vendarle v trdem boju za obstanek ohranil, bodisi z božjo pomočjo bodisi zaradi svojih posebnih lastnosti, kar bi pomenilo, da je bil ali po volji višjih sil ali po svoji naravi – izvoljeno ljudstvo. Če bi res bilo vse tako, potem bi imeli prav nešteti pisci vseh idejnih smeri, ki govorijo o čudežu, da so se Slovenci sploh ohranili, o čudežu v narekovaju ali brez njega. Vsekakor pa bi v tem čudežu težko našli možnosti za kakršnokoli pravno ustvarjalnost.

Navedene predstave pa so le odsev zelo splošno razširjene zgodovinske zavesti, ki jo je ustvarilo 19. stoletje, 20. pa še potenciralo. Kadar hoče nekdo razložiti kakršenkoli posebni fenomen na Slovenskem (tudi sodoben), se bo prav rad povrnil k razlagi, da so Slovenci živeli pod tujim jarmom in bili pač skozi tisoč let podložniki, hlapci ali že kar – sužnji.

Vse to pa ni – kot dobi nepoučen bralec vtis iz nekaterih novejših polemik – današnje »uradno zgodovinopisje«, temveč so usedline splošnega mnenja, ki se je učvrstilo v dobi narodnostnih bojov, zlasti v drugi polovici 19. stoletja in ki je morda še drastičneje prešlo v širšo zavest v dvajsetih letih našega stoletja, po nastanku prve Jugoslavije kot reakcija na položaj v prejšnjem obdobju. Takih usedlin je veliko in kar zadeva njihovo pravno plat, smo nakazali, kako so se nabrale. So plod vsakokratnega stanja vednosti, pa tudi trenutnih potreb po vzpodbudi, geslih in političnih floskulah. Res tiči v marsikaterem izmed navedenih mnenj nekaj resnice, vendar je dejstvo, da je njihov opisani nastanek nujno vodil v enostranosti, pretiravanja, posploševanja in predvsem anahronizme.

Zaverovanost Slovencev v zgodovinsko nesrečo je opazil tudi avstrijski psihiater Erwin Ringl: »Prepričan sem tudi, da so se

nekateri Slovenci tako navadili na takšno držo jokavih zatiran-
cev, da sploh nočejo več iz nje.«⁴⁵ Ker radi ustvarjamo vtis o sko-
raj popolni zatiranosti, je že veliko, če se tujcem predstavljamo
kot nacija, definirana po jeziku in pesnikih, ki od svojih očetov
ne časti drugih kot pesnike. V tej luči je celo veliko priznanje, če
Roger Portal šteje Slovence med skromne narode, katerih zgo-
dovina je zgodovina na doline razdeljenih hribovskih ljudstev, ki
so bila odvisna od nemških upravnih mest v okviru cesarstva.⁴⁶
Kako je treba to razumeti, ostaja nejasno; točno gotovo ni.

Prizadevanj, da bi pod tako imenovanim tujim jarmom našli
tudi svetlejšje trenutke, seveda ni manjkalo in se tudi danes še
pojavi: vedno znova se oglasi kaka teza o avtohtonosti, ki
naj bi Slovencem preskrbela bolj ugledne prednike (Ilire,
Kelte, Etruščane, Venete), kot so Slovani; domnevnega tisoč-
letnega suženjstva pa se take teorije same po sebi ne dotak-
nejo.⁴⁷ Ali ga sprejemajo? Če ga – v čem je potem toliko zaže-
lena rehabilitacija naroda? Če ga ne sprejemajo – tisočletno
hlapčevstvo ne glede na baje uglednejše prednike še vedno
ostaja neosporavan zgodovinski mit. Nekateri so slovensko
zgodovinsko podobo ne glede na pradačne prednike skušali
izboljšati drugače. Kdor je bil za slovanski izvor, je npr.
vzdrževal podobo o praslovanski idili in junaštva (Finžgar, Pod
svobodnim soncem), poudarjal veličino Rusije ali iskal ideal v
slovanski zadrugi in črnogorskih plemenih. Karantanija je po-
stala živ dokaz stare slovenske državotvornosti; ustoličevanje
karantanskih knezov in koroških vojvod so (upravičeno) imeli
za edinstven državnopravni akt slovenskih kmetov v evropskem
merilu; v Přemyslu Otokarju II je bila poosebljena slovanska,
češko-slovenska država; Celjski grofje so, če že ne slovenski, pa
vsaj nekaki jugoslovanski vladarji; stara pravda je ponos slo-
venske svobodoljubnosti; reformacija je pospešila razvoj slo-

⁴⁵ O. Krobath, Čudežna dežela ob meji, Naši razgledi, Razgledi po svetu
9.11.90.

⁴⁶ R. Portal, *Les Slaves, peuples et nations*, Paris 1965, 95 in po indeksu;
isti, *Die Slawen, von Völkern zu Nationen*, München 1971, 143, 388, 392,
588 sl.

⁴⁷ Omejitev s prapredniki olepšane etnogeneze nekoliko presega s prijaz-
nejšim prikazom srednjega veka zlasti J. Šavli, *Slovenska država Karantanija*,
Koper–Dunaj–Ljubljana 1990.

venskega knjižnega jezika; Turki niso Slovencev samo topli, tudi Slovenci so se znali braniti in varovati Evropo (npr. razne ocene bitke pri Sisku!); razsvetljeni absolutizem je bil v prid slovenski izobrazbi; francoske Ilirske province niso samo prinesle hitrejšega napredka kot drugim delom Avstrije, bile so tudi delni začetek Zedinjene Slovenije, da, celo začetek združevanja Jugoslovanov. Celotno omejevanje slovenske kulture na nekaj literarnih panog naj bi prispevalo k večjemu ugledu. – Tudi v mnogih izmed teh okoliščin, ki so jih polagali na pozitivno stran bilance, je nekaj resnice, vsaka pa potrebuje tudi nekaj razlage, omejitve ali pristavkov. Odtehtale pa suženjskega mita v zavesti širših intelektualnih krogov niso, temveč so se mu deloma skušale bolj ali manj prilagoditi.

Tudi novejša sporadična opozorila na zgodovinske položaje, ki ugovarjajo možnosti svojega združevanja s splošnim slovenskim »hlapčevskim« položajem v splošnem nimajo tistega učinka, kot ga ima lahko tako preprosto geslo kot je tisto o narodu hlapcev. Največje izglede na odmev imajo povsod preprosta gesla, po možnosti črna ali bela. Mnogi Slovenci so se navadili na črno. Če naj bi jo opustili, bi hoteli belo. Težko bo dopovedati, da je zgodovina veliko preveč bogata, da bi jo mogli reducirati na nekaj fraz.

Onkraj slovenskih meja imajo poenostavljene predstave še veliko večje izglede. Leta 1971 v neki južnejši republiki objavljeni učbenik jugoslovanske(!) pravne zgodovine je za dobo do 1918 o Slovencih vseboval z nekaterimi napakami vred cele štiri strani, seveda z obligatnim podložništvom, tlako, róbovi itd. Ko učbenik pride do l. 820, konča z besedami (prevod): »Usoda slovenskega naroda je pozneje potekala v pogojih germanskega fevdalizma, ker so slovenske pokrajine postale fevdi germanskih fevdalcev. Oni so te pokrajine upravljali po svojem, ne po slovenskem pravu«, nakar je avtorju omembe vredno samo še to, da so bili deželni knezi Nemci.⁴⁸ V bistvu je avtor samo še nekoliko pretiral že znane poenostavitve. Malo bolj presenetljivo je bilo, da mi je resen in ugleden slovenski kolega ustrežljivo svetoval to knjigo kot učbenik za ljubljansko pravno

⁴⁸ A. Sućeska, Istorija države i prava naroda SFRJ, Sarajevo 1971, 5. izdaja Sarajevo 1985, 21.

fakulteto. Mirno bi se bil zadovoljil s štirimi stranmi o Slovincih tudi na ljubljanski fakulteti, češ, saj je ustoličevanje vendar – omenjeno. Avtor učbenika je pri tej drastični poenostavitvi dokaj nedolžen, pa tudi njegovemu priporočitelju ne gre preveč zameriti, saj nista ponavljala nič drugega, kot je vaje misliti marsikateri povprečni slovenski izobraženec. Kljub temu pa je čas, da stvari postavimo na svoje mesto.

**§3 Odmevi
historičnopravne šole
pri Slovencih**

I. Začetki iskanja »narodnega« prava

V 19. stoletju je bilo zgodovinsko pravo med glavnimi aduti v narodnostnih bojih. Prav bi bilo prišlo tudi Slovencem. Do njega sta bili mogoči dve poti, ki pa sta v mnogem izključevali druga drugo: prvič zgodovinske pravice držav, ki so jih imeli za nacionalne, drugič narodno pravo posameznih narodov, ki bi dokazovalo njihovo zgodovinsko sposobnost za ustvarjanje lastnega prava. Ker je bila karantanska država razmeroma kratkotrajna in časovno odmaknjena, predvsem pa, ker niso bile znane kake njene pretresljive zmagovite bitke, je prihajala v poštev predvsem druga pot, toda tudi z njo so bile težave.

V prejšnjem poglavju smo nakazali, da je imela historično-pravna šola, kakor so jo uvedli na avstrijskih univerzah, predvsem namen, utrjevati nemško zavest. Ker so zato slovenski študentje prava spoznavali večino pravnozgodovinskih institucij pod imenom nemške pravne zgodovine in ker primerjalnega prava praktično niso gojili, je nastalo prepričanje, da je bilo vse nekdanje pravo na Slovenskem nemško in da more biti slovenski le kak zelo neobičajen ali obrozen pojav. Vrh tega je tedaj tudi slovenski pravnik živel v prepričanju, da more v nemščini pisan vir vsebovati le germansko pravo. Ker je bila velika večina znanih pravnih besedil za slovensko območje pisana v nemščini, je pač resigniral in rad ali nerad sprejel poenostavitve, da je bilo z nastopom Frankov vsega konec.

Na drugi strani pa je historičnopravna šola visoko cenila ljudsko običajno pravo kot nekako spontano tvorbo, pri kateri delež države ni bil edino odločilen. Če že ni bilo države, ki bi se bila imenovala Slovenija, pa se zato nikakor ni zdelo nemogoče, da bi ljudstvo pri razvoju prava vendarle pokazalo svojo dejavnost. Pravotvornost je bilo treba iskati v ljudskem

duhu (*VOLKSGEIST*), ki je v slovenščini zlasti po posredovanju hrvaščine in srbščine dobil ime narodni duh. Toda medtem ko so južnejši Slovani za pridevnikom narodni videli predvsem ljudstvo sploh, je v slovenščini »narodni« dobil pomen, ki ga je v zahodnih jezikih označujejo kot nacionalni. Narodna ustvarjalnost je bil torej v slovenski rabi še posebej izraz nacionalnega duha, specifičnega duha nacije. S tem je dobil izraz izostren, ožji pomen. Duha v tem pomenu je bilo treba iskati predvsem v običajnem pravu.

V začetku '80-tih let prejšnjega stoletja je bilo res nekaj – danes lahko rečemo – prav posrečenih poskusov, dokazovati sposobnost slovenskega ljudstva za razvijanje lastnih pravnih običajev. Od dokaj defetističnih predstav, omenjenih v prejšnjem poglavju, so bile namreč tudi izjeme in prvi večji premik v tej smeri se je zgodil ravno v letu Pražákovih jezikovnih naredb v prid slovenščini pred sodišči. Premik se je zgodil po dveh vzporednih tirih, pravnozgodovinskem in »narodnem« (=ljudskem); prvega je izbral Babnik, drugega Hudovernik. O prvem bo govor na tem mestu, o drugem v zvezi s starosvetnostmi, ki bodo obravnavane v naslednjem poglavju.

Janko Babnik je že kot študent napisal obsežno razpravo *Sledovi slovenskega prava (1882/3)*⁴⁹, izredno solidno delo. Zasnovo je sicer predvsem pravnozgodovinsko in z uporabo pisanih virov, avtor pa si je – zelo značilno – več obetal od nabiranja živih pravnih običajev: »To, kar nam podaja preiskovanje pravne zgodovine našega naroda, pa naj bi bilo v podporo nabiteljem še zdaj v narodu živečih pravnih običajev. Pri tem nabitelji se je nadejati gotovo mnogo večje obilice, kakor iz zgodovinskih preiskovanj.« To pričakovanje je na eni strani izraz tega, da si v pisanih virih (nemščina!) ni upal najti kaj prida tipično slovenskega, na drugi strani pa je odsev prizadevanj historičnopravne šole po zbiranju ljudskih (»narodnih«) pravnih običajev.

Ko je Babnik poudaril pomen živečih narodnih običajev, se je zanimanje zanje tudi sicer že okrepilo in – res da dokaj redke – objave o slovenskih pravnih institucijah so se v naslednjih dveh desetletjih omejevale predvsem na gradivo, ki so ga imeli

⁴⁹ J. Babnik, *Sledovi*.

za narodno blago. To velja tudi še za prve objave iz začetka 20. stoletja, ki skušajo prispevati k spoznavanju nekaterih posebnosti v pravnem življenju med Slovenci. Glede na prevladujoči značaj takih precej sporadičnih objav bo o njih govor v poglavju o starosvetnostih. Glavna izjema je delo Bogumila Vošnjaka o Ilirskih provincah,⁵⁰ ki opušča raziskovanje na podlagi narodnega blaga.

O nastanku pravih, širših zasnov slovenske pravne zgodovine, povezanih tudi z oceno ljudske ustvarjalnosti, je moč na Slovenskem govoriti v letih okrog prve svetovne vojne.

⁵⁰ B. Vošnjak, Ustava in uprava Ilirskih dežel, Ljubljana 1910.

II. Pravno-slavistična smer ože pojmovanega slovenskega prava

Dela, značilna za to smer, razumejo pod slovenskim pravom tisto pravo, ki velja med slovenskim kmečkim ljudstvom in ki izvira ali iz dobe pred koncem lastne državnosti ali pa ga pozneje ustvarja ljudstvo samo. Glavni predstavnik te smeri je bil Metod Dolenc.

1. Metod Dolenc

(Slap pri Vipavi 1875 – Ljubljana, 1941)⁵¹ je končal pravno fakulteto na Dunaju in je pred prvo svetovno vojno služboval kot sodnik, zlasti v kazenskih zadevah. Čeprav je bil predvsem strokovnjak za kazensko pravo, ni samo v svoji glavni stroki pokazal daru za opazovanje vsakdanjega življenja in ljudske mentalitete, temveč je tudi kmalu (1911 in 1912) s krajšima prispevkoma posegel v ožjo pravno zgodovino. Tudi je razmeroma zgodaj odkril svoje zanimanje za snov, ki bi ji tedaj rekli narodno blago. To je najprej pokazal posebno z razpravo *Pravni razgled po slovenskih narodnih pesmih* (1914),⁵² v kateri je opozoril na marsikatero pravno jedro v ljudskih pesmih, npr.: »Za mrtvega velja, kdor gre v vojsko, pa ga devet let ni domov; mož sam dovoljuje ženi, da se potlej poroči, s komur ji drago.«

Ko je deloval v Gradcu, mu je zgodovinar Kaspret pokazal zapisnike gorskih pravnih gosposčin Kostanjevica iz 17. stoletja in mu dal pobudo, naj jih obdela za objavo. Odkritje zapisnikov gorskih zborov, na katerih so slovenski vinogradniki krojili

⁵¹ Polec, *Dolenc*, (nekrolog z bibliografijo). Nekaj naslovov iz pravne zgodovine sledi v naslednjih opombah, predvsem pa gl. § 8.

⁵² Dolenc, *Razgled*.

pravo, so bili za tista leta, ko je trdno veljalo prepričanje o slovenski nepravotvnosti, za ožje pravniške kroge pravo epohalno odkritje. Dolenc ga je objavil tik pred prvo svetovno vojno, ko je v gorskem pravu odkril »dokaze za – samoniklo domače pravo.«⁵³ Pri tem Dolenčevem pravnozgodovinskem prvencu je vsaj z nasveti sodeloval zgodovinar Anton Kaspret; pozneje nastala ocena, da gre pri tem za začetke graške slovanške pravne šole,⁵⁴ pa je gotovo dokaj pretirana.

Po ustanovitvi ljubljanske univerze je Dolenc kmalu postal profesor kazenskega prava in postopka, objavil pa je tudi razpravo o pravosodstvu pri novomeškem uradu nemškega viteškega reda v 18. stoletju in sploh postal plodovit pisatelj pravne zgodovine. Pri tem je izhajal iz znanja, ki ga je pridobil v svojem pravnem študiju in pravne pojave kolikor mogoče opredeljeval po etničnih kriterijih. S tem je začel smer slovenskega prava. Odtlej je bilo posebno po zaslugi Metoda Dolenca popolnoma jasno, da je Slovenec tudi brez lastne države lahko razvijal pravotvnost, treba je bilo le po takratnih željah pokazati, da je pri tem nastajalo etnično slovensko pravo, kar je bila začetek novega veka seveda anahronistična zahteva. Tudi delo v tej smeri pa ni bilo brez aktualnih tendenc. Slovensko pravo naj bi bilo tisto, ki bi izražalo slovanskega pravnega duha, ta pa naj bi tičal v slovanski, v resnici bolj jugoslovanski zadrugi. Kljub taki načelni omejitvi v smislu zastarelih načel historično-pravne čole pa je ta smer raziskav nesporno vsaj za nazaj vrgla nekaj prijaznejše svetlobe na starejše dobe.

Ko pa je Dolenc pisal svojo sintezo slovenske pravne zgodovine, je kmalu spoznal, da omejitev na ožje pojmovano slovensko pravo ne bo zadoščala, da ne gre le za pravotvnost slovenskega ljudstva, marveč tudi za pravo, po katerem je živelo, in da mora pritegniti tudi plemstvo in meščanstvo, a le »kolikor je to potrebno za razumevanje slovenske pravne zgodovine«⁵⁵. Zato je dal svojemu delu naslov »Pravna zgodovina za slovensko ozem-

⁵³ M. Dolenc, *Pravosodstvo kostanjeviške opatije v letih od 1631–1655*, v: ČZN XI (1914), 33–67.

⁵⁴ F. Goršič, *Die Anfänge der slawischen Rechtsschule von Graz* (1913/1914). Eine literarisch-historische Studie aus dem Bereiche der Rechtsgeschichte, v: ZHVSt 51 (1960), 119–135.

⁵⁵ Dolenc, PZSO XI.

lje«. Kljub tem programatičnim izjavam pa je Dolenc tudi v tem spisu pripisoval neprimerno večji pomen tistemu pravu, ki ga je mogel nekako, predvsem glede na socialni položaj prizadetih, spraviti v zvezo s slovensko pravotvornostjo (gorsko pravo), medtem ko je z vsem ostalim, kjer take možnosti ni videl, ostal že pri samem konceptu dela na slabi polovici poti.

Glavne pojme, ki jih je uporabljal, je Dolencu oblikoval pravkar navedeni avstrijski študijski sistem. V duhu historično-pravne šole, ki je obvadovala ta sistem, je bilo vse starejše pravo v zgodovinskih avstrijskih deželah enako nemškemu ali vsaj del nemškega prava, ki so mu pripisovali nekakšno vsaj načelno enotnost. Pod očitnim vplivom te kvalifikacije je Dolenc, ko je o pravni zgodovini pisal med obema vojnama, temu baje dokaj splošno razširjenemu nemškemu pravu samo nekoliko spremenil ime. Le redkokdaj je namreč govoril o nemškem pravu, pač pa – z izrazjem, ki se je uveljavilo sploh na ljubljanski pravni fakulteti – o germanskem. Pri tem je imel praviloma vse pravne pojave, ki jih je poznal iz nemške literature, za germanske, tem pa so se le obrobno pridruževali rimskopravni. Ob tej v tedanji literaturi daleč prevladujoči in skoraj edini dilemi – germansko ali rimsko pravo – je šel Dolenc pogumno na delo in začel iskati slovensko pravo, ki ga po splošnem učenju ni mogel vnaprej pričakovati v vladajočem pravnem redu.

V Dolencevih pravnozgodovinskih delih gre za tri veje dejavnosti, ki jih Dolenc sam najbrž ni zavestno ločeval.

Prva veja obsega razna dela, ki po svojem pretežnem delu vsebujejo pravno zgodovino; sem šteje npr. primerjava Dušanovega zakonika s pravom, ki naj bi bilo po Dolencevih predstavah, ustvarjenih med študijem, nekdam veljalo na Slovenskem. To vejo, v kateri je Dolenc mestoma razvil veliko več hvale vrednega poguma kot kritične natančnosti, bomo v nadaljnjem upoštevali samo za označitev Dolencevih načelnih pristopov in tudi toliko, kolikor sega v obe drugi veji.

Druga veja je gorsko pravo, ki je Dolencevo glavno področje zgodovinskih raziskav. O tem bo največ govor na ustreznih mestih (§§ 5/IV, 8/V).

Dela tretje veje segajo v klasično pojmovano pravno etnologijo ali – kot bi Dolenc rajši rekel – folkloro. Sem štejemo ne le že omenjeno obravnavo ljudskih pesmi, temveč tudi članek o

ugrabitvi, izbor pravnih pregovorov in rekov (1936), posebno pa razpravo Simbolična pravna dejanja in izražanja med Slovenci (1938), ki je gotovo eno izmed njegovih najbolj posrečenih del.⁵⁶

Ko skušamo povzeti, kje in kako je izhodišča in merila historičnopravne šole apliciral na Slovence, se opiramo predvsem na tri Dolenčeve knjige o pravni zgodovini, čeprav bi podobna stališča in ocene lahko navedli tudi iz mnogih drugih Dolenčevih spisov.

Eno izmed nedvomno pravih izhodišč Dolenčevih del je njegovo vrednotenje nacionalne zavesti v starejših dobah. »Vprav francoska revolucija (je) rodila nacionalno idejo in jo postavila na temelj pripadnosti k nekemu narodu po čustvovanju ž njim.«⁵⁷ Že v enem izmed začetnih poglavij Pravne zgodovine je za konec srednjega veka ugotovil, da »o kakšni narodni enotnosti ali narodnosti še ni govora.«⁵⁸ Posebej pravi v zvezi s Celjskimi grofi, da v tej dobi »še ni govora o nacionalnih čustvih v modernem smislu besede, kot jih je prinesla francoska revolucija«⁵⁹ Tudi pravilno ugotavlja, da »seveda raba nemškega jezika ni še imela pomena, da se je smatral plemič v nacionalnem smislu za Nemca«. Ko pa v duhu tedanjega slovenskega zgodovinopisja govori o germanizaciji, jo kljub tem ugotovitvam opisuje kot zavestno raznarodovalno dejanje iz nacionalnih nagibov,⁶⁰ kakor da ne bi bili daleč najmočnejši gospodarski nagibi.

Že knjigo o Dušanovem zakoniku (1925) je Dolenc zasnoval kot primerjavo z razmerami »po istodobnem germanskem pravu s posebnim oziroma na Slovence«. Dokaj vprašljivo ger-

⁵⁶ M. Dolenc, »*Otmica*« in »*šranga*« v *davnih časih in dandanes*, *Vodnikova pratika* 1934, 49; isti, Slovenski pregovori in reki pa naše pravo, v: *Vodnikova pratika* 1936, 36–41; isti, *Simb.*

⁵⁷ Dolenc, PZSO 485.

⁵⁸ Dolenc, PZSO 68.

⁵⁹ Dolenc, PZSO 71. Vendar ni povedano, da je francoski pojem nacije drugačen kot slovenski.

⁶⁰ Dolenc, PZSO 74: Ustoličevanje se je ohranilo »vzlic vsem raznarodovalnim stremljenjem Nemcev«; 76: »še ne ponemčeno ozemlje je ostalo v obilni meri izpostavljeno nadaljnjim raznarodovalnim nameram tujerodnih sosedov«; 79: »cerkveni velikaši /so/ gojili v isti meri germanizatorične težnje, kakor posvetniki«; 97: »Meščani in obrtniki so s plemstvom tekmovali v pospeševanju germanizacije slovenskega ozemlja«.

mansko pravo 14.(!) stoletja je kot razvojno stopnjo razločeval od germanskega »praprava«⁶¹ in pri tem uporabil izraz, ki ga sicer v njegovih delih ne zasledimo.

Koncept germanskega prava in njegovega vpliva na Slovence je Dolenc do skrajnosti razvil v svoji Pravni zgodovini za slovensko ozemlje (1936). Posamezne aspekte germanizacije povezuje z nazadovanjem slovenščine, ki jo je plemstvo opustilo kot občevalni jezik. Omenja sicer slovenski pozdrav Ulriku Lichtensteinskemu, toda pove tudi, da od druge polovice 13. stoletja prevladuje v listinah nemščina⁶². Še za poznejšo dobo moramo po Dolencu »slutiti«, da je – z izjemo štirih večjih mest – »celo pretežna večina meščanov bila samo slovenskega jezika vešča«. Je pa vendarle »dopuščala, da so se uradni spisi napravili v nemškem jeziku«, ⁶³ s tem pa Dolenc zopet predpostavlja nekako splošno, zavestno jezikovno-nacionalno odločitev.

Germanizacija se pri Dolencu tesno povezuje s prodiranjem germanskega prava, pri tem pa ne gre brez nekaterih protislovij. Od srede 8. stoletja »je krepko posegel vpliv germanskega prava med Slovence«, tako da »ni bilo več prilike za samostojno razvijanje kazenskega prava« in germanski vpliv je bil preveč močan, da bi se bil ohranil institut (slovanskega) pristava.⁶⁴ Skoraj v isti sapi pa Dolenc pove, da »prodiranje krščanstva in germanizacije po vsej priliki ni imelo na organizacijo domačih slovenskih sodišč (tiskovna napaka: selišč) velikega vpliva.« Še veliko poznejša »slovenska sodišča, na katerih je sodilo ljudstvo,« so se po njegovem »ohranila še iz predfrankovske dobe,«⁶⁵ to pa – naj takoj izrazimo zadržek – ne izključuje ne domačega razvoja kazenskega prava ne pristava in bi bilo sploh v prid ohranitve domačega prava. Neskladje med prodiranjem germanskega prava na eni strani in slovenskimi sodišči in starimi slovenskimi običaji na drugi rešuje Dolenc z razlago, da so ti, potem ko so se »v izvestni meri prilagodili frankovskim pravnim institucijam« veljali v glavnem le za preprosto ljudstvo. Nasprotno naj

⁶¹ M. Dolenc, Dušanov zakonik, Ljubljana 1925, 136.

⁶² Dolenc, PZSO 75, 90.

⁶³ Dolenc, PZSO 216. Razlaga z »naselniki« = podložniki v mestu ne zadene bistva.

⁶⁴ Dolenc, PZSO 48, 41.

⁶⁵ Dolenc, PZSO 52, 53.

bi se bili »plemenitniki in meščani povsod in vselej podvrgli takšnim oblikam pravosodstva, kakršne so veljale za frankovsko plemstvo in meščanstvo; za cerkvene ljudi pa je itak veljalo sodobno cerkveno pravo.«⁶⁶ Kako naj bi frankovsko pravo (pojem je možen le do konca 9. stoletja!) veljalo za meščane na Slovenskem (pojem znan od 12. stoletja dalje), bi si morda razlagali z Dolenčevim časovno neopredeljenim mnenjem, da je treba postanek mest pripisovati vplivu germanskega prava.⁶⁷ Pri tem pa postaja nejasno, kaj naj bi razumeli kot »germansko pravo srednjega veka.«⁶⁸

Od srede 9. stoletja naprej je po Dolencu naloga »pravne zgodovine v pogledu državnega ustroja« zasledovati, »kako je germansko pravo izrinjaval slovensko pravo« in koliko se je to kljub temu ohranilo. Njegove (namreč slovenskega prava) »izjemne omenitve ... od XII. stoletja dalje sploh nehajo.«⁶⁹ V dobi po madžarskih navalih (t.j. po sredi 10. stoletja) »se je germansko orientirano pravno življenje tudi med Slovenci razbohotilo in velik del prebivalcev Slovencev popolnoma zajelo,« tako da je treba v razvoju prava ločiti, ali gre za »prebivalstvo višjih slojev, ki so že podlegli germanskemu vplivu, ali če veljajo za prebivalstvo nižjih slojev, ki so prej ko slej ostali Slovenci po govoru, duhu in pravu.«⁷⁰

Naslednja formulacija sicer zadeva samo dedno pravo, je pa za Dolenčev način razmišljanja posebej značilna: »V velikem delu slovenskega ozemlja se je od druge polovice XIV. stoletja po ukazih deželnega glavarja upoštevalo langobardsko in rimsko pravo. V ostalih delih pa se prelivanje germansko- in slovensko-pravnih načel gotovo ni vršilo skokoma, pač pa čim dlje tem hitreje in jačje, vendar ne povsod po enem načinu. Vsekakor ne smemo misliti, da je produkt penetracije tujega prava kar iztrebil vso miselnost slovenskopravnih institucij glede dedovanja. Kmetiški in vinogradniški posestniki so si ohranili izza združenega sožitja izvestna načela. Dedovanje n.pr. je bilo vezano na dejstvo, da je bodoči dedič pomagal imenje obdelovati.«⁷¹ Ker se

⁶⁶ Dolenc, PZSO 58, 59.

⁶⁷ Dolenc, PZSO 91.

⁶⁸ Dolenc, PZSO 183, 183.

⁶⁹ Dolenc, PZSO 78.

⁷⁰ Dolenc, PZSO 122.

na podrobnosti te argumentacije v sklepnem delu ne bomo povrnili, naj bo tu vendarle omenjeno, da deželni glavar ni imel nikakih kompetenc glede upoštevanja langobardskega in rimskega prava, da ni moglo iti za langobardsko pravo, temveč kvečjemu za (lombardske) fevdne knjige, da ni jasno, za katere dele Slovenije naj bi šlo v prvem in v drugem primeru in da je nakazani potek »prelivanja« pač hipoteza. – Ustalitev habšburške oblasti je po Dolenčevem mnenju preprečila, da bi se pravne razmere »razvijale ustrezno slovenski pravni zavesti. Naslednji razvoj za pravno zgodovino Slovencev nima odločilne važnosti. Ljudstvo je postalo popolnoma pasivno, plemstvo se je docela ponemčilo.«⁷²

Germansko pravo je Dolencu živelo še tja v novi vek. V socialnem sestavu mest, kakršen je znan iz avstrijske literature, vidi germanskopravne tradicije. Stvarno pravo 16. stoletja mu je »nekakšna zmes germanskopravnih, z rimskim pravom prekvašenih predpisov« in podobno se je glede jamstva »pod vplivom rimskega prava marsikaj od germanskopravnega značaja okrhalo.«⁷³ Germansko obligacijsko in odškodninsko pravo sta se po Dolencu ob prehodu v novi vek bolj približali rimskemu pravu kot rodbinsko in stvarno. Razlika pa naj bi bila glede povračila škode ostala v tem, da so poznali ne le subjektivno krivdo po rimskopravnem načelu, temveč tudi objektivno po germanskopravnem načelu, tako da so ljudski sodniki večkrat škodo delili.⁷⁴ Da so si sodniki »s sodbami naklonjevali neko povračilo za svoje poslovanje«, po Dolencu ni »slovansko, ampak germansko pravo.«⁷⁵

Poleg prevladujočega germanskega prava in poleg rimskega prava, ki je posegalo v njegove sfere, je Dolenc poznal tudi domače pravo, ki ga včasih naravnost označuje kot slovensko, le da ga v skladu z opisanim potekom germanizacije omejuje le na preprosto ljudstvo ali celo le njegov del. Zaradi germanizacije je bilo ljudstvo »prepuščeno samemu sebi, živelo je med seboj po svojih pravnih običajih.«⁷⁶ Vendar naj bi bilo krvno sod-

⁷¹ Dolenc, PZSO 153, 154.

⁷² Dolenc, PZSO 68.

⁷³ Dolenc, PZSO 214, 358, 359, 374.

⁷⁴ Dolenc, PZSO 373, 409.

⁷⁵ Dolenc, PZSO 424.

stvo prešlo »iz sodstva ljudstva pod sodstvo za t.zv. *causae maiores* (težka zločinstva), ki pa se ni več vršilo v narodnem jeziku.«⁷⁷ (Pripomba: zdaj vemo, da so bila deželjska sodišča do 16. stoletja tudi »ljudska« v Dolenčevem smislu in ustni del kazenske pravde je potekal nedvomno praviloma v slovenščini.)

Samolastni rubež živali ali predmeta, s katerima je bila povzročena poljska škoda, je bil po Dolenčevem mnenju, objavljenem 1925, že v 14. stoletju slovensko običajno pravo.⁷⁸ Pozneje (1936) je govoril rajši o »samotvorni« moči ljudskega običajnega prava (kazni v vinu ali moštu!), o domačem običajnem pravu (klevetnik se mora »po gobcu počiti«)⁷⁹, manj o slovenskem pravu.

V svoji tretji pravnozgodovinski knjigi pa je Dolenc glede slovenskega prava stopil korak naprej. Pri obravnavi Gorskih bukev iz l. 1543 je čutil potrebo, da kolikor mogoče poudari njihov pomen. Pomenijo mu »novo dobo pravnega življenja«, saj na njihovem zapisu »sloni odslej vse slovensko narodno pravo«; postale so v resnici »podlaga za slovensko narodno pravo, ki je veljalo... v mnogočem ne samo za vinogorske zadeve, ampak vobče za vse.«⁸⁰ Tako je treba razumeti tudi tisto mesto, kjer pravi o zapisnikih gorskih pravnih, da v njih najdemo »tisto pravo, ki je ustrezalo sodobni ljudski pravni zavesti in je tvorilo sodobno narodno pravo.«⁸¹ Narodno pravo je tu mišljeno hkrati kot ljudsko in hkrati kot slovensko nacionalno.

Glede metode pa je posebno poučno mesto v Pravni zgodovini, na katerem avtor o sramotilnih kaznih. V tej zvezi išče »osnove... brez dvoma v srednjeveškem pravu Srednje Evrope. Francozi so poznali ‚mettre au violon‘, Nemci ‚in die Gaigen setzen‘, Slovenci pa so obesili klado (!) ali trlico kaznovani osebi okoli vratu.«⁸² Ker so izraz gosli (*VIOLON*, *GEIGE*) za sramotilno kazen poznali poleg Nemcev tudi Francozi, je Dolenc namesto sicer tako priljubljenega in pri njem daleč prevla-

⁷⁶ Dolenc, PZSO 91.

⁷⁷ Dolenc, PZSO 48.

⁷⁸ Dolenc, Dušanov zakonik (kot v op. 13), 129.

⁷⁹ Dolenc, PZSO 435, 427.

⁸⁰ Dolenc, GB 10.

⁸¹ Dolenc, GB 48.

⁸² Dolenc, PZSO 431.

dujočega izraza germansko pravo naenkrat uporabil besede srednjeveško pravo Srednje (? Francija in Nemčija!) Evrope. Upravičeno je vprašanje, ali bi bil Dolenc tako pogosto govoril o germanskem pravu, če bi bil poznal nekoliko več evropskega primerjalnega gradiva. Toda to vprašanje ne velja le zanj, temveč za velik del tedanje evropske pravnozgodovinske literature in deloma še za današnjo.

Toda »srednjeveško pravo« ostaja pri Dolencu svetla izjema, v glavnem operira z etničnimi kategorijami. Ko govori o prehodu iz srednjega v novi vek loči na eni strani pravo »nemško in deloma rimskopravno orientiranih stanov cerkvenih in svetnih dostojanstvenikov in plemenitnikov, po drugi strani pa slovenskega življa kmetov, vinogradnikov, obrtnikov, morda tudi delavcev, zlasti vsobenjkov.«

Vsako etnično pravno kategorijo (npr. germansko pravo) pojmuje Dolenc očitno kot posebno, zaokroženo in dokaj statično materijo ali celo organizem, tako da jo je moč že na prvi pogled razločevati od drugih. Tako na pravkar navedenem mestu primerja vladajoče pravo celokupnega prebivalstva s prerezom »pisane črnobeke plošče marmorja. Ves pravni red je do skrajnosti prepleten z nemškopravnimi elementi (črne ploskvice), z rimskopravnimi vplivi (sive lise), a slikovito podlago dajejo svetlobele žile in ploskvice, slovenskopravni elementi. Nikjer na ploskvi ni pravega sistema, pravilnosti: Vse skupaj je pester *KONGLOMERAT* sestavin različne barve, ki pa se tudi v drugo prelivajo, a dajejo v svoji skupnosti povsem jedreno ploskev. Pri vsem tem to oblikovanje ni bilo posledica umetnega proizvajanja, ampak naravno nastajanje več stoletij.«⁸³ Na tleh primerjave z mrtvo materijo ostaja, ko nekaj let pozneje pravi, da je vsak zapis, »ki se tiče snovi gorskih bukev... velevažen vir spoznanja slovenskega prava v tem smislu, da je odraz *AMALGAMIZIRANJA* germanskega in slovenskega prava.«⁸⁴ Tretja prisposoda, ki se je poslužuje Dolenc, da bi prikazal razmerje med germanskim in slovenskim pravom, je *SIMBIOZA*. (Vse tri ključne besede podčrtal S.V.) Korenine prava so »v dobi lastne državnosti, pravo pa se je ohranilo kot usedlina pravne zavesti...

⁸³ Dolenc, PZSO 194.

⁸⁴ Dolenc, GB 9.

zlasti kot pravec pri razsojevanju pravn na ljudskih sodiščih za slovenske ljudi.«⁸⁵ Do Gorskih Bukev naj bi bili germansko in slovensko pravo živeli v simbiozi, potem pa je prišlo do kompromisa.⁸⁶ Konglomerat, amalgam in simbioza pa so trije zelo različni načini spajanja, pri vseh treh pa naj bi celo šlo v glavnem za isto dobo, nekako do prvih stoletij novega veka. Združevanje vidnih drobcev, kemična spojina in sožitje dveh živih bitij – vse troje aplicirano na pravo v neki pokrajini, si je precej težko predstavljati, posebno če naj bi šlo za isti pojav.

Vse te predstave pa segajo pri Dolencu le od pradavnine do začetka 19. stoletja, ko prenehajo zadnje gorske pravde, ko začenjajo veljati moderne kodifikacije in ko je francoska revolucija že rodila nacionalno idejo: Leta 1801 ljudsko sodstvo še ni bilo zatrto, pač pa mu je francoska vladavina odrekla eksistenco.⁸⁷ Zakonodaja avstrijskih dednih dežel se je »toliko modernizirala in centralizirala, da poleg nje ni prišlo nobeno domače pravo več v poštev.«⁸⁸ Besede germansko pravo za dobo po l. 1800 Dolenc ne uporablja več.

»Socialni, kulturni in politični položaj slovenskega naroda je bil v kraljestvu Ilirija (pod Avstrijo) obupen... Plemenitaši, čeprav so izhajali iz slovenskega ozemlja, so delali samo v korist tujih narodov... Oni so videli v slovenskem življu, predstavljenem zvečine po kmetih, 'narod brez zgodovine' (saj je niso poznali!)... Meščanstvo je bilo neslovensko...«⁸⁹ Slovenci se niso mogli sklicevati na zgodovinsko pravo, temveč le na prirodno pravo.⁹⁰

Iz gornjega prikaza Dolenčevih oznak pravnega razvoja sploh in posebej na Slovenskem in ob upoštevanju nekaterih Dolenčevih postavk, o katerih bo govor na ustreznih mestih, je moč rekonstruirati nekako naslednjo zasnovo: V duhu historičnopravne šole obstajajo od samega začetka pa nekako do 18. stoletja etnično popolnoma ločeni pravni sistemi, zlasti germanski, rimskopravni in slovanski. Slovenski izvira iz dobe

⁸⁵ Dolenc, GB 7.

⁸⁶ Dolenc, GB 10.

⁸⁷ Dolenc, PZSO 487.

⁸⁸ Dolenc, PZSO 486.

⁸⁹ Dolenc, PZSO 485.

⁹⁰ Dolenc, PZSO 489.

samostojnosti v zgodnjem srednjem veku, potem pa ga v višjih plasteh prebivalstva spodrine germanski, tako da od slovenskega ostanejo usedline med najnižjimi plastmi prebivalstva. V 16. stoletju se kot podlaga slovenskega prava pojavijo Gorske bukve oz. gorsko pravo sploh.

Vsak sistem je spoznaven po določenih znamenjih. Glavno znamenje slovenskega prava (kot dela slovanskega) je bil po Dolencu kolektivni zadružni duh⁹¹, so pa še druga znamenja. Značilen primer za uporabo takih znamenj je tale: »Imamo pa tudi dokaze o naših pravnih ustanovah in o našem običajnem pravu v listinah, ki so jih sestavili tujci. O obstoju sodnih zborov, ki so jih sestavljali 'dobri ljudje' kot 'veče', nam priča naravnost listina iz l. 1165., nastala v našem Primorju. Tam je namreč rečeno, da so 'in presentia bonorum hominum' prisegali...«⁹² V resnici pa ni nujno, da bi šlo ravno za sodni zbor, sploh pa je izraz »dobri ljudje« očitno precej ohlapen termin, uporabljen tudi daleč zunaj mediteranskega okolja. Precej primerov za uporabo izraza navaja, tudi za Francijo in Anglijo, že stari slovar srednjeveške latinščine.⁹³ Tudi družbeno okolje, v katerem je nastala listina (samostan pri Ogleju in prebivalci Izole), je pač v 12. stoletju težko označiti za slovensko, pa čeprav samo v jezikovnem pogledu. Ob tem se pokaže, da se ob približjem spoznavanju raznih, tako rekoč po okusu izbranih meril za nacionalno opredelitev, taka merila rada izkažejo za nezanesljiva, kot bo pokazala še vrsta primerov, o katerih bo govor v tej knjigi in kot je že pokazal primer, ko je Dolenc ob dejstvu, da trlico pozna tudi francosko pravo, namesto o germanskem govoril veliko pravilneje o srednjeveškem pravu.

S to miselnostjo je Dolenc glavni in tipični glasnik historičnopravne šole pri Slovencih, morda že malce zapoznel, toda – če pomislimo na moč te mentalitete še med današnjimi evropskimi pravnimi zgodovinarji-»germanisti« – še zdaleč ne zadnji.

⁹¹ Prim. zlasti § 9/II 3.

⁹² Dolenc, GB 8.

⁹³ Ch. D. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Ed. IX, 698. – Prim. *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, Vol. I, Zagrabiae 1973, 126. Oba tu navedena primera iz dubrovniških virov 14. stoletja uporabljata izraz za dva cenilca.

Med obema vojnama so Dolenčeva pravnozgodovinska in pravno etnološka dela, med njimi zlasti njegovi publicistični, včasih malce bombastični članki, imeli med bralci velik odmev. Načenjala so podedovano predstavo o slovenski zgodovinski nepravotvnosti – prodrla pa v široko zavest seveda niso.

2. France Goršič in njegova »slovenska pravna šola«

Plodovit iskalec tega, kar so v duhu historičnopravne šole označevali kot »narodno pravo«, je bil pri Slovencih France Goršič (Ljubljana–Krakovo, 3. 7. 1877 – Beograd, 11. 12. 1967).⁹⁴ Zgodaj je pokazal precej smisla za aktualno pravno problematiko v zvezi z ljudskim življenjem in tako segal v pravno etnologijo. Leta 1910 je pisal o agrarskih zadrugah in njih upravi (t.j. o kolektivni vaški zemlji, pri čemer je posebej opozoril na primorske juse), l. 1914 pa o posebni vrsti pravnih razmerij v zvezi s sezonskim delom v gozdovih, ki so nastajala s kasatorskimi pogodbami.⁹⁵ Goršič je bil morda prvi slovenski pravni pisec, ki je znal opazovati pravne pojave v življenju, ne da bi ga zanimali samo kot odsvit pozitivnega prava. Tudi pozneje je Goršič, čeprav je bil dolgo časa predvsem usmerjen v pozitivno, zlasti procesno pravo, obdržal posluh za tako snov, dokler ni slednjič popolnoma prešel na pravno zgodovino, največ v zvezi z gorskim pravom.

Slovenski pravni zgodovini je Goršič v svojih objavah predvsem z uporabo Dolenčevih spisov prispeval zanimive koncepte, kajti tem in ne toliko arhivski faktografiji je posvetil svoje delo na področju zgodovine. Zgodovino je pisal – in to je treba pozdraviti – z razmišljanjem; manj jo je mogel – in to je treba obžalovati – pač spričo odmaknjenega življenja v Beogradu raziskovati z odkrivanjem virov, čeprav je, kot kažejo

⁹⁴ O njem S. Vilfan, In memoriam - France Goršič, v: Zgodovinski časopis 23 (1969), 137–151 (z bibliografijo). Po tem nekrologu so povzeta naslednja izvajanja; v njem so tudi podrobneje dokumentirana mesta, po katerih so navedene glavne Goršičeve teze.

⁹⁵ F. Goršič, Agrarske zadruge in njih uprava pri nas, v: SP 26 (1910), 321–330; isti, O »kasatorjih« in njihovih pogodbah, v: SP 30 (1914), 320–329.

njegova mladostna dela, tudi za to imel izostren čut in nag-njenje.

Čeprav so se Goršičevi koncepti v teku časa razvijali in dopolnjevali, in čeprav jih je objavljajl v številnih spisih v večjih presledkih, so njegove zamisli od prvih pa do tistih, ki jih je formuliral v starih letih, svojevrstna, organska in v sebi zao-krožena logična celota, ki izhaja iz pravno-teoretičnih postavk, s katerimi je pravni pisec Goršič debutiral med slovenskimi pravniki kot izrazit nekonformist. Proti eksegetični, strogo na interpretacijo zakonov usmerjeni avstrijski pravniški tradiciji je postal pobornik proste pravne šole Eugena Ehrlicha in drugih. Poudarjal je odvisnost prava od družbenega razvoja in se zato štel za zastopnika sociološke pravne smeri. Proti prisiljenim in-terpretacijam zakonov je zastopal prosto iskanje prava po sod-nikih vsaj glede vprašanj, ki niso bila urejena z zakonom. V imenu prostega prava je tudi obsojal recepcijo rimskega prava in še posebej romanistične študije na univerzi. V svoji apologiji rimskega prava se je Gregor Krek na nekaj mestih postavil proti Goršičevim prostopravnim tezam.⁹⁶ Proti samovladi zapi-sanega prava je Goršič zastopal zahtevo po uveljavljanju naro-dnega prava, ki naj bi ga bili kodifikatorji Občega državlj-an-skega zakonika (po Goršiču »občnega grajanskega zakonika«) zavestno porinili vstran. Predvsem je opozarjal na vrzeli v tem zakoniku, npr. kar zadeva preživitkarstvo. Ironija usode je bila, da pa je zastopnik šole prostega prava Goršič v zrelih letih do-segel svoje največje uspehe prav v komentiranju civilnoprav-d-nih zakonov, redigiranih v nemajhni meri na podlagi avstrijskih vzorcev vse prej kot v duhu prostega prava. Lotil se je tega dela na pobudo založnikov, toda uspeh je izvirajl gotovo iz tega, da je avtor imel razvit smisel za potrebe sodne prakse.

Programsko zahtevo po spoznavanju narodnega prava je Goršič v izključno slavistični in slovenistični smeri uresničeval na dva načina.

Prvič nam je z očmi ostrega opazovalca in s peresom dob-rega opisovalca ohranil spomin na nekatere organizacijske oblike med slovenskim ljudstvom: kraške agrarne skupnosti, kate-

⁹⁶ G. Krek, Pomen rimskega prava nekdaj in sedaj, Zbornik znanstvenih razprav I/1920–21, str. 116–182.

rih novejše oblike je pravilno razložil v zvezi z zemljiško odvezo in ureditvijo služnosti; notranjske kompanije gozdnih delavcev, katerih nastajanje in ustroj je mogel spoznati na terenu; sledove žumberških uskoških zadrug v kostanjeviških zemljiških knjigah; vabilo na pečat itd.⁹⁷ Tudi podobni spisi z večjim poudarkom na pravniški praksi so bili življenjski. Goršičevi spisi te vrste bodo za zgodovino in etnologijo ohranili trajno vrednost. Ob njih se moramo čuditi, koliko je praktični pravnik na terenu mogel najti z odprtimi očmi in kako malo tega izročila je znala ohraniti znanosti večina Goršičevih vrstnikov.

Drugič pa se je Goršičevo prizadevanje po raziskavi narodnega prava (vseskozi v pomenu etnične samoraslosti) usmerjalo v zgodovino starejših obdobj. Doslej navedenim pravno-teoretičnim izhodiščem je treba v tej zvezi dodati še nekaj nadaljnjih: Leta 1929 je svoje pojmovanje pravne zgodovine naslonil na »splošno priznano« pravilo, »da se mora pravo razlagati samo v zvezi z zgodovino. Metodi historičnih pravnikov bomo sledili, kolikor pojde za indukcijo, ne bomo ji pa sledili v dedukciji. Ako naj bo opazovalna veda, tedaj mora pravna zgodovina raziskovati, kako je vzrastlo pravo iz celotnega narodnega sestava, tj. iz vsega družbenega in gospodarskega življenja«. ⁹⁸ Kar zadeva indukcijo in dedukcijo, je Goršič do konca ostal pri svojih postavkah, glede razmerja med zgodovino in pravno zgodovino pa je v starosti prešel na svojevrstno razločevanje. Pravna zgodovina mu je bila le še v pravni luči obravnavana politična zgodovina, kakršno je po njegovem predstavljala Dolenčeva knjiga pod naslovom Pravna zgodovina za slovensko ozemlje. Grajal je, da je pri Dolenčevi zasnovi prevelik poudarek na zgodovini; tako zgodovino in sploh kronološko prikazovanje prava je odklanjal. Vedo, ki se ji je v starosti posvetil, je imenoval zgodovino prava, pri kateri je videl poudarek na pravu in ki jo je opredeljeval kot pravno vedo. Podobno je razločeval pridevnika pravnozgodovinski in zgodovinsko-pravni. Prvi naj bi bil primeren za to, čemur danes pravimo

⁹⁷ Gl. op. 47; dalje npr. F. Goršič, O rodbinski zadrugi kot juridični osebi, v: Naši zapiski 12 (1920), 140–145; isti, Agrarske zadruge na Slovenskem, v: SP 35 (1921), 98–114.

⁹⁸ F. Goršič, O glavnih gonilnih silah srbske zakonodaje v drugi polovici srednjega veka, v: SP 43 (1929), 68–69.

dogodkovna zgodovina, drugi pa zgodovino prava. (Pripomniti velja takoj, da se beseda zgodovinskopravni utegne zamenjevati z zvezami, v katerih je mišljena historičnopravna šola.) Razločevanje dveh ved je pripisoval že Dolencu, ki je v predgovoru k svoji Pravni zgodovini zapisal tale stavek: »Snov, ki je tu obdelana, obsega od vsakega teh tujih tipov (pravne zgodovine po eni, zgodovine prava na drugi strani) izvesten del, pa je zajela še marsikaj, kar je za nas važno, pa se je pri tujcih smatralo za odveč.«⁹⁹

Kot eno izmed teoretičnih izhodišč je Goršič tudi v svojih »zgodovinskopravnih« študijah sprejel »sociološko metodo«, izmed socioloških del pa je sprva navajal v glavnem dela že omenjenega Eugena Ehrlicha, pozneje pa je citiral skoraj samo neko razpravo španskega sociologa Vicenti Santamaria de Paredes iz leta 1907, po kateri je kategoriziral združbe. – Slednjič si je postavljal v prvi vrsti, lahko bi celo rekli izključno, problem etnične pripadnosti pravu. Zanj so na Slovenskem prihajale v poštev le kategorije slovansko-slovensko, nemško in romansko pravo. Etnično nevtralnih kategorij pri njem ne zasledimo in jih je vsaj do neke mere določno odklanjal (npr. fevdalno pravo, o čemer gl. spodaj). Izhajajoč – podobno kot Dolenc – vsaj podzavestno iz pojmovanj historičnopravne šole, zavestno pa iz narodnoobrambnih razpoloženj dobe pred prvo svetovno vojno, je nedvomno pretiranim, enostranskim in pogostoma napačnim opredelitvam nekih pojavov kot »germanskih« postavljal nasproti opredelitev drugih pojavov kot »slovenskih«. V tem je šel bistveno dlje od Dolenca. Če ob tem nedvomno razveseljivem prizadevanju podvomimo o pravilnosti uporabljenih metod in – dokaj nedoločnih – kriterijev, očitek ne velja toliko samemu Goršiču, kot starejši in še posebej nemški pravnozgodovinski tradiciji sploh in nekaterim pojmovanjem o izvirih in razvoju prava, ki se posebno med nekaterimi tujimi pravnimi zgodovinarji še zdaleč niso preživela.

Dosledno svojim izhodiščem je Goršič označil svojo smer dokaj pravilno kot slovensko pravno šolo, vse druge pravnozgodovinske raziskave, ki so ugotovljale vse na Slovenskem veljavno pravo brez vnaprejšnjih etničnih opredelitev pa manj

⁹⁹ Dolenc, PZSO XII.

upravičeno kot germanistične, ker drugačne alternative očitno ni priznaval.¹⁰⁰ Slovenska pravna šola je po njegovem nastala tedaj, ko je Dolenc spisal svojo prvo razpravo o gorskem pravu, pri kateri je sodeloval Anton Kaspret (ki mu Goršič pripisuje dobršen del avtorstva). Z nekaterimi razpravami je to »šolo« nadaljeval Dolenc, po Goršičevem mnenju dosti manj uspešno. Goršič se je imel za predstavnika te šole, »nadaljujoč delo, ki sta ga leta 1914 začela Anton Kaspret in Metod Dolenc in ki se mu je v letih 1920 do 1940 posvetil Metod Dolenc sam«. Po lastni izjavi je bil »Kaspretov in Dolenčev naslednik in tačasni dogmatik pravniške šole slovenskega prava«.¹⁰¹ Svojo nalogo je videl v tem, da »kolikor mogoče popolnim vrzel, ki je zevala v Kaspretovi graški šoli slovenskega prava, ker ni imela svojega dogmatika. Naloga, ki sem si jo postavil, bila je predvsem znanstveno literarna, da bi uredil, analiziral in ocenil gradivo, ki je dozdej objavljeno.«¹⁰² Težavnost takih Goršičevih prizadevanj v zadnjih letih je bila v tem, da zelo bogatih virov gorskega prava, ki so doslej le selektivno ekscerpirani, ni mogel neposredno uporabljati. Poleg tega pa bi bila presoja in razlaga posameznih pojavov v podrobnostih izvedljiva le ob splošni primerjavi vsaj s pravom, ki je veljalo pri drugih sodiščih na Slovenskem.

Razvoj prava na Slovenskem je po Goršiču potekal takole: Slovenci so se naselili v rodovih pod starešinami (ponekod župani). Rodovi so bili podlaga vasem in iz njih so izšle kot deli rodov (rodbinske) zadruge. Če se je zadruga pozneje delila na več zadrug, so te sestavljale bratstvo. Pojem knezov so Slovenci obnovili šele v obmejnih bojih po naselitvi, ko so se rodovne zveze ustrojile pod upravo župana ali kneza. Drugače kot pri Srbih je županov položaj pri Slovencih drsel navzdol, knežji pa se je dvigal, medtem ko pri Hrvatih opažamo obe tendenci pri obeh funkcijah. Iz rodu je pri Slovencih izšla že pred izgubo samostojnosti vaška občina, iz zadruge, ki se je naselila na poz-

¹⁰⁰ O obeh smereh prim. Vilfan, Praks; isti, PZS 527–528; isti, RGS, zlasti pogl. I, Die slowenische rechtshistorische Forschung und ihr Gegenstand, 26–34 in II, Grundlagen und Werden des altslowenischen Rechtes, 35–40, posebej pa še Schlußbetrachtungen, 237–238.

¹⁰¹ F. Goršič, Spomenica o slovenskem gorskem pravu, Beograd 1954, 1, 4.

¹⁰² F. Goršič, Spomini, neobj.; Prim. Vilfan, Goršič (kot v op. 46) 142.

nejšem krčevinskem svetu pa krčevinska občina. – Na vinogradniških »gorah«, kjer so Slovenci prevzeli vinogradništvo od prejšnjih prebivalcev, so nastale posebne skupnosti vinogradnikov – (pra)gorščine, preobražene iz romansko-keltskega v lik, ki je ustrezal slovenskemu občinskemu pojmovanju. V sodstvu je (kdaj, iz izvajanj ni prav jasno spoznavno), nastopilo viličenje ali bifurkacija: v »gorščinah« je veljalo pravdansko sodstvo na gorskih pravadah, za katere je bil značilen odbor, sestavljen iz gornikov, tj. kmečkih vinogradnikov. Drugod je veljalo večevno sodstvo – sodstvo na večah.

Da bi jim kmetje rajši delali, fevdalci niso takoj odpravili slovenske ureditve, čeprav so kmetje postali kmétiči (= podložniki). Slovensko večo so samo prilagodili nemškemu Dingu. Razmerje med gospodarjem in kmetičem se je ravnalo po srednjeveškem zvestnem načelu (*Treu und Glauben*), v katerem je bila odločilna krščanska ljubezen do bližnjega in za katerega je bilo značilno kvazifevdalno patriarhalno varstvo. Potem ko Goršič tako zagotovi splošne pogoje za ohranitev slovenskega prava v fevdalnem redu, se ne ukvarja naprej z večevnim sodstvom in njegovimi (po Goršiču) naslednicami v kvatrnih večah, posebno ker so po njegovem večje po kmečkih uporih v glavnem propadle. Postavlja pa si smoter, zasledovati razvoj pravdnega, gorskega prava, ki je v poznejšem razvoju doživelo svoj vzpon. Medtem ko je na področju kmetištva in večevnega sodstva, t.j. na pravnih zemljiščih veljalo naturalno gospodarstvo, so bile namreč po njegovem štajerske in dolenske gore pod vplivom gospodarjenja za trg (spčetka je Goršič uporabljal izraz merkantilizem). Zato so gorski gospodje, predvsem samostani, tukaj (ne pa v Istri, kjer se vino po njegovem ni prodajalo) stimulirali predelavo za trg s tem, da so nekako do 12. oz. 14. stoletja pustili »nádanje« (domače) gorščine kot delovne kolektive in jih izvzeli iz svoje gospodovalne oblasti ali imperija ali režima. Redkeje uporablja Goršič izraz, da je bila gora izločena iz neposredne gosposčinske vlade.

Medtem sta se na Slovenskem pojavili še dve pravi: prvič – mestno pravo, izšlo iz rimske komunalne ureditve oziroma, na drugem mestu, nemško pravo, in drugič – germansko fevdno pravo. Ti dve pravi in slovensko ljudsko pravo so zanj tri popolnoma ločene kategorije, vsako ima svojo vsebino in genezo in

jim ne moremo nadeti skupne oznake fevdalnega prava, ki ga Goršič kot enoten pojem zavrača, a dopušča vendarle kot pravo fevdalne dobe. Medtem ko kritika fevdalnega prava v razpravi o ozemeljskem pravu leti na račun pisca te knjige (ker je opozoril na to, da so gorskopravna razmerja po družbenem bistvu le posebna oblika fevdalnih razmerij med zemljiškim gospodom in uživalnim lastnikom) in medtem ko pogostoma ponavljana kritika »germanistov« leti v prvi vrsti na Janka Polca, je zlasti Dolencu namenjeno zavračanje ozemeljskega prava, vse troje v tesni medsebojni povezavi in v prizadevanju, da bi se slovensko etnično pravo za razmeroma pozno dobo opredelilo kot samostojna vrsta prava.

Spričo potreb tržnega gospodarstva so se po Goršičevem konceptu – pojavili na gorah tudi meščani in plemiči, ki jim je gorski gospod ob gori gornikov dodelil v obdelavo mejo (v pomenu dobrave) in ki so se zato imenovali mejaši. Pojem mejaši naj bi bil nastal pred l. 1000. Mejaši niso postali člani (pra)gorščine in svoje vinograde so imeli po mestnem pravu, medtem ko so imeli kmetiški gorniki oziroma njihov delovni kolektiv svoje po gorskem pravu. Da bi se pa doseglo enotno vodstvo, je bil odpravljen odbor gornikov plur. (množina) in je bil namesto njega postavljen gornik sing. (ednina), ki je bil obenem organ gospoda (Schild-a) in (so)gornikov (Krug-a), kar je bila organizacijska oblika, sprejemljiva tudi za mejaše. (O ščitu in vrču gl. § 4/V 4). Tako nastalo izvirno slovensko strukturo (so)gorščine so Gorske bukve iz l. 1543, nastale v razrednem boju med plemstvom in meščani, recipirale. Gorske bukve so ostale v očeh fevdalne gospode etnično tuje pravo.

Ni da bi na tem mestu presojali pravilnost historičnih konceptov, pravkar povzetih le v najbolj sumarnih potezah. Treba pa je vsaj nakazati pota, po katerih je Goršič prišel do tako nenavadnih pogledov na slovensko pravno zgodovino, posebno srednjeveško. V glavnem se Goršič sklicuje od neposrednih virov na listino o županu Physsu (777), za bratstvo na listino o Trebibratu (888), nadalje za zadrugo na nekaj poznejših srednjeveških listin, za gorsko pravo pa na kakih pet srednjeveških virov. Težišče Goršičevih dokazov je v razlagi terminologije, izpričane v virih novega veka, torej v metodi, ki je bila nedvomno njegova močna stran, če ji ni, aplicirani na razvojna vprašanja, postavljal

prevelikih zahtev. Oprt na Dolenčevo izdajo Gorskih bukev in njihovih slovenskih priredb in oprt na objavljene ekscerpte iz zapisnikov gorskih pravnih, je sklepal takole: 1. Kmečki uživalci gorskopравnih vinogradov se v virih od srede 16. stoletja naprej imenujejo v slovenščini sogorniki, v nekaj primerih pa gorniki, medtem ko je gornik sing. = organ. Dvojni pomen besede gornik (plur. in sing.) navaja Goršiča k temu, da vmes postavi še pomen gorniki = gorski odbor, tako da pride do treh zaporednih razvojnih stopenj: gornik = vinogradnik > gorniki plur. = odbor > gornik sing. = organ. – 2. Nemški Bergrecht v pomenu (vinogradniške) gore se v virih od 2. polovice 16. stoletja dalje (starejših virov te vrste ni) sloveni z gorščino kot kolektivnim pojmom in kot nazivom mestnosti. Gorščina ni mogla prvotno pomeniti nič drugega kot nádanji (domači) delovni kolektiv vinogradnikov. – 3. V nam znanih virih, prvič v Recljevem prevodu, pomenita besedi mejaš in sogornik eno in isto. Ker prvotno nista mogli biti sinonimni, je sogornik naslednik gornikov pl., mejaš pa je tisti, ki je dobil vinograd v meji (dobravi), torej plemiški ali meščanski zakupnik po mestnem pravu. Izraza sta se po Goršiču popolnoma izenačila šele v 18. stoletju. – 4. Po uporabi besed gorščina in sogorščina, pa tudi mejaš, gornik in sogornik, je Goršič skušal določiti starost posameznih slovenskih priredb gorskih bukev od druge polovice 16. stoletja naprej. Celotna rekonstrukcija pravnih razmer na vinogradih v srednjem veku sloni v bistvu na teh terminoloških razlagah.

Nadaljnja naloga, ki si jo je zastavil Goršič na področju gorskega prava, je bila sistematizacija objavljenih, predvsem Dolenčevih ekscerptov iz zapisnikov gorskih pravnih po panogah. V tisku so izšla vsaj nekatera poglavja o postopkovnem pravu.

Poleg nedvomno dragocenih novih dognanj, ki jih je Goršič v nekaterih spisih prispeval slovenski pravni zgodovini z gledišča ljudske pravotvornosti, je zanimiv njegov slovenski znanstveni program in značilen izredni čut za slovensko terminologijo, posebej pa njegov izvirni in lepi jezik. Goršičeva dela pa so tudi pokazala, da bo treba gorsko pravo kot zanimivo področje, na katerem so mogla prihajati do veljave tudi ljudska pravna naziranja, s ponovno analizo neposrednih virov vzeti še enkrat v pretres. Le tedaj bo mogoča tudi izčrpnjša ocena Goršičevih konceptov in sistemizacij.

3. Razlike znotraj smeri in skupne poteze

Kaj pokaže primerjava Dolenčeve in Goršičeve zasnove slovenskosti prava? Oba sta v duhu historičnopravne šole izhajala iz delitve evropskega prava na romansko, germansko in slovansko, ob kateri je kanonsko (cerkveno) pravo ostalo v etničnem pogledu težko opredeljivo. Razloček med konceptoma obeh avtorjev je predvsem v tem, kako in kje iščeta slovensko »narodno« pravo. Dolenc ga je videl v domnevnih preostankih in izrazih kolektivističnega duha rodbinske zadruge kot temeljne značilnosti (jugo)slovanskega prava. Goršič ga je iskal v širših skupnostih in njihovih zborih: v pradavnem domačem »večevnem« pravu in v srednjeveškem, toda izvirno slovenskem (vino)gorskem »pravdnem« pravu. Po Dolencu je slovensko pravo živelo v simbiozi z germanskim, se z njim amalgamiralo, po Goršiču je večevno pravo umrlo, pravdno pa se je v fevdalni dobi ohranilo, ločeno in nedotaknjeno od germanskega.

Ne glede na mnoge potankosti, po katerih se med seboj razlikujejo razna dela te smeri, jim je skupen predvsem temelj v historičnopravni šoli. Pripadnost etničnim kategorijam ne sloni na primerjalnopravni podlagi, temveč deloma na stereotipih, ustvarjenih med pravnim študijem, in deloma na precej prosti oceni tega, kaj bi bilo lahko ljudsko ali narodno. Tako se pojavi, ki imajo analogije v nemškem pravu, navadno opredeljujejo kot germanski itd. Kjer avtor takih analogij ne ugotovi in zlasti tam, kjer je avtorju znana kaka analogija z drugim slovanskim narodom, ima pojav izglede, da obvelja kot slovenski, le da pri taki metodi izgledov ni prav veliko. Pravna pravila, ki jih avtor tako ali drugače ne more pripisati ljudski pravotvornosti, se skoraj dosledno puščajo vnemar. Pod očitnim vplivom romantične historičnopravne šole, ki pojmuje pravo kot produkt narodnega duha, prevladuje pri tej smeri slovenske pravne zgodovine tendenca dokazati tipične pojave slovenskega pravnega duha, pravotvornost slovenskega ljudstva v preteklosti in njene tipične emanacije, ne da bi se zastavljalo vprašanje o družbeni funkciji te pravotvornosti, in ne da bi se analizirali objektivni pogoji za zatiranje ohranitev staroslovenskega prava. (Tu je izjema Goršičeva ideja o nekakem kompromisu, po katerem je »pra-

vdno« pravo ostalo nedotaknjeno iz komercialnih razlogov – prodaje vina.)

Ker sta že kategoriji germansko in slovensko vsaj od preseljevanja ljudstev (gotovo pa že od prej) vsaka zase neenotni in kot pojma vprašljivi, je treba vse te pogumno zgrajene hipoteze presojati v širših zvezah. Izkazalo se bo, da izhodiščne kategorije bodisi enega bodisi drugega avtorja ne morejo biti merili za vsa poznejša historična obdobja.

4. Mihail Jasinski

Nekaj let je predaval pravno zgodovino v Ljubljani tudi Ukrajinec Mihail Jasinski (Mežirič 1862 – Niš 1935). Po prihodu v Ljubljano l. 1920 je programsko dokaj previdno zastavil svoje delo z razpravo *Kaj je najpotrebnejše za slovansko primerjalno pravno zgodovino* (1921), duha historičnopravne šole pa se v svojih siceršnjih delih ni mogel znebiti. Že po svoji izključni usmeritvi v prava, ki so veljala za slovanska, šteje Jasinski v izrazito pravno slavistično smer, le da ni zahajal v skrajnosti in se tudi v pravno slovenistiko ni spuščal. Zato ga v smer slovenskega prava v pravem pomenu besede ne moremo šteti, po usmeritvi svojega zanimanja pa ji je bil gotovo bližji kot naslednji smeri.¹⁰³

¹⁰³ J. Polec, Mihajlu Jasinskemu v spomin, v: ZZR 12 (1935–36), 1–6.

III. Realistična smer ali smer ugotavljanja celotnega prava na Slovenskem

Temeljno misel realistične smeri je že l. 1896, ko je ob narodopisni razstavi v Pragi opozarjal na potrebo po zbiranju ljudskega blaga, izrazil klasik slovenske etnologije Matija Murko. Bil je zadržan do prenagle ocene avtohtonosti posameznih pojavov in je zato zapisal o zbiranju gradiva: »Od zbiravcev se ne more zahtevati, naj presoјajo svojo gradivo, je li narodno ali ne, in tudi gospodje, ki bodo zbrano gradivo obdelovali, naj se ne spuščajo preveč v taka vprašanja, ako niso strokovnjaki v svojem predmetu in nimajo za primerjanje zadosti pomočkov na razpolaganje. Le na mejah naj se dobro pazi na vse, kar slovenski narod loči od sosedov, in naj se izprašuje, kaj ljudstvo samo ima za svoje. Iz tega pa še nikakor ne sledi, da je to tudi izvirno narodno. Marsikaj se je pri nas še ohranilo, kar je bilo prej skupno vsem narodom, kakor npr. kresi. Na to pa je treba še pomisliti, da so tudi v preteklih stoletjih k nam prihajale tuje misli in tuje reči. Kot dokaz služi samo en primer. Ni danes v Evropi bolj narodne pijače, kakor je v Rusiji čaj, tako da nahajamo samovar že v vsaki kmetiški hiši. Vendar niti ta beseda, ki se zdi tako lepa slovanska, ni ruska; ruskosibirski poslanci, ki so v 17. stoletju bili pri Mongolih, nam pripovedujejo, da se jim je tam predlagalo ‚pregrdobno pitje‘.« Ko Murko tako razločuje ‚starine‘ na ‚samobitne in prisvojene‘, v isti sapi opozarja na potrebo primerjalnih obravnav in na težavnost razloževanja, čeprav si je to razloževanje morda predstavljal celo bolj preprosto, kot v resnici je.¹⁰⁴

¹⁰⁴ M. Murko, Izbrano delo. Uredil, uvod in opombe napisal A. Slodnjak, Ljubljana 1962, 217. – Izmed starejših del, ki so se lotevala podobnih vprašanj, naj bo tukaj omenjena razprava W. Tuckermann, *Bedingt die deutsch-slawische Sprachgrenze eine kultur-geographische Scheidung?* Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 10/1912, str. 70–95.

Verjetno pravniki, ki jih lahko prištevamo realistični smeri, niso poznali teh Murkovih opozoril, so pa ravnali v tem duhu. Pripadniki smeri so si zastavljali temeljno nalogo, da na temelju razpoložljivega, predvsem pisanega gradiva v celoti (integralno, celostno) ugotovijo tisto pravo, ki je veljalo na Slovenskem, ne da bi vsako posameznost že vnaprej klasificirali in odbirali po nekem domnevnem nacionalnem kriteriju. Preden se spuščajo v sestavo sintez in sploh generalizacijo, se zastopniki te smeri ukvarjajo najprej s kolikor mogoče temeljito analizo. Ne izključujejo iz svojega zanimanja nobenega pravnega pojava na Slovenskem, tudi ne vladajočih slojev, pač pa se usmerjajo največ v proučevanje tistega prava, ki je veljalo za slovensko ljudstvo, ne da bi bil v prvi vrsti pritegnjen v razlago etnični izvor tistega, ki naj bi bil tvorec tega prava. Ne išče se torej le pravo, ki so ga Slovenci ustvarjali, temveč sploh pravo, po katerem so živeli. Zato smemo to smer opredeliti kot realistično; morda bi kdo uporabil tudi izraz pozitivistična. Na ta način in z uporabo primerjalnih metod je konec koncev veliko lažje, celo edino mogoče, razmišljati tudi o vprašanju, kaj je domače, kaj tuje in kaj splošno evropsko ali konec koncev splošno človeško.

Prvi zastopnik te smeri pri Slovencih je bil na znanstveni ravni Luschinov¹⁰⁵ učenec Vladimir Levec,¹⁰⁶ glavni zastopnik pa Janko Polec.

Janko Polec (Kamnik, 1880 – Ljubljana, 1956)¹⁰⁷, ki je pravo doštudiral v Gradcu, je bil mož podrobnega arhivskega dela in je tako ustvaril zlasti nekaj temeljnih del *trajne vrednosti* o zgodovini uprave, sodstva in agrarnega prava, pa tudi biografske razprave in članke o večjem številu pravnikov. *Tudi on je izhajal iz avstrijske zgodovinskopravne šole in njenega posploševanja germanskega oz. nemškega prava*. Vendar tega ni presajal v svoje spise, ki se v etnične opredelitve sploh ne spuščajo. »Pri prikazovanju pravne zgodovine me nikdar ni vodila... kakšna ‚glavna‘,

¹⁰⁵ Arnold Luschin v. Ebengreuth (po rodu iz okolice Ribnice) je bil profesor pravne zgodovine v Gradcu. O njem J. Polec v SBL, s.v. in G. Probst-Ostorff v: *Neue österreichische Biographie* a. 1815, XVI, Wien-München-Zürich 1965, 100–111.

¹⁰⁶ O V. Levcu: F. Komatar, Dr. Vladimir Levec, *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* 17 (1904), 216–222; J. Polec v SBL, s.v.

¹⁰⁷ S. Vilfan, Janko Polec, v: ZČ 10–11 (1956–57), 315–324.

morda celo aprioristična misel, marveč edinole prizadevanje, pokazati pravnozgodovinski razvoj tak, kakor je bil.« Zato Polec tudi ne uporablja izrazja, ki je značilno za Dolenčevo smer. Dolenčeve širokopotezno, predvsem intuitivno postavljene trditve so dale ponovno povod, da jih je Polec podvrgel natančnejši raziskavi in s tem pojasnil nekatera odprta vprašanja.

Gradivo, ki so ga označevali kot ljudsko blago ali folkloro, ne-romantičnega Polca ni pritegovalo. Dela na njem se je lotil zelo pozno, namreč šele z že omenjeno objavo odgovorov Gašperja Križnika Bogišiću. Tudi to, v bistvu vendarle arhivsko delo je pripravil bolj po želji svojih kolegov v pravnem razredu Akademije kot iz lastnega navdušenja. Ustna pripovedovanja, tudi če jih je kdo zapisal, pa mu kot vir niso veliko pomenila. (Kaj bi šele rekel o danes moderni oral history?)¹⁰⁸ Predvsem Polca tudi niso prepričevale tvegane rekonstrukcije pradaavnine, drzne hipoteze in skrivnostne razlage tega ali onega simbola. Ko se je eden izmed njegovih prijateljev navduševal nad tem, da imajo na Igu njive »na klobuk« in v tem zaslutil simbolni pomen klobuka v starem slovenskem pravu, je Polec želel zvedeti, za kaj gre. Skepsa se je izkazala za upravičeno, ko se je na terenu ugotovila popolnoma prozaična razlaga, da so pač njive žrebali iz klobuka. V svoji, gotovo zdravi, skepsi te vrste je Polec v splošnem malo cenil pravno slavistiko pri Slovencih v tistem duhu, ki bi ustrezal željam romantike.

Tako ostaja ogromna večina Polčevega znanstvenega dela na tleh pravne zgodovine, zgrajene na temelju dobrega poznavanja in minuciozne uporabe arhivskega gradiva. Njegovo mesto je med pisci najbolj zanesljivih raziskav te vrste in njegova dela citiramo v obravnavah integralne Pravne zgodovine Slovencev. Zato naj o njegovem delu na tem mestu zadošča, kar je bilo pravkar povedano. Med obema vojnama Polčev realizem ne na fakulteti ne med širšimi krogi izobražencev ni našel tolikšnega odmeva kot Dolenčeva širokopoteznost, so pa zato njegovi spisi obdržali trajno zanesljivost.

¹⁰⁸ Ko ga je Rajko Ložar povabil k sodelovanju pri Narodopisju Slovencev, mi je Polec takoj predlagal, naj delo rajši prevzamem jaz, ker ga ne veseli. Cf. Vilfan, Etnol. 83–84.

Z mnogimi spisi izraziteje, z nekaterimi manj izrazito pripada tej smeri tudi Josip Žontar (Jesenice, 1895 – Kranj 1982)¹⁰⁹. Bil je po prvotni izobrazbi zgodovinar, nakar je dokončal tudi pravno fakulteto. Na eni strani je kot zgodovinar pripadal skrajno trezni in kar suhoparni šoli Instituta za avstrijsko zgodovino, po kateri se je Žontarjev način dela zelo približeval Polčevemu, le da je pri njem kronologija bolj prevladovala nad sistematiko. Na drugi strani pa je v času, ko je Žontar končal pravne študije v Ljubljani, bila na pravni fakulteti glasnejša romantično navdahnjena in mestoma kar patetična smer Metoda Dolenca. Ni dvoma, da je realistična usmeritev po svoji eksaktni metodi Žontarju dosti bolj ustrezala kot romantična. Pravni slavistiki se je vendarle skušal približati zlasti z referatom na prvem kongresu pravnikov slovanskih držav: Skupna podlaga zgodovine slovanskega prava (1933). Zbral je zlasti v pravni slavistiki prevladujoče predstave o prvotnih plemenih, rodovih in hišnih skupnostih, preveliki euforiji pa ni zapadel. Nekaj njegovih del bomo srečali v poglavju o starosvetnostih.

Svoje glavne uspehe pa je Žontar, ki ga tudi pravniško abstraktno mišljenje in distinkcije niso najbolj privlačevali, vendarle požel na drugih področjih, kjer si je zastavil cilj, v minucioznem zbiranju raztresenih arhivskih podatkov sestaviti kronološko (včasih pa tudi genealoško) podobo o izbrani temi.

*Anton Svetina, drugi poznejši pisci o slovenski pravni zgodovini, pa tudi večji del sodobnih historikov nepravnikov štejejo, kolikor obravnavajo pravna vprašanja, bolj k realistični smeri. Ločitev pravnozgodovinskih spisov glede na obe smeri seveda ni vedno ostra in precej je takih, ki so izrazito vmesne narave.*¹¹⁰

¹⁰⁹ J. Žontar ml., Josip Žontar v SBL, s.v.

¹¹⁰ Takim vmesnim smerem pripadajo spisi germanista J. Kelemine o slovenski pravni zgodovini, zlasti Pravde, dalje morda tudi H. Tuma, Avtonomna uprava Beneške Slovenije, SP 47 (1933) ter nekatera dela Antona Svetine (prim. S. Vilfan, Dr. Anton Svetina, v: ZČ 42/1988/, 458–460), ki pa po večini pripadajo realistični smeri. Podobno velja za spise: Fr. Skaberne: Hišna in rodbinska zadruha v Jugoslaviji, SP 49 (1935), ki jo imam za zelo stvarno obdelavo predmeta, ki sam po sebi sicer marsikoga zavaja v romantiko. Sem šteje tudi A. Urbanc, Slovenska bratovščina sv. Hieronima v Vidmu iz leta 1542..., Ljubljana 1940 (posebni odtis iz Glasnika Udruženja aktuarov kraljevine Jugoslavije IV, št. 1–2).

IV. Združitev problematike in metod

Ob vprašanju slovenskega prava smo ugotovili, da se je prva smer odločila za ožje pojmovanje slovenskega prava, druga smer pa je to vprašanje dejansko obšla in si izbirala širše področje dela.

Objektivno je treba vsaki teh smeri priznati zgodovinsko upravičenost. Prva je bila z gledišča narodnostnih bojev v stari Avstriji naravna, nujna in razmeroma napredna. Saj so druga ljudstva, zlasti pa Nemci in Italijani v naši soseščini v duhu historičnopravne šole kazala na sistem svoje pravne zgodovine in so na predpostavki, da izvira pravo iz narodnega duha, izvajala svojo poklicanost, da gospodujejo brezpravnim ljudstvom. Smer ožje pojmovanega slovenskega prava, bolj ali manj povezana s pravno slavistiko, je bila v istem, tedaj prevladujočem duhu, naraven odgovor na ta prizadevanja in tudi po razsulu stare Avstrije narodnoobrambno ni bila brez pomena. Če drugega ne, je skušala za nazaj osvetliti prizorišče, ki so ga splošno videvali le v zelo mračni svetlobi. Dolenceva in Goršičeva smer je bila torej narodnoobrambno aktualna, čemur moramo še dodati, da je bila v podajanju poljudna in dobesedno popularna.

Tega o drugi smeri ne bi mogli v tej meri trditi. Pač pa se je prav zato, ker se ni ustavila pri vprašanju etničnega izvora vsake posamične pravne institucije in prava sploh, bolj približala socialni, zlasti agrarni problematiki slovenske pravne zgodovine. Iz istega razloga se tej smeri ni treba spuščati v več ali manj tvegane konstrukcije, marveč se lahko drži dokumentiranih podatkov. Medtem ko se pri izvajanju metod prve smeri pravne zgodovine arhivalno gradivo bolj eklektično prebira z gledišča slovenske specifičnosti, jemlje druga smer gradivo takšno, kot je.

Zato je delo te smeri drobnejše, omejeno na specialne monografije, katerih smisel more le občasno zaživeti v sintezah.

Če damo vsaki smeri svoj prav, pa s tem še ni rešeno vprašanje pojmovanja slovenskega prava in vprašanje divergenc glede glavne smeri dela in nalog slovenske pravne zgodovine. O tem si bo lažje ustvariti sodbo na podlagi naslednjega prikaza nekaj konkretnih področij prava. Pri tem bomo skušali opazovati pravotvornost v kolikor mogoče široki povezavi.

Že na tem mestu pa tole: Vprašanje pravotvornosti neke jezikovne ali drugače opredeljene etnične skupine se ne more reševati z vnaprejšnjimi sodbami o tem, kaj ustreza nekemu pravnemu duhu. Tudi bi bilo nesmiselno ugotavljati, katere osebe so ustvarjale neki pravni pojav in nato pojav klasificirati po njihovi etnični pripadnosti ali krvni analizi, morda celo po odstotkih. Odločilni so vzroki, ki so do nekega pojava pripeljali, zanesljivo pa je mogoče dognati okolje, v katerem so delovali. To pa je treba presoditi v najširših povezavah.

Primerjalna pravnozgodovinska veda dokazuje, da so poglavitne razvojne stopnje družbe in prava precej splošne, le da se pri raznih narodih ne razvijajo povsod enako naglo. Res so med pravi raznih ljudstev tudi na isti razvojni stopnji neki razločki, toda ti se omejujejo praviloma na sekundarna obeležja prava. Pravna zgodovina, ki bi se v enostranskem navdušenju za historičnopravno šolo usmerjala predvsem na iskanje takih specifičnosti pri kakem narodu (pa naj bi jih izvajala iz katerega si bodi vzroka), ne bo nikdar mogla prodreti do zanesljivih opredelitev. Čim bolj pa se razvija pravnoprimerjalna veda, tem več takih specifičnosti se izkaže za nespecifične. Sicer pa pravni zgodovinarji velikih narodov nikakor niso skrupulozni pri ugotavljanju svojega »narodnega« prava, marveč razglašajo kot narodno pravo marsikaj povsem splošnega ali celo prevzete. Zato ni nikake potrebe, da bi se prav Slovenci omejevali samo na ože pojmovano (specifično, avtohtono, samoniklo) slovensko pravo. Ugotavljanje takih specifičnosti ima seveda svoj pomen, praviloma pa je možno šele kot rezultat, ne pa kot izhodišče raziskav.

Pri izbiri obravnavane snovi se bomo v nadaljnjem skušali držati zanimanj smeri slovenskega prava, pri obravnavi sami pa bolj metod integralne smeri.

§ 4 Pravne starosvetnosti

I. Pravne starosvetnosti in njihov pomen

Izraz starosvetnosti je uvedel etnolog France Kotnik, ki ga je zasledil v slovenskem besednem zakladu¹¹¹, česar o sicer rabljenem izrazu starožitnosti¹¹² ne moremo trditi. Tudi so starožitnosti dobile predvsem pomen ljudskega življenja v pradavnini, medtem ko pod starosvetnostmi razumemo poleg tega poznejše izročilo, ki ga označujejo nekateri kot narodno blago, folklor itd. O tem, ali naj ukvarjanje s tem gradivom označujemo kot pravno narodopisje, etnografijo ali etnologijo ali še kako drugače, na tem mestu ne kaže razpravljati,¹¹³ saj nas tukaj zanima predvsem kot posebna veja pravne zgodovine.

Gradivo te vrste ima že dolgo precejšen pomen v slovenski pravni zgodovini. Ko je Janko Babnik l. 1882/83 objavil svoje zbrano gradivo o zgodovini slovenskega prava,¹¹⁴ si je ob koncu obetal, da bodo v narodu živeči pravni običaji nudili več podatkov kot zgodovina. Prav tako je Metod Dolenc cenil »folkloro« kot spoznavni vir prava¹¹⁵ in o tem zapisal: »Druge vrste spomeniki, ki nam bodo pomagali odkrivati naše bivše pravo, torej zgodovino prava, pa je naše narodno blago, ki nam je ohranjeno v narodnih pesmih in pripovedkah. Posebna narodna modrost, katere si pa brez pravne etike ne moremo in ne

¹¹¹ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, Ljubljana 1943.

¹¹² T. Saturník, O právu soukromém u Slovanu v dobách starších, Praha, v: L. Niederle, Slovanske starožitnosti, Oddíl kulturní II. 2. VII, Praha 1934.

¹¹³ S. Vilfan, Pravna folkloristika – etnografija – etnologija? v: Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957, Zagreb 1959, 275–280.

¹¹⁴ Babnik, Sledovi 82–83. Gl. tudi § 3.

¹¹⁵ Folkloro šteje Dolenc, GB predgovor in posvetilo, med nepisane vire pravne zgodovine, podobno ugotavlja na strani 8 med drugim: »Čudovita je razgledanost naše folklore, samo pravilno jo je treba zajeti in rezložiti.« Obravnaval je med drugim slovenske pripovedne pesmi in pregovore.

smemo zamisliti, se nam zrcali iz slovenskih pregovorov in rekov. Koliko prič za naše staro običajno pravo se nam tu odkrije... Čudovita je razgledanost naše folklore, samo pravilno jo je treba zajeti in razložiti.«¹¹⁶

Kljub temu glede pravnih starosvetnosti ni neutemeljena ugotovitev etnologa Matije Murka o tem, kako Slovenci podcenjujejo svoje ljudsko blago: Slovenci »posvečajo sploh študiju svojega etnosa (Volkstum) premalo pozornosti« in se »samim sebi – ki se res že eno tisočletje gibljejo v romansko-germanskem kulturnem krogu – pogosto zde kar premalo pomembni.«¹¹⁷

Deloma je temu vzrok precejšnja nerazgledanost po gradivu slovenskih pravnih starosvetnosti, deloma že omenjeni predsodek, da pri hlapčujočih Slovencih enostavno ne more ničesar biti, deloma tudi napačna predstava, da slovenska kultura ni dovolj slovanska, ker se jemljejo za merilo balkanski vzorci ali sploh vzorci iz oddaljenih kulturnih okolij. Tako se je marsikdo že vnaprej odpovedoval iskanju gradiva.

¹¹⁶ Dolenc, GB 8.

¹¹⁷ M. Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen I, v: Mitteil. d. Anthropolog. Gesellschaft in Wien 35 (1905), 308 sl.

II. Zbiranje pravnega »narodnega blaga«

Čeprav v skromni meri so se vendarle tudi med Slovenci vedno znova našli pisci, ki so vsaj priložnostno opazili in sporočili kak podatek, ki se po navadi prišteva med »narodno« blago.

Prvi slovenski praktično delujoči pravnik, ki nam je – čeprav ne s tem namenom – ohranil pravnoetnografski podatek, je Prešeren. V pesmi o ponočnjaku (prim. § 11) nam je ohranil spomin na ljudsko kazen, ki so jo izvajali vaški fantje zoper razgrajaje. Da ne gre pri tem za kako pesniško domislico, marveč za resničen običaj, dokazujejo ustrezni cenzurni spisi.

Prvo sistematično zbiranje ljudskega blaga, ki je v veliki meri zajelo tudi pravno tematiko, je po iniciativi nadvojvode Janeza (1811) izvedel l. 1842 Georg Göth. Potem ko je gradivo dolgo ležalo v rokopisu, je v zadnjem času začela izhajati prevedena in prirejena *objava, ki vsebuje podatke za Slovensko Štajersko*.¹¹⁸

Če tu pustimo ob strani nekaj prej objavljenih drobcev te vrste (npr. polemiko o belokranjskem skutniku)¹¹⁹, je prvi obsežnejši poskus zbiranja pravnih običajev sočasen z Babnikovo razpravo o začetkih slovenskega prava. Če so za Babnika narodni običaji ostali programska želja, se jih je namreč približno ob istem času neposredno lotil drug študent prava – Aleksander Hudovernik, ki se je pri tem navezoval na Valtazarja Bogišića.¹²⁰ Nanj se Hudovernik sklicuje že glede ocene narodnega prava, o katerem pravi

¹¹⁸ N. Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, SAZU Gradivo za narodopisje Slovencev 5, Ljubljana 1985 in nasl. Po izidu celote bo pravnik čakala naloga, da zaokroženo povzame pravno pomembne podatke.

¹¹⁹ O skutniku spodaj pri op. 78. Nadaljnji drobci npr. D. Trstenjak, Batja, jezikoslovna in pravnostarinska črtica, v: Novice 1869, 156–157; isti, Župan, prav tam 116–117; J. Babnik, Župan in slovanska poljska mera, v: Kres 1881, 570.

Bogišić, »da je narodno pravo isto kao narodni jezik glavni dio narodnog bića... u mnogome obziru sa svijem slično, pače jednake naravi sa narodnijem jezikom«. Hudovernik sam dodaja: »Običajno pravo razvijalo se je v jednakej vrsti z narodnim jezikom«.

Ali je vprašalnik o živečih pravnih običajih, ki ga je Bogišić razposlal leta 1869, že tedaj sploh prišel na Slovensko, ne vemo. Vsekakor v Bogišićevi zbirki,¹²¹ objavljeni leta 1874, ni nobenega odgovora iz slovenskih krajev. Kakor koli že: ali Bogišić sam ali njegovi morebitni anketiranci so bili očitno mnenja, da pri Slovencih ljudskih pravnih običajev ni moč iskati, saj je vladalo prepričanje, da je že tisoč let veljalo nemško ali avstrijsko postavljeno pravo. Zato se je pri Slovencih začelo nekoliko bolj sistematično zbiranje šele po izidu Bogišićeve zbirke, saj se je pokazalo, da v njej prikazano gradivo nikakor ni bilo tako pretresljivo, da česa takega pri Slovencih ne bi mogli najti.

Tako je leta 1882 je Aleksander Hudovernik v Slovenskem pravniku objavil izvleček iz Bogišićevega vprašalnika in kmalu potem nekaj svojih odgovorov na del vprašanj. Nekaj odgovorov je prav zanimivih, na primer (izbiram samo kratek vzorec) na vprašanje o previsnem drevju: »Veje dreves, ki vise na drugo posestvo, posekati, smatra narod za velik zločin. Pač pa more tisti, na čegar zemljo segajo veje drevesa, ki stoji na meji dveh posestev, na svojej zemlji napraviti ogenj in, če veje tedaj pogore, ne more nobeden nič za to; kajti vsak more na svojej zemlji storiti, kar ga je volja.«¹²²

Naslednjega leta je motniški čevljar oziroma trgovec Gašper Križnik poslal Bogišiću obsežne odgovore na Bogišićev vprašalnik, ki mu ga je bil že l. 1876 posredoval Baudoin de Courtenay. Križnikovi odgovori so obležali v Bogišićevem arhivu, dokler jih ni l. 1945 objavil Janko Polec.¹²³ Za vzorec vzemimo zopet odgo-

¹²⁰ Biografski, predvsem pa bibliografski podatki o Bogišiću: S. Vilfan, *Jugoslawien*, 410–414.

¹²¹ V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena I*, Zagreb 1874.

¹²² A. Hudovernik, *Pravni običaji v Slovencih*, SP 2 (1882), 151, 170: isti, *Pravni običaji slovenski*, SP 3 (1883), 6; isti, *Nekaj pravnih običajev slovenskih*, prav tam, 189.

¹²³ Polec, *Križnik* 151–225.

vor na isto vprašanje, kot pri Hudovernikovih odgovorih: »Veje, ki čez mejo dveh mejačev visijo, sosedje eden z drugim rado-voljno trpijo. Ako pa je sadje treba obirati, ga obira lastnik debla, sosed, na katerega zemljo visijo veje, pa pravi: Včas je bilo tako, da, na katerega zemljo so veje visele, tisti je z njih obiral sadje, se-daj pa je že vse iz stare navade.«

Čeprav so ti začetki – pri katerih je čevljar (glede zbiranja uspešno, glede objave pa manj) konkuriral študentu prava Hud-overniku – pokazali, da iskanje v tej smeri nikakor ni brezupno, je zastavljena dejavnost presenetljivo kmalu usahnila. Vzrok si je še danes težko povsem razložiti. Pri pravniki gotovo gojenje in izključno priznavanje pozitivnega prava ni bilo brez vpliva, zapo-slila sta jih tudi boj za slovensko uradovanje in politično delo.

Zanimanje za pravno miselnost ljudstva in za s tem povezane običaje se je delno preneslo v leposlovje, pri čemer naj spomnim samo na pravnika Janka Kersnika in zlasti na Kmečke slike, ki so plod njegove pravniške prakse. Koliko pove na primer na nekaj straneh črtica V zemljiški knjigi! Pripoveduje o tržaški rejenki, vknjižbi dednih deležev, »nakupu let« za ženina (»jerob« – varuh je leta kupil), o dolgovi (»z dolgom je kakor s samosevo kono-pljo«), deklinem nezakonskem sinu, ki je po poravnavi dobil te-rjatev do očetove dote, ta pa je potem, ko je bil fant ubit v pre-tepu, zapadla erarju, ki je nekdaj nezadolženo posestva pognal na boben, tako da ga je poceni kupil prav tisti odvetnik, ki na vi-dez prizadet pripoveduje znancu to tragedijo treh vknjižb, pa ga tragičnost dogajanj ni odvrnila od ugodnega nakupa.¹²⁴ Gradiva te vrste ni malo, ne glede na to, ali je avtor pravnik¹²⁵ ali ne

¹²⁴ J. Kersnik, Kmečke slike, v: J. Kersnik, Zbrano delo 3, Ljubljana 1951, 5–74. Med drugim črtica Otroški dohtar, v kateri se varuh sklicuje na varstvenega sodnika, da berač ne sme na dober grunt. Nadaljnji motivi iz 4. zvezka Kersniko-vih zbranih spisov: vedeževanje za tatovi, Kolomonov žegen, pravdarska strast, karakterizacija rejenstva na Kranjskem, funkcija rihtarjev pri naboru ter izraz »storiti resnico«. Prim. diplomsko nalogo E. Gujt, Pravno življenje v delih Janka Kersnika, 1974, Pravna fakulteta v Ljubljani, Katedra za pravnozgodovinske vede.

¹²⁵ Prim. Diplomski nalogi: T. Marčič, Pravno življenje in posebej mladinsko sodstvo v delih Frana Milčinskega, 1975, Pravna fakulteta v Ljubljani, Katedra za pravnozgodovinske vede; J. Kisovec, Pravna zgodovina Slovencev v literarnih delih Ivana Tavčarja, 1978, prav tam.

(Trdina). Literatura se tako uvršča med vire o pravnem življenju ljudstva, je pa s tega gledišča še malo izrabljena.

Podoben vir so pravniški spisi, ki izvirajo iz prakse in so praviloma tudi pisani za prakso, pa upoštevajo ne le zakonodajo, marveč tudi tistega, ki naj zanj zakonodaja velja. Klasičen primer takega spisa je Tavčarjeva knjiga Slovenski pravnik, npr. s svojim podatkom o »farškem blagu.«¹²⁶ Sem šteje tudi Bežkova razprava o zadavu ali ari, kjer vzporeja opredelitev are po Občem državljanem zakoniku in pojmovanje are in skesnine med slovenskimi kmeti.¹²⁷ Da so pojmovali slovenski kmetje aro in skesnino bistveno drugače kot Obči državljanški zakonik (iz česar so izvirale dejanske težave), je v polni meri veljalo še do zadnjih desetletij.

Nekatere Goršičeve zgodnje razprave so pisane iz prakse in deloma za prakso, deloma kot zapis pravnih običajev; to velja zlasti za spisa o kasatorjih in o agrarnih zadrugah pri Sloven-
cih¹²⁸. Če so marsikateri drugi spisi v starem Slovenskem pravniku danes zastareli, pa taki spisi niso, ker so življenjski in ker so medtem postali zgodovinski viri. Nadalje spada v to vrsto tudi člančič Fr. Milčinskega,¹²⁹ v katerem sporoča nekaj svojih opazovanj iz sodne prakse s strankami (npr.: *na cesti se ne sme terjati dolga, sicer dolg premine*), pa tudi nekateri drugi spisi istega pisatelja dajejo vpogled v mladinsko kriminaliteto.¹³⁰ Pozneje je izmed pravnikov prispeval svoja opazovanja Henrik Tuma, npr. o ureditvi planin v Trenti¹³¹. Spisov te vrste bi potrebovali še veliko več; koristili bi z njimi praksi in zgodovini¹³². Obžalovati je treba, da pretežna večina praktikov ni imela nikakega smisla za ta prizadevanja in da je s svojim gotovo boga-

¹²⁶ I. Tavčar, Slovenski pravnik, nauk o najpotrebnejših zakonih, Celovec 1883, 273–275 (= 5 snopičev, Celovec 1883–1888); prim. spodaj o rekih pri op. 98.

¹²⁷ R. Bežek, Zádav ali ara, v: SP 10 (1894), 1–8.

¹²⁸ Fr. Goršič, O »kasatorjih« in njihovih pogodbah, v: SP 30 (1914); isti, Agrarske zadruge in njih uprava pri nas, v: SP 26 (1910).

¹²⁹ Milčinski, Nazori.

¹³⁰ Prim. zg. op. 15.

¹³¹ Tuma (§ 9/VIII 5, op. 35).

¹³² V Simboličnih pravnih dejanjih se Dolenc, Simb. večkrat sklicuje na ustna sporočila raznih pravnikov in ti podatki so v spisu med najbolj zanimivimi. Očitno pod vtisom Dolenčevih del je nastal spis S. Kociper, Pravne starine iz ormoškega okraja, v: ČZN 35 (1940), 50–59.

tim poznavanjem slovenskega podeželja odšla v grob. Vse preveč je bilo v strokovni literaturi ukoreninjeno mnenje, da je pravnikova naloga v prvi vrsti abstraktna obravnava pravnih norm in mehanična aplikacija pozitivne zakonodaje na dnevno življenje, ne toliko tudi spoznavanje in dokumentiranje tega življenja. Zato se je naša pravna literatura sukala v visokih sferah normativnih virov, pri tem pa le prevečkrat pozabljala slovenskega človeka in njegove posebne probleme¹³³.

Seveda so se zanimanja za nekatere pravne starosvetnosti pojavljala tudi pri zgodovinarjih, kot npr. pri Josipu Grudnu in Antonu Kaspretu, vendar ne toliko na podlagi terenskega gradiiva kot na podlagi aktov.

Bolj sistematično delo, ki so ga označevali kot študij narodnega prava ali pa kot pravno narodpisje (*rechtliche Volkskunde*), se je začelo med obema vojnama. Narodno pravo (pri čemer se ljudsko ni vedno ostro razločevalo od nacionalnega) je bil priljubljen termin pri jugoslovanskih raziskovalcih. Tako je npr. Ferdo Čulinović objavil knjigo o narodnem pravu.¹³⁴ Njegova vodilna misel je bila, da je treba pred prenašanjem tujih prav na domača tla poznati lastne stare institucije. Pot do njihovega poznavanja je po njegovem ali neposredna ali posredna. Za neposredno šteje Bogišćevo pot, ki jo označuje kot »konsultacijo najširših plasti prebivalstva«, za posredno pa raziskavo kulturnega življenja in delovanja tega ljudstva. Sam se Čulinović loteva posredne poti, s tem da razporeja izbrana mesta iz ljudskih pesmi po klasični pravni sistematiki.

V vrsto zbiranja, ki bi ga Čulinović imel za neposredno, bi pri Slovencih še najbolj spadali nekateri podatki, ki jih je po pripovedi pravnikov iz prakse objavil Metod Dolenc. Zlasti za novejšo dobo razpolaga praktik ne le z izkušnjami, temveč tudi z viri, ki so pravnemu zgodovinarju težko dosegljivi ali sploh nedosegljivi. V neposrednem stiku s strankami zve od njih marsikaj, česar najboljši sestavljalec vprašalnika nikdar ne bi

¹³³ Kot enega izmed zgledov za življenjsko obravnavanje pravnih problemov pa naj nasprotno navedemo razpravo A. Maklecova, *Krim.*, zlasti strani 144, 149 sl. Razprava sega globoko v historično in aktualno problematiko slovenskega človeka. Prim. § 9/VI in § 11.

¹³⁴ F. Čulinović, *Narodno pravo*, Zbornik pravnih misli iz naših narodnih umotvorina, Beograd 1938.

vprašal in česar se tudi sama stranka ne bi spomnila, če bi bila vprašana. Tako je odvetnik Oton Fettich opozoril Metoda Dolenca na železno pogodbo¹³⁵. Ob raziskovanju kupne pogodbe za živino, zlasti na Dolenjskem, se nam je pokazalo, da so Bežkove ugotovitve o ari in skesnini in Fettichovi podatki o železni pogodbi tudi okrog srede 20. stol. popolnoma držali.

Veliko več gradiva je bilo zbranega po poti, ki jo Čulinović označuje za posredno, namreč po leposlovnem izročilu. Tudi pri tem je časovno in najbrž tudi količinsko prednjačil Metod Dolenc. O gradivu te vrste bo ponovno govor tudi v tej knjigi.

Kot vzorec za delo na pravnih starosvetnostih se je pred drugo svetovno vojno uveljavila zlasti knjiga Eberharda v. Künßberga o pravnem narodopisju.¹³⁶ To delo je dalo Josipu Žontarju spodbudo za nabiranje (anketo!) in objavo podatkov o slovenskih pravnih starinah¹³⁷, za prvo slovensko delo – pravzaprav serijo člankov, – ki zavestno hodi po potih pravne etnografije in se v zasnovi ter razporeditvi snovi precej tesno drži ustreznega poglavja v Künßbergovem vzorcu, vendar predmete nevsiljivo povezuje tudi s podatki o običajih pravnoetnološkega značaja. Tako je Žontar na primer ob opisu mejnikov omenil »znamenja« (npr. črepinje in kovance), ki jih zakopljejo v jamo pod mejni kamen, hkrati pa je opisal uhanje fantičev in druge načine, ki naj podprejo spomin na pravo mejo. Tudi v razpravi s podobno tematiko, v kateri je zajel vse jugoslovansko ozemlje,¹³⁸ je iz predmetnega pravnega sveta krepko posegal tudi v pravne običaje, ko je npr. opisal potek pomiritve (sprave), ki naj bi stopila na mesto krvnega maščevanja. Tako se v opisu nastanka posameznih predpisov mestoma skrivajo podatki, ki spadajo tudi v pravno etnologijo (npr. krvavi denarič, ki se je iz deleža sodnega gospoda pri spravnini razvil v takso za ogled mrliča).

Najobsežnejši spis te pomožne vede pri nas, ki naj bi podal po tedanjem stanju literature prvi prerez skozi celoto, je doslej Očrt slovenskega pravnega narodopisja¹³⁹, pri katerem sem sledil

¹³⁵ Dolenc, Simb. 20.

¹³⁶ E.v. Künßberg, *Rechtliche Volkskunde*, Halle/Saale 1936; kot dodatek je izšla čitanka *Lesestücke zur rechtlichen Volkskunde*, Halle/Saale 1936.

¹³⁷ Žontar, *Mladika*

¹³⁸ Žontar, *Rechtsarch.*

¹³⁹ Vilfan, *Očrt*.

Künßbergovi razdelitvi na običaje, izročilo, imena in starine, a me je že tedaj motilo, da je ta razdelitev preveč formalistična, da je Künßbergova metoda preveč usmerjena v eklektično zbiranje kuriozitet, ki ustreza morda pri Nemcih, nikakor pa ne pri nas. Zato sem posamezne oddelke, zlasti o ljudskem pravu in običajih, zasnoval po pravni sistematiki in deloma segel na področja, ki jih Künßberg ni pritegnil. *Danes* bi ta očrt seveda zasnoval drugače, je pa ob precej številnih, iz literature zbranih primerih, vsaj nakazal, kakšno snov naj bi med drugim zajemalo »pravno narodpisje« ali kakor koli že hočemo to stroko imenovati.

Ko je Etnografski muzej od leta 1948 naprej organiziral sistematične terenske raziskave, je v njegovih ekipah delovala posebna skupina za socialno kulturo, ki si je morala delovno področje šele določiti. Razen pravne etnografije je skupina vključila v svoje delo tudi preučevanje nekaterih drugih socialnih panog, kolikor morejo koristiti pri karakterizaciji slovenskega podežolja in olajšati drugim skupinam razlago opaženih značilnosti. V vprašalnih polah za to skupino smo delo naravnali v bistveno nove smeri, hoteč služiti ne le »zbiranju kuriozitet«, marveč tudi aktualnim spoznanjem. Pri uporabi vprašalnika se je pokazalo, da je treba v različnih krajih spraševanje naravnati kaj različno, oziraje se na gospodarske značilnosti teh krajev, da je delo težko tipizirati in da ga je nasprotno treba nenehoma izpopolnjevati in prilagojevati na terenu ugotovljeni problematiki. Gradivo leži še v rokopisnih zapiskih¹⁴⁰, katerih objava bo šele lahko pokazala tudi aktualno plat teh prizadevanj. Iz skupine za socialno kulturo sta doslej objavljena (izvzemši kakšne časopisne notice) le kombinirana pravnozgodovinska-etnografska razprava *Od vinskega hrama do bajte*¹⁴¹ in gradivo o kolonatu.¹⁴²

O tem, da so se taka prizadevanja ujemala s tendencami drugod po Evropi, priča med drugim belgijski vprašalnik.¹⁴³

Kolikor bolj se je pravna etnologija razvijala iz zbiranja kuriozitet v dejavnost, ki naj bi bila nova veda, in kolikor bolj so

¹⁴⁰ Slovenski etnografski muzej, Zapiski etnografskih ekip.

¹⁴¹ S. Vilfan, *Hram*.

¹⁴² S. Vilfan, *Izročilo o kolonatu v Goriških Brdih*, v: *Etnolog* 2/1 (LIII), 1992, 137–148.

¹⁴³ J. Poirier, *Questionnaire d'ethnologie juridique appliqué à l'enquête du droit coutumier*, Bruxelles 1963.

skušali snov sistemizirati, tem bolj je postala občutna slabost prvotnih kriterijev za selekcijo snovi. S tem se je sploh odprlo vprašanje, kaj naj pravna etnologija bo, kaj je njen predmet in ali je v prvi vrsti etnološka ali pravnozgodovinska veda. V poskusu take kritične obravnave¹⁴⁴ najdemo predlog, naj se veda preimenuje v folklorno pravo (DROIT FOLKLORIQUE), s čimer naj bi se izrazil njen namen ugotoviti, kako se konkretno izraža razredno gospostvo in kakšne so reakcije nanj na področju kulture. Eno izmed novih zasnov je predložil tudi Karl-S. Kramer, najprej teoretično,¹⁴⁵ nato tudi s konkretnim zgledom v obliki knjige.¹⁴⁶ Na mesto romantike hoče postaviti resničnost in odklanja tako etnološko kot pravno sistematiko. Namesto obeh postavlja, kot pravi, sociokulturne strukture reda (ORDNUNGS-GEFÜGE), ki naj bi bile v prvih stoletjih novega veka določale nazore o tem, kaj je prav in kaj ni. Če izvzamemo dejstvo, da so Kramerjevi naslovi poglavij nekam bolj svojevoljni in deloma abstraktni, pa v samem prikazanem gradivu ni najti tolikih novosti, kot bi jih po teoretični zasnovi pričakovali.

Široka, na vso Slovenijo raztegnjena sistematična raziskava z etnološkega gledišča (način življenja), omejena na 20. stol., se je začela z objavo obsežnih vprašalnikov v letih 1975–78.¹⁴⁷ Pravno snov vsebujejo deli nekaterih vprašalnikov za posamezne panoge¹⁴⁸. Vprašalniki ali vprašalnice dajejo vedno le

¹⁴⁴ L.M. Lombardi Satriani–M. Meligrana, *Folklore juridique, ou droit folklorique?* Razmn., San Constantino di Briatico–Parghelia 1971.

¹⁴⁵ K.-S. Kramer, *Problematik der rechtlichen Volkskunde*, v: *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* 1962, 50–66.

¹⁴⁶ K.-S. Kramer, *Grundriß einer rechtlichen Volkskunde*, Göttingen 1974.

¹⁴⁷ Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Uvod in poročila, Ljubljana 1976: (isti skupni naslov) Vprašalnice I–XI, Ljubljana 1975–78. Inicijativno za široko zastavljeno delo je dal prof. Vekoslav Kremenšek. Izšla je vrsta topografskih opisov za območja posameznih občin.

¹⁴⁸ Npr. kot v prej. opombi, zv. III, vprašalnika: 10 Rokodelstvo in obrt in 12 Gozdno gospodarstvo; zv. VIII, vprašalniki: 29 Delovne skupnosti, 31 Sosedstvo, 32 Fantovske in dekliške skupnosti. Pri nekaterih vprašanjih je dvomljivo, ali kaže v drugi polovici 20. stoletja spraševati reči, glede katerih sta bila zakonodaja in uprava v splošnem nedvomno učinkovita ali ki bi mogla doviti zanesljive odgovore le iz arhivov, npr.: Ali je moral delavec plačati za poškodovano orodje odškodnino? ali: Kakšne predpise je imelo podjetje v zvezi s spolno moralo in kaj so določali. Nekaj drugega bi bilo vprašanje, kaj kdo o tem misli, toda to bi bila že raziskava javnega mnenja, ki ima svoje metode.

pobude, o čem naj se zbiralec pogovarja in jih nikdar ne gre razumeti kot seznam vprašanj, ki jih je treba kar po vrsti postavljati. To velja tudi za pravno etnologijo.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Kot v prej. opombi, zv. VII., vprašalnika: 24 Krajevna skupnost, 28 Pravna etnologija. Iz doslej objavljenih topografij bo treba še odbrati in urediti pravno relevantne podatke.

III. Kako razvrščati podatke?

Podobno kot skušamo v zgodovini prava najti primerno ravnovesje med razporedom snovi po dobah na eni strani in po pravni sistematiki na drugi, se nam tudi pri obdelavi raznih oblik izročila postavlja vprašanje, po katerem kriteriju naj jih razporedimo. Pri omembi Kramerjevih idej smo naleteli na razločevanje etnološke od pravne sistematike, ki ju ta avtor obe zavrača, ne da bi bilo prav jasno, kaj naj stopi namesto njiju. Res je vsekakor, da ju je težko uskladiti.

V Künßbergovi knjigi je vsa snov razporejena po oblikovnem kriteriju, ki ustreza starejši etnološki sistematiki: ljudsko izročilo (pripovedke, legende itd.); ljudske šege (običaji);, praznoverje; pravni viri (napotila in drugo), pravne starine; reči in imena. Sam sem to sistematiko prevzel, toda vsaj v poglavju o običajih sem skušal uveljaviti pravno-sistematični razpored (zato je v naslovu tudi »slovensko ljudsko pravo«, siceršnje izročilo in pravne starine pa sem razporedil bolj po oblikovnem kriteriju. Pozneje sem hotel sploh dati prednost pravni sistematiki,¹⁵⁰ vendar ima tudi ta rešitev slabost, da bi pri tem ne prišel do veljave zgodovinsko-razvojni pogled.

Niso pa vsi pojavi tako znani in raziskani, da bi jih mogli vse razporediti v zgodovinsko-razvojne zveze in včasih je tudi formalna sorodnost pojavov bolj nazorna ali vsaj lažje dosegljiva kot njihovo razbitje na razne dobe in sistemske sklope. Nekateri pojavi so tudi tako splošni, da jih ni moč zanesljivo časovno opredeliti.

Taki in podobni razlogi govorijo za to, da pravnih starosvetnosti ne razporejamo dosledno samo na enega izmed nakazanih načinov, temveč bolj po možnosti in potrebi: Ko govorimo

¹⁵⁰ Vilfan, Praksa.

o zgodovinski pravotvornosti, mora nedvomno imeti prednost celotna zveza, v kateri se pojavlja »starosveten« pojav. Če je taka zveza po dosedanjih raziskavah že dovolj razločna, razvrščamo torej tudi te pojave v širše zveze, vzročne, časovne in sistemske, npr.: prisege, vaške skupnosti itd. V drugih primerih, kjer ta zveza ni tako jasna ali nujna, se držimo formalnega razporeda gradiva, pri čemer pa se ne moremo dosledno izogniti temu, da se ne bi kak podatek ponovil tudi v enem od naslednjih, vsebinsko enotnejših poglavij. V tem poglavju bodo navedeni nekateri podatki, ki so bolj nazorni in dovolj razumljivi v etnološkem, formalnem razporedu.¹⁵¹

¹⁵¹ Vilfan, Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih, v: Etnolog 16 (1943), 3–29.

IV. Pravni običaji in pesniško-pripovedno izročilo

1. Vprašanje krajevne in časovne določljivosti

Večinoma je pri običajih do neke mere mogoča samo njihova uvrstitvev v določen kulturnozgodovinski krog, npr. če bremo, da nam pustni običaji dokazujejo, da so tudi predniki Slovencev »na začetni stopnji omike poznali obredja, ki so bila močno podobna, če že ne enaka, nam danes znanim obredjem nekaterih ljudstev v Afriki, Aziji, Polineziji, Avstraliji, Ameriki.«¹⁵² V podobnih kulturnih plasteh beremo, da je jajce postalo »indoevropski pomladni simbol«, toda »barvana jajca so poznali že stari Kitajci in Egipčani.«¹⁵³ Pravnim običajem se taki primerjalni podatki približujejo z ugotovitvijo, da so korenine fantovščin v pradavnih časih.¹⁵⁴ Jasno pa je, da vsake posameznosti, ki jo poznamo o fantovščinah razmeroma novejši dobe,¹⁵⁵ ne moremo kar brez nadaljnjega postavljati v te prдавne čase in tudi ne vemo, kje in kdaj so v preteklosti res obstajale. Precej redko imamo o običajih podatke, ki jih je moč datirati, npr. da je bila prva pasijonska procesija na slovenskih tleh l. 1617.¹⁵⁶ Že glede na naravo virov je razumljivo, da o nastanku običaja vemo praviloma tem več, kolikor bližji nam je, kar med drugim dokazujejo prvomajski prazniki.¹⁵⁷

Podobno lahko za motive literarnega izročila ugotovimo, da pripadajo določenim širokim kulturnozgodovinskim krogom, le redko pa jim moremo določiti čas in kraj nastanka. Morda je glede tega literarna zgodovina (zlasti dela Ivana Grafe-

¹⁵² N. Kuret, Praznično leto Slovencev I, Celje 1965, 12.

¹⁵³ Prav tam, 209.

¹⁵⁴ Prav tam, 298.

¹⁵⁵ Gl. § 6/IX.

¹⁵⁶ Kuret, Leto (kot v op. 42) 298.

¹⁵⁷ Več primerov o problemih datiranja običajev: S. Vilfan, Poročni običaji – viri pravne zgodovine? v: SAZU, Traditiones 5–6 (1976–77), 361–362.

nauerja)¹⁵⁸ vsaj glede nekaterih motivov določnejša kot veda o običajih, vendar najbrž ne gre toliko za razliko med običaji in ljudsko književnostjo kot za razliko v njuni raziskanosti in v pogumu (ali tveganju) njunih raziskovalcev. (Več o zgodovinski uporabnosti običajev na primeru ženitnih običajev v § 10/I 4.)

Vsekakor imajo običaji in pesniško-pripovedno izročilo skupno lastnost, da radi potujejo. Zato jih je težko vezati na določen ozek izvor, se pa na drugi strani tudi radi primejo v raznih okoljih. Morda velja to za običaje še bolj kot za leposlovno izročilo.

2. Potujoča izročila

Razlage posameznih pojavov in motivov včasih segajo v zelo odmaknjene čase. Nekatera mesta v ljudskih pesmih izvirajo po Dolencem mnenju iz dobe materinskega prava (matriarhata),¹⁵⁹ očitno pa je, da pri Evropskih narodih tega ni moč konkretizirati.

S področja rodbinskega prava pozna izročilo desetega brata ali desetnico. Kogar zadene ta usoda, gre po ljudskem izročilu po svetu. Ni dvoma, da gre za prastaro verovanje. Metod Dolenc je menil, da za Slovence sicer ni izpričano po listinah, da bi poznali očetov *ius vitae ac necis* (pravico do življenja in smrti) ali pravico do prodaje otroka v sužnost. Take pravice naj bi bili po nekaterih trditvah poznali severni Slovani. Vendar »imamo v naših narodnih pesmih rahle spomine na omenjeno pravico roditeljev.« Na prvem mestu se Dolenc sklicuje na pesem o Trdoglavu, češ da je v njej govor o taki očetovi pravici v zvezi s poganstvom. Nadalje meni, da »v pesmih o desetnicah in desetih bratih pa utegne tičati v odslovitvi desetega brata ali desete sestre brez pravega vzroka spomin na pogansko žrtvovanje otroka, prepustivši ga, da se otme življenjskih neprilik, celò morebitnega suženjstva, na svoj način.« Dodaja, da je pokristjanjenje take mistične pojave odpravilo.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Npr. I. Grafenauer, Lepa Vida, Ljubljana 1943.

¹⁵⁹ Dolenc, P.sp. 57 citira med drugim SNP 293–295, 90, 92, 134. Mati ženi sina v SNP 103, 246. Verjankova mati pravi v SNP 139 »moj sin me nikdar še prebogat ni«, toda po drugi varianti ženi sin mater – SNP 141.

¹⁶⁰ Dolenc, PZSO 37.

Kot primer potovanja motivov so v literaturi izčrpnjeje obdelane tri legende, povezane s pravom, ki so se kljub nedvomno mednarodni pripadnosti trdno prijele tudi na slovenskih tleh. Prva izmed njih je legenda o priči iz pekla, o kateri bo govor v zvezi s prisego.

Druga je legenda o desnem razbojniku svetem Dizmi. Razlaga odpuščanje grehov, ki ga je ta dosegel, s tem da je nanj padala odrešilna senca umirajočega Kristusa oziroma Marije. V vlogi sence vidi Leopold Kretzenbacher podobnosti s staronemškim pravom, po katerem so nekatere kazni lahko izvajali proti obsojenčevi senci. Ob tem se seveda spomnimo kozlovske sodbe v Višnji gori. Legenda ima prav na Slovenskem svoje posebne zveze z nekaterimi izročili oziroma baročno nabožnostjo: Dizmov kult se je v 17. stoletju razširil prav iz Ljubljane, je dobil veliko podporo na Koroškem in so mu namenili kapelo v Gradcu itd. K razširitvi Dizmovega kulta so posebno prispevali člani Dizmove bratovščine, ustanovljene v Ljubljani l. 1688. Med njimi so bili številni pravniki. Delovala je do začetka 19. stoletja.¹⁶¹

Izmed legendarnih motivov je še bolj mednarodno razširjena zgodba o komposteljskem romarju, ki je prešla tudi v slovensko ljudsko pesem in staro slikarstvo. Oče in sin romata k sv. Jakobu Komposteljskemu (SZ Španija). Na poti obsodijo sina po krivem zaradi tatvine in ga obesijo. Oče konča romanje in na povratku po tridesetih dneh najde sina še živega, ker ga je držal sveti Jakob. Ko to pove sodniku, ki hoče ravno pri kosilu jesti kokoš, sodnik pravi: »Tulk tvoj sin živi, – k'ta kokuš, k'v skled leži«. Tedaj zleti kokoš iz skled.¹⁶² Gre za spomin na božjo sodbo s čudežem.

Kakor v treh primerih legend, so potovali tudi pravljичni motivi, čeprav so se vsaj s posameznimi dodanimi detajli povezovali z okoljem, v katerem so se ohranili. Motiv hvaležnega mrliča se navezuje na staroegipčanske, starogrške in starorimske postave, in dokazuje, da je obstajalo prepričanje, da se

¹⁶¹ L. Kretzenbacher, *Die Legende vom heilenden Schatten*, 253–269; v: izbranih delih tega avtorja *Geheiligttes Recht* (Forschungen zur europäischen und vergleichenden Rechtsgeschichte 3, Wien–Köln–Graz 1988, 115–132; nekaj pristavkov v moji recenziji: *Traditiones* 19 (1990), 302–304.

¹⁶² Glonar, *Stare žalostne* 168.

upniki lahko maščujejo truplu dolžnika, ki svojih dolgov ni poravnal, ali pa ne bo imel miru na onem svetu. Nadaljnji motivi te vrste so: storilec nevede izbere sam kazen za svoje hudo delstvo, smrt z obešenjem (s precej krajevnega kolorita); izpolnitev zadnje želje obsojencu. Pretirano zahtevo po izpadlem dobičku (*lucrum cessans*) ponazoruje neka zgodba, v kateri krčmar zahteva, naj mu gost za zdavnaj pojedena in neplačana jajca poplača celo jato piščancev, ki bi se bili iz njih in iz nadaljnjih generacij zvalili. Ugovor proti zahtevku ne temelji na načelnih pravnih razlogih, temveč na dejstvu, da se iz kuhanih jajc ne morejo zvaliti piščanci.¹⁶³

3. Ustoličevanje kot primer krajevno določnejšega izročila

Pravkar navedeni primeri dokazujejo, da je bil tudi glede pravnih starosvetnosti slovenski prostor vključen v splošne kulturne tokove in da so ga domači posredovalci aktivno sooblikovali. So pa nadaljnja izročila, ki se še dosti razločneje povezujejo s pravotvornostjo Slovencev. Na prvem mestu je ustoličevanje karantanskih knezov oz. koroških vojvod.

Ustoličevanje je doživelo več razvojnih stopenj, od (zelo verjetnih) volitev kneza v času, preden so Slovenci stopili v zgovino in od (nedvomnega) pravnega dejanja postavitve kneza sredi 8. stoletja pa do poznosrednjeveških oblik.¹⁶⁴ Te stopnje se povezujejo z raznimi oblikami države v slovenskem razvoju in z dinastično zgodovino. Vsebujejo pa tudi pravna dejanja, ki segajo na področje etnologije. V literaturi so se pojavljali poskusi, da bi se takim dejanjem poiskal neslovanski ali neslovenski izvor. Glede na nedvomno široko razširjenost nekaterih obrednih dejanj, prav tako pa tudi glede na nedvomno zasidranost celotnega obreda v srednjeveškem slovenskem okolju, se na tem mestu lahko raziskovanju domnevnega praznora mirno odpovemo. Za kaj gre, naj ponazori eden izmed najbolj izčrp-

¹⁶³ M. Kropelj, Pravne sestavine v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah (Ob primerih iz Štrekljeve zapuščine), v: *Traditiones* 22 (1993), 37–54, zlasti 48–51.

¹⁶⁴ Temeljno delo o tem ostaja: Grafenauer, *Ustol*.

nih in zanesljivih opisov. Zapisal ga je opat samostana Vetrinj, po izvoru verjetno lotarinški Francoz, v svojem delu *Liber certarum historiarum*, ki je nastalo med leti 1340 in 1343. Opisano je ustoličenje Majnharda Tirolskega za koroškega vojvodo l. 1286, in sicer po čistopisni varianti rokopisa in v prevodu Boga Grafenauerja takole:

»V zgoraj imenovanem letu gospodovem, namreč 1286..., je bil Majnhard v začetku septemberskih kalend (1. septembra) slovesno umeščen na prestol vojvodine po običaju, ohranjenem iz davnih časov. Blizu pod Koroško goro, blizu cerkve svetega Petra je kamen, na katerem sedi svoboden kmet (kosez), ki deduje ta opravek po nasledstvu rodbine, držeč v eni roki pisane bika in v drugi kobilu iste vrste (barve), oblečen v kmečko obleko, klobuk, čevlje, ostaja nepremičen. Vojvodu z deželnim praporom, spremljanem po plemičih in vitezi, nekdo, ki ima to po nasledstvu, sleče dragocena oblačila in (ga) na strani obleče v plašč, klobuk, suktnjo iz sive niti in zavezane čevlje na isti način kakor kmeta, noseč v rokah palico koraka tako naprej. Goriški grof pa, ker je palatin dežele, se bo z 12 praporčki držal ob strani vojvode; ostali grofje, in sicer tirolski, ker je deželni grof pokrajine, z drugimi, (dvorni) uradniki in plemiči naj se pridružijo vojvodi kar najbolj okrašeni. Kmet, ki sedi na kamnu, pa bo zaklical v sloveščini: ‚Kdo je ta, ki prihaja tako korakajoč?‘ in odgovore prisledniki: ‚To je vojvoda dežele.‘ Nato on: »Ali je pravičen sodnik, ki išče blagor domovine, svobodnega stanu, da je vreden? Ali je častilec in branilec krščanske vere!« Vsi odgovore: ‚Je in bo.‘ On pa: ‚Torej vprašam, s kakšno pravico me more odstraniti s tega sedeža?‘ Vsi rečejo: ‚S 60 denarji, temi pisanimi živalmi in obleko, v katero je bil vojvoda oblečen; napravil bo tudi tvojo hišo svobodno in brez dajatev‘ In kmet, ko da vojvodu lahen udarec, mu zapove, naj bo dober sodnik, in vstane, prepusti vojvodi prostor, ko potegne imenovane živali k sebi. Vojvoda, stoječ na kamnu, držeč v roki gol meč, se, vihte meč, obrne na vse strani in s tem kaže, da bo vsem pravičen sodnik. In kakor pravijo, spada k temu obredu: vojvoda napravi iz kmečkega klobuka požirek mrzle vode, da ljudstvo, to videč, ne bi plamtelo po vinu, marveč se zadovoljilo s tistim, kar rodi zemlja-rodница za vzdrževanje življenja. Vrh tega je dolžan, odgovarjati v slovenski govorici, ki

se tu uporablja, in ne v drugem jeziku vsakomur, kdorkoli ga toži pred cesarjem. In torej požigalec, o katerem pravijo, da je postavljen za to po pravu, prižge nekaj ognjev na čast vojvode, kar je nastalo po zoprnem običaju, ne po pravu.« Še naprej v kmečki obleki je vojvoda s spremstvom pri Gospe sveti navzoč pri maši, nakar se obleka razdeli revežem. Po pojedini, pri kateri je vojvoda zopet v boljši obleki, gre vojvoda na sodni sedež na Gosposvetskem polju (vojvodski stol) sodit in podeljevat deželne in svoje fevde. Po razlagi, ki jo ponuja Janez Vetrinjski, naj bi živali predstavljale prebivalce dežele, ki z živalmi obdelujejo zemljo.¹⁶⁵ Ne glede to, ali je posamezen element ustoličevanja popolnoma izviren ali ne, je celota specifična za slovenske Karantance. Gre za pomemben državnopravni akt, izraz pravotvornosti ljudi, pri katerih je bolj ali manj nespremenjen živel do l. 1414, ostal pa pravno obvezen še dolgo potem.

Živali pa se na Slovenskem pojavljajo tudi drugod ob podobnih priložnostih, ne kot spomin na obredne žrtve (kar ne bi bila redkost), temveč kot del državnopravne slovesnosti. Kosez Logar pod Marječkom (oz. nasledniki na tem ostanku razdeljene koseščine) je moral še do 18. stoletja peljati v Ljubljano slovesno okrašenega vola, kadar je deželni knez prišel v deželo, prvotno gotovo le ob prihodu za dedni poklon. Zadnjič je bil ta vol v slovesnem sprevodu in slovesno okrašen oddan cesarski kuhinji (očitno napačno razumljen pomen!) l. 1728. Kosez v isti skupini, ki ji je pripadal Logar, se je imenoval Kamnár. Kamen, dedni poklon, okrašen vol, sprevod – vse to spominja na ustoličevalni obred, ki najbrž ni bil v navadi le na Koroškem.¹⁶⁶

Da je bilo izročanje živali celo ob nastopu novega funkcionarja nižje stopnje precej razširjeno, dokazuje dejstvo, da so v nekaterih županskih vaseh (torej vaseh slovenske kolonizacije) na Štajerskem ob postavitvi novega župana pripeljali nekaj živali, v tem primeru pač drobnice.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Grafenauer, Ustol. 92–106.

¹⁶⁶ S. Vilfan, Koseščina v Logu in vprašanje Kosezov v vzhodni okolici Ljubljane SAZU I, Razprave 5, Ljubljana 1966, 179–215, tu zlasti 191–193.

¹⁶⁷ S. Walter, Suppan und Dorfrichter in der Steiermark, v: *Alpes Orientales V* (SAZU II, Dela 24), Ljubljana 1969, 267–280.

4. Krajevno vezano leposlovno izročilo

Kot se je pravni običaj ustoličevanja očitno vezal na konkretne kraje in torej ni samo potujoč, tako se tudi leposlovno izročilo včasih veže na konkreten kraj ali osebo, praviloma v pripovedkah. Najbolj številne so pripovedke o hudobnem graščaku, ki se praktično lahko vežejo na poljuben grad.

Zelo konkretno in najbrž tudi izključno se veže na določen kraj pripovedka o Vipavskem plemiču in kondotjeru Andreju Baumkircherju. Njen temeljni motiv je obljuba prostega spremstva (*freies Geleit*), ki jo je cesar Friderik III. dal Baumkircherju in potem prelomil tako, da je dal predstaviti uro, do katere naj bi prostost veljala. Temeljno zgodbo je po viru iz 16. stol. zapisal Valvasor in jo vezal na prednika gradu Lesno brdo (Podolnica pri Horjulu), na domnevni Baumircherjev Turn. Iz poznejše dramske obdelave motiva izvira predstavitev ure. V okoliških vaseh se je ta pripoved razširila v različnih variantah (le brez graščakovega imena). Ker pa se je pred kratkim izkazalo, da Baumircherjevega Turna pri Horjulu ni bilo (bil je le eden, in ta je bil v Vipavi), je očitno, da je pripovedka prišla med ljudstvo tako, da so jo v ustno izročilo prenesli Valvasorjevi bralci in obiskovalci gledališča.¹⁶⁸ Tudi krajevno vezana izročila torej niso nujno vsa resnična; katera so, je vedno moč preveriti le od primera do primera, če se ujemajo s siceršnjimi dognanimi dejstvi.

¹⁶⁸ S. Vilfan, *Andreas Baumkircher in Krain*, v: *Andreas Baumkircher und seine Zeit (Wissenschaftl. Arbeiten aus dem Burgenland 67)*, Eisenstadt 1983, 263–289; isti, *Der echte Baumircherturm und das Schicksal seines Besitzes*, v: *Andreas Baumkircher, Erben und Nachfolger* (v isti seriji 88), Eisenstadt 1992, 301–312.

V. Pravna simbolika

1. Njen pomen ob izbranih primerih

Simbolika ima v starejših obdobjih pravni pomen predvsem v tem, da udeležencem nekega pravnega dejanja nazorno, na zelo viden ali celo vpadljiv način predstavi pravni pomen dejanja. Na tem mestu bo težišče na tisti pravni simboliki, ki jo lahko povezujemo z zgodovinsko pravotvornostjo, ki se torej razvršča med pojave ljudskega izročila kot spoznavni vir starejših prav. S tem da opazujemo hkrati praktični in pravnozgodovinski pomen simbolike, ne izključujemo možnosti, da bi nekateri pravni simboli utegnili imeti tudi globlje korenine v starih verovanjih in obredih, s tem pa dajati večji pomen opravljenemu pravnemu dejanju.

Pravna simbolika je bila v srednjem veku veliko bolj razvita kot pozneje, saj je v nekem pomenu v precej malo pismeni družbi nadomeščala napisano pravno dejanje in prispevala tako k razumevanju dejanja kot tudi k temu, da so si udeleženci in priče pravno dejanje bolje zapomnili. Tako so ilustracije k rokopisnim pravnim knjigam, nastale v poznem srednjem veku, polne simbolnih znamenj in telesnih drž. V Heidelberškem rokopisu (iz let okr. 1300) Saškega zrcala, t.j. v nemščini pisanega zasebnega pravnega spisa, je med mnogimi drugimi narisana in pobarvana naslednja podoba: drug za drugim kleče, skoraj leže, štirje ljudje: Sas kot predstavnik Nemcev, Frank kot predstavnik svobodnjakov, kratkolas Vend (Slovan) in kot četrti verjetno nesvobodnjak. Vsi štirje v opisani drži sprejemajo izrek sodbe. Sodbo simbolizirajo štiri zelene rože, ki so naslikane vsakemu izmed njih nad glavo.¹⁶⁹ Osebe so pač predstav-

¹⁶⁹ W. Koschorreck, *Der Sachsenspiegel in Bildern*, Aus der Heidelberger Bilderhandschrift ausgewählt und erläutert von..., Insel Taschenbuch 218, Frankfurt am Main 1976, str. 78, podoba 69.

niki svojih skupin, roža pa je pravi pravni simbol. Drug primer: vazala nočeta, da jima obnovi fevd gospodov sin, ker je nižjega rodu kot oče. Na podobi vazal z levico drži svojo desnico, kar simbolizira odklonitev prisege. Na tleh leži pokojni gospod, ob njem pokončno stoji ščit, za njim pa stoji sin z narobe obešenim ščitom. Prvi ščit simbolizira pravi, višji stan, ščit, ki moli šilasti del navzgor, pa kaže na socialno manjvrednost nosilca.¹⁷⁰ V tej zvezi: tudi grbovne podobe imajo pogostoma pravno simbolni pomen, vendar se s tem temeljito ukvarja posebna veda – heraldika (grboslovje).

Preučevanje pravne simbolike kot posebne veje pravne zgodovine se je razmahnilo med obema vojnoma in je v zadnjem času že precej razširjeno.¹⁷¹ Posebno pogosto se tako kot predmeti kot tudi na risbah in podobah pojavljajo kot pravni simboli žezla in sodne palice kot simboli vladarske ali sodniške oblasti; gruda in vejica predstavljata zemljišče itd. Take prave simbole je včasih težko pojmovno ločiti od navadnih prispodob, npr. takih, pri katerih del predstavlja celoto.

Iz slovenske pravne zgodovine je gotovo najbolj znana tista simbolika, ki jo viri sporočajo v zvezi z ustoličevanjem karantanskega kneza. Knez simbolno prevzema oblast s tem, ko za- vihti meč na vse štiri strani neba. Že ob tem obredu pa se tudi pokaže, kako je včasih težko ločiti simbol od resničnega pravnega dejanja. Ali so pravkar omenjene živali, ki jih privede knez in izroči ustoličevalcu, ostanek nekakega pravnega dogovora ali pravi simboli? K primerom simbolike iz saškega zrcala v tej zvezi lahko navedemo upodobitev ustoličevanja v dveh rokopisih Avstrijske kronike o 95 oblasteh (1479)¹⁷².

2. Pravna simbolika in ljubljanski rotovž

Bogato pravno simboliko vsebuje idejni načrt za ljubljanski rotovž, datiran 1680, ki ga je po splošno veljavnem mnenju se-

¹⁷⁰ Kot v prejšnji opombi, str. 100, podoba 101.

¹⁷¹ Izmed novejših del npr.: G. Kocher, *Zeichen und Symbole des Rechts, eine historische Ikonographie*, München/Beck 1992.

¹⁷² J. Mal, *Osnove ustoličenja karantanskega kneza*, v: GMS 23 (1942), 1–62 in priloge; Grafenauer, *Ustol*.

stavil Janez Gregor Dolničar.¹⁷³ Načrt, v katerem prevladuje opisno besedilo nad (večidel nedokončanimi) prostoročnimi risbami, sicer ni bil izveden, vendar ostaja dokument miselnosti svojega časa, baroka. Baročna simbolika je na splošno morda še bolj bogata kot srednjeveška, vendar ne toliko pravna kot mitološka in verska, vsekakor pa bolj abstraktna kot simbolika saškega zrcala. Iz načrta, pisanega v nemščini, navajamo v prevodu mesta, ki opisujejo pravno simboliko in znamenja, kot bi jih Dolničar rad prikazal v raznih delih ljubljanskega rotovža. Na fasadi predvideva, da bi se postavili kamniti kipi: »ob obeh straneh mestnega grba – belega stolpa, na rdečem polju, na katerem počiva zmaj kot prisposodba čvrstega duha in budnosti, nato oba stara kipa Adama in Eve, naših prvih staršev, ki ju je še sedaj videti na starem rotovžu in od katerih velja Eva za znamenje mesta. O njej gre govorica, da jo mora tisti, ki Ljubljane še ni videl in prvič pride semkaj, poljubiti.« V veliki dvorani rotovža naj bi bilo okrog (na stropu naslikane) Jazonove podobe razvrščenih deset okroglih polj, med njimi »Justitia ali pravičnost z mečem in tehtnico, pod nogami vsa hinavščina, goljufivost in pristranost z napisom: REDDITUR CUIQUE SUUM« (vsakemu, kar mu pripada). Da mora imeti Justitia zavezane oči, se je avtorju projekta gotovo zdelo samo po sebi umevno. Prav tako v veliki dvorani je Dolničar predvidel v prvem ščitku zrcalo z napisom FALLERE NESICIO (Ne znam goljufati), s čimer se nakazuje poštenost, ki noče in tudi ne zna goljufati, kakor pravi laški pregovor: ASSEZ A QUI BON CREDIT A.¹⁷⁴ CHI PERDE LA FEDE NON HA PIÙ ALTRO DA PERDER (Dovolj ima, komur zaupajo; kdor izgubi zaupanje, nima več kaj izgubiti). V četrtem ščitku naj bi bila upodobljena »ovca, za katero gredo druge z napisom QUALIS REX, TALIS GREX (kakrašen kralj, takšna čreda) s čimer naj bo prikazana dobra vladavina in to, naj oblast daje dober zgled podrejenim. IUXTA ILLUD, QUALIS RECTOR CIVITATIS TALES INHABITANTES IN EA (Ob tem: kakršen je predstojnik mesta, takšni so v

¹⁷³ Anonimen rokopis Curia labacensis v ljubljanski semeniški knjižnici, objavljen in preveden v knjigi S. Vilfan, Zgodovina ljubljanske mestne hiše (Knjižnica »Kronike« 4), Ljubljana 1958, 72–99. V gornjem izvlečku so v oklepaju dodani prevodi iz nenemških jezikov in pripombe moj dodatek.

¹⁷⁴ Prvi pregovor je dejansko francoski, kar pa se včasih tudi razume pod besedo laški.

njem prebivalci).« Deseti ščitek naj bi prikazoval »sonce na nebu s tem-le pripisom: DIFFUNDITUR AEQUE (razliva se enakomerno). Je prisposodba sodišča in pomeni, naj sodnik vsakomur brez ozira na karkoli deli enako sodbo.« Na steni naj bi bil med drugim mestni grb, ki naj bi ga nosile štiri kreposti, upodobljene v obliki angelov, med njimi Pravičnost. – V sodni sobi naj bi bila »na stropu videti Justicija, sedeča na dvignjenem stolu, z mečem in tehtnico, z napisom TA DÍKAIA KRINE, to je AEQUUM JUDICA ali BONUS RIDET, MALUS FLORAT (Sodi pravično ali: dobri se smeje, slabi joka). Na desnici je videti učinke dobrega pravosodja, v katerem se za vse enako postopa. Na stenah so naslednje slike: poslednja sodba s pripisom: SURGITE MORTUI VENITE AD JUDICIUM UBI MINIMA DISCUTIENTUR (Vstanite, mrtvi, pridite pred sojenje, na katerem se bo o najmanjši reči razpravljalo). – Na drugi je naslikana CONSCIENTIA, Vest, s srcem v roki in grškima besedama OIKEIA EUNESIS, to je NOSCE TE IPSUM, spoznavaj samega sebe. Na tretji je videti PRUDENTIA, pamet, z zrcalom v roki in pripisom: AGNOSCIT TEMPUS – zna se ravnati po času. Na četrti CLEMENTIA, ljudomilost, z levom in jag-njetom, ki ga lev potrpežljivo gleda in mu ničesar ne stori, z napisom: AGNO CEDENTI PARCO (prizanašam popuščajočemu jagnetu) – odpusti napako tistemu, ki jo spozna. Na peti JUS CIVILE, državljansko pravo s knjigo in paličico v roki, in LEGIBUS SALUS, od zakonov je odvisna blaginja. Na šesti MORA, premišljenost, z želvo in Gaumb (?) v roki in naslednjim pripisom: FESTINA LENTE, hiti počasi. Na sedmi IUDICIUM SALOMONIS ali sodba modrega Salomona z napisom: AUDIATUR ET ALTERA PARS, treba je poslušati tudi drugo plat zvona. Na osmi Pallas, mladenka sedmerih umetnosti z napisom ORNAT JUVENES SENE-SQUE, modrost je dika starih in mladih.« V davčni sobi naj bi bila upodobljena državna skupnost z rogom izobilja v roki, ob kateri bi napis povedal, »ACCEPTUM REDDO, to je: kar kdo, prispeva, je z velikim dobičkom v korist skupnosti.« Davke naj bi prisposodabljali: skleda z zlatom – davke sploh, hiša – davek od nepremičnin, snopič klasja – nabitek na žito, tarifa – nabitek pri mestnih vratih, kos lesa – davek za uvoz v mesto po Ljubljani (po kateri so plavili predvsem les).

Gre sicer za projekt, ki ni bil uresničen, vendar zelo nazorno predstavlja humanistično-baročne predstave o izvrševanju

prava in s tem zvezano simboliko in prispodobе. Da ni šlo le za posameznikove sanje, temveč za motive, ki so bili tudi na Slovenskem ustaljeni, priča Dolničarjev opis fresk na obstoječem ljubljanskem rotovžu, ki da jih je naslikal »Gerizi, slavni slikar.« Opis se glasi: »Na okrajku je videti 12 sibil, med dvema oknom je videti Justicija v krasni obleki, sedeča na prestolu, poleg nje pa nekaj svetovalcev. Ob obeh straneh vidimo druga sodišča, kakor Salomonovo sodbo na eni strani in na drugi strani sodbo Camosta (prav: Kambiza), perzijskega kralja, ki ukaže odreti krivičnega sodnika, z njegovo kožo pa prevleči stol; nato veli njegovemu sinu, naj nanj sede in pravično sodi... V posvetovalnici so videti poslednja sodba ter slike nekaterih rimskih cesarjev in cesaric ter podoba mesta Ljubljane.« Vse to so uničili, ko so 1717–19 podrli obcestno zgradbo rotovža in postavili novo.¹⁷⁵ Freske na rotovžu je dotlej videlo nešteto ljudi in na ta način so splošne predstave o izvrševanju prava prehajale v zavest širših krogov.

3. Simbolična pravna dejanja v slovenski pravni literaturi

V slovenski znanstveni literaturi je preučevanje pravne simbolike razmeroma zgodaj uvedel Metod Dolenc, ki je pri tem ustvaril krajšo študijo, nesporno eno svojih najboljših del.¹⁷⁶ Predmet te študije – simbolična pravna dejanja in izražanja – šteje za bistven element narodne prosvete, svoj glavni namen pa označuje kot spoznavanje duševnosti slovenskega naroda s pomočjo tistih elementov, ki so določevali narodno pravno zavest.¹⁷⁷ Potem ko v kratkem opozori na simboliko pri ustoličevanju karantanskih knezov, razporeja gradiva predvsem po pravni sistematiki. Tako navaja na raznih mestih predmete, ki jim bolj ali manj upravičeno lahko pripisujemo simbolni značaj:

– ključ predstavlja oblast v družini in hišno lastnino, kar med drugim pove tudi rek »Meni luč, tebi ključ«, češ da bo

¹⁷⁵ Vilfan, Mestna hiša, kot v predprejšnji op., 35–45.

¹⁷⁶ Dolenc, Simb.

¹⁷⁷ Dolenc, Simb. 2.

gospodar šele ob smrti (luč) prepustil gospodarstvo (ključ) nasledniku;¹⁷⁸

- križ lahko zaznamuje najdbo panja ali prepoved vstopa v izvršilnem postopku;¹⁷⁹

- žezla in lesene palice simbolizirajo vladarsko ali sodniško oblast, prelom palice pa kazensko obsodbo;¹⁸⁰

- ščit z mečem je znamenje tržnih pravic;¹⁸¹

- ogenj v hiši simbolizira živo gospodarstvo in gospodinjstvo, ta pomen pa prehaja tudi na peč;¹⁸²

- brada simbolizira moškost in je bilo opuljenje brade poseben delikt;¹⁸³

- boben predstavlja dražbo, ki se oklicuje z njim.¹⁸⁴

Gruda in vejica, ki sta po nekaterih pravih ob sklepanju kupnih pogodb predstavljali zemljišče¹⁸⁵ sta bolj *PARS PRO TOTO* (del namesto celote) kot resničen simbol. Dodam naj, da to velja tudi za trsko (od hišnega podboja), ki je v pravnih opravilih predstavljala hišo in po kateri se je na Kranjskem izvršba na nepremičninah imenovala *Spänung* (od nem. *SPAN* – trska).¹⁸⁶ Tudi pri višenjskem reku, »Več bas prinese, kot zvon odnese«, ki naj bi pomenil, da vdovec ob ponovni poroki (bas kot del poročne glasbe) več pridobi kot je izgubil zaradi smrti (mrtvaški zvon), je Dolenceva misel na simbolnost basa in zvona nekoliko tvegana.

Poleg predmetov vpleta Dolenc v svoja izvajanja tudi simbolna dejanja. Predvsem gre za sklepanje rok (pogodbe, zaročja) ali za polaganje rok v potrditev nekega dejanja ali obveze.¹⁸⁷ Zgodaj je vzbudil med Slovenci pozornost belo-

¹⁷⁸ Dolenc, Simb. 11, 13, 13, 15.

¹⁷⁹ Dolenc, Simb. 14, 17. Dodajam: Andrejev križ so naslikali tudi na vrata hiš, v katere je bil prepovedan vstop zaradi kuge. Dolenc navaja tudi križ na mejnikih, ki pa ga je moč razumeti tudi preprosto kot označbo točke.

¹⁸⁰ Dolenc, Simb. 5, 6.

¹⁸¹ Dolenc, Simb. 6.

¹⁸² Dolenc, Simb. 11. Kako izpelje Dolenc zvezo z rekom, da se je ob rojstvu podrla peč, ni prav jasno.

¹⁸³ Dolenc, Simb. 6–7.

¹⁸⁴ Dolenc, Simb. 17.

¹⁸⁵ Dolenc, Simb. 15.

¹⁸⁶ Vilfan, PZS 407; isti RGS 168–169.

¹⁸⁷ Dolenc, Simb. 8, 18.

kranjski skutnik (od staronem. SKUT – krilo).¹⁸⁸ Gre za osebo, ki jo je nekdo posvojil s tem da jo je posvojitelj posadil na kolena, v okrilje. Ta posaditev je bila simbolno pravno dejanje.

Simbolika tiči tudi v nekaterih izražanjih, kot je »mutasti birič« za vest.¹⁸⁹ Nadalje so v prvi polovici 20. stoletja na Gorenjskem pogojno kazni označevali kot »prepovedana roka«.¹⁹⁰ Dolenc navaja tudi znani rek, da je neodsluženo leto (za kate-rega posel ne dobi polnega plačila) kožuh (ali tudi suknja) brez rokavov.¹⁹¹

Pojem simbola je v Dolenčevi razpravi še mnogo širši. Deloma gre za pregovore in reke, ki jih bomo omenili na ustreznih mestih, deloma za dejanja (šranga, voglarjenje, ženitovanijska pogača, jutrna in dota, običaji v zvezi z mejniki, ara, božji denar, rovaš, likof), ki imajo s pravnimi simboli komaj kako zvezo. Podobno velja za zrcaleče se kazni (npr.: za obrekovanje se mora storilec sam po ustih udariti) in krvavi denarič, ki so pač institucije zgodovinskih oficialnih prav.

4. Za kritičnost pri iskanju simbolike – klobuk, ščit in vrč

V splošnem ne kaže slutiti za vsakim količjak nevsakdanjim pojavom globljo simboliko. Tako ima klobuk v nekaterih zvezah nekaj simbolni pomen, v drugih ostaja pač navaden klobuk. Za normo v vrunku v švabskem zrcalu, da sme karantanski vojvoda stopiti pred vladarja s klobukom na glavi, stoji gotovo predstava, da pokrita glava izraža časten položaj.¹⁹² O tem pričajo tudi razna posebna pokrivala, kot krone, mitre itd., ki se pojavljajo tudi v grbih,¹⁹³ le da je vprašanje, do katere mere

¹⁸⁸ Dolenc, Simb. 12. Prim. Vilfan, Očrt 231 in literatura na str. 258 in 260 (16 c).

¹⁸⁹ Dolenc, Simb. 3.

¹⁹⁰ Dolenc, Simb. 29.

¹⁹¹ Dolenc, Simb. 16. Prim. S. Vilfan, Delavci v agrarnem gospodarstvu, v: Agr. pan. 355–402.

¹⁹² Dolenc, Simb. 4. Prim. Grafenauer, Ustol.

¹⁹³ Mal, Probleme, 111–112 vidi »slovenski klobuk« v grbu Slovenske marke; prim. J. Šavli, (poglavje Slovenski klobuk), Slovenska država Karantanija, Koper–Dunaj Ljubljana 1990, 93–95.

smemo že vsako oblačilo imeti za simbol. Pravica do pokrite glave pa nedvomno izraža nek pravni položaj,¹⁹⁴ kar posebno jasno kaže fantovski običaj, po katerem so morali vsi udeleženci fantovskega sestanka v začetku položiti klobuk predse in se je vsak posebej smel pokriti šele, če zoper njega ni bilo očitkov oz. ko je plačal globo.¹⁹⁵ Nasproten pa je tale primer: Ko je neki zgodovinar slišal, da imajo na Igu njive »na klobuk«, je v tem slutil skrivnostno pravno simboliko. Izkazalo pa se je, da je šlo za njive, ki jih je župnik dajal v zakup, kdo bo pri tem dobil neko zemljišče, pa so določili z žrebom tako, da so vlekli številke iz klobuka, ki je torej – podobno kot tudi marsikje drugod – nadomeščal volilno skrinjico.¹⁹⁶ Klobuk pa ni pomenil samo določenega ugleda, temveč je včasih predstavljal moški spol, podobno kot je peča predstavljala ženske. Tako je Dolenc v zapisnikih gorskih zborov zasledil tole pravilo o dedovanju: »Kar prihaja s klobuka, naj gre na klobuk, kar s peče pa na pečo«.¹⁹⁷ Pravilo pomeni, naj moževe premoščnine dedujejo moški dediči, ženine pa dedinje. Že uporaba besede peča v nemškem besedilu (PETZEN) priča o tem, da gre za domače izražanje in pravilo.

Na kako spolzka tla se lahko podamo, če preveč pogumno iščemo skrivnostno pravno simboliko, nazorno kaže primer domnevnega »ščita in vrča«. Franc Komatar je l. 1901 objavil pleterski kartular (zbirko listin), ki med drugim vsebuje poravnavo iz l. 1413 med dvema možema glede vinograda, ki je ležal v »DES SCHILT AND DES CHRUEG PERGEN«. Vprašanje, ali naj se besedi SCHILD–ščit in KRUG–vrč v nemški transkripciji in v slovenščini pišeta z veliko ali malo začetnico, je tesno povezano z razlago njunega pomena. Germanist Jakob Kelemina je l. 1939 menil, da gre za »dvodelno pravno formulo, ki hoče simbolno naznačiti obseg oblasti nekega gorskega gospoda«, za sinonim izraza IUS MONTANUM, BERGRECHT itd. Po njem naj bi vrč predstavljal vinograde, ki so pripadali kmetom, ščit pa tiste, ki so jih

¹⁹⁴ Mal, Probleme 112, se sklicuje na pregovor: »zastonj je človek, ako nima klobuka.« Prim. J. Grimm, Deutsche Rechts Alterthümer, Göttingen 1828, 148–152; izd. Leipzig 1922, I. 204–207.

¹⁹⁵ Gl. § 6.

¹⁹⁶ Vilfan, Etnol.

¹⁹⁷ Dolenc, Simb. 16 in v več drugih Dolenčevih delih.

imeli v zakupu plemiči. Pravnik France Goršič je soglašal z mnenjem, da imata besedi simbolni pomen, le da mu ščit ni predstavljal neke plemiške skupnosti, temveč samega gorskega gospoda, medtem ko je vrč pomenil skupnost sogornikov. S tem je povezal še nekaj precej daleč segajočih sklepov.¹⁹⁸ V (doslej neobjavljeni) oceni prvotnega rokopisa je pravni zgodovinar Janko Polec izrazil tehtne zadržke, ki so se veliko pozneje izkazali za upravičene. Zgodovinar Božo Otorepec je zbral kar nekaj listin iz prve polovice 15. stoletja, ki nedvomno dokazujejo, da Schild in Krug nista bila simbolna ščit in vrč, temveč dve osebi iz mesa in krvi, ki sta se tako imenovali. Vinograd je ležal pač v njunih gorah, verjetno na obeh straneh meje ali pa sta bila kot gorska gospoda solastnika.¹⁹⁹ Tako se je mikavna pravna simbolika v tem primeru popolnoma razblijnila. Ob tem se pokaže, kako lahko najresnejšega raziskovalca zanese prevelika vnema pri iskanju globokoumnih simbolnih razlag.

¹⁹⁸ F. Goršič, Die rechtsgeschichtliche Bedeutung des Terminus »Schild und Krug«, v: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 49 (1958), 137–151. Tu sta citirani tudi deli Komatarja in Kelemine.

¹⁹⁹ Podrobneje bo treba celotni potek razprave s podatki o zadevnih listinah še le obdelati, pravkar nakazani rezultat pa je nedvomen.

VI. Reki in pregovori

Pravni reki in pregovori (paremije) so kratko, jedrnato in po možnosti tudi slikovito izražena pravna pravila (norme), opažanja, ugotovitve in besedne zveze. Meja med pomenom besed »reki« in »pregovori« ni ostra. Pomen paremij je v tem, da »na kratko povzemajo bistvo tistega, kar bi bilo mogoče sicer izraziti samo na obširnejši in pogosto bolj kompliciran način.«²⁰⁰ Ali, kakor pravi slovenski rek: Kamor pregovor zade-ne, ne zgreši za las. Že zaradi izrednega pomena, ki ga je prav do sodobnosti imelo rimsko pravo, so najbolj znani latinski pravniki, ki se s svojo pregnantnostjo radi vtisnejo v spomin. V največji meri gre pri njih za literarne stvaritve pravnih piscev, tako rimskih kot tudi srednjeveških in celo novejših. Z odmi-ranjem latinskih pravnih rekov v pravniški rabi se slabi klenost pravniškega izražanja tudi v domačih jezikih. S tem pa se izgubljajo tudi domače pravne paremije.

Tudi v srednjeveški nemščini so nastajale paremije, saj je bilo v skromno pismenih družbah, v katerih so veliko besedo imeli laiki, še posebno potrebno, da so udeleženci pravnih dejanj nekatera pravila zlahka razumeli in si jih zapomnili, da so jih znali na pamet. Ker v slovenščini niso nastajale velike pravne knjige, nam slovenske pravne paremije niso ohranjene v starih normativnih besedilih, čeprav jih gotovo ni bilo malo.²⁰¹

²⁰⁰ J. Kranjc, *Latinski pravni reki* (Pravna obzorja 1), Ljubljana 1994, 5.

²⁰¹ Še bolj po vsebini kot po času zapisa zelo staro pravno pravilo utegne biti rek, ki je na prvi pogled komaj razumljiv: Kakor noga s stremena, tako služba doli. Streme tukaj pomeni, da nekdo opravlja dolžnost vojaka-konjenika. Ko to dolžnost neha opravljati, izgubi z njo zvezano službo in s tem vsaj z njo zvezane pravice. Pregovor mora izvirati iz najstarejših obdobij fevdalnega viteštva, ko so za viteške pravice zahtevali še dejansko opravljanje vojaških opravil. Na rek sem naletel pred daljšim časom, ko sem zbiral izrazje o jutrnji, vira pa si tedaj nisem zapisal.

Večinoma poznamo slovenske pravne paremije iz precej poznega ustnega izročila in njegovih razmeroma novejših zapisov. Precej jih je v raznih delih že zbral Metod Dolenc,²⁰² pri čemer je zlasti uporabljal tedaj najbolj znano zbirko pregovorov²⁰³, dodal pa tudi nekaj podatkov, ki so mu jih sporočili praktični pravniki. Taki in nekateri nadaljnji podatki iz literature in izročila²⁰⁴ dajejo v zelo posplošeni obliki tole podobo:

Nekaj je splošnih rekov o pravici in pravičnosti. Najbolj splošno načelo je Vsakemu svoje, ki ustreza latinskemu *Suum cuique*, ne da bi pri tem moralo iti za zavesten prevod. Pravno in etično je tudi načelo Bolje je vinar pravičen kot cekin krivičen. Bolj kritično je spoznanje: Pravic veliko – pravice malo. To pa ne upravičuje zatekanja h krivici: Ako pravica ne pomaga, krivica ne bo.

Večina paremij zadeva civilno pravo. Na tem področju jih kar precej sega v osebno pravo, zlasti zakonsko zvezo, npr. da Mož ni človek, dokler ga žena ne krsti. Ugotovitev, da gre skozi gozd po fratje (mimo dobrega lesa po dračje), kdor se daleč ženi, izraža naklonjenost endogamnemu načelu pri poroki,²⁰⁵ ki se prav tako izraža v nasvetu: čez gore botriti, pred durmi ženiti, znan tudi v več drugih variantah. Patriarhalno pojmovanje družine se izraža v reku Žena vprašuje, mož zapoveduje, toda splošno razširjena ugotovitev, da ženska podpira tri vogale pri hiši, govori vsaj za določeno priznanje njene vloge v družini. Kljub temu pa pravi drug rek: Žena gospodar – volk mesar. Še bolj negativna (čeprav šaljivo izražena) je glede razmerja med spoloma cenitev: Če je kulčkej fantiček, je vreden cekinček, bab je pa stu za vinarja pu.²⁰⁶ Dotalnemu sistemu ljudsko izrazje v splošnem ni naklonjeno: Dota je zmota, revščina ostane; Dota gre svojo pot, a baba v kot. Kljub temu je bila dota trdna sestavina premoženjskih razmerij med zakoncema.

²⁰² Dolenc, PZSO; isti, Slovenski pregovori in reki pa naše pravo, Vodnikova pratika 1936; isti, Simb. na raznih mestih.

²⁰³ F. Kocbek – I. Šašelj, Slovenski pregovori, reki in prilike (Mohorjeva knjižnica 72), Celje 1923. – Precej pravnih pregovor navaja Milčinski, Nazori.

²⁰⁴ Nekaj nadaljnjih zbirk: M. Makarovič, Pregovori – življenjske resnice, Ljubljana 1975; S. Prek, Ljudska modrost, pregovori, domislice in reki, Ljubljana 1982; M. Hrovat, Človek v zrcalu pregovorov, Trst 1983; E. Bojc, Pregovori in reki na Slovenskem, Ljubljana 1987.

²⁰⁵ Iz okolice Velikih Lašč.

²⁰⁶ Iz Dobrega polja.

Glede razmerja znotraj družine je veljala grožnja: Ti očeta do praga, sin tebe čez prag. Proti temu je bil naperjen že omenjeni simbolni rek: Meni luč, tebi ključ.

Trdnost zemljiške lastnine (prvotno pač kmetovih pravic do zemlje) izraža rek, da ima grunt korenine do pekla. Posebno varstvo naj uživa podedovano premoženje (očevina, očaščina = patrimonij): Kar dobiš po ôci (očetu), varuj podnevi in ponoči. Temu ustreza tudi spoznanje: Hiša razdeljena razpada kakor zapuščena.

Stvarnega prava se dotikajo ugotovitve o tem, da plodovi pripadajo lastniku zemljišča – Kar moja njiva donese, to je moje – in da pritikline slede glavni stvari: Kamor je šel bik, naj gre še štrik; kdor dobi ovco, naj dobi tudi volno z njo. S tem se na slikovit način izraža pravilo, ki se v latinščini glasi bolj abstraktno: *ACCESSIO CEDIT PRINCIPALI* (dodatek pripada glavni stvari) in podobno: *Res accessoria sequitur rem principalem*.

Splošno pogodbeno pravo najdemo v rekih: Brez obljube ni kupčije; obljuba dolg dela. Splošen pomen ima tudi rek: Beseda ni konj. To naj bi omogočalo umik neformalno danega pristanka ali izjave. Dolenc je menil, da rek izraža odpor Slovencev do germanskega formalizma.²⁰⁷ Včasih pa se sliši tudi rek Beseda je konj, ki pomeni nekaj podobnega kot Beseda dolg dela, Bodi mož beseda ipd. Da je pismena pogodba posebno močna, se izraža v besedah Tinta je vinta (primež). Splošno pravno pravilo je tudi: Kdor prej pride, prej melje – zopet slikovita vzporednica latinskemu *PRIOR TEMPORE, POTIOR IURE* (prej po času – močnejše po pravu). Pri sklepanju pogodb, pa tudi pri drugih pravnih opravilih nekdo Drži figo v žepu – zavestno izjavlja nekaj drugega kot je njegova volja. Tudi ta izraz je bolj slikovit kot npr. suhi latinski *INTENTIO IN MENTE RETENTA*. Predmet pogodbe, ki je pridobitelju premalo znan, je maček v žaklju.

Med pogodbami je darilna pogodba, za katero pozna rek pravilo: Šenkanemu (podarjenemu) konju ne glej na zobe. Kar je darovano, je dvakrat kupljeno – pomeni najbrž, da se mora obdarjenec oddolžiti bolj, kot če bi stvar kupil. Kupno pogodbo zadeva rek: Drago prodaj, a prav izmeri. Posojilo in zlasti z njim zvezane obresti omenjajo pregovori in svarilnem smislu: Posojilo na vraček

²⁰⁷ Dolenc, PZSO 188.

(vračilo) gleda; Vrag ne kopa in ne orje, ampak obresti išče. Na drugi strani se lahko kot opravičilo obresti razume stavek: Dvakrat da, kdor hitro da (lat. BIS DAT QUI CITO DAT). Predvsem pa gre tu za hitro pomoč. Še širši pomen ima rek Čas je zlato. Težave dolžnika, ki staro posojilo vrača z najemanjem novega, se izražajo v stavku Preklada z rame na rame, s kola na kol. Če rek Porok je plačevavec pomeni ugotovitev brez vrednostne sodbe, je treba drugo ugotovitev, Porok je do smrti otrok, razumeti kot negativno sodbo, češ da porok ostaja do smrti vezan. Najbrž pa bi šli predaleč, če bi tu hoteli videti celo staroslovanski pomen besede otrok – suženj in trditi, da je v ozadju misel na nekdanje suženjstvo porokov. Da so delovne pogodbe pri poslih trajale praviloma eno leto, omenjamo že v zvezi s simboli, trde delovne razmere pa ponazarja stavek, da je treba leto odslužiti, tudi če bi drva sekali na človeku. Zato pa naj bi veljalo tudi pravilo: Kdor se na gruntu znuca (izčrpa), tega mora grunt rediti. Skupno gospodarjenje in še posebej družbeno pogodbo za živali negativno ocenjuje trditev, da V šponoviji še pes crkne. V besedi šponovija tiči nemški izraz GESPAN – kolega, tovariš, drug (kot družabnik).

Na področje dednega prava segajo že omenjene ugotovitve o slabostih razdeljene hiše. Mnenje, da Kar kdo živ da, sam da, po smrti pa drugi delijo, je naklonjeno izročilni pogodbi in kvečjemu še oporoki, zavrača pa dedovanje po zakonu (intestatno dedovanje). Rek Farško blago – konjsko meso pomeni, da si zapuščino po duhovniku lahko prilasti kdor pač more; to, veljavnemu pravu nasprotno mnenje, je zavračal že Ivan Tavčar v knjigi »Slovenski pravnik« (1883).²⁰⁸

Kar preveč sodobno in nekam preveč leseno, da bi bilo ljudsko, zveni splošno postavljeno načelo kazenskega prava Kjer ni postave, tam ni prestopka (ki ustreza lat. NULLUM CRIMEN, NULLA POENA SINE LÈGE).²⁰⁹ Zelo staro pravilo kazenskega prava

²⁰⁸ Tavčar, Pravnik (kot v op. 16); Dolenc, PZSO 162–163; s konkretnimi primeri: Vilfan, Očrt 231. Nadaljnjih primerov bi bilo moč navesti še več.

²⁰⁹ Podobne formulacije so znane že iz rimskega prava, vendar je načelo praktično izvedljivo le, če obstajajo zaokroženi, izčrpní kazenski zakoniki. Prav do 18. stoletja ta pogoj ni bil izpolnjen. V apodiktíčni obliki je pravilo postavil Anselm von Feuerbach v prvi polovici 19. stoletja, v času izredno nadrobnih kazenskih predpisov. Prim. J. Kranjc, Reki (kot v op. 90), 176. Zgoraj navedeni slovenski rek je v krog zapisovalcev ljudskega blaga gotovo vnesel kak pravnik.

je talionsko načelo, ki se tudi v slovenščini izraža v rekih: Zob za zob, Oko za oko, Glava za glavo – najkrajše pravo ipd. Ideja silobrana se izraža v stavku Ako ti mene s kamnom, nečem ni jaz tebe s kruhom. Pregovori, ki se ukvarjajo s tatvino, npr. Priložnost dela tatu, govore o sistorilstvu takole: Kdor žakelj drži in kdor krade, sta oba tatova; Kdor krajo skriva in hrani, naj se obesi tatu na desni strani. Sistorilci enega dejanja naj se torej kaznujejo vsi enako.

Nekatere osebe in dobrine je kazensko pravo varovalo bolj kot druge. Že v srednjem veku je to veljalo za vdove, sirote in cerkvene osebe. Na to spominja primerjava: Cerkveno je ognjeno, a sirotsko in občinsko je pekleno. Besedo občinsko je brez dvoma vnesla novejša sprememba. Zgodovinsko bi bolj ustrezala zveza sirotsko in vdovsko, to pa bi pomenilo, da je bilo hudodelstvo proti tema posebno ogroženima in pravno zašitenima skupinama hujše od posega na cerkveno premoženje. Z Žumberškega konca najbrž izvira trditev, da Kranjec krade, Vlah visi, kar z vlaškega gledišča pomeni, da so kranjska sodišča po možnosti naprtila krivdo Vlahu.

To obenem pove še, da je za velike tatvine včasih veljala kaznen obešanja, kar prav tako izhaja iz že navedenega reka o sistorilstvu. Dolenc je menil, da izvira izraz nekoga zašiti iz tega, da so nekoč peke, ki so pekli premajhen kruh, namakali tako, da so jih zašili v vrečo. Izključiti tega ni mogoče, po navadi pa so za ta namen uporabljali koše (prim. tudi § 11/VI). Za sodni postopek je pregovor veleval sodniku: Sedi krivo, sodi pravo. Dolenc je menil, da je ta stavek »prežet prepričanja, da od formalnega obnašanja sodnika ne zavisi pravičnost sodbe.«²¹⁰ Tu pa utegne biti pomen celo precej bolj skrivnosten: veliko starih upodobitev (npr. ob portalu cerkve sv. Štefana na Dunaju) kaže sodnika, ki med pravdo drži sodno palico in ima prekrižane noge. Ta naravnost obredna drža (krivo sedenje!) je stara evropska tradicija,²¹¹ ki jo je težko nedvomno razložiti. Glede iskanja resnice tudi slovenski pregovor pravi: »Da se res-

²¹⁰ Dolenc, PZSO 188.

²¹¹ Grimm, *Alterthümer* (kot v op. 84), 763–764 se posebej sklicuje na prekrizanje nog pri ustoličevanju. Podobno omenja po pravu mesta Soest, 253–254.

nica prav spozna, je treba čuti oba zvona«, kar je sicer daljše, a bolj slikovito kot stari latinski rek AUDIATUR ET ALTERA PARS. V katero razvojno obdobje naj se uvrsti pravilo Kjer ni tožnika, ni sodnika, ki izraža akuzatorno načelo, je težko presoditi; le delno je veljalo v občepravnem kazenskem postopku.

Izraz, da se je nekdo opekел, razume Dolenc kot spomin na božjo sodbo z vročim predmetom. Razlaga je možna, ni pa nujna, saj je opekлина že sama po sebi boleča in nevarna. Podobno velja za podobne reke, o katerih včasih beremo, da izvirajo od božje sodbe, kot: sedeti na žerjavici, iti za nekoga skozi ogenj, vzeti strup na nekaj, grizljaj se je zataknil. Zveza z božjo sodbo je prav tako vprašljiva v reku Daj mi srečo, vrzi me v vrečo.

V pregovorih zgoščena teorija je pravdanju (drugače kot pogosta praksa) ostro nasprotovala: V mnogih variantah je znano spoznanje: Kjer vse prepirata (pravdata) dva, tretji dobiček ima. Zato: Najslabša sprava je boljša, kakor najboljša pravda, ali: Bolje je slamnata pogodba (mišljena je poravnava) kot zlata pravda; Boljša je kratka sprava, kakor dolga pravda; Bolje na ozarah se pogoditi, kakor sredi njive se srditi. Pri tem ozare pomenijo mejo, mišljeni so torej mejni spori. Tem nasvetom h kompromisu stoje nasproti bolj ostra stališča: Kar je prav, je prav; med pravico in krivico ni srede. Krivca za dolge pravde so, kot ponazarjajo tudi nekatere panjske končnice, iskali predvsem pri odvetnikih: V dolgi pravdi odvetnik dobi. (Beseda odvetnik je v tej zvezi gotovo nova!) Očitek pohlepnosti leti na odvetnike v primerjavi: Kolo in advokat sta enaka: oba je treba mazati, da teče. Širši krog pravnikov je najbrž mišljen v reku Dohtar pravice – prijatelj petice in tudi podkupljivost se verjetno pripisuje pravnikom ter uradnikom sploh, če se trdi, da Cvenk večkrat pravico prevpije.

Podobno prevladuje kritično razmerje do »gospode« sploh, posebej še do tistih kmetov, ki bi se radi povzdignili mednje: Ako se kmet z gospodo brati, ne bo imel s čim orati. Če pa kmet pride do uradnih pravic, leti nanj rek: Prtena gospoda je slabša od žametaste. Kmečko samozavest naj bi podprla fiziokratska (a tudi že starejša) misel, da Kar na svetu živi, vse kmet preredi. Za enakost vseh se zavzema, kdor pravi: Bodi revež ali bogatin, vsak je matere zemlje sin! Na drugi strani priznava avtoriteto znotraj naselja rek: Ena glava – srenji postava.

Ne kaže pa pretiravati s postavljanjem vprašanja, kakšnega etničnega ali nacionalnega izvora je posamezni rek. Nekateri se zde že po obliki precej izvirno slovenski, nekaterim se na prvi pogled vidi kak drugačen vzorec, v splošnem pa vsi po vsebini pripadajo precej enotnemu, dokaj mednarodnemu miselnemu svetu. Kot smo tu in tam nakazali, velja pa gotovo še nekoliko širše, so morda nekateri reki nastali tudi pod vplivom pravne literature. Prav gotovo je zelo recentnega izvora rek Slovan – tlačan, ki je očitno sad znanstvene, predvsem zgodovinske literature iz začetka 20. stoletja.

Podobno kot resnični ali domnevni simboli tudi reki navajajo k iskanju skrivnostnih korenin in k tveganim razlagam. Primerom v zvezi z božjo sodbo naj dodamo še izraz, ki naj bi po Dolenčevem mnenju spominjal na nekdanje prisežne pomočnike, namreč nekoga prepetnajstiti ipd. Šlo naj bi za zapriseganje strank, ki naj bi ga podprli »zapriseženi pomagači«. »Mlajša institucija prisežnih pomagačev dovoljuje, da se dá ovreči ta dokaz, če nasprotnik dokazovatelja privede še večje število pomagačev, ki zanj prisežejo. Najmlajša oblika pa se zadovoljuje tudi s tem, da dokazovatelj namesto, da bi privedel večje število pomagačev, kar sam položi tolikokrat prisego, kolikorkrat je treba, da prekorači število priseg število /!/ nasprotnih prisežnih pomagačev... Iz dokazilnih pomagačev, ki so prihiteli na pokrik (SCHREIMANNEN) se je polagoma razvil stalen način postopanja po ‚presedmovanju‘ tudi če niso zasačili storilca na samem dejanju, pa je veljal osumljeni človek po splošni sodbi okolice, da je obče nevarni škodljivec (HOMO DAMNOSUS).« Da so prisežne pomočnike »poznali Slovenci, smemo sklepati iz dejstva, da so jih imeli naši sosedi v hrvatskem Primorju že v XIII. stoletju, in pa iz folkloristične reminiscence, ki živi še danes med Slovenci na Krasu: ‚On me je prešestnajstil‘, ali na Štajerskem: ‚On me je prepetnajstil.‘ Tu gre za ostanek načina pravdanja, ki narodu ni ostal v dobrem spominu. Danes pomenijo ti in takšni reki, da je nekdo s takšnim dokazom drugo osebo prevaril, premamil (= ÜBERTÖPELN).«²¹² Ali pa smemo izraz prepetnajstiti ipd. res s tako gotovostjo izvajati iz prisežnih pomočnikov? Drži, da so tudi na Slovenskem v kazenskem

²¹² Dolenc, PZSO 184–188.

postopku poznali presedmovanje. Navajata ga deželna privilegija za Koroško in Kranjsko iz l. 1338, toda le za dokazni postopek zoper domnevnega cestnega razbojnika in za tatu, ki nista bila zalotena pri samem dejanju. Praviloma sta bili pri krvnih deliktih potrebni dve priči.²¹³ Ni pa vsaj na Slovenskem nikaškega dokaza za licitiranje priseg dveh pravnih strank do petnajst ali šestnajst. Pleteršnik navaja besedo prepetnajstiti v pomenu goljufanja. Slovar slovenskega knjižnega jezika navaja izraze: napetnajstiti, prepetnajstiti in prešestnajstiti, vse v enakem pomenu – prevarati, ogoljufati. Konkretnije navaja slovar goljufijo pri kupčiji. Predlog na- se nikakor ne ujema s kopičenjem priseg, oba predloga, na- in pre-, pa se uporabljata tudi v sestavljenkah s podobnim pomenom: npr. naplahtati in prelisčiti itd. Nesporni in splošni pomen prepetnajstenja kot goljufije pa se tudi ne ujema z uporabo prisege v sodnem postopku, že prej bi mu iskali mesta pri sklepanju pogodb. Tu se je treba spomniti, da so bile petnajstice srebrni kovanci po 15 krajcarjev, ki so jih začeli kovati okrog l. 1660, predvsem z namenom, da bi jih uporabljali za izplačila solda vojakom. Prve petnajstice so veljale za pravi vojni denar in so bile po vsebini srebra v razmerju do uradne vrednosti slabše od drugih kovanecv. Tudi pozneje je ponekod prišlo do kovanja slabših petnajstic.²¹⁴ Ponovno so bile torej slab denar. Kdor je komu plačal s slabim denarjem, ga je prepetnajstil ali napetnajstil ali z drugimi besedami – ogoljufal. Prešestnajstiti je samo razširjena variantna raba prepetnajstenja. Dokler ni trdnejših dokazov za katero koli razlago, iz navedenih izrazov ne kaže konstruirati trdnih sklepov. Najbrž pa bo tudi tukaj veljalo, da so najbolj preproste razlage najbolj verjetne.

Večina izmed navedenih primerov je po času nastanka zelo neopredeljiva ali pa lahko pripada zelo dolgim ali različnim obdobjem. Prav zato jih je težko razporediti v strogo pravno-zgodovinsko kronologijo in jih rajši praviloma obravnavamo skupaj, brez ambicije po dataciji. Nekatere paremije, ki jih

²¹³ E. Schwind – A. Dopsch, *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs- Geschichte der deutsch-österreichischen Erblände*, Innsbruck 1895, 177.

²¹⁴ G. Probst, *Österreichische Münz- und Geldgeschichte*,² 1983, zlasti str. 464, 472, 491.

lahko povezujemo z določno snovjo, bomo omenili v ustrezni zvezi.

Precejšen del slovenskih pravnih rekov nikakor ni specifično slovenski, temveč je del velike zakladnice človeških spoznanj in modrosti, ki so se pretakala iz kraja v kraj, iz ljudstva do ljudstva. Nobeno izmed njih nima do občečloveških pojavov izključne pravice. Bodisi da gre za specifične slovenske besedne zveze bodisi da gre za splošno kulturno blago – tudi v teh primerih se izraža smisel za pravotvornost.

VII. Pravne starine

1. Pravno starinoslovje kot veja pravne zgodovine

Veda se je pod imenom pravna arheologija (Rechtsarchäologie) uveljavila med obema vojnama.²¹⁵ Njena naloga je spoznavati in prikazovati predmete, ki nastajajo v pravnem življenju. Iz grščine vzeto ime vede utegne pri nepoučenem bralcu vzbuditi napačni vtis, da je težišče njenega dela v izkopavanju takih predmetov, kar drži le v zelo omejeni meri. Gotovo je mogoče, da arheolog še danes najde npr. kamen, ki je bil sedež nekega pradednega kneza, morda celo njegovo žezlo, ali pa merilo, ki je v najširšem pomenu besede tudi izpolnjevalo pravne naloge. Vendar je večina predmetov, za katere se zanima pravna arheologija, na zraku in svetlobi, pa čeprav so starejši že v muzejih.

Bolje kot o pravni arheologiji je zato govoriti o starinoslovju, ki ima sicer dobesedno enak pomen, a se ga ne drži tako trdno vsakdanja predstava, da arheolog išče zaklade pod zemeljsko površino.

Vedo je pri Slovencih hkrati z delom na pravnem narodopisju prvi zavestno uvedel in sistematično gojil zgodovinar in pravni zgodovinar Josip Žontar, ki je za ta namen v letih pred drugo svetovno vojno uspešno izvedel pri tedanji Prosветni zvezi anketo o pravnih starinah.²¹⁶ S to serijo člankov v Mladiki je Žontar postal ustanovitelj pravnega spomenišтва ali starinoslovja med Slovenci. Pozneje je delo zastavil širše in primerjalno za jugoslovanske narode.²¹⁷ Kdor pa pravnih predmetov noče

²¹⁵ Uveljavila se je zlasti z zbirko K. v. Amira – C. v. Schwerin, *Rechtsarchäologie, Gegenstände, Formen und Symbole germanischen Rechts*. V zbirki je izšla kot program knjiga: C.v. Schwerin, *Einführung in die Rechtsarchäologie*, Berlin 1943.

²¹⁶ Žontar, Mladika.

²¹⁷ J. Žontar, *Rechtsarch*. O vedi prim. tudi poročilo S. Vilfan, *Slovenski Etnograf* 10 (1957), 239–240.

obravnavati samo opisno in izolirano, jih mora opazovati v njihovi funkciji, ta pa je pogostoma v zvezi s pravnimi pravili in običaji. Tako sta tudi Zontarjevi deli dosti širši in dejansko obravnavata s predmeti zvezane ali celo z njimi komaj povezane pravne institucije.

Tudi v naslednjem ne bo moč opazovati predmetov le samih na sebi, po zunanji plati, temveč bo treba vsaj v najnujnejši meri pritegniti njihovo funkcijo, kolikor ni sploh treba sam predmet postaviti v drugačno zvezo.

2. Zborovališča

V plemenskih in starejših srednjeveških družbah je bilo splošno razširjeno načelo, da se je treba na pravno pomembna javna zborovanja zbirati pod milim nebom. Zbiranje na prostem je imelo dve korenini: preprosto dejstvo, da dovolj velikih zaprtih prostorov ni bilo, in v daleč odmaknjenih dobah zasidrano prepričanje, da morajo višje sile imeti dostop do izvajalcev sakralnih dejanj, ki so jih opravljali na zborovanjih, v pravnih zadevah zlasti s priseganjem.

Načelo velja celo za najpomembnejša dejanja na ravni plemena in države, kakršno je bilo ustoličevanje karantanskega kneza. Povezuje se z eno izmed najbolj svojevrstnih pravnih starin v Evropi – knežjim kamnom pri Krnskem gradu, ki je stal na dvignjeni naravni ploščadi ob južnozahodnem robu Gospo-svetskega polja. Po izvoru je del rimskega stebra, ki so ga sem privlekli verjetno iz razvalin rimskega mesta Virunum. Bil je središče obreda, s katerim so novemu vladarju dežele izročali oblast. V novejšem času stoji v Deželnem muzeju v Celovcu. Že v srednjem veku se mu je na drugem mestu, pod cerkvijo Gospe svetem, pridružil drug pravni spomenik, vojvodski stol. V visokem srednjem veku je bil namenjen predvsem podeljevanju fevdov, njegov prvotni pomen je utegnil imeti zveze z višjim sodstvom. Sestavljen je iz kamnitih plošč in drugih kosov kamna tako, da ima dva sedeža. Na enem je po opravljenih ustoličevalnih obredih podeljeval fevde novi deželni knez, na drugem pa Goriški grof. Proti domnevi, po kateri predstavlja dvojni sedež nekdanjo dvojnost slovensko-avarskih plemenskih

poglavarjev, govori ugotovitev, da je zahodni sedež nastal pozneje kot vzhodni. S tem se izloča iz starega domačega izročila in se uvršča v starine fevdnega prava. Tudi s tem pa dokazuje, kako trdoživo je bilo izročilo o nujnosti zborovanja na prostem.²¹⁸

To trdoživost še bolj dokazuje dejstvo, da so člani zbora meščanov v mestu Kranj, ko so zaradi slabega vremena zborovali v zaprtem prostoru, posebej pribili, da jim to v prihodnje ne sme škodovati.²¹⁹

Načela niso prebili s tem, da so se ponekod pred soncem in za silo tudi pred dežjem obvarovali tako, da so se sestajali pod lipo. Sestajanje pod lipo pozna ljudska pesem: Stoji, stoji tam lipica – pod lipo hladna senčica – pod lipo miza kamnata – na štiri vogle rezana – stolov dvanajst okrog stoji.²²⁰ Sicer v tej pesmi ne gre za sodno ali upravno zborovanje, temveč bolj za sestanek mladine, toda razume se, da so zborovališča komunov lahko služila tudi vsem drugačnim načinom sestajanja, saj so bila po navadi v sredi naselja ali sploh na kakem prikladnem mestu. Lipe na zborovališčih se sploh večkrat omenjajo v starejših virih, npr. v Goričanah, na Bledu in v Gamberku, zlasti pa tudi v Zahodni Sloveniji.²²¹ Seveda pa so zborovanja pod lipo znana tudi drugod in ne samo pri Slovencih ali Slovanih.

K opremi zborovališč na prostem je ponekod štela kamnita miza. O Beneških Slovencih pravi izročilo, da so se Landarci zbiral ob kamnitih mizah pod lipo prvotno v Bjačah in pozneje v Trčetu, pripadniki mjerske banke pa v Dolenji Mjersi. Znana je plošča landarske kamnite mize (LAŠTRE); na njej vgravirane risbe dokazujejo, da so mizo uporabljali za vse namene, tudi za igro. Vsaj pred časom je bil ohranjen tudi ostanek trčetske mize. Kamnite mize omenjajo viri tudi pri Kočevarjih.²²²

²¹⁸ Prim. zg. VII/2.

²¹⁹ J. Žontar, *Das älteste Gerichts- und Stadtbuch von Krainburg/Kranj (1517–1520)*, 186–200, tu posebej 188.

²²⁰ SNP I, 800 in še nekaj variant pred in za to številko.

²²¹ Iz stare literature prim. Carpenter v LMS 1878, 59, 69. Zanesljivejši so npr.: Gruden, Župani 59; Kelemina, Pravde 55/56; Žontar, Mladika, Sodne lipe. Prim. Vilfan, Očrt 242. Po ustnem izročilu navaja Matičetov, »Veče« (§ 8/I 2, op. 4) 169, pravde pod lipo v Rávinci (Rezija).

²²² Gruden, Župani 44; Žontar, Mladika, Sodne lipe; Vilfan, Očrt, 242–243. Prim. § 8.

Včasih so pod lipo postavili kamne kot sedeže. Znani so samo neoklesani kamni te vrste. V literaturi se omenjajo taki kamni v Nemškem Rutu²²³, najbolj znani pa so tisti, ki so ohranjeni na Vrbi na Gorenjskem. Lipa in kamni pod njo stojе na občinskem svetu. Kamnov je bilo prvotno šestnajst, kolikor je bilo gospodarstev v vasi, nato pa jih je bilo nekaj manj.²²⁴ Pred več kot petdesetimi leti so kamne, ki so bili razporejeni precej nepravilno, postavili v krog. Vprašljivo je, ali je bila res prvotna razporeditev takšna.

Če so se zborovališča nahajala na sedežu deželskega (morda tudi patrimonialnega) sodišča, so bila med drugim namenjena sodnim zborom – pravdam ali večam. Vaška zborovališča pa so uporabljale soseske ob urejanju skupnih, predvsem gospodarskih zadev, o katerih je bil govor spredaj. Prava vaška sodišča za posamezne vasi so bila namreč na Slovenskem izredno redka.

Pravna funkcija raznih »kamnov« dopušča še marsikatero možnost za raziskavo. Ime Kamnar utegne imeti zvezo s pravnimi dejanji: v vasi Zadvor gre za hišno ime koseza iz skupine, iz katere je drug kmet oddajal ob dednem poklonu vola.²²⁵

Načelo, da je treba zborovati na prostem, če naj bo sklep pravno veljaven, je prihajalo do veljave tudi tedaj, kadar so se vendarle odločili, da prostor pokrijejo s streho. Postavili so namreč le odprto lopo na stebrih, v njej pa ob robovih namestili kamnite klopi. S tem je nastala oblika javnih stavb, lop, ki je v Istri dobila oznako loža (LOGGIA). Takih stavb je v hrvaškem podeželskem delu polotoka ohranjenih precej, mestna varianta pa stoji v Kopru. Tudi prvi komun (mestna hiša) v Ljubljani je stal na stebrih čez cesto, ki se danes imenuje Pod Trančo. Ko so 1484 zgradili novega na sedanjem mestu (Rotovž, Magistrat), je skoraj v celoti stal na trgu, kakih osem metrov pomaknjen naprej iz fronte meščanskih hiš na štirih čokatih stebrih, med katerimi ni bilo zidov. Tako so zopet lahko zborovali pod streho, vendar v odprtem prostoru, za zasedanja mestnega sveta pa so imeli dvorano v prvem nadstropju. Šele

²²³ R. Bednařik, Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi, Gorica 1932, 194.

²²⁴ Žontar, Mladika, Sodne lipe.

²²⁵ Gl. zgoraj, o ustoličevanju pod IV/3.

proti sredi 16. stoletja so pod Gradom postavili novo zgradbo, v kateri je bil zaprt prostor za zborovanje komuna.²²⁶ S tem so se tradicionalne oblike zborovališč umikale novim oblikam upravljanja, ki so kmalu uvajale tudi nove oblike javnih zgradb, za katere se bo morala zanimati pravna zgodovina.

3. Mejniki in lastniška znamenja

a) Mejnik (terman, konfin)

Kljub modernim zemljemerskim možnostim so mejniki tudi v sodobnih pravih potrebni za označevanje meje v naravi. Tembolj so bili kot edino sredstvo za dokumentiranje meje nujni v časih, ko možnosti za natančen zaris meja ni bilo, ne glede na to, ali je šlo za meje med parcelami zasebnih lastnikov in sosesk ali večjih ozemelj tja do državnih.

Mejniki so živi (drevesa, živa meja) in mrtvi. Med mrtve štejemo mejne kamne ali mejnike v ožjem pomenu besede, kole, jarke, umetne ograje, kupe kamnov (MUŠE na nekdanji avstrijsko-beneški meji) in kupe zemlje. Ti so najbrž mišljeni, ko se v srednjeveških listinah za Prekmurje omenjajo zemeljske meje (»FINES DE TERRA«), v novejšem izražanju HATÁR, kar lahko pomeni tudi sólo ozemlje. Obe vrsti mejnih znamenj sta združeni tedaj, kadar se na mejno drevo ali skalo pribije, zaseka ali naslika kak znak, praviloma križ, včasih pa tudi kaka podoba (grb) ali napis. Večja zemljišča so radi razmejevali po vodnih strugah ali po grebenih. Prve so bile bolj vidne, toda spremenljive (npr. ob povodnjih), drugi včasih manj razločni, toda stabilnejši. Mejni spori na večjih uporabnih površinah, zlasti pašnikih, so lahko vedli do lokalnih spopadov in meddržavnih nasprotij.

Mejna znamenja so označevala obseg pravic do zemlje, ki je skozi stoletja veljala za temeljni vir preživljanja. Zato je v zvezi z njimi vrsta običajev in verovanj.

Pri postavljanju mejnikov so izkopali jamo in na dno nasuli drobne predmete, ki niso mogli segniti: predvsem črepinje in kak drobiž, pa tudi apno, pepel ipd. Tem predmetom so rekli

²²⁶ S. Vilfan, Zgodovina ljubljanske mestne hiše (kot v op. 63).

znamenja ali priče. Pomen teh znamenj je prihajal do veljave, kadar je nekdo trdil, da je mejnik prestavljen. Ker je bilo pri prestavljanju težko odstraniti prav vsa znamenja, so prekopali mesto, kjer naj bi bil prej stal. Če so našli le drobno črepinjo ali sploh sled znamenj, je bila trditev o prestavitvi vsaj verjetnejša. Običaj se je ohranil do najnovejše dobe. Nekateri pravniki in geometri ga poznajo iz lastne prakse.

Poleg materialnih dokazov je bil pomemben tudi spomin. Ta pa se je po vseh predvidevanjih dlje ohranil, če je dejanje razumel in si ga zapomnil čim mlajši človek. Zato so pri postavljanju mejnikov posadili otroka v jamo ali na mejnik ter mu prisolili krepko zaušnico ali pa so ga zlasali ali vlekli za uho. Namen je podoben kot pri starobavarskih pričah, ki so jih privlekli za ušesa. Odtod rek »zapisati za uho«. Pajek navaja tak primer iz Konjic, ki mu ga je povedal nekdo po lastnem doživljaju. Kot deček je nekoč moral stopiti na mejnik in pogledati na sosedovo hišo. Tedaj mu je priletela zaušnica, češ »da si bo za vse žive dni zapomnil, kje mejnik stoji«. V Središču je moral najmlajši stopiti v izkopano jamo, kdo drugi pa ga je pošteno zlasal. Podoben običaj ima v mislih Valentin Vodnik, ko pravi, da Kranjci »mladenče vuhajo, ko stavijo mejo«. Odtod tudi v ormoškem okraju zapisani rek, s katerim označujejo družinski fizični obračun, namreč da so se »kečkali (lasali), kot bi mejo stavili.«

Zadovoljili pa se niso le s čim bolj nazorno postavitvijo znamenj, temveč so jih tudi občasno preverjali. To so na posebno slovesen način obhajali zlasti v mestih in trgih, kjer je obhod mej postal vsakoletni običaj. (Da bi se tudi za obhod imenoval pojezda, ni dokazano). Predvsem so tako ugotavljali, ali so ostale meje pomirja nedotaknjene, pregledovali pa so tudi, ali ni kdo brez dovoljenja ogradil in si s tem prilastil kak del gmajne. Kot sploh skupinska uradna dejanja, tako so tudi take preglede opravljali na posebno slovesen način in pri tem niso pozabili na jed in pijačo na stroške mestne ali trške blagajne. Ohranjeni računi takih poedin v Ljubljani dokazujejo, da ti užitki niso bili skromni, in so hkrati zanimiv vir za kulturno zgodovino in zgodovino cen.

Kdor hoče neko pravico posebno varovati, jo postavlja pod varstvo višjih sil, tako tudi z mejniki zaznamovano lastnino.

Zato je odveč, iskati izvor mejnikov v prastarih totemih, ki da so ob delitvi plemenskih ozemelj po črti skozi središče postali namesto centralna – mejna točka.²²⁷ Večina ljudskih verovanj o mejnikih temelji pač na njihovi pomembni funkciji. Slovenske pripovedke vsebujejo spomin na verovanje, da se človek, ki je prestavil mejnik, prikazuje po smrti kot svetlobni sij ali pa tudi v človeški postavi, stoka pod težo mejnika in sprašuje, kam bi ga del. Odreši ga tisti, ki mu zakliče: »Kjer si vzel!« Takim prikaznim pravijo ponekod svečniki (svečnjaki). Daleč razširjeni in ne samo slovenski motiv je danes pri Slovencih najbolj znan po Aškerčevi baladi Mejniki.

Prestavljanje mejnikov je po postavljenih pravih veljalo za težko hudodelstvo. Ker črke zakona niso vedno jemali pri piki, so gorske pravde kot nižja sodišča obravnavala tudi taka dejanja in jih kaznovala razmeroma milo: z globo v prid gorske gosposke in s povračilom škode in stroškov za postavitev mejnika na prejšnje mesto.²²⁸

b) Lastniška znamenja²²⁹

Za označevanje pripadnosti neke nepremičnine ali premičnega predmeta so se uporabljala preprosta, praviloma geometrijska znamenja (zareze-daljice, krogi, trikotniki). Vsako gospodarstvo je imelo svoje, v ožji okolici specifično znamenje. Pojav je razširjen daleč po svetu. O hišnih znamenjih v ožjem pomenu besede, takih, ki bi bila vidna na sami hiši, zaenkrat pri Slovencih ne vemo dovolj. Če ali kjer so jih kdaj imeli, so jih pred več kot dvesto leti nadomestile hišne številke. Na Tolminskem pa so bila nekatera še pred nekaj desetletji vidna na hišnih stenah. Največ se znamenja uporabljajo za označevanje živine, kar je potrebno tam, kjer jo ženejo na skupno pašo iz različnih hlevov, še posebej pri drobnici na skupni paši. Živini zarežejo ali zasekajo znamenja v uhlje ali na rogove. Podatki o tem so iz raznih delov Gorenjske, iz Tuhinjske doline, z Iga in s Tolminskega. Najizčrpnejše so dokumentirana tolminska zna-

²²⁷ M. R. Barjaktarović, O zemljišnim mejama u Srba, Beograd 1952; prim. oceno S. Vilfan v: SE 6–7 (1953–54), 337–339.

²²⁸ Žontar, Mladika, Sodne lipe; Vilfan, Očrt 248–249. Žontar, Rechtsarch. 175.

²²⁹ Žontar, Mladika, Sodne lipe; Vilfan, Očrt 249.

menja, npr. v vasi Čadrg: h.št. 2, p.d. Fevčk: =; h. št.3 p.d. Rutar: /l\; h. št. 4, p. d. Flevt: l; h. št. 5, p. d. Točk: Z itd.²³⁰ S podobnimi znamenji so zaznamovali tudi orodja.

Tudi čebelarji so imeli vsak svoje znamenje za zaznavanje panjev.²³¹

4. Rovaši

a) Izrazje in oblika

Na mnoge ljudske običaje in starine se nam je prav do danes ohranil spomin le še v rekih. Tako v splošnem tudi na rovaše. Ko uporabljamo danes izraz »na rovašu imeti«, »zapisati na rovaš«, se prvotnega pomen komaj še zavedamo. Že ko sta pred več kot 110 leti (1882) pravnika Babnik in Hudovernik prva začela raziskovati slovenske pravne starine, sta opozorila na rabo rovaša med Slovenci. Babnik pristavlja: »Vredno bi bilo, da se njegova raba natanko preišče in opiše.«

Beseda rovaš (tudi rabuš, roš) po izvoru ni slovenska in je razširjena pri Slovanih kot pri drugih ljudstvih, npr. v nemškem govoru v obliki RABISCH ipd. V italijanščini prevladuje oznaka *scottrino* (od *scottrare*, primerjati, namreč oba dela dvodelnega rovaša), ki se je zelo uveljavila pri zahodnih Slovencih v obliki *škontrin*. V moderni italijanščini pomeni *scottrino* isto kot potrdilo, pobotnico.

Po obliki je rovaš veja, zlasti leskova, lahko tudi palica ali lesena deščica, na katero zarežejo določena znamenja, praviloma sestavljena iz premic, saj se ta oblika najlažje zareže z nožem. Pri nekaterih vrstah rovašev, ki naj dokumentirajo obveze, se veja, palica ali deščica še prekolje (redkeje razžaga), na dva ali več delov tako, da vrezani znaki pridejo na vse te dele. Tak rovaš lahko imenujemo razklan rovaš (dvo-, trodelen) v nasprotju z nerazklanim, enojnim rovašem. Če se rovaš razkolje, se to večidel ne zgodi po vsej dolžini, temveč tako, da ostane

²³⁰ Podatki za Tolminsko: (J. Šavli), Glasilo, Tolminski verski list (XII) 1985, na več mestih. Šavlijevi na terenu zbrani seznami hišnih znamenj so zelo izčrpni. Zgoraj je le nekaj malega primerov, izbranih m.dr. tudi glede na grafične možnosti.

²³¹ Ustno pok. čebelar A. Bukovec.

enemu delu ročaj. Delu brez ročaja pravijo Belokranjci nazorno »izkolek«, ker je nekako iz-klan (odkoljen). Za del z ročajem ni splošno razširjen izviren slovenski izraz, vendar ni prav izključeno, da so mu tudi Slovenci rekli »matica«, kot je izkazan v Dalmaciji. Zelo razširjena je med Slovani označba obeh delov rovaša kot »koklja« in »pišče«, ki pa pri Slovencih doslej ni ugotovljena. Pač pa sta se posebej pri voznških rovaših (gl. spodaj) uporabljala izraza »mandelj« in »vajblc«, kar ima paralelo v tržaškem in dunajskem izražanju in deloma v bolgarščini. Znamenja, ki se zarežejo v rovaš, so v slovenščini preprosto »zareze«.

Ze iz doslej povedanega izhaja, da rovaš nikakor ni bil specifično slovenska pravna starina. Nasprotno: bil je izredno razširjen. Res pa je tudi, da je težko dobiti v primerjalni literaturi toliko različnih načinov uporabe in oblik rovašev, kot ravno pri Slovencih. Ali gre za izredno razvitost pojava ali prej za boljšo raziskanost, za zdaj ni mogoče presoditi.

Raba rovašev je bila pri Slovencih vsestranska; ugotovljeni, večidel dokaj recentni primeri, so le še rahli spomini na dobo, ko je bil rovaš glavni knjigovodski konto dolžnikov ali »beležnica« slovenskega kmeta in obrtnika.

b) Glasovalni rovaši

Najstarejše poročilo o rovaših izvira iz 16. stoletja in se nanaša na glasovalni rovaš pri županskih sodiščih v srednji in severovzhodni Istri, ki je bila tedaj kranjska in kjer v tem času jezikovno-nacionalnih mej ni mogoče ostro začrtati. Rovaše so v novejšem času dokazano uporabljali tudi v danes slovenskem delu. V kranjskem delu Istre sodišču za manjše ozemlje navadno ni predsedoval graščak ali kak drug zastopnik gosposke, temveč župan. Ta, iz prebivalstva izbrani (gotovo voljeni) predsednik pa ni sam odločal o sodbi, temveč je samo vodil obravnavo ter po končanem razpravljanju povzel glavno vsebino prave in označil dva načina rešitve. Med tema dvema rešitvama so nato izbirali njegovi prisedniki, »sodci«, prav tako ljudje iz ljudstva, ki so glasovali na prav izviren način, na rovaš (RABISCH). Predsednik sodišča je na palici zarezoval glasove prisednikov v prid enemu ali drugemu načinu rešitveblejski eželni stanovi Kranjske so se l. 1528 in še pozneje pritoževali pri vla-

darju proti takemu načinu sodstva in nam s tem ohranili najstarejši zgodovinski podatek o glasovalnih rovaših²³² in verjetno o rovaših v tem predelu Evrope sploh. Opazil ga je v arhivu kranjskih deželnih stanov že Kranjski zgodovino pisec 17. stoletja J. W. Valvasor in se o njem razpisal v posebnem poglavju IX. knjige.²³³ Popolnoma se je pridružil mnenju kranjskih stanov in ostro grajal te rovaše, ali, kot jim pravi, lesene zapisnike (HÖLTZERNE PROTOCOLL), še bolj pa kmečko sodstvo sploh, češ da se »iz (pogostoma lesenih) kmečkih možgan porajajo navadno, če že ne leseni zapisniki, pa gotovo mnogokrat leseni, kot klada tôpi, nerazumljivi in nesmiselni sodni izreki.« Vprašanje pa je, ali je ta zasmehljivi komentar res prav Valvasorjev in ali ga ni vrnil njegov jezikovni korektor, nemški učenjak Erazem Francisci, ki je sploh rad dokaj neslano duhovičil po Valvasorjevem besedilu.

Glasovalne rovaše so po ustnem izročilu uporabljali nekako do srede 19. stoletja tudi Beneški Slovenci v dolinah Nadiže (gl. pogl. Zbori). Kadar so gospodarji, člani soseske glasovali o skupnih zadevah ali manjših sporih, so uporabljali glasovalne rovaše in zarezovali glasove (prvi ali drugi predlog) na dva konca palice.

c) Volilni rovaši

Pri opisu kranjskih mest in gradov nam je Valvasor ohranil spomin na nadaljnjo vrsto rovašev, na volilne rovaše, ki so bili v njegovi dobi še v rabi. Tudi ti rovaši so bili razširjeni v avtonomnih občinah v srednji Istri (Pazinski grofiji) in v njihovi seversni soseščini. Ko so tam o sv. Juriju v posameznih občinah volili župane, so se zbrali prebivalci osrednjega kraja in občini

²³² V prostem prevodu se zadevno mesto stanovske pritožbe glasi: »Od nikogar ni mogoče pričakovati, da bi se pri takem nerednem pravosodstvu pravedal pred kmeti in župani, ki režejo sodbe na rovaš (»ROBASCH«), kajti kmetje in podložniki teh koncev se drže takega reda: kadar hočejo soditi, nakaže župan, ali kdor pač ima sodno palico v roki, prisednikom dve poti, izmed katerih se odločijo za eno in sodijo. Pri tem zareže tisti, ki drži sodno palico v rokah izbiro in sodbo vsakega posameznika na rovaš. Stranka, ki ima več izbire ali glasov, ta je dobila pravdo. Iz tega lahko vaše kraljevsko veličanstvo spozna: Če župan ali postavljeni sodnik hoče, bo zadevo tiste stranke, ki ji je naklonjen, tako primerno prikrojil, da bodo prisedniki nasedli in dali tisti stranki svoj glas.«

²³³ Valvasor, *Ehre* IX, 95.

pripadajoči kmetje v lopi (loži) in okoli nje. Župana so po Valvasorju volili tako, da je eden izmed prisednikov s palico in nožem hodil od enega do drugega in spraševal, kateremu od dvanajstih sodcev hoče dati svoj glas. Odgovore si je zarezoval na palico in izvoljen je bil tisti, ki je dobil največ zarez.²³⁴ Po nekoliko novejšem podatku (1732) so morali nato izposlovati še potrditev volitev po gosposki. Na enak način so glasovali tudi pri imenovanju mestnega vratarja, dalje sodnega sluga (cafa), cerkovnika in občinskega kovača. Ta je bil namreč nekak stalni nameščenec, ki je moral občanom proti redni letni dajatvi opravljati razna manjša dela, kakor klepanje kos in srpov, popravljanje motik in sekir itd. K njegovemu vzdrževanju so prispevali vsi enako, čeprav morda niso vsi enako potrebovali njegove pomoči.²³⁵ Rovaš omenja Valvasor tudi pri volitvah v Moščenicah in v vasi Veprinac.²³⁶

Kakšni so bili istrski volilni rovaši, tega navedeni viri ne povedo. Kljub temu pa si moremo po zaslugi ustnega izročila ustvariti dovolj nazorno predstavo o tem, kako so potekale volitve na rovaš. Spomin na trdno ustaljeni postopek se je ohranil v fantovskih v slovenski istrski vasi Podgorje, v katerih so še okrog prve svetovne vojne – posnemajoč stare običaje svojih dedov – volili fantovskega župana in dva ali tri vardjane (čuvaje) s tem da so rezali »na palice«. Volilci so sedeli v krogu. Najprej so ustno izvolili zrezača, enega izmed sebe, ki so mu zaupali, da bo pošteno rezal, da ne bo prelomil volilne skrivnosti in da bo tudi obvladal precej zamotani način volitev. Zrezač si je pripravil kak meter dolgo leskovo palico, debelo kot držaj pri metli. Na enem koncu jo je pustil okroglo; tam je imela palica ročaj. Drugi, daljši del palice pa si je prirezal, da je dobila trikoten prerez in s tem tri ostre robove. Skriva si je na ročaju en rob zaznamoval z majhnim križcem, da je robove lažje razlikoval. Toda pravzaprav tega križca ne bi smel napraviti in skrbno ga je moral prikrivati s palcem in po koncu volitev z nožem odstraniti. Ko je zrezač tako pripravil svoj (recimo) »vo-

²³⁴ Valvasor, Ehre XI, 376.

²³⁵ M. Premrou, *Monimenta Sclavenica*, Lioubliana 1919, 65.

²³⁶ Valvasor, Ehre XI, 381; Valvasor, Ehre XI, 610: »Župana ali sodnika volijo na dan treh kraljev. Glasove zarezujejo na palico, ki jim pravijo robiš.«

lilni material«, so se pričele volitve. Voliti je bilo treba župana in vardjane, prvotno nedvomno dva podžupana (iz pisanih virov vemo, da so jih imenovali požupa). Posebej določenih kandidatov po tem ustnem izročilu ni bilo, vendar pa nekateri starejši viri govorijo o tem, da je odstopajoči župan predlagal tri kandidate. Gotovo pa je, da se je tudi sicer izbira volilcev običajno sukala le okrog nekaterih najbolj uglednih tovarišev. Zrezač je hodil od enega do drugega volilca, kakor so sedeli po vrsti. Vsak volilec je zrezaču šepnil na uho, koga voli. Če je preglasno povedal, je bil kaznovan. Samega sebe nihče ni smel voliti. Vsak oddani glas je zrezač sproti zarezal na palico. Za vsakogar, ki je dobil glas, je imel na palici določen poseben del. Zapomniti si je moral, na kateri rob in na kateri konec zarezuje glasove za tega ali onega. Ravnati pa je moral s palico tako, da ga nihče ni mogel opazovati in ugotoviti, za koga je kdo volil. Zato je po razlagi domačinov palica imela tri robove, da je bilo dovolj zmešano. Ko je tako zrezač nabral in zarezal glasove vseh navzočih, jih je preštel. Kdor je imel največ glasov, je postal župan, drugi in tretji pa menda požupa. Če so se oglasili utemeljeni protesti, so volitve ponovili in prvi zrezač je bil kaznovan. Ob tem ustno sporočenem opisu postopka lahko s precejšnjo gotovostjo ugotovimo, da so trije robovi palice prišli odtod, da je stari postopek imel na podlagi trojnega predloga dotedanjega župana pač le tri kandidate, od katerih je eden postal novi župan, druga dva pa požupa. Trem kandidatom so ustrezali trije robovi. Ta način volitev s palico morda ni bil edini in so ponekod lahko poznali še drugačne, vsekakor pa je ta prvi, ki nam je po zaslugi fantovskega izročila, povzetega po pravih krajevnih volitvah, podrobneje znan.²³⁷

č) Zadolžnice

Najbolj znani in najzanimivejši so tisti rovaši, ki imajo pomen zadolžnice (računski lesovi). Omenjajo jih že nekateri sodni zapisniki iz preteklih stoletij (gorskih pravnih, pa tudi metliškega mestnega sodišča iz 18. stoletja). Izčrpneje nas o rabi in obliki teh zadolžnic pouče primeri iz novejših dob.

²³⁷ S. Vilfan, Kako so v Podgorju rezali na palice župana, v: Koledar kmečke knjige 1955, 115–120.

Rovaši – zadolžnice omogočajo upniku pregled nad njegovimi dolžniki in njihovimi dolgovi, obenem pa dajejo dolžniku možnost, da kontrolira pravilnost upnikovih zapisov. Če obe strani priznavata pristnost rovaša, bo praviloma zadoščal kot zanesljiv dokaz o višini dolga. Vse te učinke je moč z rovašem doseči prav preprosto, na primer s krčmarskimi rovaši, ki so bili na Slovenskem znani še do nedavnega. Ko se je na primer pivec v krčmi prvič zadolžil, je krčmar vzel palico ali deščico, zarezal vanjo dolžnikovo hišno številko ali drugačno znamenje in dolžno vsoto, nato pa rovaš preklal tako, da je prišla dolžna vsota na oba dela, oznaka dolžnika (hišna številka ipd.) pa je ostala na ročaju tistega dela, ki ga je obdržal krčmar. Ta je take rovaše-matice nabiral v šopih, s tem da je ročaje prevrtal in nanizal na vrv. Izkolek je dobil dolžnik, ki ga je, ko se je hotel ponovno zadolžiti, prinesel s seboj. Krčmar je tedaj izkolek pritisnil na matico in oba dela hkrati zarezal. Ko je prišel dolžnik s plačilom, je prinesel s seboj svoj del rovaša, da ga je lahko primerjal s krčmarjevo matico, na kateri torej krčmar ni mogel samolastno pomnožiti zarez. Pa tudi dolžnik ni mogel goljufati tako, da bi nadomestil pravi izkolek z drugim, ker se letnice lesa ne bi ujemale z upnikovim. Ponaredbe so bile pri tem načinu knjigovodstva skoraj izključene. To pa seveda ni preprečevalo tega, da se gostje v krčmi ne bi pretirano zadolževali in preprosti način najemanja kredita je najbrž pripomogel k temu, da je šlo marsikatero zemljišče na boben. – Tudi trgovci in obrtniki (mesarji, barvarji) so po nekaterih vesteh uporabljali v prometu s strankami rovaše, in sicer tako, da je tudi v takih primerih matico navadno obdržal upnik, t.j. prodajalec oziroma stranka, ki je prinesla blago v obdelavo ali predelavo. Na opisani način so uporabljali rovaše tudi v belokranjskih cerkvenih hramih ali kletih (his), ki so posojali kmetom vino proti obvezi, da ga bodo ob novem pridelku vrnili s petdesetodstotnim pribitkom. Te obresti v naravi so se uporabljale za cerkvene namene, predvsem za popravila podružnične cerkve. Cerkevna ključarja (»cerkvenjak«), ki sta upravljala te hiše, sta zarezovala na zgoraj opisani način vsa posojila in zbiralala rovaše v šope.

Razen cerkvenih hisov so posojali in posojajo vino tudi druge ustanove in osebe. Zanimiva je bila zlasti soseskina klet v

Draščih. Vsak gospodar, član soseske, je oddajal v klet določen del pridelanega vina. Kdor je pil vino v tej kleti, ga je moral plačati takoj ali po obračunu z rovašem. Denar, ki so ga tako nabrali, je bil namenjen za kritje pogrebnih stroškov soseskinih članov. Soseskina klet spominja torej na nekako pogrebno bratovščino. Tudi v ormoškem okraju se je do druge svetovne vojne in morda še čez ohranila raba rovašev v bistvu nespremenjena.²³⁸

d) Dobavnice in dokaz izvršenih storitev

Rovaši so bili pripravi za štetje in kot potrdila o prejemu ponavljajočih se (zaporednih) storitev ali dajatev. Če dobavitelj in prejemnik vsak zase štejeta zaporedne dostave, lahko pride do sporov, koliko jih je bilo. Pomagali so si z dvodelnim rovašem: ob vsaki dobavi je prinesel dobavitelj svojo matico, prejemnik je položil nanjo svoj izkolek in napravil v oba dela zarezo. Tako sta obe stranki zanesljivo šteli dobave. Do druge svetovne vojne so take rovaše uporabljala gradbena podjetja za štetje voženj, ki so jih opravili vozniki kot samostojni podjetniki, in količin pripeljanega gradbenega materiala, zlasti peska. Ti rovaši so bili izdelani pri raznih podjetjih iz različnega lesa in so imeli obliko deščice, ki so jih prežagali do ročaja tako, da so razpolovili ožjo stran. Izkolek so od matice ločili s pomočjo dlet v različnih, ravnih ali vijugastih oblikah, po katerih so takoj vedeli, katera dva dela spadata skupaj. Pozneje so na oba dela s kemičnim svinčnikom zapisali kar voznikovo ime. Matico je vzel voznik in jo zataknil v pločevinast obroč ob »trugi«, ali pa kar za škorenj, oziroma konju v komat. Drugi del rovaša je dobil zastopnik gradbenega podjetja na stavbišču (polir ali delavec). Vsak voz, ki ga je voznik pripeljal, je zastopnik podjetja zaznamoval s tem, da je položil skupaj oba dela rovaša in napravil z nožem ali pri tršem lesu z žago zarezo ter vrnil vozniku matico. Ko je prišel v določenih časovnih presledkih voznik po plačilo v pisarno, so primerjali voznikov del rovaša s svojim ter prešteli število voženj. – Poznamo pa tudi trodelne vozniške

²³⁸ J. Žontar, Mladika, Rovaši, 310–311; isti, Soseskine (cerkveni) »hisi« v beli Krajini, SE (1957), 77–80; J. Dular, Soseska zidanice v zahodni Beli Krajini, SE 16–17 (1963–64), 35–55. O samih soseskah, v katerih so posojali na rovaš, prim. § 6.

rovaše, ki so deljeni na srednji del z ročajem in dva izkolka. Enega teh je dobil dobavitelj gradiva (nadzornik peskoloma ali gramozne jame). Voznik je ob prevzemu peska ali gramoza položil skupaj svojo matico z dobaviteljevim izkolkom in napravil zarezo; ko je pripeljal voz na stavbišče, je prenesel prevzemnik zarezo še na svoj del rovaša. S tem je bila dana podlaga za obračun podjetja z obema: z voznikom za storitev in z dobaviteljem gradiva za material.²³⁹ Rovaši so se uporabljali tudi na deželi pri prevozu gramoza za popravila cest. Svoje čase so jih baje uporabljali tudi pri odvozu šote z Ljubljanskega barja in gradbeniki v Celovcu. V Trstu so rovaše uporabljali ne le vozniki, temveč tudi tovarni čolnarji. Ime rovaš za vozniške računske lesove se je v Ljubljani na splošno že pred sredo 20. stoletja pozabilo ali spačilo (rubežen), deloma pa ga je spodrinila italijanska in v Trstu udomačena označba *SCONTRIN* (v slovenski izgovorjavi škontrin). Zanesli so jo v slovensko gradbeništvo morda Furlani, ki jih je bilo skozi stoletja precej med stavbeniki na slovenskem ozemlju. – V splošnem so vozniški rovaši izginili iz rabe okrog srede našega stoletja. Namesto njih so začeli uporabljati listke iz blokov.

Brez dvoma so dvodelne rovaše v fevdalni dobi uporabljali tudi za štetje in dokazovanje opravljenih dni tlake in kot dokaz o opravljeni dolžnosti, še dolgo pozneje pa za dnino (kolonat!). V tej funkciji pa nam je več sporočenega o nekem nadomestilu rovaša, ki so ga imenovali špan. Beseda je nemška in prvotno pomeni trsko, izvira torej od rovaša. Špan je bil okrogel ali četverooglat košček pločevine s premerom oz. stranico treh do štirih centimetrov. Vanj so bile vsekane začetnice gospodarjevega imena, zaporedne številke in luknjica za nabiranje na vrstico ali žico. Najpreprostejši način uporabe je bil ta, da je gospodar ali njegov namestnik dajal delavcu(em) za vsak opravljeni delovni dan po en špan ter v dogovorjenih oz. običajnih časovnih razdobjih (pogostoma okrog novega leta) izplačal vsakemu toliko mezde, kolikor mu je šlo po številu predloženih španov. Delavec, ki je ploščico izgubil, je bil po ljudskem prepričanju in gotovo tudi v praksi ob zaslužek tistega dne. Opisana raba je najbolj sporočena iz Prlekije, odkoder je znana še

²³⁹ Po lastnem opazovanju in poizvedbah.

nadaljnja vrsta uporabe španov v vinskih goricah na posestih meščanov, verjetno pa tudi kmetov. Posamezni posestniki so odstopili manjšim kmetom to ali ono pravico (grabljenje listja, košnjo na določenem kraju) proti obvezi, da uživalec za te pravice »služi« določeno število španov, to je, da določeno število dni opravlja zemljiškemu lastniku dnino. V pogodbi so se n. pr. dogovorili, da »N. N. služi 20 španov«. Gospodar ali upravitelj gorice je dajal dninarju za vsak opravljeni delovni dan po en špan, če je bil na lastni hrani, pa dva. Obenem si je zaradi kontrole zapisal številko izročnega špana. Dninar je nabiral prevrtane ploščice na žico in jih pri končnem računu ob koncu dogovorjene dobe ali določenega dela (trgatve) predložil kot dokaz, da je svoje »špane« odslužil. K temu, po delu literature povzetemu, opisu pa je treba dodati, da je bil ta način uporabe španov in s tem prvotno rovašev najbolj pogost pri viničarjih. (Kot špan se označuje tudi nadaljnja vrsta dokazil o prevzeti obvezi, na primer kos usnja, ki ga dá strojar stranki, ki mu je prinesla v strojenje kožo.)

Ponekod so namesto dvodelnih rovašev in španov začeli uporabljati za štetje opravljenih delovnih dni enodelne rovaše, ki pa so pri tem izgubili svoj prvotni namen, da namreč omogočajo obojestransko kontrolo. V nekaterih vinogradih v Halozah so zapisovali viničarji svoje dnevne storitve na enojen rovaš tako, da so napravili za vsak dan dela zarezo čez vso širino, za pol dneva pa ustrezno krajšo. Taki rovaši so bili dolgi kakih 30 cm in lepo rezljani. Prinesli so jih k izplačilu kot zapis o opravljenem delu. O podobnih enodelnih rovaših za zapisovanje dnin so mi znani podatki tudi iz okolice Idrije.

e) Žrebalni rovaši

Na Krasu med Socerbom in goro Slavnik so še v prvi polovici našega stoletja uporabljali rovaše za žrebanje. Z njimi so razdeljevali skupne pridelke na gmajni med vaščane. Ko so na gmajni s skupnim delom napravili steljo, seno ali drva (med drugim tudi brinjeva), so strogo pazili na to, da je bila delitev pravična. Delili niso po tem, koliko je kdo napravil, temveč so pridelek zložili v toliko kupov (partov), kolikor hiš je bilo upravičenih na gmajni (je imelo juse), pa čeprav niso bili v vseh hišah enako sposobni za delo. Za kupe so nato »jihráli« (igrali

= žrebali). Za ta namen so po starem običaju izdelali toliko rovašev (v zadnjem času je bil tu znan samo še izraz škontrin), kolikor je bilo kupov. Rovaši so bili dvodelni in so nanje, preden so jih preklali, zarezali razna znamenja, podobna rimskim številkam. Po eno matico rovaša (ali polovico rovaša, če ni imel matic) so zapičili zraven kupov, ki naj bi se delili med vaščane, druge dele rovašev pa so zbrali v klobuku, iz katerega je vsak udeleženec potegnil po enega. Kar je kdo potegnil, so primerjali (škontrirali) s količi. Dobil je tisti kup, katerega rovaš se je ujemal z izžrebanim, pri katerem se je torej zjihráni del ujemal s količem. S tem načinom delitve drv so prenehali kmalu po letu 1900. Podobno kot drva so skupno napravljali tudi steljo (partili perje). Na to delo, pa gotovo tudi na druga skupna dela so klicali tako, da so udarili z zvonom.

f) Števni rovaši

V vinogradih Slovenske Štajerske (Prlekija, Konjiška okolica, Bizeljsko) ter krškega okraja se je obdržal enodelni rovaš še za drug namen, za štetje brent (püt), ki jih pri trgatvi prinesejo nosači v stiskalnico. Drugače kot doslej navedene vrste rovašev, ti rovaši za štetje niso v prvi vrsti namenjeni obračunu del in plačilu, temveč imajo bolj gospodarsko-statistični namen, namreč ugotovitev pridelka. Brentarji so imeli vsak svoj kol, na katerega so se opirali pri prenašanju brent. Ta kol je bil na Dolenjskem neobeljena veja domačega kostanja, na Štajerskem pa iz klane smrekovine, s kakršno so podpirali v vinogradih trte. Ko je brentar stresel grozdje v stiskalnico, je napravil na kolu zarezo, po vsaki deseti brenti pa poševen križec: X. Zvečer so seštelili po zarezah na palicah, koliko brent grozdja različnih vrst so nabrali. Vsoto so napisali na vrata ali steno zidanice oziroma kleti ter tako vsako leto primerjali pridelek s prejšnjimi leti. Prav tako so zapisovali količino pridelanega vina. Še na začetku našega stoletja so za štetje brent deloma uporabljali tudi dvodelne rovaše, deloma pa so štelili brente na dve neodvisni palici: nosač na svojo palico, tisti, ki je mešal, pa na rogovilo, s katero je mežgal: torej sta štela dva, vsak na svoj enojen rovaš. Za novejšo dobo z Bizeljskega nimam poročil.

Enojne rovaše za štetje so uporabljali tudi zunaj vinogradov in v drugih krajih, tako na primer v Selški dolini in v okolici

Konjic za štetje košev gnoja, ki so jih znesli na njivo. V Ratečah je spravkar pri merjenju mleka zapisoval količine na rovaš. Med pastirji je bila znana še nadaljnja vrsta enojnih rovašev, s katerimi niso šteli, temveč so le zaznamovali skupno število živine. Ker so števeni rovaši le izjemoma ustvarjali ali dokazovali obveze, je njihova zveza s pravom le zelo ohlapna.

Kot posebno vrsto rovašev omenjamo davčne rovaše, kakršne so še do začetka stoletja uporabljali nepismeni župani v Prekmurju. Ti so imeli za vsakega davkoplačevalca po en rovaš in so nanj zarezovali oddane dajatve. Vse kaže, da je prekmurski rovaš, ki ga hrani Etnografski muzej v Ljubljani, v zvezi s takim zapisovanjem oddanih dajatev. V podrobnostih na njem zapisani znaki še niso razloženi. – Davčni rovaši so se uporabljali tudi v sosednih hrvaških krajih; tako je bil Jagiću znan primerek takega rovaša iz Draganičev, ki ga je hranil zagrebški muzej. Davčni rovaš, kakršnega so imeli vardjani v Crnotičah, bo opisan v poglavju o soseskah (§ 6).

Svojevrstna je bila še v novejši dobi uporaba rovaša v vasi Nugla v glagoljaški župniji Roč v Istri. Tu so bili vsi prebivalci dolžni zaporedoma skrbeti za zvonjenje v cerkvi. Kot dokaz o opravljeni dolžnosti je krožila velika palica, na katero je vsakdo zarezal svojo črko. Starejši so to črko zarezovali v glagolici, mlajši pa so začeli delati le še črke v latinici.²⁴⁰

g) Oblike zapiskov

Ljudske pismenke na rovaših so prav preproste in na zunaj podobne rimskim. Številke od 1 do 4 se označujejo z ustreznim številom črt, višje enote pa po pravilu »kljuka pet, križ deset«. Kot domnevajo nekateri etnologi na podlagi široke razpredenosti te vrste črt pri zelo oddaljenih narodih, je ta črkopis že zelo star in ne izvira šele od rimskega. – Pri zaporednih dobavah in štetju na rovaš se delajo le preproste zareze in včasih za vsako deseto poševen križ. Ni izključeno, da prav iz take pradaune rabe poševnega križa izhaja njegov pomen kot številke 10.

Rovaši so daleč najbolj razširjena in najsprejemljivejša vrsta lesenih dokumentov. Poleg njih je znanih tudi na Slovenskem nekaj drugih zapiskov na les. Tako hrani Slovenski etnografski

²⁴⁰ J. Grašič, O rovaših in sramotilnih stebrih v Istri, Mladika 21 (1940), 419.

muzej leseno pratiko, ki jo je njegov prednik ob koncu preteklega stoletja pridobil iz Višnje gore. Na njej so z malimi zarezi ob robu označeni dnevi. Iz njihovega števila sledi, da je bilo tisto leto prestopno. Nedelje so zaznamovane s križci. Za Veliko noč je zareza nekoliko povečana. Tako moremo ugotoviti, da je bila Velika noč dne 18. aprila, kar bi ustrezalo eni od naslednjih letnic: 1568, 1604, 1688, 1756 in 1824. Pri posameznih dnevih so vrezljane številne figure, možici, živalce, krogi in razne geometrične oblike itd., katerih konkretnega pomena doslej še nihče ni mogel ugotoviti. Sicer ni moč z Jagićem trditi, da so zareze na rovaših slovanska posebnost, ki je nadomeščala germanske »rune«, to je črkopis na les. Predvsem se uporabljajo rovaši, drugače kot rune, v glavnem le pri zapisu števil, drugič pa niso znani le slovanskim narodom, marveč so že sestavina najstarejše kulture, saj moremo sledove prvih rovašev ugotoviti že na kosteh iz srednje kamene dobe. Možno pa je, da je menih Hrabr (9.–10. stoletje), v resnici mislil na rovaše, ko je zapisal, da so Slovani zarezovali črte in zareze na les,²⁴¹ kakor smemo tudi trditi, da so se rovaši pri Slovanih in zlasti južnih Slovanih posebno dolgo ohranili, kar dokazuje tudi gornji pregled rovašev pri Slovencih.

5. Vaški grbi

Na Spodnjem Ptujskem polju (po J. Pajku pri Dolancih, predvsem pri Ščavničarjih) so imele soseske svoje grbe, posebna znamenja, praviloma rezljana, pa tudi slikana ali testena, ki so jih ob slovesnostih, med drugim na ženitovanjih, obešali na mizo ali nosili na zastavi. Predstavljala so kako žival, rastlino ali kakršen koli predmet, kot npr. kobilu, čeljust, klobaso, žabo, lisico itd. Ponekod so se grbi spreminjali; tako so v Noršincih imeli nekaj časa rotovž v obliki šotora, pozneje kot maketo, in so v zvezi s tem parodirali sodne razprave. F. Baš je menil, da so vaške veselice, ob katerih so uporabljali grbe, nastale iz vaških več. Kakega posebnega pravnega pomena pa vaški grbi

²⁴¹ V Novgorodu so na ogled lesene ali iz lubja izdelane ploščice, na katerih so v cirilici vpraskana cela pogodbeni besedila. Datirajo jih na konec srednjega veka. V teh primerih pač ne gre za rovaše, temveč za posebno vrsto listin.

najbrž niso imeli, razen kolikor so jih okrog l. 1928 (morda pa že prej) sprejele v svoje pečate nekatere upravne občine, predvsem v okraju Ljutomer. Tako je imel občinski urad Veržej v pečatu ribo, Stročja vas čebelji panj – košnico, Cven raka itd.²⁴²

Sicer pa šaljivo označevanje kakega naselja z živalskim, rastlinskim ali drugačnim simbolom ni bilo omejeno le na spredaj navedene štajerske predele. Komu ni znan višnjegorski polž, ob katerem je zbledela slava bližnje Žalne in njene žabe, ki jo je celo opevala pesem, v kateri nastopajo razna hišna imena?

²⁴² J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884, 46–54 (in o pristopanju 187); F. Baš, Vaški grb v Noršincih pri Ljutomeru, ČZN, 15/1930, 218–225; F. Kotnik, Vaški grbi na Spodnjem Ptujskem polju, Etnolog 8–9/1936, 132; Vilfan, Očrt, 244; B. Orel, Slovenski ljudski običaji, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, 282, 291; Vilfan, Soseske, v Agr. pan. 55–56.

VIII. Rota in prisega

1. Prisega in njene vrste

Pregled starosvetnosti je na nekaterih mestih pokazal, da se razne vrste izročila ob konkretnih pravnih institucijah med seboj prepletajo. Med dejanji, ki jih prištevamo k pravnim običajem in ki jih spoznavamo tudi s pomočjo drugih vrst izročila, je iz starejših obdobj pri Slovencih najbolj bogato dokumentirana prisega.

V glavnem ločimo prisege, s katerimi prisežnik nekaj obljublja, prevzema obvezo, kot obljubne (promisorne) prisege od drugih, s katerimi nekdo nekaj potrjuje kot potrjevalne (asertorne) prisege. Starejše prisege temelje na prepričanju, da bo za krivo prisego ali prelom obljubne prisege takoj ali po smrti sledila nadnaravna kazen. Zato v starejših prisežnih obrazcih prisežniki včasih naravnost kličejo nase takšno kazen, bodisi za neresnično izpoved, bodisi za prelom obljube. V tem pomenu se včasih govori o zaklinjanju. Obe vrsti prisege sta sicer prvotni sakralni dejanji, imata pa tudi pomembno vlogo v pravnem življenju, asertorične prisege zlasti v raznih vrstah sodnih in upravnih postopkov, promisorne pri sklepanju pogodb in pri prevzemanju javnih funkcij.

2. Rota in njej poganski izvor

V slovenščini je v pomenu prisege najprej dokumentirana staroslovenska beseda rota. Poznajo jo že Freisinški (Brižinski) spomeniki, in to na treh mestih. Med grehi navajajo »NE-PRAVDNO roto« (krivo prisego), rote, ki jih nekdo ne drži (prelom prisege) in »ZPITNE rote« (krive prisege).²⁴³

²⁴³ Brižinski spomeniki, Znanstvenokritična izdaja, SAZU, Ljubljana 1993, I/15, II/23, III/33.

Da je beseda *rota* skupno slovanska, je najbrž nesporno, njena etimologija pa ne. Ena izmed starejših razlag, ki sta jo sprva zastopala Mažuranić in po njem Dolenc²⁴⁴, je njen izvor videla v nemški rotte-skupina ljudi, torej v pomenu skupinske prisege, vendar je Mažuranić to razlago kmalu opustil, s tem da je očitno sprejel Ivšičevo razlago, da *rota* prihaja iz indoevropskega uere, ki pomeni govoriti.²⁴⁵ Nemški izvor besede je po vsem, kar bomo v nadaljnjem navedli, popolnoma neverjeten. Francoski slavist André Vaillant je v kratki notici razločeval prisego in kletvo (frc. *SERMENT*) na eni strani od rote v pomenu priseganja kot dejanja (*PRESTATION DU SERMENT*) na drugi. Slovansko roto je pomensko razlagal kot zbor, na katerem so udeleženci pri prisegi stali v krogu (kolesu, prim. lat. *ROTA* – kolo!).²⁴⁶

O roti je ponovno pisal tudi Josip Mal.²⁴⁷ Med drugim je opozoril na to, da je nedaleč ok kraja karantanskega ustoličevanja zaselek, ki se imenuje Rotišče (nem. *Rotheis*), torej kraj, kjer se opravlja *rota*.²⁴⁸ Josip Šašel je roto, ki jo je moral karantanski knez opraviti na knežjem kamnu, povezal z obrednim pomenom kamnov sploh, s katerim da je mogoče razločiti pogostost besede kamen v krajevnih imenih. Ime *Rottenstein*, ki ga imajo štirje kraji na Koroškem, tolmači kot rotni kamen, pri tem pa navaja tudi po Helmoldu podatek, da so se Slovani rotili pri drevesih, studencih in kamnih.²⁴⁹ Ta razlaga imena je mikavna, a ni gotova.

O tem, kakšna je bila prvotna, poganska *rota*, si moremo ustvariti predstavo po gradivu, ki se je ohranilo po čudnem ovinku, pri katerem so bili očitno udeleženi slovenski oficirji v Vojni krajini. Gre za tri zapise prisege, ki je označena kot vlaška *rota*, dva v srbohrvaščini z nekaj značilnimi slovenizmi (v na-

²⁴⁴ M. Dolenc, Pravnozgodovinska študija o prisegi pri Slovencih, v: Zbornik znanstvenih razprav 16 (1940), 45–84, posebej 61; isti, Priseganje oddavnaj do današnjih dni, v: Vodnikova pratika 1941, 49–56.

²⁴⁵ V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno povjestni rječnik Zagreb 1908–1922, ponatis 2. dela 1975, 1261–1264, 1510.

²⁴⁶ A. Vaillant, Slave *rota* »(prestation de) serment«, v: *Revue des études slaves* 42 (1963), 122. Tu tudi kratki podatki o drugih razlagah.

²⁴⁷ J. Mal, *Probleme*, 118–119; zlasti pa isti, *Rota* – staroslovenska prisega, v *GMS* 22 (1941), 58–64.

²⁴⁸ Mal, *Probleme* 118–119. Za etimologijo imena se sklicuje na Eb. Kranzmayerja.

²⁴⁹ J. Šašel, Rož, IV. Rotiti.

daljnem skratka: slovanski besedili) in nemški prevod.²⁵⁰ Vsi trije zapisi so nastali približno okrog leta 1700. En slovanski zapis je ohranjen rokopisno v vezani zbirki kazenskopравnih besedil v Ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici.²⁵¹ Brez dvoma je zapis nastal na območju enega izmed deželskih sodišč blizu Gorjancev. Drugi slovanski zapis in nemški prevod sta tiskana v vojaškim potrebam namenjenem pravniškem delu o avstrijskem civilnem in kazenskem pravu.²⁵² Izdajatelj te knjige priporoča, naj se besedilo rote uporablja za zapissego pravoslavnih Ilirov in Vlahov. Ljudje teh krajev da malo poznajo krščanstvo in jih je moč z malenkostjo pregovoriti h krivi prisegi. Priporočeni obrazec da je močnejši od uradnega, o čemer avtor navaja konkretni primer iz Petrovaradina, kjer se je kriva priča, ki naj bi govorila v prid nekemu hajduškemu harambaši, premislila, ko naj bi svojo izjavo podkrepila po tem obrazcu. S takimi razlogi skuša pisec upravičevati uporabo besedila, ki se je očitno njemu samemu zdelo kaj nenavadno.

Potek zaprisege opisuje nemško besedilo takole: »Za to prisego vzemi nekaj zrn raznih vrst žita, kot pšenice, rži, ječmena, prosa, ovs, pire itd. Vse te vrste žita položi pod plužno železo, po slovensko črtalo (AUF WINDISCH ZHER TALU), obtoženec pa mora z desno nogo stati na železu in s tremi dvignjenimi prsti priseči in ponavljati naslednje besede:« Tu sledi slovansko besedilo v latinici. Pravopisno je pod vplivom madžarščine, kolikor stojita za glas s črki sz in za glas c črki cz. Tiskano pa je z mnogimi napakami, zaradi katerih bi marsikaj ostalo nerazumljivo, če ne bi poznali tudi ljubljanskega rokopisnega besedila, ki je pretežno pisano v kombinaciji nemškega pravopisa in bohoričice. Navedli bomo torej to besedilo, vendar bomo pri tem izpustili glavne vrinjene krščanske formule, da bo rota prišla jasneje do izraza:

»Ja N. vnd N. ozho... prisegnuti i prauizhnu casati... taku mi se ne satarlu deueteru syme, sime od serza, sime od koana,

²⁵⁰ O naslednjem več v razpravi S. Vilfan, *Vlaška rota*, v: *Narodno stvarstvo i folklor*, Beograd 1965, 1223–1227.

²⁵¹ NUK signatura M 7499 VI d 2. Knjiga vsebuje več kazenskopравnih besedil iz let 1581–1667.

²⁵² G. J. Kögl de Waldinutzy, *De iure civili et criminali austriaco-bellico tractatus...* I, Pressburg 1772. Gre za predelan prevod latinske izdaje iz 1754 oz. 1765.

vola, ouze, cose i vsaku blagu skoim schiuim na ouem suitu; sime od vsaku krucha, koi se sie i skoim se ia hranim na ouem suitu. I oku se ia danas kriuu sakunem, da mi vsse s kaminam, schelesam y herga stori... ne jemel v kumu cuma, vdrugu druga, niti v priatulu priatela na ouem suetu ne konc konca oku se ia donas kriuu sacunem, ne imal nigdar obrasa na ouem suitu... ob verch vssiga toga trissnula mere (!) nebeschkhavissina a poscherla me paklenska globina oku ia vussega pravu nakaschem, sazh me bodete vpitali y stu budem prauu vistauti.«

Prisežnik, stoječ posredno na žitnih semenih, navaja torej kot sankcijo za krivo prisego zatrtje deveterega (magično število!) semena – seme serca,²⁵³ konja, vola, ovce, kože in sploh živine, s katero živi, tudi seme kruha, ki se seje in od katerega se hrani. Vse naj se mu spremeni v kamen, železo in hrgo (= grčo). Do smrti se odpoveduje kumstvu, tovarištvu in prijateljstvu. Ne bo imel obraza na tem svetu, vrh tega pa naj ga trešči nebeška višina in požre peklena globina. Strela in pekel sta verjetno prišla v roto šele pod krščanskimi vplivi, vendar je sama vera v intervencijo višjih sil gotovo zelo stara.

Poganski element rote izvira torej iz družbe, ki je gojila kult rodovitnosti, glavna sankcija pa je neplodnost vsega, od česar morebitni krivoprisežnik živi, in odpoved družbenim zvezam. Stanje na črtalu – verjetneje je bil v resnici mišljen lemež²⁵⁴ – pa je poznejši pridružen element in nedvomno izvira iz srednjeveške božje sodbe, pri kateri je moral obdolženec hoditi po razbeljenih lemežih. Ideja božje sodbe tiči tudi v sklicevanju na nebo in pekel.

Vlahi so bili živinorejci in so v Vojno Krajino prišli v glavnem kot Uskoki s turškega ozemlja. Izvirali so od – večinoma poslovanjenih – staroselecev ali pa od Slovanov, ki so prevzeli vlaški način življenja. Ali ima torej vlaška rota sploh kake zveze s staroslovanskimi institucijami? Za njen slovanski izvor govori

²⁵³ V obeh besedilih je govor o semenu »serca«, kar lahko razumemo kot seme srca (morda prispodoba za človeško seme) ali pa kot seme belega konja. Ko sem prvič objavil te vire, sem mislil na srce, ker ni videti razloga, da bi se posebej našteval serec pred konjem. Možni pa sta obe razlagi, a vprašanje ni bistveno.

²⁵⁴ Pisec je v slovenščini najbrž zamenjal lemež s črtalom. Črtalo je bil precej ozek kos železa, ki bi za opisani namen težko ustrezal.

že njeno ime rota, prav tako pa tudi precejšnja vloga žitnih semen in mešano poljedelsko-živinorejsko gospodarsko ozadje. Vse kaže, da so Vlahi hkrati s poslovanjenjem prevzeli ne samo jezik, temveč kljub pokristjanjenju med drugim tudi slovanski način priseganja pri deveterem semenu.

S Slovenci ima rota pri deveterem semenu predvsem zvezo zato, ker si moremo iz nje ustvariti vsaj približne predstave o obliki poganske prisega tudi pri slovanskih prednikih Slovencev. Poleg tega je boljša varianta njenega besedila izpričana med kazenskopравnimi viri, zbranimi in ohranjenimi na Kranjskem in je bil njen zapis gotovo delo slovenskega oficirja v Vojni Krajini. Tudi pri tiskanem besedilu dokazuje omemba slovenskega izraza črtalo slovensko sodelovanje in samo besedilo kaže sledove vsaj kajkavskega govora. Način ohranitve ob kranjskih kazenskopравnih besedilih dokazuje, da so rokopisno besedilo namenili za potrebe deželskih sodišč na Kranjskem, kjer je tedaj živelo tudi nekaj Uskokov. Bistvena je vsekakor gotovost, da nam je ohranjen obrazec, v katerem se pod slovanskim imenom rota združujejo močni elementi poganskega kulta rodovitnosti s spomini na srednjeveško božjo sodbo in očitno dodanimi krščanskimi elementi.

Pri Slovencih je beseda rota sporočena tudi še v zapisih iz začetka novega veka²⁵⁵ in jo pozna Pleteršnik, sklicujoč se na vir iz 1670. V novejšem času je kot samostalnik šla skoraj v pozabo. Ohranila se je v izrazih rotiti se, zarota in porota. Po Šašlu se glagol rotiti in rotiti koga v rožanskem narečju (Koroška) sliši celo bolj pogosto kot priseči in prisegati. »Rožan se nekako svečano roti, če komu s poudarkom kaj zatrjuje ali obljublja, roti pa koga, če hoče od njega (posebno če se brani) doseči kak pristanek, obljubo ali storitev... Samostalnika rota Rožani ne poznajo, pač pa rotitev, zarotitev.«²⁵⁶ Ta določitev oblik in njihovega pomena velja verjetno v slovenščini precej na splošno.

Porota je stara beseda. Dušanov zakonik (1349, 1354) razume v členih 151–154 pod porotniki nekake prisežne pomočnike, po-

²⁵⁵ V ljubljanskem obrazcu za zapisego prič; F. Simonič, *Prisege ljubljanskega mesta*, v: LMS 1884; Dolenc, *Študija* (kot v op. 134), 75. Obrazci za prevzem funkcij ne uporabljajo besede rota. Ali je tedaj rota veljala le za asertorične prisege?

²⁵⁶ Šašel, Rož IV, 88.

dobne razsodiščem za pravde s tujci. Na roto pri deveterem semenu spominja njegovo določilo v 154. členu naknadnega štetja, po katerem se porotniku, čigar izpoved se je izkazala za neresnično, preprečuje ženitev in vzdrževanje moškega rodu. Pri tem ne gre za moderno poroto v pomenu kolegija, ki v kazenskih zadevah odloča o vprašanju krivde. V modernem pomenu pozna besedo porota v slovenščini že terminologija iz 1853, vprašanje pa je, ali jo je Cigale vzel iz žive slovenščine. Za porotnika navaja Pleteršnik tudi izraza rotman in rotnik, ki sta najbrž novejši tvorbi.

Po mnenju Josipa Mala je poganškega izvora tudi običaj, po katerem so kupne pogodbe potrjevali s tem, da je pogodbenik slekel kožuh, njegov sopogodbenik pa je z roko udaril po njem – na kosmato (v viru sporočeni izraz: na cosmât udarèm). To naj bi bila prisega pri bogu živine Velesu, medtem ko naj bi bil spomin na Peruna ohranjen v izrazu »gromska strela.«²⁵⁷

3. Prisega in priseganje

Medtem ko so korenine rote nedvomno poganške, se zdi beseda prisega povezana že bolj s prevzemom krščanskih oblik za podkrepitev izjav, t.j. seganja po nekem svetem predmetu, npr. križu, relikvijah, evangeliju ipd. Tako je prisega prešla v rutino vsakdanjega javnega življenja. Toda kljub temu je prisega še do razmeroma novejših časov v ljudski tradiciji ohranila mnogo spominov na starejša obdobja. Ali je npr. rek, da bi nekdo »stokrat prisegel« v zvezi s presedmovanjem²⁵⁸, je težko presoditi, saj gre lahko le za navadno frazo ali drastično kopičenje sankcij kot podkrepitev izjave. S tem v zvezi razume Dolenc tudi pregovor Boj se tega, ki rad prisega, češ da »take pogoste prisege nasprotnika upropastijo po krivem.«²⁵⁹ Pomeni pa tudi lahko (in najbrž bolj verjetno), da kdor rad prisega, tega ne jemlje resno in lahko priča po krivem.

Dolgo časa je veljalo, da je treba prisego opraviti na prostem. Očitno je za to zahtevo stala predstava, da je treba višjim silam omogočiti neposreden dostop, da bi prisego slišale in pri krivi

²⁵⁷ Mal, Rota (kot v op. 137).

²⁵⁸ Gl. § 4/VI. Dolenc, Študija (kot v op. 134), 78; prim. tudi isti, PZSO 188.

²⁵⁹ Dolenc, PZSO 188.

prisegi takoj udarile po krivcu. S to predstavo se dejansko prise-ganje v mnogem povezuje s srednjeveškimi božjimi sodbami.²⁶⁰ Morda so res zaradi zahteve po priseganju na prostem predstav-niki Izole prisegli oglejskemu samostanu pred samostanskim ok-nom (1165)²⁶¹, gotovo pa so prav iz takšnih razlogov še v začetku novega veka mislili, da morajo zborovati na prostem (Kranj!) in ohranili marsikje v Istri zborovališča v odprtih lopah (ložah). Iz prakse je znan primer, da stranka s podeželja ni dovolila, da bi sodnik zaprisegel v hiši, tako da so res prenesli mizo na prosto in tam opravili prisego. Podobne predstave tiče gotovo v reku: Tako imate vse odprto, kakor da bi prisezal'.²⁶²

Za zelo drastičen ostanek starih verovanj v zvezi s prisego pa je Fran Milčinski izvedel v Kranju v začetku 20. stoletja. Ko je sodišče sklenilo, da v neki pravdi zapriseže eno stranko, je druga zahtevala, naj bo to živa prisega. Ko so jo vprašali, kaj bi to bilo, je pojasnila, da je živa prisega tista, pri kateri krivo-prisežnika pri priči hudič vzame.²⁶³ V tem prepričanju ne tiči le podobna vera, kot v enem izmed poznejših elementov vlaške rote (poscherla me paklenska globina), temveč spomin na božjo sodbo sploh. Tak spomin je ohranjen tudi v ljudski pesmi o pogubljeni nevesti in zveličanem detetu: Nevesta zanika, da bi bila ubila nezakonsko dete, pesem pa veli: »Če je temu tako, / naj pride tolikanj hudobe, / k'je listja in trave«. – »Strila se je gosta meglica, – prišlo je tolikanj hudobe, ko je listja in trave. – Vzeli so jo z dušo in telesam, / nesli so jo na dno, pekla.«²⁶⁴ Poudarek je na krivi prisegi, ne na detomoru.

Ljudsko književno izročilo je polno motivov v zvezi s prisego. Prepričanje v moč prisege izraža legenda o priči iz pekla. Na Slo-venskem se je krajevno vezala zlasti na grad Smlednik (zato tudi »smleška legenda«): graščak je tožil kmeta na plačilo zaostalih dajatev. Kmet je prisegel, da jih je oddal graščakovemu očetu in s prisego poklical na pomoč svetega Antona. Ta je dejansko prive-del iz pekla starega graščaka v spremstvu hudičev. Zgodba je kot pesem prvič izpričana okrog srede 18. stoletja. Motiv so radi upo-

²⁶⁰ Dolenc, Študija (kot v op. 134), 80, 81.

²⁶¹ Kos, Gradivo 4, št. 479, str. 242.

²⁶² M. dr. Dolenc, Študija (kot v op. 134), 59.

²⁶³ F. Milčinski, Nazori.

²⁶⁴ Glonar, Stare žalostne, 125 sl., zlasti 129.

dabljali tudi slikarji panjskih končnic. Legenda je nastala v zvezi z razmeroma pozno razširitvijo čaščenja sv. Antona Padovanskega, zato je daleč razširjena, vendar na Slovenskem posebno odmevna.²⁶⁵

Pogost je tudi motiv krive prisege v mejnih sporih. Pri Slovencih ga zastopa v številnih, na razne kraje vezanih verzijah pripoved, kako si je nekdo nasul v čevelj nekaj zemlje s svojega sveta in na spornem zemljišču prisegel, da stoji na lastni zemlji. Seveda gre tudi v tem primeru za zelo star in daleč razširjen pripovedni motiv, ki je prvič dokumentiran v anglosaški legendi, zapisani okrog 3. desetletja 8. stoletja.²⁶⁶

V slovenski pravni zgodovini imajo prisege še prav poseben pomen. Starejši sodni zapisniki so namreč pisani v nemščini. Ker pa so pod prisego dane izjave veljale za dokaj trden dokaz, je moral prisežnik dobro vedeti, kaj govori. Besedilo so mu torej prebrali v slovenščini, da ga je ponovil ali potrdil, takšno pa je pogosto prišlo tudi v spis. Zlasti za obljubne prisege pa so imeli v slovenščini tudi stalne obrazce. Pomen teh zapisov je predvsem v tem, da gre za pravne tekste, iz katerih spoznavamo pravno izražanje in termine starejših časov. Ohranjenih jih je kar precej,²⁶⁷ z gledišča pravne zgodovine pa še niso obdelani.

Končno naj še omenimo opazovanje iz sodniških krogov, ki velja vsaj za prvo polovico 20. stoletja, da namreč prebivalci Slovenije niso povsod enako resnicoljubni, temveč da so (bile) med pokrajinami velike razlike glede zanesljivosti in resnicoljubnosti prič, tudi če so jih zaprilegli. Za Gorenjsko sta mi dva sodnika izjavila, da so se izpovedi raznih prič redoma med seboj ujemale, ponekod drugod pa so bile izpovedi različne, odvisno od tega, za koga je kdo pričal. V bližini nekega sodišča je bilo moč najeti priče kar v gostilni.

²⁶⁵ L. Kretzenbacher, *Die Soziallegende vom Zeugen aus der Hölle*, v: izbranih delih tega avtorja *Geheiligttes Recht* (kot v op. 51), 115–132; prirejeno po razpravi istega avtorja v *Alpes Orientales* 1, Ljubljana 1959, 33–78.

²⁶⁶ L. Kretzenbacher, *Balkanische Rechtslegenden um meineidigen Grundstücksbetrug zwischen Sozialverbrechen und aitiologischer Sage*, v: izbranih delih (kot v op. 51), 24–37.

²⁶⁷ Večinoma so objavljene precej raztreseno. Največja doslej objavljena zbirka je: P. Ribnikar, *Slovenske podložniške prisege patrimonialnega sodišča Bled*, Ljubljana 1976. Gre za kakih 180, skoraj izključno pravnih priseg.

§ 5 Običajno pravo, obče sodbe in praksa

I. »Ljudska« ustvarjalnost?

Pravna ustvarjalnost ima dve med sabo povezani plati: oblikovanje pravil in njihovo aplikacijo. Tu obravnavamo najprej prvo izmed njiju, nato pa primer aplikacije v gorskem pravu.

Glede na uvodoma zastavljeno področje te knjige v njej kot oblikovanje pravil ne obravnavamo zakonodaje v novodobnem pomenu besede, ki jo postavlja formalni zakonodajalec – bodisi absolutni monarh, bodisi demokratičen ali bolj na videz demokratičen predstavniški organ bodisi diktator. Naše vprašanje se glasi, kako so poleg (ali celo namesto) takih mehanizmov lahko večje ali manjše skupine ljudi (ljudstvo) aktivno (so)ustvarjale pravo. Takih skupin ne gre vnaprej omejevat samo na celotne nacije v današnjem pomenu besede, ker bi to bilo anahronistično; lahko gre za prebivalce vasi, mesta, sodnega ozemlja itd. Po dolgo udomačenem izrazu bi se tako pravo označevalo kot narodno ali kot ljudsko pravo. Medtem ko je v hrvaščini in srbščini izraz narodno pravo imel tisti pomen, ki ga je v slovenščini imela beseda ljudsko, je slovenska beseda naroden nekaj časa pomenila predvsem isto kot nacionalen. Potem pa je za narod v pomenu populus, torej kot ga uporabljajo južni sosede, prevladala slovenska beseda ljudstvo, podobno kot so narodni običaji postali ljudski itd. Beseda ljudski ima seveda dve slabosti: prvič ima »ljudstvo«, »ljudski« za znanstveno rabo zelo ohlapen pomen in drugič se vedno znova postavlja vprašanje, ali ljudstvo sploh lahko ustvarja pravo. Zaradi prve slabosti je izraz ljudsko pravo res vprašljiv; o tem, koliko je druga slabost resnična, pa govori ta knjiga. Že tu naj bo omenjeno, da tudi glede tega vprašanja ne gre presajati pojmovnega sveta meščanske države na prejšnja obdobja.

II. Običajno pravo

1. Relativnost pojma

Norme običajnega prava nastajajo spontano s ponavljajočo se rabo, z izreki laičskih (»ljudskih«) sodišč ali tudi s tem, da je pravilo sicer nastalo s postavo, a se je med ljudmi ta izvor pozabil in pravilo ne glede na to obvelja naprej. Običajno pravo v splošnem velja za nasprotje postavljenemu pravu in najbolj preprosta bi bila njegova deloma negativna definicija: običajno pravo je tisto, za katerega sicer vemo, da velja, a ne poznamo zakona, ki bi ga bil postavil. Ločitev med običajnim in postavljenim pravom namreč v zgodovini ni vedno mogoča, ker ne moremo za vsako normo dognati, ali je nastala spontano ali po postavi. Zato danes lahko opredeljujemo običajno pravo le po tem, da ni DOKAZLJIV izvor v postavljenem pravu. To pa je gotovo hiba take definicije. Od tega znanstvenega, relativnega (dokazljivost se spreminja) pojma se loči neodvisni, širši pojem v tem, da gre za pravila pravičnosti, o katerih se PRIZADETI ne sprašujejo o njihovem nastanku. Vedno pa je mogoče, da bomo imeli neko pravilo za običajnopravno, pa se potem utegne izkazati, da je bilo v resnici prvotno postavljeno.²⁶⁸

Pogostejši pa je gotovo nasprotni razvoj: marsikatero pravilo običajnega prava preide v zakonodajo. S tem to pravilo izgubi svoj prejšnji značaj, ni več običajnopravno. Drugače pa je, če običajno pravo zapiše nekdo, ki ni zakonodajalec. Zasebni zapis ga namreč ne spremeni v postavo, tudi če ima obliko norme (npr. oštevilčene člene, odstavke, predpisujoče formulacije).

²⁶⁸ S. Vilfan, Uvod v pravno zgodovino, Ljubljana 2/1994, 15–16; isti, Običajno pravo, v ES VIII, Ljubljana 1944, 55.

Običajno pravo se kot izročilo prenaša iz roda v rod, zato velja za okostenelo, se pa v resnici včasih celo bolj prilagaja spremenjenim razmeram kot postava; to ali ono posamezno pravilo, ki ga imajo ljudje za pradavno, pa je celo precej novo.

V starejših dobah je bilo običajno pravo praviloma prisilno izvršljivo, odkar pa ga država odrija, je izvršljivost bolj omejena na pritisk okolja ali na prosto presojo sodišča. S tem v zvezi je treba iskati odgovor na vprašanje, ali je običajno pravo glede na svojo (ne)izvršljivost sploh pravo. Do začetkov integralne zakonodaje konec 18. in v 19. stoletju nedvomno je, potem pa bo odgovor pravnikov odvisen od tega, kar pravi o tem zakonodajca. Vprašanje pa je, ali je ona sama tako zelo učinkovita, kot si »zakonodajalec« želi ali domišlja in kot ji pravniki hočeš nočeš verjamejo.

2. Plemenska prava in staroslovensko pravo

Plemenska prava so obsegala pravila, ki so – praviloma kot običajno pravo – veljala med pripadniki posameznega plemena.

Pojavljala so se predvsem v razvitejših stopnjah plemenskih družb in ob začetkih državne organizacije, ki se po navadi oblikuje ob stalni naselitvi. Plemensko pravo je bilo v takih razmerah (bolj kot jezik) poleg noše (»kmečka« obleka pri ustoličevanju) in orožja posebno razločno znamenje za razpoznavanje plemenske pripadnosti.

V zgodnjem srednjem veku je veljalo osebno načelo, po katerem je vsak član plemena živel po svojem plemenskem pravu, tudi če so različna plemena živela precej pomešano. V Zahodni Evropi, kjer so germanska plemena zagospodovala staroselcem, je vulgarno rimsko pravo veljalo za plemensko pravo romanskega prebivalstva in Cerkve. Tam so plemenska prava germanskih plemen in prvih plemenskih držav (s poznejšim skupnim imenom LEGES BARBARORUM) zapisovali v vulgarni latinščini, v domačem jeziku le pri Anglosasih. Podobno so v nekaterih germanskih državah zapisovali razmeram prilagojeno rimsko pravo (LEGES ROMANAE). V slovenski sosesčini je nastal Rotarjev edikt (643) kot uraden zapis langobardskega prava, pri Bavarcih sredi 8. st. zapis Lex Bajuvar(i)orum. Na slovensko ozemlje je bavarsko pravo prinašalo priseljeno bavarsko plemstvo. Franki so imeli več zapisov plemenskih prav,

vendar na Slovenskem verjetno niso imeli posebnega pomena, že prej nekatere kraljevske postave (kapitularji).²⁶⁹

Še v času, ko so obstajali že precej razločni državni teritoriji, je ostal (vsaj med višjimi plastmi) ohranjen spomin na pripadnost nekdanjim plemenom in njihovim pravom. Tudi na slovenskem ozemlju so priče pravnih opravil navajale, po katerem pravu živijo (izpoved prava – *professio iuris*), v Istri včasih po rimskem pravu, v notranjih predelih po bavarskem pravu (za ušesa potegnjene priče kot zunanji izraz te pripadnosti, nazadnje še 1212), pa tudi po slovenskem pravu (*TESTES SCLAUENICAE INSTITUTIONIS* v začetku 11. stoletja). Bavarske in slovenske oblike osebnih imen se večidel ne ujemajo s pripadnostjo plemenskemu pravu. To je treba razumeti tako, da so prej sprejeli zahodni način izbire imen kot pa tuje pravo.²⁷⁰

Slovensko pravo (*INSTITUTIO SLOVENICA*), podobno kot sploh plemenska prava, ni moglo biti po pravnih panogah urejen pravni sistem, temveč si ga je treba predstavljati kot posamična pravila o zelo različnih zadevah. To seveda ne pomeni, da besede *institutio* ne bi smeli razumeti v pomenu prava in da bi jo bilo treba prevajati npr. z »način.«²⁷¹ Ker se omenjajo priče po slovenski instituciji v enakih zvezah kot bavarske priče, gre pač za dve vrsti pravne pripadnosti; danes beseda »*INSTITUTIONS*« (predvsem v množini) pomeni npr. v francoščini pravne institucije,²⁷² zlasti na področju javnega prava, prav gotovo pa v romanskih jezikih ne pomeni načina. Priče po slovenski instituciji so bili ljudje, ki so pripadali določenemu, slovenskemu pravnemu redu. Slovensko institucijo sem že v Očrtu prevedel kot

²⁶⁹ Vilfan, PZS 41–48.

²⁷⁰ Kos, Gradivo 3, Lj. 1911, št. 11, str.9, med 1002 in 1018: *Sclauenicæ institutionis testes; testes Sclauigenæ*.

²⁷¹ Milko Kos sicer pravilno navaja med znamenji razlikovanja med Slovenci in Nemci pravo, zato pa je presenetljivo, da govori o pričah po slovenskem »načinu«; Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, 147. Saj tudi pri bavarskih, za ušesa potegnenih, pričah ne gre v prvi vrsti za način, kako so jih privedli, temveč za izraz pravne pripadnosti. V tem smislu je treba pritegniti Josipu Malu, po katerem pri pričah po slovenski instituciji ne gre za zunanost dejanja, temveč za *professio iuris*; J. Mal, *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen*, Ljubljana 1939, 109.

²⁷² Med pomeni množinske rabe je tale definicija: skupnost družbenih oblik in struktur, posebno tistih na področju javnega prava.

slovensko pravo, pač s pripombo, da ta razlaga ni nesporna,²⁷³ pozneje pa tudi brez te pripombe.²⁷⁴ Ime institucije pa nam je zanesljivo ohranjeno le v enem viru, ki o vsebini tega prava ničesar ne pove. Zato pri vsebinskih pregledih slovenskega prava komaj prihaja do veljave.

INSTITUTIO SLOVENICA namreč ni bila nikdar zapisana ali pa nam zapis ni ohranjen. Če bi bila zapisana, bi se to bilo zgodilo v latinščini. Eden izmed glavnih razlogov za to, da ni zapisa ali da zapis ni ohranjen, je nedvomno v tem, da so na slovenskem ozemlju pomembnejši samostani (kjer se je tedaj v glavnem gojilo pisanje) nastali v času, ko je doba plemenskih prav minevala, večinoma tudi že minila. Zato je tudi iz maloštevilnih ohranjenih listin težko rekonstruirati njegovo vsebino, tako da celo v novejši slovenski literaturi prihaja le malo do veljave.²⁷⁵

Do nadaljnjega mora torej slovenska institucija veljati za običajno pravo.²⁷⁶ Slovenskemu plemenskemu pravu je treba med drugim prištevati iz virov posredno razpoznavne stare državne oblike in družbeno strukturo, morda koseško svobodno in deljivo lastnino. Praviloma so plemenska prava neposredno zadevala le višje plasti prebivalstva. Z družinskim pravom so morda segala tudi širše. Po historičnopravni šoli in po mnenju mnogih, zlasti starejših zgodovinskih piscev, je bila temeljna enota slovanskih plemen zadruga (velika družina), tako da bi bilo zadružno pravo posebno značilna sestavina slovanskih plemenskih prav. Čeprav tega gotovo ne kaže nekritično posploševati, bomo sled takega razmerja zasledili med blejskimi kosezi.

²⁷³ Vilfan, Očrt 218.

²⁷⁴ Vilfan, RGS 83: »Zeugen nach slowenischem Recht«.

²⁷⁵ Največji poudarek daje slovenski instituciji Jožko Šavli, Slovenska država Karantanija, institutio sclavenica, Koper 1990, zlasti 62–63, 191–197. Nekatere tu po Malu, Osnove 6–7 navedene citate (cum communi omnium Slavica lege, coram testibus... Slavonicae institutionis, prevzete iz zelo starih objav, bi bilo mogoče uporabiti le po preverjenju.)

²⁷⁶ To pa ni mišljeno (kot meni Šavli, n.n.m. 63) z besedama consuetudo Sclavorum, kot ju uporablja listina iz let med 1041 in 1060 (Kos, Gradivo III, št. 117), ker je v tej listini izrecno govor o (cerkveni) desetini, desetina po slovanskem običaju pa je posebna cerkvenopravna institucija, ki je zlasti po zaslugi H. F. Schmida dobro pojasnjena. Literaturo o tem gl. Blaznik, Agr. p. 251–254. To pa seveda ne pomeni, da kake druge consuetudo Sclavorum ne bi moglo biti, ni pa tako izrecno dokazana.

3. Običajno pravo do kodifikacij

Z nazadovanjem svobodnega plemstva in razširjanjem fevdnih, ministerialskih in zlasti fevdalnih razmerij se je krog pripadnikov plemenskih prav zoževal, na njihovo mesto pa so stopala razna dvorna prava, potem pa ozemeljska prava, z razvojem dežel okr. 13. stoletja zlasti deželna prava. Tudi vsa ta prava so večinoma temeljila na običajih.

Le deloma je v srednjem veku med višjimi plastmi namesto običajnega prava stopilo postavljeno, zlasti privilegijsko pravo. V nižjih plasteh so na preoblikovanje običajnega prava vplivala zlasti temeljna družbena razmerja, ki pa so bila tudi sama predvsem običajnopравnega izvora, le da niso nastala spontano med vsemi prizadetimi. Mnoga pravila vsakdanjega življenja pa so ostala še naprej in so samoniklo nastajala tudi v prvih stoletjih novega veka, včasih v nasprotju do uradno uveljavljenega prava.

Najtrdnjeje in najdlje se je običajno pravo držalo v zavesti podeželskega prebivalstva. »Običaj je kmetov zakonodajalec« pravi Valvasor,²⁷⁷ po katerem se kmetje teže ločijo od običaja, »kot prirasla goba od drevesa.«²⁷⁸ Ko ugotavlja, da na Gorenjskem nikakor ni bilo moč odpraviti življenjsko nevarnih plesov (pretepi!), meni Valvasor tudi: »Kmetje si svojih starih običajev, ki jih ‚stara prauiza‘ ... imenujejo, nikakor ne puste odpraviti, marveč bi prišlo prej do upora«²⁷⁹, v zvezi s kranjskimi Hrvati pa izreka splošno pravilo: »Preprosti človek si da rajši izpuliti nekaj zob kot svoje stare šege.«²⁸⁰ Seveda je Valvasor daleč od tega, da bi v duhu dvesto let poznejših pogledov romantike vse to imel za hvalevredno krepost.

Tudi v mestih, še posebej celinskih, je daleč v novi vek prevladovalo običajno pravo. Bolj kot postave ga je v vseh družbenih plasteh spodbivalo obče pravo (recipirano rimsko pravo, deli kanonskega prava, fevdne knjige). Prav tako je plemstvo uporabljalo obče pravo, toda kljub temu so obveljale kot specifične nekatere po običajnem pravu nastale pravne institucije, kot npr.

²⁷⁷ Valvasor, Ehre VI 334.

²⁷⁸ Valvasor, Ehre VI 342.

²⁷⁹ Valvasor, Ehre VI 283.

²⁸⁰ Valvasor, Ehre VI 304.

posebne oblike izvršbe (spänung²⁸¹) ali klavzula splošne deželne obveze za škodo.²⁸²

4. Pod udarci pozitivizma

Šele absolutizem, zlasti pravni, povezan z naravnopravno šolo, je sistematično zatiral običajno pravo, zlasti s kazenskopravnimi zakoni iz 1803 in z Občim državljskim zakonikom iz 1811. Ta je v § 10 dopuščal uporabo običajev, (ki jim niti ne priznava imena običajno pravo!), »le, kadar se kateri zakon sklicuje nanje.« Ti primeri pa so redki in nepomembni.²⁸³ Zakonik je veljal še v dobi med obema vojnama, smiselno pa še pozneje in je bil na med postavami, ki so veljale na južnoslovanskih ozemljih, najbolj radikalni nasprotnik običajnega prava. Od takega stališča zakonika pa je bil le še korak do zavestnega ignoriranja vsega ljudsko-»vulgarnega«, kmečkega itd., skratka vsega, v čemer bi lahko vendarle tičalo kaj domačega, slovenskega.

S tem so se slovenske dežele utrdile v okolju evropskih kontinentalnih prav, ki ne glede na družbeni sistem v skrbi za (včasih le navidezno) formalno pravno varnost gojijo pravni pozitivizem, s katerim je Slovenija prednjačila tudi v kraljevini Jugoslaviji. Še najbolj se je običajno pravo upoštevalo in se še do danes upošteva v »trgovinskem« (gospodarskem) pravu (uzance). Čeprav je delna odprava predvojnih predpisov iz 1945 in 1946 v Jugoslaviji v omejeni meri dopuščala možnost za preživetje nekaterih pravil običajnega prava, npr. glede sosedskih razmerij, ki ga je včasih priznavała tudi teorija, so bili praktični učinki zaradi obilice pozitivnega prava (izvzemši uzance) zelo skromni, kar še posebej velja za Slovenijo.²⁸⁴

²⁸¹ Slovenska beseda ni sporočena. Dobesedno in pomensko bi šlo za »trskanje«, odlom trske od zarubljenega predmeta.

²⁸² Več o tem: S. Vilfan, *Die Klausel des allgemeinen Landschadenbundes als rechtshistorisches Problem*, v: *Festschrift Berthold Sutter*, Graz 1983, 445–459.

²⁸³ S. Vilfan, *Jugoslawien* 415–418.

²⁸⁴ Splošno k temu poglavju: J. Babnik, Sledovi; Vilfan, *Etnol.*; A. Perenič, *La coutume en Yougoslavie*, v: *La Coutume – Custom*, 4 (*Recueils de la Société Jean Bodin* 54), Bruxelles 1989, 201–206; S. Vilfan, *La coutume en Yougoslavie*, *Prav tam*, 3 (*Recueils* 53), Bruxelles 1992, 159–165; isti, *Enciklopedija Slovenije* 8, 55.

5. Nasprotja v vrednotenju

S tem je prišlo do značilnega protislovja. Na eni strani je pravnik pri pogledu čez mejo drugod občudoval zgodovinska, domnevna »ljudska« prava, na drugi strani jih v lastnem okolju ni videl ali ni hotel priznati. Zgodovinskopravna šola je kot reakcija na naravnopravno imela običajno pravo za izraz narodnega pravnega duha in s tem narodne biti. Kot je bilo razvidno v poglavju o zgodovinskopravni šoli, so slovenski pravniki zelo kmalu obupali nad zgodovinskim domačim pravom in tako se je še posebej utrdil pozitivizem, očitno nerazpoložen do običajnega prava.

Tako je od začetka 19. stoletja naprej pravna veda ustvarjala napačni videz, da običajnega prava pri Slovencih ni. V resnici pa se je skoraj neopazno ohranilo v nekaterih ljudskih šegah, pa tudi v praksi, povezani s prevzemom kmetij (izročilne ali čezdajanske pogodbe, preživitek, delitev zapuščine), premoženjskimi razmerji med zakonci (ženitnimi pakti), nekaterimi vrstami obligacijskih pogodb (zlasti kupoprodajo in rejo živine), z vaškimi skupnostmi in upravljanjem skupnih zemljišč.

Spričo gospodujočega pozitivizma pa je med slovenskimi pravniki prevladovala skepsa in če je kdo v slovenskem okolju iskal običajno pravo, je predvsem segal v starejša obdobja, npr. Metod Dolenc v (vino)gorsko pravo 16.–18.stoletja, sicer pa so videli ideal slovanskosti v običajnem pravu drugih južnoslovanskih narodov. Najbrž je marsikdo obžaloval, da Slovenci v 19. stol. ali v začetku 20. stol. ne živijo več v plemenski družbi, kakršno je za 6. stoletje tako idilično prikazoval Finžgar in kakršno naj bi predstavljala črnogorska folklor, saj je Črna gora v romantičnih predstavah veljala za konservirano slovanstvo. Pri tem je šlo za dvojno zmoto: prvič vsa privlačna eksotika balkanskega polotoka in ruskih step ni bila nujno slovanska, drugič pa bi marsikaj, kar so pri drugih Slovanih občudovali, našli tudi doma.

V zadnjih desetletjih je bilo običajno pravo pri Slovencih predvsem predmet dokaj redkih del iz pravne etnologije, o katerih je bil govor v prejšnjem poglavju (§ 4).

1. Pravno napotilo kot dvomljiv ideal

Pri pravnih napotilih (Weistümer) gre v ožjem pomenu besede za izjave starih moč, ki so pred nekaterimi nemškimi pri-sedniškimi sodišči za nižje družbene sloje odgovarjali na vprašanje, kaj je prav(o). Izjave o tem so zahtevali in zapisovali zato, da bi na njihovi podlagi rešili konkreten spor ali pa tudi zato, da se za prihodnje določi, kaj je pravo, morda kot star običaj, morda tudi kot nov sklep. Na podlagi nemškega glagola weisen (kazati, napotiti) je ta načelni izrek o pravu dobil ime Weistum, ki je prvotno pomenil modrost²⁸⁶. V opisanem po-menu je bil izraz znan skoraj samo v Srednjem Porenju in ob reki Mosel, drugod v virih, iz katerih črpajo vednost o tej insti-tuciji, izraz ni pogost, ponekod pa sploh ni izpričan. V obliki Weisung se v virih za Slovenijo pojavlja vsaj že l. 1381 (Brežice, Sevnica). V slovenščini je bilo treba že tako precej nenavadni nemški izraz nadomestiti s skovanko. V glavnem se je uveljavil izraz pravno napotilo. Kelemina je menil, da je ta beseda štokljasta in je predlagal pravno premo.

Historičnopravni šoli je bilo pravno napotilo ideal ljudske pravotvornosti. Najbolj znana je postala ta pravna institucija po Grimmovi zbirki.²⁸⁷ S tem je postala preizkusni kamen pra-votvornosti, ki so jo v razmerah avstrijske monarhije kmalu spremenili iz ljudske v nacionalno, pri tem pa je pravno napo-tilo kar začelo veljati za germansko posebnost.

Za avstrijske dežele, vendar brez Kranjske in Goriške, je zbirko takih izrekov izdala Avstrijska akademija znanosti.²⁸⁸

²⁸⁵ K naslednjemu zlasti: Vilfan, Soseske, 15–18; isti v ES 8, 47.

²⁸⁶ To pa je drugačna pomenska zveza.

²⁸⁷ Novejša zbirka nemških pravnih napotil je izšla v sedmih zvezkih (J. Grimm, F. Schröder).

²⁸⁸ Weist.

Tako se je na videz potrdilo, da je Weistum specifično nemški (germanski) pojav, še posebno, ker je bilo nekaj domnevnih »WEISTÜMER« iz slovenskih delov Koroške in Štajerske spisanih v nemščini, to pa je pri tedanji miselnosti pomenilo, da so pripadala nemškemu pravu. S tem pa se je tudi sposobnost za dokaj »demokratično« zvrst gojitve običajnega prava in pravotvornosti omejevala na »Germane«. Po avstrijski pravni zbirki so se izoblikovale tudi slovenske predstave o tem, kaj naj bi bilo pravno napotilo.

Po teh predstavah je med drugim veljalo, da je pravno napotilo tipičen pojav vaškega ali sploh podeželskega (torej vključno z malimi trgi) sodstva. Ker vaškega sodstva med Slovenci skoraj ni bilo (praviloma je delovalo sodstvo deželskih sodišč), je razumljivo, da je tudi v slovenski pravni zgodovini prevladovala neka skepsa o tem, ali imajo Slovenci sploh pravna napotila, odtod pa je bil le korak do mišljenja, da te institucije niso poznali.

Glavni teoretični spor pa se je gibal v drugi smeri. Šlo je za vprašanje, ali gre sploh za »ljudsko« pravotvornost. Potem ko so pravna napotila prvotno veljala za posebno pomemben izraz vaške avtonomije, je zemljiško-gospodarska teorija Alfonsa Dop-scha in njegove šole (E. Patzelt, W. Wiessner, A. Günther) napadla to idilično predstavo in je vse te akte skratka razglasila za emanacijo oblasti zemljiškega gospoda, ki je s pravnimi napotili predpisoval raznim podložnim skupnostim svoja pravila. Za velik del norm, ki so jih v avstrijski zbirki uvrstili med WEISTÜMER, to res drži. Toda prav ta zbirka je zaradi popolnega pomanjkanja kriterijev privedla pojmovno zmedo do skrajnosti. Nekoliko morda tudi pod vtisom te zbirke so zastopniki zemljiškogospodarske teorije šli predaleč in so podcenjevali pomen in vlogo kmetov v nekaterih oblikah podeželske avtonomije, na deželska sodišča pa v tej zvezi najbrž niso niti pomislili. Stališče, da kmetje vendarle tudi glede pravnih napotil niso bili le v pasivni vlogi, je proti tej teoriji zastopal graški profesor pravne zgodovine Hermann Baltl. Predvsem je za Avstrijo zožil sam pojem pravnih napotil. Ta naj bi bila v skladu s sodno ureditvijo sprejete in napotujoče ugotovitve pravnih pravil, ki so namenjene nekim skupnosti in ki veljajo za določen, prostorsko omejen okoliš. V tako zoženem pojmu je relativno več mesta za pravna napotila, ki

jih razvojno ni moč izvajati samo iz gospodove volje in pri katerih je imelo sodelovanje kmetov precejšnjo veljavo.

V avstrijsko zbirko sprejeta napotila s slovenskega ozemlja so v resnici akti popolnoma drugačnega značaja. Tako vsebuje zbirka za Štajersko opis meja mariborskega deželskega sodišča, zapis o sporu glede izročanja osumljencev in zapis o zaprisegi vaščanov nekih vasi glede sodelovanja pri pregonu hudodelcev (16. stoletje); sporazum med zemljiškimi gospodovi, ki so imela kmetije v Pekrah, po katerem naj se odslej vaški župan letno postavlja po turnusu od hiše do hiše (1734); določitev pristojnosti deželskega sodnika na ptujskem območju (1322), ki je bila pozneje z nekimi spremembami sprejeta v Ptujski statut; zapis o izpovedi nekaterih starih mož – ni omenjeno, da bi se to bilo zgodilo na kakem zboru – o nekaterih pravicah gornjegrajskega samostana (1430); nekaj zapisov gorskega prava iz 15. in 16. stoletja, ki so očitno osnutki norm pisarniškega izvora. – Za Koroško so v isti zbirki objavljeni: deželskosodni red za deželsko sodišče Čače (Wasserleonburg) pribl. iz let 1565–81 – v resnici zapis deželnega reda, zlasti kazenskega prava in postopka, z očitno tendenco po zavarovanju dohodkov in interesov gospodstva, čemur so podrejene tudi deželskosodne veče; bamberski sodni red, med drugim tudi za Trbiž in Kanalsko dolino (1506), ki je izključno normativni akt zemljiškega gospoda; členi za trg Šmohor (1562), ki so normativni akt trške (!) samouprave; sodni, pašni in gozdni red za Strassfried in Podklošter (Arnoldstein) iz 17. in 18. stoletja – izredno podroben normativni akt gospodstva, ki v precejšnji meri zadeva tudi režim na gmajnah; pašni in gozdni red Podklošter in Ziljica (1644), ki je normativni akt gospodstva; Koteljske svoboščine (1524), ki so le izvleček nekaterih lokalno veljavnih pravil iz urbarja.

Podobno je s poznejšimi dopolnitvami zbirke za Štajersko, vsaj kolikor zadevajo slovenski del. V glavnem so dodali le nekaj normativnih odlomkov iz urbarjev (Slovenj Gradec 1576, Fala 1638, trg in urad Vojnik 2. pol. 16. stoletja, trg in gospodstvo Konjice 1570, urad Škofja vas 1570), nadalje nekaj privilegijev, ki so jih prejeli trgi od svojega gospoda (Šentjur pri Celju 1539, Pilštajn 1539, Sevnica 1408). Na podlagi izpovedi starih mož je nastal samo zapis svoboščin borlskega gospodstva nasproti vladarju iz l. 1493, ne da bi bilo povedano, ali so bile

izpovedi podane na kakem zboru in ne da bi šlo za kmečko avtonomijo.

Erna Patzelt povzema iz avstrijske zbirke pravnih napotil za Štajersko in Koroško (obe deželi v celoti) tale pregled njihovega nastanka: iz 13. stoletja jih še ni, iz 14. stoletja malo, nato pa jih je iz posameznih stoletij

	na Štajerskem	na Koroškem
15. stoletje	22	2
16. stoletje	67	16
17. stoletje	40	10
18. stoletje	17	2

Največ besedil, objavljenih v zbirki, je torej nastalo v 16. stoletju, pri čemer pa ne gre pozabiti na zelo neizdelane kriterije za sprejem v zbirko. Po takih kriterijih bi ne le za Štajersko in Koroško, temveč tudi za Kranjsko lahko nabrali še nešteto podobnih zapisov.

Po gornjih navedbah se sicer pokaže, da gre skoraj v vseh primerih za zapise, nastale po volji gospostev ali v njihovem interesu (privilegiji, urbarji, zapisi o izpovedi prič, razni redi) ali pa za norme, ki so jih sprejele trške avtonomije. Kljub temu pa zemljiškokogospodstvena teorija ni imela prav. Akti, ki jih moremo upravičeno imeti za akte podeželske avtonomije, v to zbirko, – vsaj za zajete dele Slovenije – sploh niso prišli! Sestavljalci so namreč nekritično poskušali kopirati neki nemški vzorec, ne da bi sploh uporabljali zapisnike organov raznih samouprav – vsaj ne s slovenskega ozemlja.

Normativni akti mestnih in podeželskih avtonomij na Slovenskem se namreč niso imenovali »WEISTÜMER«, temveč drugače.

2. Obče sodbe kot specifičen pojem

Obče sodbe so bile sklepi sodnih zborov kot avtonomnih kolegijskih organov, s katerimi se postavlja ali ugotavlja pravno pravilo. Slovenski izraz je oblikovan po besedi GEMEINURTEIL, za slovenske dežele specifičnem términu, sporočenem v zapis-

nikih teh organov, zlasti (vino)gorskih in mestnih pravn od 16. do 18. st. Takih sklepov podeželskih (toda glede na gospodstvo strukturo komaj kje »vaških«) sodišč pa je ohranjena cela vrsta in samo čakajo, da jih nekdo zbere in objavi. Obče sodbe so praviloma urejale neka vprašanja za prihodnje, premalo pa so preučene, da bi mogli presoditi, koliko so v njih ugotavljali tudi že obstoječe običajno pravo.

Vsaj v mestih in trgih, kjer je bil predsedujoči praviloma voljen, so bili taki akti praktično sprejeti popolnoma samostojno. Na podeželskih, npr. gorskih zborih je sicer predsedoval gorski gospod ali njegov postavljeni namestnik, toda sklepe so udeleženci ali vsaj prisledniki sprejemali v veliki meri po svoji volji. Nikakor ni šlo za golo sprejemanje gospodovih odločitev, kot so menili Dopsch in njegovi učenci. Tako so obče sodbe vendarle izraz legalno priznane pravotvornosti laičnih sodnih zborov tudi v nepriviligiranih skupinah prebivalstva. Seveda ni pričakovati, da bi bili taki akti ohranjeni tudi iz delovanja vaških organov, saj ti (z nekimi izjemami) niso bili sodni zbori, temveč gospodarsko-upravni in niso vodili zapisnikov, za druge vrste avtonomij pa sploh še ni niti načeto vprašanje, ali so ohranjeni zapisniki in ali so v njih obče sodbe.

Obče sodbe so sprejemali – praviloma po predlogu poročevalcev – pred sklepanjem o individualnih pravnih in nepravnih zadevah. Bile so lokalno postavljeno pravo posamezne skupnosti in ena izmed glavnih zvrsti domačega prava, ki se je praviloma gibalo znotraj meja obstoječega družbenega reda, včasih pa je imelo tudi kako ost proti gosposki.²⁸⁹ Večinoma zadevajo obče sodbe podrobnosti vsakdanjega življenja, npr. v Ljubljani 1537: preganjanje bogokletstva; prepoved preprodaje soli; čas, ko naj visi mestna zastava in je odprto kupovanje za lastne potrebe; prepoved onesnaženja vode itd.²⁹⁰

Tisti akti – in obenem viri – v katerih prihaja ali utegne prihajati do veljave sprejemanje predpisov v avtonomnih organih nepriviligiranega prebivalstva, so torej obče sodbe in je odveč iskati po Sloveniji »pravna napotila«. To, kar je avstrijska zbirka objavila kot pravna napotila, niso obče sodbe, temveč so izpiski

²⁸⁹ Dolenc, GB 221.

²⁹⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljane, Mestni arhiv Cod. I/3 (1537), fol. 108', 109.

iz urbarjev, privilegiji, zaslišanja prič in jih je treba označevati z njihovim pravim imenom in ne kot »pravna napotila«. V primerjavi z nemškimi WEISTÜMER je pri občih sodbah morda težišče bolj na postavodajni plati kot na ugotavljanju starega prava, sicer pa bistvene razlike ni. Načeloma je torej obča sodba podobna nemškemu WEISTUM, kolikor se ta nemška beseda v praksi uporablja v zelo širokem pomenu. Obče sodbe ali sploh pravni zapisi, ki bi na podlagi izpovedi starih mož ugotavljali že obstoječe običajno pravo (deloma je tako nastal Ptujski statut 1376), bi celo ustrezali nemškemu WEISTUM v najožjem pomenu besede. V takšnem, dokaj ozkem, pomenu je bilo pravno napotilo tudi pri Slovencih mogoče, vendar le kot posebna – vsekakor redka – vrsta obče sodbe. V kakršnem koli drugačnem pomenu (kot v avstrijski zbirki) vnaša beseda pravno napotilo le zmedo in kot skovanka ni potrebna.

Ker je literatura v splošnem pojmovala pravna napotila zelo široko, je presenetljivo, da je moglo priti do mnenja (V. Hasenöhl), da so pravna napotila germanska posebnost in da jih pri Slovanih ni bilo. Tudi če omejimo izraz na ožji pomen – zapise običajnega prava, nastale na podlagi izpovedi starih mož – poznamo take zapise pri Slovanih celo zunaj Slovenije, npr. Vinodolski zakon (1288).

IV. Iz prakse gorskih zborov

1. Dolenčeva odkritja

Ko je prenašal pojme historičnopravne šole na slovenske razmere, je Dolenc ocenil, da so postale Gorske bukve podlaga za slovensko narodno pravo, ne samo za (vino)gorske zadeve, temveč sploh za vse.²⁹¹ Čeprav je ta ocena nekoliko pretirana (podlaga za vse pravo?!), gre nedvomno za dobro dokumentirano in po Dolenčevi zaslugi najbolj temeljito preučeno pravnozgodovinsko vejo pri Slovencih. Kar vemo o gorskem pravu med Slovenci, je v velikem delu znano prav po Dolenčevih delih,²⁹² ki so jim drugi avtorji prispevali nekaj bolj ali manj bistvenih precizacij oz. so pristop razširili.²⁹³ Zlasti je sistematičen pregled za nekatere posamezne vede po Dolenčevih razpravah izdelal in objavil France Goršič.²⁹⁴

²⁹¹ Gl. § 3/II 1.

²⁹² Za njihovo bibliografijo gl. § 3, predvsem pa § 8. O vsebinski plati gorskega prava je treba dodati zlasti še: M. Dolenc, Pravni izrazi v prevodih vinogorskega zakona, v: ČJKZ 2 (1920), 72–91; isti, Naše vinogradništvo v luči pravne zgodovine, Gruda 2 (1925), str.197–200, 225, 226, 261–264, 296–308, 388–393; isti, Do kedaj so veljale Gorske bukve na Slovenskem? v: ČZN 20 (1925), str. 113–119; isti, Ljudsko pravo pod žužemperško in soteško gorsko gosposko od konca 16. do začetka 19. stol., v: ČZN 25 (1930) 1–88.

²⁹³ Prim. § 8. Nadalje: J. Kelemina, O terminologiji gorskega prava, v: GMS 20 (1939), 284–289; A. Kern, Ein Kampf ums Recht, (Forschungen zur Verf. u. Verw.-Gesch. d. Stmk., 11/3) Graz 1941; A. Svetina, Vinogorsko ljudsko pravo pod krupsko graščino v začetku 18. stol. (v knjigi: isti), Metlika, Ljubljana 1944, 111 do 151; S. Vilfan, Od vinskega hrama do bajte, v: SE 5 (1952), 107–142; O. Gönnewein, Zur Geschichte des Weinbaurechtes, ZRG, 80/1963, 157–196. – J. Mlinarič, Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz l. 1625, Kostanjevica 1970, 35–50. Prim. spodaj op.29 (Polec).

²⁹⁴ Poleg njegovih del, navedenih v §§ 3 in 8 navajamo na tem mestu še dela o gorskem pravu, posvečena posameznim pravnim panogam: F. Goršič, Spособnost za stranko in pravdna sposobnost po gorskem pravu, v: Pravnik 13 (1958), 338–343; isti, Aktivna in pasivna legitimacija po gorskem pravu, v: Pravnik 14 (1959), 33–37; isti, Gorski gospod kot pravdna stranka, v: Pravnik 15 (1960), 43–48; isti, Tretje osebe kot pravdne stranke v gorskem pravdnem postopku, v: Pravnik 15 (1960), 355–358; isti, Organizacija gore in Gorske bukve, v: Kronika 8 (1960), 36–40; isti, Zastopanje strank na gorskem pravnem dnevu, v: Pravnik 16 (1961), 45–49; isti, Vabljenje strank po gorskem pravu, v: Pravnik 17 (1962), 387–390; isti, Slovensko ljudsko pravdo pravo, v: Kronika 10 (1962), 106–111; isti, Gospodarsko-družbene osnove kmetiškega ljudskega sodstva s slovenskega ozemlja, v: Pravnik 18 (1963), 333–349; isti, Pravdni stroški v gorskem pravdnem postopku, v: Pravnik 18 (1963), 454–458. O ščitu in vrču gl. § 4/V 4.

Dolenc je gorsko pravo utemeljeno visoko cenil kot dokaz pravotvornosti slovenskega ljudstva. Kot je bilo že povedano v poglavju o historičnopravni šoli, se je tako zastavljeno vrednotenje gorskega prava očitno navezovalo na politične potrebe Slovencev v nacionalnih bojih v Habsburški monarhiji, v katerih je nezgodovinskost in z njo povezana nepravotvnost nekega naroda zapirala pot do polne nacionalne afirmacije. Temu – že kmalu le še zgodovinskemu – nagibu se je pri Dolencu pridruževala očitna želja, dokazati slovanskost in posredno jugoslovanskost tistega prava, ki ga je, drugače kot »germanski« gospodar, ustvarjalo ali ohranjevalo samo slovensko ljudstvo na gorskih zbiorih. S svojim posebnim zanimanjem za ljudski in »narodni« element v pravnem razvoju se je Dolenc ob obravnavi gorskega prava nenehno gibal na mejnem področju med pravnim pozitivizmom in običajnopravno ustvarjalnostjo ljudstva, s tem torej na terenu, na katerem se prepletata pravna zgodovina in preučevanje pravnih starosvetnosti.

2. Gorsko pravo in njegovi spoznavni viri

Na tem mestu si bomo iz zornega kota tu zastavljene problematike skušali na podlagi nekaj tipičnih primerov ustvariti predstavo o tem, kakšno pravo je veljalo in nastajalo na gorskih zbiorih.

Pravna razmerja na gorskopravnih vinogradih je urejalo gorsko pravo. V zadevah zajma in sploh razmerij med gorskim gospodom in sogorniki je veljalo tako za gospoda kot tudi za sogornike, med katere so šteli kmečki in meščanski uživalni lastniki. Poleg tega je urejalo nekatera razmerja, ki so nastajala med samimi sogorniki. Gorsko pravo v ožjem pomenu besede je torej zadevalo samo specifična razmerja v zvezi z goro (t.j. vinsko gorico po gorskem pravu) in gospodarjenjem na njej, ne pa drugih razmerij, ki so nastajala med sogorniki ali celo med sogorniki in ljudmi, ki niso imeli zveze z goro. Sogorniki kot uživalni lastniki na posameznem vinogradu, so se sestajali na gorskih zbiorih kot avtonomnih organih.

V širšem pomenu pa je gorsko pravo zadevalo tudi nespecifična razmerja na gori, o katerih so odločali gorski organi zaradi posebnih razlogov, npr. če je šlo za dogodke, ki so se zgo-

dili na vinski gori ali če je šlo za naseljenca v hramu ali zidnici, ki ni bil podsoden kakemu drugemu gospostvu. V takih primerih je gorsko pravo, bolje: so gorski pravoreki posegali tudi v splošne pravne panoge.

V dobi, ko spoznavamo prakso gorskih pravnih, so bile temeljni vir postavljenega gorskega prava (v ožjem pomenu besede) štajerske Gorske buke iz l. 1543.²⁹⁵ Na podlagi kranjskega privilegija iz l. 1338, ki je dopuščal subsidiarno veljavo štajerskega prava, so jih uporabljali tudi na Kranjskem. Osnutek posebnih Gorskih bukev za Kranjsko (spisan v nemščini) ni bil uzakonjen.²⁹⁶ Iz njega je moč sklepati na nekatere kranjske posebnosti.

Za uporabo na Kranjskem je nastalo več prevodov oz. priredb štajerskih Gorskih bukev. Najbolj se drži izvirnika prevod (1583) Andreja Reclja, župnika na Raki. Njegov pomen je predvsem v dokaj bogatem slovenskem pravnem izrazju. Druga slovenska besedila, nastala na Kranjskem in v Prekmurju, so bila bolj ali manj prirejena in pri tem prilagojena okolju, v katerem naj bi jih uporabljali.²⁹⁷ Prilagoditve pričajo o raznovrstnosti in prilagodljivosti gorskega običajnega prava v raznih časih in okoljih.

Še bolj kot iz slovenskih prevodov in priredb štajerskih Gorskih bukev za Dolenjsko in Prekmurje spoznavamo prakso gorskih pravnih iz zapisnikov z območja nekaterih dolenjskih gorskih gospodstev, izmed katerih je najstarejši iz 1590, najmlajši iz 1818. Kolikor ne gre za čisto uporabo postavljenega prava, gre za dve vrsti nastajanja prava: za obče sodbe in za izreke v konkretnih zadevah. Spoznanja o običajnem pravu lahko pričakujemo predvsem od slednjih.

²⁹⁵ A. Mell, Das steirische Weinbergrecht und dessen Kodifikation im Jahre 1543, Wien–Leipzig 1928; Dolenc, GB; Vilfan, PZS; F. Goršič, Zur sozialgeschichtlichen Wertung der steirischen Bergrechtskodifikation aus dem Jahre 1543, v: Südostforschungen 18 (1959), 265–281; isti, O vplivu nemškega mestnega prava na gorsko pravo slovenskega ozemlja, v: Pravniki 16 (1961), 325–336; isti, Zur Frage der feudalen Rezeption des Weinbergrechtes in der Steiermark, ZHVSt 53 (1962), 305–330.

²⁹⁶ J. Polec, Zgodovina »obravnavanih« Gorskih bukev in postavitve kletarskega mojstra na Kranjskem, v: GMS 18 (1937), 87–109.

²⁹⁷ Objava: Dolenc, GB; F. Goršič, O problemu starosti slovenskih priredb gorskih členov, v: SE 14 (1961), str. 67–90.

Poleg zapisnikov ljubljanskega mestnega sveta, ki so bili v posameznih zgodovinskih delih izčrpno uporabljeni pri obravnavi nekaterih specifičnih vprašanj, so zapisniki gorskih pravnih zapisnikov najbolj izčrpno obravnavana skupina starejših zapisnikov na Slovenskem. Dolenc jih je obdeloval v posameznih razpravah posamič, potem pa je gradivo zaokroženo podal dvakrat²⁹⁸ v precej kratkem presledku, tako da bistvenih razločkov med pregledoma ni. Od prvih obdelav je danes preteklo tričetrto stoletje, od zadnjega pregleda pa več kot pol. Odtlej smo dobili precej bolj realno podobo o splošnih pravnih razmerah na Slovenskem v prvih stoletjih novega veka, kot jo je poznal Dolenc iz svojega pravnega študija. Kljub temu je mogoče s primernim izborom gradiva in s potrebno distanco uporabiti Dolenčev pregled za obravnavo tukaj postavljene teme. V družbene in organizacijske razmere se pri tem ne bomo spuščali, prav tako kot se bomo po možnosti izogibali sprotnemu določanju izvora nekega pravila ali institucije po lastni presoji. Na očitni izvor bomo mestoma opozorili. Skoraj vsi primeri so iz 17. stoletja, letnice pa so pri tej kazuistiki nebstvene in jih praviloma ne navajamo.

3. Izbor iz zapisnikov

a) Osebno pravo

S področja osebnega prava je dvakrat izkazana skrb gorskih sodnikov za zavarovanje dediščine nerojenega otroka.²⁹⁹

Iz zapisnikov gorskih zborov je Dolenc dobil vtis, »da je slovensko običajno pravo priznavalo ženskam pravico, imeti in hasnovati tudi vse nepremičnine. Imele so popolno svobodo, da so nastopale samostojno kot stranke pri pravnih, kar po pravilih za nekatere nemškopravne Banntaiding-e Nemške Avstrije ni bilo dovoljeno. Ali so smele sodelovati pri sklepanju občin sodbâ za vinogorski okoliš dotične gorske palice, iz vinogorskih zapisnikov ni razvidno. Sodnice ženske nikoli in nikjer niso bile. Domneva pa je upravičena, da so bile vsaj posestnice, ki so plačevale gor-

²⁹⁸ Dolenc, PZSO; isti, GB.

²⁹⁹ Dolenc, PZSO 301–302.

nino, upravičene glasovati pri obči sodbi; saj se je glasovanje pri tem gotovo le sumarično izvajalo.«³⁰⁰

Moža so imeli za zakonitega zastopnika njegove žene; pogodba, s katero je odsvojil njen vinograd, je proti njeni volji obveljala, ker so imeli za bistveno, da je gosposka potrdila pogodbo. Na drugi strani naj bi bil mož odgovoren za kazniva ali škodljiva dejanja svoje žene in drugih članov družine. Po Dolencem mnenju, so se »v pravni zavesti ljudskih sodnikov borile za prvenstvo: iz pradavnine preostale poteze kolektivne odgovornosti... in rimskopravni dotalni sistem, ne da bi bilo prišlo do izrazitega slovenskega tipa za vse kraje in vse čase.«³⁰¹ Vprašljivo pa je, ali so tako določni sklepi na podlagi doslej znanega gradiva sploh mogoči.³⁰² Izrecen dokaz za posebno pravo neke etnične skupine je zapisnik iz 1670, v katerem so ugotovili, da po vlaškem pravu (očitno je veljalo za Uskoke) ženske niso smele napraviti poslednjevoljne odredbe. Pristavljena pa je pripomba, da tako pravo na Kranjskem ne velja, kar pomeni, da so Kranjice veljale za sposobne, napraviti poslednjo voljo.³⁰³ Nasprotno pa naj bi bili »ljudski sodniki obdržali še misel, da ženske ne morejo biti testamentarne priče.«³⁰⁴ Omejitev, da so po običajnem pravu ženske dedovale samo po materi,³⁰⁵ ni bila prava omejitev, saj je isto veljalo za dedovanje sinov po očetu.

Beseda »varh« (v novejši slovenščini varuh) je bila prirediteljem Gorskih bukev poleg »gierob« (jerob od nem. GERHAB) in »namestnik« že znana. Varh je upravljal gospodarstvo za siroto, jo je preživiljal in vzgajal, preostali dohodek varovančevega premoženja pa je bil njegov. Matere so lahko bile varhinje in celo nujne varhinje.³⁰⁶

³⁰⁰ Dolenc, GB 302–303.

³⁰¹ Dolenc, PZSO 318–319.

³⁰² O jutrni kot sestavnem delu premoženjskih razmerij med zakoncema prim. § 10/III 4.

³⁰³ Dolenc, PZSO 346.

³⁰⁴ Dolenc, PZSO 302.

³⁰⁵ Dolenc, PZSO 302 (omejitev pravila na nepremičnine je gotovo tiskovna napaka), 343. Prim. § 4/VI, klobuk-peča.

³⁰⁶ Dolenc, PZSO 313–314.

b) Pogodbe

V gorskopravnem razmerju so bile najbolj pomembne pogodbe o pravnem prometu z gorskimi vinogradi. Treba je bilo izposlovati potrditev po gorski gosposki. Ponekod so v praksi imeli nepotrjene pogodbe za neveljavne, drugod ne. Dolenc meni, da so »ljudski sodniki sodili vprav na polju obveznega prava po svojem pravnem čutu« in jim pri tem pripisuje patriarhalično samoza-vest.³⁰⁷

Pojem prikrajšanja nad polovico prave vrednosti pri kupni pogodbi zapisniki navajajo celo z latinskim imenom, kar jasno kaže na vpliv pisarjev-zapisnikarjev pri reševanju pravnih vprašanj. V takih primerih so sodniki praviloma dovoljevali razdor kupoprodaje. Dejstvo, da so tako prikrajšanje priznali celo še po štirih ali šestih letih, kaže na to, da je šlo za nepremičnine. Uveljavljati ga je bilo mogoče tudi pri menjalni pogodbi.³⁰⁸

V mokronoški okolici so gorski zbori l. 1743 sklenili občo sodbo, s katero so prepovedali poletno prodajo grozdja na zeleni veji, ki je od nekdaj veljala za obliko oderuštva.³⁰⁹

Pri presoji pogodbenih obveznosti so sodniki včasih izrekli kompromisne rešitve: oče je sinu v stiski za plačilo obljubil do-smrtni užitek vinograda, ne da bi ga prepustil v posest; potem pa se je premislil, češ da v stiski dana obljuba ne velja in da ga je bil sin že tako dolžan vzdrževati. Sodišče je očetu pustilo vinograd do smrti, sin naj bi dobil del plačanega denarja, eno postat v drugem vinogradu in sporni vinograd po očetovi smrti. Tudi v drugih spor-nih primerih so sodniki spreminjali vsebino pogodbe po merilih primernosti. Zgodilo se je tudi, da sta se stranki pogodili glede neke škode, ko pa je ena stran hotela umakniti dogovor, je sodišče naložilo plačilo škode tretji osebi, ki niti ni bila pravdna stranka. Za take primere meni Dolenc, da so bili tipični za pravno nazi-ranje med slovenskim ljudstvom in da se zdi, da je podzavestno vplivajoča kolektivna pravna ideja dajala gorski pravdi pravico urejati pravne razmere po načelih primernosti in pravičnosti v še večji meri nego danes. »Ideja kolektivne volje zahteva prednost

³⁰⁷ Dolenc, PZSO 385–386.

³⁰⁸ Dolenc, PZSO 386, 392–393.

³⁰⁹ Dolenc, PZSO 391.

pred idejo individualne volje.« Vse to Dolenc ocenjuje kot patriarhalčno pravno zavest.³¹⁰

c) Zasebni rubež in samopomoč

Precej pogosto so v praksi presojali rubež, povezan včasih s samopomočjo. Rubež, ki ga je izvršil gornik kot vinogradniški čuvaj ni bil sporen. Več težav je bilo z zasebnim rubežem. Okrog l. 1600 ni bilo dovoljeno, ujeti in začasno odvesti k sebi govedo, ki je povzročalo škodo na tujem svetu, v 18. stoletju pa so tak rubež dopuščali. Tedaj je bilo tudi dopustno, ustreliti prašiče, ki so delali škodo v vinogradu ali jih (po neki obči sodbi iz 1772) pobiti. Zarubljenega živinčeta njegov lastnik ni smel sam vzeti nazaj.

Kdor je zalotil pri povzročanju škode človeka, ga je moral nazoniti, sicer bi kaznovali njega samega; smel pa je storilcu tudi pobrati kak del obleke ali pokrivalo in ga v dokaz nesti gorniku, corpus delicti pa gorskemu gospodu. Ponoči bi smel povzročitelja škode celo ustreliti, podnevi pa le prijeti in privedi pred gosposko. Precej daleč pa je segala samopomoč, ko je nekdo podrl sosedovi drevesi, ki sta metali senco na njegov svet, češ da lastnik tega na dvakratni poziv ni storil. Sodišče je imelo posek za upravičen.³¹¹

č) Odškodnina

Pri odločanju o odškodnini so bolj kot krivdo upoštevali socialne okoliščine in objektivno odgovornost. Nekaj odškodnine so nekoč za uboj priznali otroku ubitega, čeprav je bilo o krivdi toženega sopovzročitelja težko govoriti. Zahtevali pa so tudi spravo med vdovo in tožencem.³¹² Za telesno poškodbo, ki naj bi jo bil nekdo po lastnem zatrjevanju povzročil drugi osebi naključno, je moral storilec plačati zdravljenje in se s tožnico poravnati.³¹³ V nadaljnjem primeru so obdolžili neko žensko, da je s coprnijo zažgala mlin. Čeprav dokazov seveda ni bilo, so škodo razdelili naspol med tožnika in toženko.³¹⁴ Zgodilo se je tudi, da so kdaj naložili plačilo vsaj dela odškodnine nekomu, ki pri pra-

³¹⁰ Dolenc, PZSO 388–390.

³¹¹ Dolenc, PZSO 404–409, 421.

³¹² Prim. § 11/III.

³¹³ Dolenc, PZSO 410; ta primer iz l. 1740 je tako podoben primeru iz 1742 na str. 420, da gre najbrž za isto zadevo, ki je nazadnje le prišla pred deželno sodišče.

vdi ni bil navzoč. Take primere je Dolenc skušal razložiti s priljubljenim sklicevanjem na kolektivno odgovornost, češ da »se je vršila tudi v slovenskem običajnem pravu nekakšna borba med rimskopravnim individualističnim in slovenskim kolektivističnim pojmovanjem o odškodnini.«³¹⁵ Izrecno navedeni primeri očetovega (ne)jamstva pa ne potrjujejo takega splošnega kolektivism.

d) Dedovanje

Omenjeni so že bili podatki o položaju žensk pri dedovanju (zg. pod a) in ponovno citirano pravilo o dedovanju s klobuka na klobuk in s peče na pečo.³¹⁶ Precej dobro je dokumentirana praksa glede oblike oporok, ki so bile lahko javne ali zasebne. Javne so razglasili na gorskem zboru in/ali vpisali v zapisnik zbora. Zasebne so bile ustne (praviloma pred tremi pričami, vendar se tega števila niso vedno točno držali, včasih pred duhovnikom) ali zapisane. O posebnih obličnostih ni podatkov. Danes bi rekli, da je za presojo oporoke veljala prosta dokazna ocena. Le poslednja volja, izrečena v veseli družbi ob vinu, kljub zadostnemu številu prič ni obveljala.³¹⁷

V zapuščinske pravde se baje »domača gorska gospoda« ni smela vmešavati, temveč »se je morala sodbi ljudskih sodnikov podvreči.« Take pravde so reševali »po svojem, od pamtiveka preizročevanem pravnem prepričanju brez pisanih zakonitih določb in se pošteno potrudili, da izravnajo križajoče se koristi in zahteve.« Če takoj nato beremo, da so bili zastaralni roki za prijavo dednega zahtevka zelo različni,³¹⁸ potem si od pamtiveka preizročevanega pravnega prepričanja ne smemo predstavljati kot zelo določen skupek pravil.

e) Kazensko pravo

Kot se je že pokazalo pri odškodninskem pravu, so bili pojmi o krivdi in njeni stopnji precej nedoločni ali vsaj o tem niso temeljito razpravljali. Odgovornost za malomarnost so vsekakor

³¹⁴ V tem primeru bi bilo treba še preveriti, ali je proces res potekal pred gorsko pravdo.

³¹⁵ Dolenc, PZSO 409–411.

³¹⁶ Prim. § 4/VI.

³¹⁷ Dolenc, PZSO 347–348.

³¹⁸ Dolenc, PZSO 350–351.

poznali v primeru, ko je voznik, ki je prevrnil voz, da se je izlilo župnikovo vino, moral plačati pol škode. V tem odškodninskem primeru, ki ga pa Dolenc uvršča v kazensko pravo (!), naj bi šlo za porazdelitev odgovornosti za škodo po čutu pravičnosti in primernosti. V pravih kazenskopравnih primerih pa se je Dolenc morda prenačil, ko je mislil, da niso razmišljali o krivdi. V enem primeru, na katerega se sklicuje, gre najbrž le za preliminarni postopek (uboj), v drugem za očitni požig iz malomarnosti (za katerega so izrekli kazen in povračilo škode), v tretjem primeru pa so zadevo odstopili pristojnemu sodišču.³¹⁹ Tehtanje krivde v prvem in tretjem primeru ni bilo potrebno in pri očitno malomarnem požigu tudi na odmero odškodnine ni moglo vplivati.

Da bi bili kaznivost poskusa spoznali šele v 18. stoletju³²⁰ je glede na nesistematski sestav virov težko trditi z gotovostjo. Udeležbo pri kaznivih dejanjih so kaznovali, zlasti če je udeleženec kot hišni gospodar sodeloval pri porabi reči, ki jih je ukradel kak družinski član (zapad vinograda oz. izgon).³²¹ Dolenc je te primere povezoval z reprezentančno odgovornostjo starešine.

Kazniva dejanja, ki so jih obravnavali na gorskih zborih, so se praviloma uvrščala med male kazenske zadeve. Bila so kar precej številna. Ena skupina je zadevala red na sami gori: nesodelovanje pri vzdrževanju skupnih naprav (plotovi, pota), izostanek z gorskega zbora ali neprimerno vedenje na njem, prezgodnja trgateg, neplačilo gorščine. Večkrat so kaznovali preklinjanje, medtem ko so delo ob nedeljah in praznikih prepovedovali predvsem z občimi sodbami. Zelo pogosto so obravnavali žalitve gorskega gospoda, gornika, prisednikov, raznih organov in seveda tudi medsebojne, med katerimi se enkrat pojavi opuljenje brade. Večkrat so obravnavali kršitve spolne morale, zlasti prešuštvo. Med premoženjskimi delikti je navedena (mala) tatvina. Da je bilo ponarejanje listin redko, je glede na okolje razumljivo in mila kazen za krivo prisego najbrž sploh ni bila izrečena na gorski pravdi, temveč na kakem drugačnem zboru. Telesne poškodbe so bile kar pogostoma na vrsti, vendar je tudi pri nekaterih izmed

³¹⁹ Dolenc, PZSO 420.

³²⁰ Dolenc, PZSO 422.

³²¹ Dolenc, PZSO 423.

znanih primerov vprašljivo, ali je o tem razpravljaj gorski zbor in ne (neprivilegirano) deželno sodišče.³²²

Gorske pravde so izrekale kazni nižjega sodstva. Med temi so bile pogoste premoženjske kazni, predvsem globe. Te je prejemale gorsko gospodstvo. Kazni v naravi (Gorske bukve jih niso poznale!) so deloma izrekali v prid gospodstvu, deloma pa samemu sodnemu kolegiju, ki si jih je po uspešno opravljenem delu (če ne že med njim) privoščil. Kar označuje Dolenc za privatne kazni, ki naj jih prejme oškodovanec, so bile po naravi odškodnine, ki so jim dodali še nekako globo. Hujše gnotne kazni so v praksi bile: zaplemba polovice ali vsega enoletnega pridelka, zapad vinograda in odvzem dedne pravice za posest v gori. Bolj simbolna kazen je bila oddaja sveče za izrečeno kletev.

Odvzem prostosti so izrekali le izjemoma, npr. do večera, za en dan ali za osem dni. Izgon so izrekali za nemoralno vedenje ali prepirljivost na gori, verjetno proti ljudem, ki tu niso bili sogorniki. Telesne kazni so se omejevale na šibanje ali udarce s palico. Sramotilne kazni so bili izpostavitve pri prangerju ali/in s trlico. Kdor je izrekel žalitev, je moral prositi za odpuščanje, se je moral sam udariti po ustih ali izrečene besede obrniti nase.³²³

4. Globalna ocena gorskega prava

Pri svojih ocenah v duhu dileme germansko – slovensko Dolenc ni bil vedno prav dosleden. Tako je še l. 1934 menil, da so Germani (v 16. stoletju!) »kumovali pri rojstvu gorskih bukev in imeli v gorski gospodi ponajveč izrazite eksponente v smeri uveljavljanja nadvlade germanskega prava nad avtohtonim slovenskim in jugoslovanskim pravom... Ideologija gorskih bukev je takorekoč izključno germanskopravna«. ³²⁴

Le nekaj let pozneje pa Dolenc meni, da so Gorske bukve »postale podlaga za slovensko narodno pravo,«³²⁵ da na gorskem pravu po Gorskih bukvah »sloni odslej vse slovensko narodno

³²² Dolenc, PZSO 438–457.

³²³ Dolenc, PZSO 424–438.

³²⁴ M. Dolenc, Osebn- in rodbinskopravna vprašanja v pravosodstvu slovenskih ljudskih sodnikov, v: ZZR 10 (1933–34), 1–28, tu str. 3.

³²⁵ Dolenc, GB 38.

pravo,« in da so Gorske bukve »med vsemi pravnimi spomeniki pravcati temelj za spoznanje, čiščenje in razlaganje ostalih spomenikov«. ³²⁶ Germanskopravna ideologija kot temelj slovenskega prava?

Postavljeno pravo z Gorskimi bukvami vred je imelo v resnici le malo pomena za prakso slovenskih gorskih pravnih. Res pa je, da so bili gorskopravna razmerja in gorski zbori (ki jih Gorske bukve niso šele uvedle) ugodno okolje za gojenje pravne dejavnosti nepriviligiranih skupin.

Dolenc uvaja obravnavo gorskega prava in njegove kazuistike pri vsaki pravni panogi posebej s podatki iz postavljenega, deloma iz »germanskega« prava, posebej tudi z določili iz Gorskih bukev. Iz primerjave teh določil (ki jih zgoraj nismo povzemali) s prikazano kazuistiko izhaja na prvi pogled presenetljiva ugotovitev, da ogromna večina kazuistike nima zveze z Gorskimi bukvami! To je razumljivo, saj Gorske bukve urejajo samo gorskopravna razmerja, v praksi pa so prišli pred gorske pravde vsakovrstni spori z raznih pravnih področij.

Čeprav je znanih razmeroma precej primerov sodnih izrekov gorskih pravnih, je posamezne razdrobljene primere težko spraviti v tak sistem, ki bi mu lahko pripisovali splošnejšo veljavo. Kot so nam zapisniki znani danes, stoji vsaka sodba zase; bile so premalo pogoste, da bi lahko iz njih nastala obvezna stalna praksa in ni bilo govora, da bi sodba enega gorskega zbora imela kakršen koli pomen kot precedenčni primer za drugo sodišče. To ne izključuje možnosti, da bi bolj sistematična, tudi statistična obdelava vseh zapisnikov po enotni metodologiji mogla dati nove, bolj zanesljive, pa tudi bolj zaokrožene rezultate.

Dovolj trdno pa je spoznanje, da so pri vsakem izreku v različnih razmerjih, ki jih naknadno ni mogoče dognati, prihajali do veljave volja gorskega gospoda in prisodnikov, nasveti pisarja in kopica drugih okoliščin, med katerimi kaki izdelani pravni sistemi in celo postavljeno pravo gotovo niso bili v ospredju. Še največ vloge je mogoče pripisovati temu ali onemu pravilu, pobranemu iz občega prava. Splošno veljavo pa je moč npr. pripisati pravilu, za katerega je ob njegovi uporabi izrecno povedano, da je v deželi običajno. ³²⁷ Na drugi strani je

³²⁶ Dolenc, GB 10.

Dolenc, ko je skušal povezovati kazuistiko v nekako enotno idejo, uporabljal načelo kolektivne odgovornosti s precejšnjo lahkotnostjo.³²⁸

Kljub temu, da so izreki vsaj po sedANJI vednosti dokaj razdrobljeni in izražajo različne nazore, jih je kot celoto vendarle mogoče imeti za izraz običajnega prava, saj to pravo že po svojem bistvu ni trdna sistemska enota. To običajno pravo pa ne more biti usedlina nekega starega izključno slovenskega prava, prav tako kot so običajna prava drugod po Evropi pač nastajala, se drobila in spreminjala v odvisnosti od neštetiH okoliščin.³²⁹ V zapisnikih sporočenih pravnih stališč zato ni mogoče kot celoto razvrščati v kake etnično opredeljene kalupe, saj je šlo za sprotne improvizacije po splošnih vrednotah dobe, pri katerih tudi jezikovna pripadnost udeležencev ni imela odločilnega pomena za pravno vsebino izreka. Da so pravde potekale v slovenščini, je samo po sebi umevno, ima pa za sistemsko uvrstitev izrekov prav tako malo pomena kot dejstvo, da so zapisniki spisani v nemščini.

Za tukaj zastavljeno problematiko pa je bistveno samo vprašanje, ali gre za pravotvornost udeležencev gorskih zborov ali pa gre – po Dopschevem nauku – za diktat gosposčine. Da pravo, ki se je izoblikovalo v običajih in izrekih gorskih zborov pod sodno palico (žezlom) gorskega gospoda, nikakor ni bilo samo diktat od zgoraj, nazorno dokazuje že spredaj navedeni zapisniško fiksirani sklep sogornikov na nekem zboru, da bodo razbili gosposčinska merila za pijačo, če bodo prišli gospodovi zastopniki spet pobirat dajatve z novo, večjo mersko posodo.³³⁰ Nesporno udeleženci niso bili samo pasivni, temveč so z obćimi sodbami in odločitvami v konkretnih zadevah ustvarjali pravo.

³²⁷ Dolenc, PZSO 482: obveznost, ki izhaja iz sodbe, je treba poravnati v roku šestih tednov in petih dni.

³²⁸ Primer Dolenc, GB 246: Sogornik je bil dolžan ukrepati proti osebi, ki bi na vinogradu povzročala ali nameravala storiti škodo, sicer bo sam kaznovan. »Tudi tu gre pač za spomine ali posledice nekdanjnjega zadrůžnjega življenja, ki je velevalo skrb vseh za vsakogar, vsakega za vse.«

³²⁹ To nazorno kaže primerjava med raznimi francoskimi zapisi obćajnega prava, ki jih označujejo z besedo *coutumier*.

³³⁰ Dolenc, PZSO 289.

§ 6 Soseske (vaške skupnosti)³³¹

³³¹ Za primerjalne podatke in izčrpnjšo literaturo prim. S. Vilfan, Soseske; isti, Občina (zgodovina) v ES 8, 47–52.

I. Soseska in sorodni izrazi

Največ možnosti za samorastni razvoj pravnih norm se je v zgodovini odpiralo tistim skupnostim, ki so bile življenjsko pomembne za veliko večino prebivalstva, v katere pa se je prav zaradi specifičnosti razmerij oblast najmanj vmešavala. Gre za vaške skupnosti, ki jih z najširšim izrazom označujemo kot soseske v pomenu skupnosti sosedov celotnega naselja.

Soseska (sosednja, sosečka) je skupnost sosedov v nekem naselju, torej skupnost gospodarstev in gospodarjev, ki jih povezujejo prebivanje v istem kraju in iz tega izvirajoči skupni gospodarski interesi ali tudi potreba po skupnem gospodarjenju na vaških zemljiščih. Ker se je ta, iz žive govornice vzeti izraz nekdanj skoraj izključno uporabljal samo za vasi, mu po smislu ustreza knjižni izraz vaška skupnost, vendar ima naziv soseska (na Štajerskem ponekod sosečka) tudi posebne stranske pomena: npr. sestanek vaške skupnosti, pa tudi skupnost vaščanov, ki so se čutili povezane po isti podružnični cerkvi, temu pa so se pridruževale nekatere oblike sodelovanja.

Beseda srenja, ki se večkrat uporablja v enakem pomenu, izvira – podobno kot soseska – iz živega govora in se izvaja od sredina (v pomenu srede vasi kjer so se sestajali vaščani). Zato je srenja v prvi vrsti pomenila zborovališče soseske. Odtod je njen pomen prešel na sestanek soseske in na njo samo. Včasih pa se naziv uporablja tudi za skupnost upravičencev do nekega planinskega pašnika, čeprav taka skupnost ni vedno zajemala vasi kot celote in so bili zato člani posamezniki iz različnih vasi. Pomen besede srenja kot planinske skupnosti je drugoten.

V pomenu soseske se je včasih uporabljala tudi beseda komun (iz latinščine oziroma romanskih govorov sploh). Ker je bila slovenska beseda prevzeta v zahodni soseščini (IL COMUNE),

je bila moškega spola, prav tako kot ponemčeni DER KOMAUN (v pomenu mestnega zborovališča) v Ljubljani. Šele prevajanje iz francoščine (LA COMMUNE) je v novejšem času v zvezi s francosko komuno uvedlo ženski spol: komuna. Čeprav je še Pletteršnik poznal samo starejšo obliko komun, priznava Slovar slovenskega knjižnega jezika le novejšo obliko in s tem daje prevajalcem prednost pred izročilom v živem jeziku. Komun bi ustrezali tudi: nemška GEMEINDE, iz nje izvedena slovenska gmajna, pa tudi slovenska občina.

V pomenu nečesa skupnega je naziv občina najprej (1625) izkazan kot zemljiščno ime, in tudi v prevodu gozdnega reda za Kranjsko (iz 1771) je pomenil gmajno kot skupni svet. V pomenu naselbinske skupnosti je bil do srede 19. stoletja v najboljšem primeru le v krajevni rabi, nakar ga je razširil šele uradni jezik v bistvu kot izposojenko iz hrvaščine. Obenem pa se je pomen besede občina oddaljil od soseske, ker je bila občina predvsem upravna (»politična«) enota, ki jo je na novo ustanavljala in ki jo je urejala država, ne da bi se pri tem naravnost naslanjala na tradicije starih sosesk. Ko so prevajali nem. Gemeinde v slovenščino, so najprej uporabljali izraza srenja in županija (v Deželnem zakoniku za Kranjsko 1850: srenja, 1851: županija, redkeje srenja). Tu in tam so še pozneje dodajali udomačeno tujko komun. Po prizadevanju uradnega prevajalca M. Cigaleta pa se je od 1852 uveljavila beseda občina, češ da je treba »gledati na druge Slavjane« (F. Cegnar), kjer da je ta beseda znana zlasti pri Hrvatih. Za predstojnika občine pa so vendarle večidel ohranili oz. pomensko prilagodili staroslovensko besedo župan.³³² L. 1859 so v slovenskem izrazju prvič uporabili besedo župan za predstojnike tako mestnih kot podeželskih občin, kar je postalo posebnost slovenščine v primeri z drugimi jeziki, ki so obe vrsti predstojnikov terminološko razlikovali. Kranjski občinski red iz 1866 je sicer naslov župana prvotno pridržal odborniku iz podobčine predmarčne dobe (torej blizu pojma soseskega župana), predstojnika politične občine pa je imenoval (po)glavar. V praksi pa se je izraz župan, županstvo uveljavil v zvezi s politično občino. Ponekod

³³² J. Polec. »Župan« in »občina« v novejšem slovenskem izrazoslovju, v: ZČ 5 (1951), 222–233.

je beseda župan tako dobila dva pomena. Nazadnje je novela pristavka II. k občinskemu redu iz 1866, uzakonjena 1912. leta, označevala predstojnika upravne občine kot župana, predstojnika soseske pa kot načelnika.

Član občine je občan, redkeje občinár ali občinec, v posebnih zvezah (po prevodih zakonodaje iz 1862 in nasl.) tudi soobčan. – V knjižni rabi je poleg tega nastala zveza vaška občina, ki se uporablja za prve pojave soseske ali vaške skupnosti.

Slovenščina je torej v živem govoru in v knjižni rabi razvila v zvezi s skupnostmi kmečkih gospodarjev precej bogato terminologijo, ki pa se preliva in je zato precej ohlapna. Pri tem niti ne zajema vseh možnih oblik. Tako zlasti ni posebnega izraza, ki bi označeval tiste skupnosti, v katerih več naselij skupaj uživa pašni in gozdni svet.

V teoriji bi bilo popolnoma mogoče, razpoložljivo dovolj bogato terminologijo razčleniti, določiti vsaki besedi popolnoma določen pomen (kar pa bi šlo samo na zelo svojevoljen način) in jo po potrebi dopolniti s skovanimi izrazi. Podobni poskusi v nemščini niso prav prepričljivi, v slovenščini pa bi nedvomno povzročali zmedo, zlasti če bi s teoretično izbranim pomenom neke besede tolmačili starejša besedila. Tako je bolje, da računamo z ohlapnostjo pomena nekaterih besed, kadar se z njimi srečujemo v zapisih ali na terenu.

Doslej navedeno izrazje se v precejšnjem delu že po izbiri oznak bolj ali manj jasno veže na vas. Poleg teh oznak pa se pojavlja na Slovenskem v zgodovini vasi in drugih podeželskih skupnosti tudi izraz župa. Medtem ko je doslej navedenim izrazom z neko previdnostjo moč pripisovati splošno veljaven, do neke mere abstrakten pomen, to npr. pri župi ni mogoče.

II. Starejša obdobja župe in župana

1. Ohranitev izrazja iz dobe pred zemljiškimi gospodstvi

Kot enega izmed osrednjih pojmov v razvoju slovenskih vaških skupnosti bomo v tem poglavju srečali župo in župana. Po župi in županu se slovenske naselbinske skupnosti razvojno povezujejo s krajevno organizacijsko obliko, ki je ena izmed najstarejših v Evropi.

Slovenski župan je pritegnil že pozornost A.T. Linharta: »Še v novejših časih je bil ta naziv in dostojanstvo znano večini slovanskih rodov. Vendar pri nobenem ljudstvu ni ostalo oboje tako nepremenjeno, kot pri Kranjcih.«³³³ Na to Linhartovo, v bistvu pravilno, ugotovitev je pozabljal, kdor je še pred desetletji občudoval nekatere druge slovanske narode in obžaloval, da se Slovenci z njimi ne morejo kosati z ohranitvijo pravnih institucij iz najstarejših dob, ker da so tako zgodaj izgubili samostojnost. Včasih so namreč prav mejna območja, kakršno je Slovenija v jezikovnem pogledu, ugodna za ohranitev in celo za razvoj nekaterih posebnosti in to se pokaže tudi, če se nekoliko поблиže seznanimo s slovenskimi skupnostmi starejšega izvora, razširjenimi med širšimi plastmi prebivalstva.

Z županom je najožje povezan izraz župa, ki je pri Slovencih od nekdaj pomenil skupnost prebivalcev ene ali več (ne prav številnih) vasi. Županija je izvedena, drugotna oznaka, primerna le tam, kjer viri ta izraz res uporabljajo.³³⁴

Župa je, kot bomo videli, zgodovinski termin, ki je v preteklosti večkrat spremenil svoj pomen in ki označuje več pojmov, ki se

³³³ A. Linhart, Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs II, Laibach 1791, 228; Isti, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel Južnih Slovanov Avstrije, Ljubljana 1981; (prim. V. Novak, Anton Tomaž Linhart o kulturi starih Slovencev, Traditiones 2 (1973), str. 35–62, zlasti 46–47).

po času in kraju med seboj razločujejo. Samo eden izmed teh pomenov se je včasih in ponekod kril s pojmom soseske. Zato za župo ne kaže iskati ene same splošne opredelitve, pa tudi ne glavnega in stranskih pomenov, temveč je treba pojem župe ugotavljati po obdobjih in od primera do primera. Posplošenje enega samega – čeprav morda prevladujočega – pomena bi povzročalo nejasnosti. Res pa je, da je župa v prvem obdobju po načrtni kolonizaciji na Slovenskem – podobno kot soseka – predvsem vas ali skupina vasi. Precej zmede je tudi v tej zvezi v drugi polovici preteklega stoletja povzročilo prevzemanje hrvaške terminologije, ki je besedo župa poznala v drugotnem pomenu cerkvenega upravnega ozemlja. Uradna slovenščina si je po tem zgledu namesto zdavnaj udomačene fare in fajmoštra (precej po nepotrebnem) priredila neslovensko župnijo in župnika. S tem so zlasti oslabili specifičnost stare slovenske župe, medtem ko se je »župan« pri Slovencih izkazal za izredno trdoživo besedo.

2. Zveza s staroslovensko dobo

Konec srednjega veka in daleč v novi vek se imenuje starešina vaške skupnosti v mnogih predelih slovenskega ozemlja župan, v nemških virih SUPPAN, mn. SUPPLEUTE. Podobno se – krajevno bolj ali manj povezane – skupnosti kmečkih gospodarjev v mnogih virih označujejo kot župe, redkeje kot županije, v nemških virih SUPP OZ. SUPPANEI. Čeprav ti izrazi od konca srednjega veka naprej niso vezani izključno na sosesko (temveč včasih na skupnost podložnikov enega gospoda, raztresene po različnih krajih), kaže njihova široka uporaba v zvezi s podložno vaško skupnostjo v fevdalni dobi, da je slovenska soseska v neki razvojni povezavi z župami in župani staroslovenske družbe. Nastanek soseske in vsaj nekaterih formalnih posebno-

³³⁴ J. Žontar, *Der Stand der Forschung über die südslawische ländliche Ordnung*, v: *Vorträge und Forschungen* 8 (1964), 419–441; S. Vilfan, *Samo-uprave i običajno pravo kod Slovenaca do početka XX veka*, v: *Posebna izdanja Balkanološkog Instituta* 1, Beograd 1974, 71–89; isti, *Les communautés rurales entre l'Occident et les Balkans: Formes slovènes jusqu'au début du XXe siècle*, v: *Les communautés rurales VI: Europe Orientale (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des Institutions XLV)*, Paris 1986, 87–106.

sti pri Slovencih (zlasti nazivov župa in župan) je torej del širšega vprašanja o prvotnih organizacijskih oblikah pri Slovencih v času naselitve, s tem pa tudi del primerjalne problematike, ki povezuje staroslovensko družbo z drugimi zgodnjimi slovanskimi družbami. Na splošno je pomembna ugotovitev, da Rusi župe in županov niso poznali.

Kot precej splošno sprejeto lahko štejemo danes mnenje, da so bile župe med selitvami predvsem osebne, zlasti sorodniške zveze, po stalni naselitvi pa so se *teritorializirale*, torej postale skupnosti prebivalstva neke geografske enote. S tem so tudi župani postali iz predstojnikov osebno povezanih skupin predstojniki nekih ozemeljsko vezanih skupin prebivalcev, ki pa so bile pri različnih skupinah Slovanov različno velike.³³⁵

Posebno za Slovence to pomeni, da so slovanski predniki Slovencev poznali župane in župo ob naselitvi. Tedaj jim je župa pomenila po osebnih, zlasti sorodniških vezeh določeno skupino ljudi (osebna župa). Pri teh Slovanih, ki so izmed južnih Slovanov prišli najbolj na zahod, ni misliti na velika plemena, temveč bolj na posamezne rodove in plemenske drobce, vendar bi bilo vsako sestavljanje nekakih hierarhij zgolj ugiibanje. Naselitev v goratih predelih in sploh v geografsko precej razčlenjeni pokrajini ni bila v prid nastajanju novih, večjih sorodniških skupin; prej so se že obstoječe skupine še nadalje cepile. Posamezna župa kot osebna zveza je zato pri Slovencih v splošnem zavzemala ozemlja, ki so bila manjša kot npr. hrvaške župe po Konstantinu Porfirogenetu, vendar večja, kot so bila ozemlja posameznih poznejših slovenskih vasi. Pri tedanjih agrarnih tehnikah, t.j. ekstenzivnih načinih obdelave, je neka skupina potrebovala za obdelavo precej več sveta kot poznejša, po hubah (= gruntih) urejena vas. Ko se je župa kot osebna zveza na nekem območju ustalila, je vez prebivanja prevladala nad čisto osebno vezjo in pojem župe se je prenesel od skupine ljudi tudi na njeno ozemlje (ozemeljska župa).

Najstarejši vir, ki omenja župana pri Slovanih sploh, je ustanovitvena listina samostana Kremsmünster iz 777. Bavarski

³³⁵ M. Šamšalović, *Župa (županija)*, v: EJ 8, Zagreb 1971, 650–651; S. Vilfan, *Župa 3*, prav tam 652. – Prim. S. Čirković, *Župa 2*, prav tam 651–652, kjer pa ta razvoj ni posebej obravnavan.

vojvoda je tedaj podelil temu samostanu blizu Donave med drugim dekanijo Slovanov, ki sta ji načelovala dva aktorja, meje dekanije pa je pod prisego odkazal župan (JOPAN) Physso. Ti Slovani so sicer prebivali v današnji Gornji Avstriji na ozemlju, ki je danes bliže Čehom kot Slovincem; ker pa gre za Slované južno od Donave in ob robu alpskega območja, jih prištevamo k Alpskim Slovanom in v območje prvotne slovenske kolonizacije. Tudi njihov način prehoda pod zemljiško gospodarstvo jih povezuje s slovensko zgodovino in pri njih ugotovljeni župan se povezuje s poznejšimi pojavi županov pri Slovencih.

3. Poskusi razlage

V delih, ki so od konca 19. stoletja naprej historično obravnavala župo in župane posebej pri Slovencih, sta opazni dve smeri. Prva, ki jo je zastopal zlasti Ján Peisker, je župana razlagala kot pripadnika nomadskega plemena in nato plasti živinorejcev, ki je gospodovala Slovincem. Druga smer je videla v županih v prvi vrsti staroslovansko institucijo. Gre za obsežno problematiko, povezano s številno literaturo, ki presega v tej knjigi zastavljene naloge.³³⁶ Ne glede na osporavano vprašanje o izvoru v dokaj zagonetnih plemenskih strukturah je nesporno dejstvo, da so bile najstarejše župe temeljne enote združevanja prebivalstva na stopnji, višji od družine, župani pa od začetka naselitve slovenskih prednikov Slovencev del slovenske družbe.³³⁷ Nekdaj so učbeniki zgodovine propagirali slovansko plemensko strukturo s stopnjevanjem: več rodov = bratstvo, več bratstev = pleme. Pri

³³⁶ Podrobnejši pregled primerjalne literature ter glavnih tez: S. Vilfan, Soseske 22–33. Sintetično tudi: Vilfan, *PZS* 53–54; isti, *RGS* 155.

³³⁷ Iz slovenske literature poleg standardnih del o zgodovini Slovencev: Babnik, Sledovi; J. Mal, K poglavju starejše zgodovine Slovencev, v: Čas 3/1909, 375–379; isti, pod istim naslovom, Čas 10/1916, 83–100, 175; isti, K teoriji o slovenskih županih, v: Carniola N. v. 1/1910, 83–88; isti, Probleme 34, 87–98; J. Gruden, Slovenski župani v preteklosti, Donesek k starejši socialni zgodovini, Ljubljana 1916; H. Tuma, Prispevki k slovenski sodni terminologiji, v: Pravni vestnik 1/1921, passim, zlasti št.1: 5–6; 111–112, 118–122; J. Jurca, Ali so naša županstva res tuja institucija? prav tam, št. 3–4: 13–17; št. 5: 9–15; F. Goršič, Župani in knezi v jugoslovanski pravni zgodovini, v: ČZN 24 (1929), 16–49; Dolenc, *PZSO* 23–24; Grafenauer, Ustoličevanje 486–490.

Slovincih o ,bratstvuž ni ne duha ne sluha. Nekako na stopnji več morebitnih zadrug ali morda rodov je treba postaviti župo.

Največje podobnosti z razvojem slovenske župe v pojem, povezan s sosesko, kažejo Polabski Slovani, zlasti t.i. Daleminci, Slovani, naseljeni v srednjem veku v okolici današnjega nemškega mesta Meißen. Že A. Meitzen je (1895) opozoril na vir, ki pravi, da so se tam v 12. stol. vaški starešine imenovali – župani (*SENIORES VILLARUM QUOS ... SUPPAN VOCANT*). Imeli so tedaj ali pozneje med drugim razne sodne funkcije, pobirali so gosposčinske dajatve ipd. Riehmejeva in Pannachova rekonstrukcija poznejših županij (v nekaterih virih se imenujejo tudi *SAUPEN* – župe) za konec srednjega veka kažeta, da so obsegale okrog Meißen po nekaj vasi, vendar ne v sklenjenih skupinah. Okrog naselja Halle so župani načelovali po eni vasi, ponekod pa jih je bilo tudi po več v eni vasi. Okr. 1200 so bili župani ponekod prisledniki deželskih sodišč (kot je pozneje izkazano tudi za slovenske župane). Po Schlesingerju gre za nemškopravne ustanove pod slovanskimi imeni, katerih prvotnega pomena ni moč ugotoviti. Primerjava s Slovenci in sploh Južnimi Slovenci tako splošne formulacije ne potrjuje.³³⁸

4. Župa in župan na prehodu pod zemljiška gospostva in v poznem srednjem veku

Vrsta okoliščin kaže na to, da so slovenski župani v prvem obdobju po podreditvi zemljiškim gospostvom obdržali nekaj svojih posebnosti. Ohranila sta se naziv župe in še bolj župana. Še mnogo pozneje so ju jasno razločevali od nazivov za lokalne enote in funkcije, ki jih je zemljiško gospostvo uvedlo pri kolonistih, privedenih od drugod (npr. v freisinškem gospostvu še v 13. stol.). Na Štajerskem so se vasi starejše slovenske kolonizacije še v novem veku, ko so bile že ponemčene, razločevale po nazivu svojega starešine, župana, od vasi, nastalih ob poznejši

³³⁸ A. Meitzen, *Siedlung und Agrarwesen...* II, Berlin 1895, 231–270; R. Riehme, *Markgraf, Burggraf und Hochstift Meißen*, Meißen 1905; H. Pannach, *Das Amt Meißen vom Anfang des 14. bis zur Mitte des 16. Jhs.*, Berlin 1960; W. Schlesinger, *Die Verfassung der Sorben*, v: (H. Ludat, Hg.), *Siedlung und Verfassung...*, Gießen 1960, 75–102.

kolonizaciji in ki jim je načeloval sodnik-RICHTER (o razločkih gl. spodaj, odlomek o začetku novega veka). Razločevanje se je dolgo ohranilo še v času, ko so v obeh vrstah vasi že govorili nemški.³³⁹ Tako dolgo razločevanje nazivov tudi v nemškem izrazju je bilo mogoče le, če so se zavedali njihovega posebnega pomena, čeprav vseh pojmovnih posebnosti župe in županov v začetku fevdalne dobe danes ni več mogoče dognati.

Pratip župana pod prvimi zemljiškimi gospodvi je bil v krajih, za katere je Lj. Hauptmann raziskal najstarejše urbarje iz 13. in 14. stoletja, neobdavčeni dvohubni župan, tj. župan, ki je užival dvakrat večji obdelovalni svet kot drugi kmetje kot nedeljivo celoto in ki od tega sveta ni bil obremenjen z dajatvami zemljiškemu gospodstvu.³⁴⁰ Take *privilegije* je župan imel do 14. stoletja ne glede na velikost vasi, celo v zaselku, ki je štel vsega tri hube. Županove privilegije pripisuje Hauptmann nekdanjemu nadrejenemu položaju nomadskih županov poljedelskim Slovencem. Bolj verjetna kot taka plemenska hierarhija pa je razlaga, da so ob nastanku zemljiških gospodstev in kolonizacijski preureditvi naselja dotlej še pretežno skupinske pravice župe priznali dotedanjim predstojnikom – županom, pač v obliki večje in neobremenjene hube.

³³⁹ S. Walter, Suppan und Dorfrichter in der Steiermark, v: *Alpes Orientales V*, SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 24, Ljubljana 1969, 267–280 in zemljevid v prilogi.

³⁴⁰ Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, SAZU, Razred za filološke in literarne vede, *Dela* 10, Ljubljana 1954, 30–74.

III. Prilagajanje spremembam

V splošnem je bil župan predstojnik naselja, skupine vasi ali tudi samo raztresene skupine kmetov, torej ni bil nujno in v vsakem primeru starešina ene same vasi. Izbirali so ga iz vrst članov skupnosti, ki ji je načeloval. Za srednji vek ni izrecnih podatkov o tem, ali je bila funkcija dedna ali pa je bil župan voljen oz. postavljen od organov gospodstva. Ob koncu srednjega veka je bil verjetno največkrat imenovan na predlog skupnosti in so najbrž sploh že veljala različna pravila, ki jih poznamo iz začetka novega veka. Iz virov moremo neposredno sklepati, da je bil župan med drugim posrednik med kmeti in gospodstvom in je skrbel za to, da je gospodstvo dobivalo dajatve. Poleg tega je imel tu večje, tam manjše upravne ali tudi sodne funkcije. Če je bil starešina soseske, lahko že za to dobo trdimo, da je bil obenem organ kmečke, zlasti soseske avtonomije. Konkretnne oblike žup in županov pa so se po kraju in času začele močno razločevati.

V splošnem je veljalo, da sta dvojna huba in posebni režim dajatev županova nagrada za trud pri opravljanju gospodarskih funkcij za gospodstvo. Tako so ta pojav včasih utemeljevali tudi sami urbarji. Ponekod je bil ta način dotiranja tako ustaljen, da je župan užival te pravice tudi tedaj, kadar je v času opustelosti živel v vasi sam, brez kmetov pod seboj (npr. v nekih vaseh urada Podčetrtek l. 1404).

Tudi tam, kjer je župan še ostal predstojnik vasi, so se njegove posebne pravice spreminjale in čedalje bolj diferencirale. Tako je ponekod namesto hube (= grunta) županice užival le še travnik (ŽUPNIK) ali njivo (ŽUPNICO); ponekod je imel pravico do nekaterih manjših dajatev od kmetov, ki jim je načeloval; drugod je imel neke olajšave pri dajatvah ipd.

Več o položaju županov v loškem gospostvu (za katerega je dokumentacija dobro ohranjena in najboljše obdelana) povedo šele poznejši viri. Župani so uživali hubo, za katero niso bili dolžni ne dajatev ne tlake. Postavljal jih je loški oskrbnik. Pomočniki županov so bili petarji. – Loški tip županov, ki so bili na čelu večje skupine vasi (prav ob njih je bil v znanstveni literaturi skovan naziv okrožni župan), je mogoče razložiti s tem, da gospostvo ob ustanovitvi nove vasi ni dosledno ustanavljalo tudi nove župe, kot se je to dogajalo drugod.

Dokler so teritorialna zemljiška gospostva še bila enotna in so na svojem območju imela neposredno pod seboj skoraj vse pod-ložnike, kompaktno naseljene po vaseh, je bila vas gospodarsko-upravna enota in obenem podložna soseska, ki je sama urejala svoje skupne zadeve. Že kmalu po nastanku takih gospostev (npr. okr. 1100) pa so cerkvene ustanove in nižji plemiči (MINISTERIALI, MILITI) dobivali pravico do dajatev od posameznih kmetov in s tem gospostvo nad njimi. V pravnem prometu, zlasti pa z dedovanji in dotami se je sestav takih gospostev čedalje bolj pomešal. Kmetje v posameznih vaseh so na ta način lahko pripadali različnim gospostvom; govorimo o raztresenem podložniškem sistemu. Gospostva so gospodarila vsako po svoje, nekatera bolj, nekatera manj zakonito, tako da so bili včasih v isti vasi nekateri kmetje bistveno manj obremenjeni kot drugi. *Župa kot gospodarsko-upravna enota gospostva*, ki je imelo podložnike raztresene v različnih vaseh, v katerih so se mešali s podložniki drugih gospostev, se namreč ni več mogla pokrivati s sosesko. Tako so posamezna gospostva postavljala svoje župane, ki so načelovali le kmetom tistega gospostva.³⁴¹ Izjemoma se je tako lahko zgodilo, da sta bila v vasi dva župana, vsak za podložnike drugega gospostva (npr. 1274 na Notranjsko-Vipavskem).

V nekaterih teritorialnih gospostvih (deželskih sodiščih) pa so vendarle nekatere vasi ali skupine vasi ostale kompaktno pod istim gospostvom. V tem primeru je bil župan lahko hkrati soseski in gospostveni organ, hkrati na čelu soseske in hkrati

³⁴¹ Štajerske gmajnske župane je opazil tudi že V. Levec, *Pettauer Studien*, I, str. 185, op. 1. Na razloček med upravnim in gmajnskim županom je opozoril M. Žunkovič, *Die Slaven ein Urvolk Europas*, Kremsier-Brünn 1910, str. 29–30.

organ zemljiškega ali celo deželskosodnega gospostva. Nika-kega razloga ni bilo, deliti sosesko in gospostveno funkcijo župana na dve osebi; nasprotno, srednjeveškemu pojmovanju avtonomije je ustrezala prav združitev obeh funkcij v eni osebi. Kjer je torej struktura gospostev ohranila kompaktne naselbin-ske skupine kot gospodarsko-upravne enote, ni treba nujno iskati razločevanja med soseskim in gosposčinskim županom, pač pa je treba po možnosti ločiti zadevne funkcije.

Problem pa se postavlja tam, kjer se gospostvene župe niso ujemale s sosesko, torej pri nesoseskih županih. Taki župani so bili, kolikor moremo sklepati iz njihovega položaja, *samo organi za kmete svojega zemljiškega gospostva*. Kdo je v takih pri-merih načeloval vasem in ali so se nesoseski župani postavljali ob soseske župane, je še popolnoma neraziskano. Takih prime-rov pa v Sloveniji ni bilo malo. Tudi ni prav jasno, koliko so prav ti, nesoseski župani lahko imeli hkrati vlogo vaških župa-nov. Nikakor pa raztreseni podložniški sistem ni izključeval ohranitve in postavitve vaških županov.

V urbarjih srednjega in novega veka, ki so v bistvu registri gosposčinskih prejemkov, so župani seveda praviloma navedeni le v zvezi s pobiranjem dajatev. To je imelo v zgodovinski li-teraturi za oceno njihovega pomena (če izvzamemo del Haupt-mannovih opredelitev) porazne posledice. Dosledno so jih označevali za nič več kot nižje organe zemljiškega gospostva, ki so pobirali dajatve. S tem so eno izmed najzanimivejših institucij starega slovenskega prava porinili na raven fevdalnih institucij najnižje vrste. V resnici gre za recepcijo staroslovenske institu-cije v fevdalno družbo, ki je še v začetku novega veka imela vse drugačne funkcije kot samo pobiranje dajatev, in ki je na Sloven-skem doživljala še nadaljnje svojevrstne razvojne faze.

IV. Prva stoletja novega veka³⁴²

1. Razširjenost županov

Diferenciacija podložniških skupnosti po sestavu in po položaju v gospodstvenem sistemu, ki jo izpričujejo že viri za srednji vek, se v novem veku pojavlja v še bolj razvejenih oblikah. Nesešči župani so bili institucionalizirani: po kranjskem deželskosodnem redu (1535) je moral zemljiški gospod v vsakem območju deželskega sodišča, kjer je imel podložnike, a ni imel sedeža, imeti svojega uradnika, rihtarja ali župana. To pa ni bil edini tip župana.

Župani so bili še naprej razširjeni tudi zunaj Kranjske, skoraj po vsem slovenskem etničnem ozemlju. Kot se zdi po nekaterih urbarjih, jih ni bilo na tistih ozemljih stare Karantanije, na katerih je bil zgodaj uveljavljen hubni sestav ali na katerih je prevladoval koseški življ.

Posebno na zahodu se je še dobro ohranila vaška skupnost z župani na čelu, tudi ta pa se je po pokrajinah in krajih precej razločevala.

Odtlej je posebno Slovenska Primorska hvaležno območje za raziskavo preteklosti krajevne samouprave. Gospodarjenje na skupnem vaškem svetu, posebno paša na njem, je iz gospodarske nuje navajalo vaščane k temu, da so se čutili močno povezane v krajevni skupnosti in da so sodelovali pri upravljanju skupnih zadev. Zemljiška gospodstva so vsaj od 16. do 19. stoletja imela manj besede kot drugod in vas kot prvotna celota, podrejena deželskosodnemu gospodu, je razmeroma malo čutila razkra-

³⁴² W. Milkowicz, Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains, Die Supanei-Verfassung, v: MMK 2 (1889), 3–40; 3 (1890), 41–52 (v bistvu le izbor iz novejših urbarjev, karšnih jih je treba za raziskavo županov uporabiti v veliko večjem številu); Kelemina, Starine; isti, Pravde; J. Žontar, Rechtsarch. 174–176 (zborovališča), 185–187 (volitve, hisi); Vilfan, Podobe 71–75; isti, PZS 379–380; isti, RGS 143–144; isti, Samouprave (kot v op. 4); isti, Les communautés rurales (kot v op. 4).

jalni vpliv raztresenega podložniškega sistema na vaško skupnost.³⁴³ Tudi na Primorskem so bile sicer v mnogih vaseh kmetije podložne različnim zemljiškim gospodom in ponekod so bile vasi do skrajnosti razbite na različna gospodstva,³⁴⁴ toda zemljiški gospod posamezne kmetije je imel kvečjemu slabotne javno-pravne funkcije. Patrimonialnega sodstva, tj. sodstva zemljiškega gospoda v civilnih in malih kazenskih zadevah, večinoma ni bilo in vsa sodna oblast nad podložniki je bila v rokah deželskega sodišča, ki je razmeroma dolgo ohranilo prisedništvo vaških županov.³⁴⁵ Iz teh in morda še drugih vzrokov je vas razvila in še do odprave zemljiških gospodstev ohranila precej obsežne gospodarske in upravne funkcije, ki so zahtevale primerno sestavo in dejavnost vaških organov. Tako se je mogel takoj po marčni revoluciji organizator občin v avstrijskih deželah, notranji minister grof Stadion, proti dvomom svojega uradništva o zrelosti slovenskih kmetov za občinsko samoupravo sklicovati na svoje skušnje, ki jih je imel kot nekdanji namestnik v Trstu.³⁴⁶ O njegovih poizvedbah, ki jih je o krajeni samoupravi izvedel v času svojega namestništva, je ohranjenih vsaj nekaj arhivskih virov³⁴⁷, ki pa so doslej še popolnoma neraziskani. Da segajo korenine županske organizacije v staroslovensko družbo, razodeva že sama kontinuiteta naziva župan za vaškega poglavarja, toda s to ugotovitvijo raziskava vaše skupnosti in njenega razvoja še zdaleč ne more biti opravljena.

³⁴³ S. Vilfan, PZS 214, 260; isti, RGS 130, 140 sl., 177.

³⁴⁴ Posebno raztresena so bila zemljiška gospodstva v brkinskem deželskem sodišču Novi Grad (nad današnjim Podgradom). O tem S. Vilfan, Zgodovinske slike iz Brkinov, v: Kronika 1 (1953), 120–130, zlasti 123 sl. in zemljevid na str. 127.

³⁴⁵ Vilfan, PZS 207, 212, 361; isti, RGS 206.

³⁴⁶ J. Polec, Uvedba občin na Kranjskem 1849/50, Zgodovinski časopis 6–7 (1952–53), 686–728, zlasti 689 in 705 sl.

³⁴⁷ Pokojni prof. J. Polec mi je večkrat izrazil željo, da bi se ugotovilo, ali so ohranjeni podatki o poskusu ali anketi, ki jo je baje na lastno pest izvedel Stadion na ozemlju tržaškega gubernija in s katero naj bi se zbrali podatki o obstoječih oblikah samouprave. V letih 1956 in 1963 sem mogel v tržaškem državnem arhivu mimogrede ugotoviti, da je ohranjenega nekaj zadevnega gradiva, nisem pa utegnil pregledati, koliko so podatki izčrpni. Naloga še ostaja odprta. Medtem so v Ljubljano verjetno prispeli mikrofilmi.

2. Devin in Goriška

V *devinskem* deželskosodnem gospodstvu se 1494 župan navaja le v nekaterih vaseh; večinoma ni jasno, kaj je obsegala ustrezna župa. V nekem primeru je obsegala dve vasi (Merče in Žirje), najbrž v celoti. Le izjemoma zremo (Vrtoče 1524), da je župana volila soseska, potrditev pa je bila pridržana oskrbniku. V *postojnskem* deželskem sodišču se 1498 le nekatere skupnosti izrecno označujejo kot župe (Vreme, Košana, Trnje, Slavina s Kočami in Prestrankom, Knežak, Trnovo), župani pa se omenjajo tudi v nekaterih drugih vaseh. V *premskem* deželskem sodišču se tedaj župani ali županske hube omenjajo v številnih vaseh; kjer takih omemb ni, je bil morda župan podložnik drugega gospodstva. V *vipavskem* gospodstvu so župe 1499 obsegale ali posamezna naselja ali skupine podložnikov v različnih naseljih. Obseg žup se precej drži posameznih vasi po *rihemberškem* urbarju (1485), razen kjer je posest zelo raztresena.

Po zapisu iz 1523 sicer na *Goriškem* niso prav povsod poznali županov ali pa so voljenega župana uvedli šele pred kratkim (Podturn), v glavnem pa je županska ureditev krajevne skupnosti bila izvedena skoraj povsod, le v nekoliko različnih oblikah. Medtem ko so župana v Dolenji Vrtojbi in ponekod drugod imenovali organi gospodstva, ga je v večini vasi (Vogrsko, Orehovlje, Ločnik, Prvačina, Podgora itd.) volila soseska, vendar je bila potrditev pridržana deželskemu sodniku in upravniku, ponekod pa le upravniku. V Bukovici pa sta nasprotno sodnik in upravnik predlagala župana soseski, ta ga pa je ali potrdila ali pa izvolila drugega, zadnjo besedo pa sta tudi tu imela organa gospodstva. V Biljah je župana volila soseska z *vednostjo* deželskega sodnika. Večinoma so torej *volitve* bile le predlog kandidata, ki gospodstvenih organov ni vezal. – Župa Šempas je obsegala sam Šempas (ki je imel župana), Ozeljan (ki mu je načeloval voljen in potrjen sodja), Osek in Št. Mihel (brez posebnega organa). V župi Banjščice so imeli voljena in potrjena župana in sodjo. Batuje, Gojače in Selo so skupaj sestavljale župo. Voljeni in potrjeni župan je tu lahko postal podložnik katerega koli gospodstva. Ne glede na to, čigav podložnik je bil, je imel pravico do posebnih županskih dohodkov. Deželskosodnih dajatev pa je bil oproščen

samo, če je bil podložnik deželskega sodišča. Poleg naštetih, primeroma izbranih variant, se pojavljajo še druge.³⁴⁸

Kot pravice župana se ponekod navajajo: manjša obremenitev kmetije vsakokratnega župana; dosti redkeje uživanje še posebne, bolj ali manj obremenjene županske hube – *županice* ali pa le posameznega zemljišča, npr. njive – *župnice*; ponekod je župan dobival manjše dajatve od članov župe ali pa so mu morali celo opravljati tlako, medtem ko je bil sam tlake oproščen (Selce v deželskem sodišču Prem, 1498). Med dolžnostmi župana se najpogosteje omenja pogostitev gosposčinskih uradnikov tedaj, ko so prišli v vas po uradnih opravkih. – Precej izčrpno je položaj župana opisan npr. za Števerjan v Goriških Brdih (1523): imel je dohodke od posebnega zemljišča, užival je kot župnici kostanjev gozdič in travnik, dobival je od soseske manjšo denarno dajatev od drugega travnika; posamezni kmetje so mu morali dajati nekaj malega v naravi ali v denarju; dobival je nekatere desetine, imel delež pri deželnoknežji desetini, sam pa je bil desetine oproščen. Zato pa je bil župan dolžan razglašati zahteve gospodstva in dajati ob proščenju hrano in pijačo deželskemu in gorskemu sodniku, sicer pa tudi med letom drugim glavarjevemu uradnikom in desetinarjem, kadar so imeli opravke v vasi. Moral je tudi skrbeti za okovanje sodov, za kar je dobival del droži. V tem primeru je tudi precej jasno, da je bil župan kot poglavar soseske organ deželnega gospoda oziroma deželskega sodišča in da je bil nadrejen tudi kmetom, ki so bili podložni drugim gospostvom.³⁴⁹

V virih urbarialnega značaja sta položaj župe in župana opisana v glavnem le glede na način postavitve in glede na razne gmotne pravice in dolžnosti. Da je bila soseska tudi sicer pomembna gospodarska in upravna celota, dokazujejo poleg rednih sestankov (zlasti pojezde in proščenja) tudi nekatere njene druge funkcije. Nekaj jih navajajo konstitucije goriške grofije (1560, 1604), ki označujejo vaške skupnosti kot COMMUNITATES SIVE VIL-

³⁴⁸ M. Kos, Urb. 2, 3. Prim tudi iz starejše literature: H. J. Bidermann, O naselbinskih razmerah na Goriškem in Gradiškem v XVI. stoletji, Kres, 1/1881, 609–616; S. Kociančič in S. Rutar, Opazke k naselbinskim razmeram na Goriškem, prav tam, str. 670–673; S. Rutar, Tolminsko, ponat. Nova Gorica 1972, str. 78, 125; S. R. (= isti), Pravno življenje v slovenski občini pred 300 leti, v: SP 7 (1891) 202–206.

³⁴⁹ Kos, Urb. 2, 3.

LARUM UNIVERSITATES, župane pa po ustrezni latinski terminologiji kot dekane. Vaške skupnosti so smele izrekati manjše globe, v nobenem primeru pa niso smele domačina izgnati. Težja kazniva dejanja je moral župan naznaniti. Prav tako je moral gospodstvu prigrasiti vse zapuščine, ki so ostale brez dediča, in vse primere, ko je bilo treba postaviti varuha. Izterjevati je moral davke, shranjevati zarubljene predmete itd. Za upornost proti organom deželnega kneza ali zemljiškega gospoda, to je za oviranje njihove dejavnosti, je poleg individualnih storilcev odgovarjala z denarno kaznijo tudi vsa vaška skupnost. V hujših primerih so zoper njo lahko uvedli celo kazenski postopek. Tako je bila vaška skupnost tudi subjekt kolektivne odgovornosti.

Kakšno vlogo so imele vaške skupnosti v sodstvu, opisuje C. Morelli (1855)³⁵⁰ takole: Goriški glavar in kancelar, »ki sta zbrala nekaj oseb, na katere sta naletela na poti, sta sodila na javnem trgu. Pod lopo (LOGGIA) sta poslušala sporne stranke, sumarno razsojala v pravicah in kancelar je v obliki listine zapisoval sodbe. Podrejeni glavarji in GASTALDI (mišljeni so župani), raztreseni v raznih območjih grofije, so zbirali uglednejše može iz skupnosti (COMUNITÀ) pod drevesom na vaškem trgu in sodili na enak način prebivalcem svojega okraja, (Morellijeva opomba pod črto: Te razprave po vaseh so se imenovalle in se še imenujejo ‚pravde‘; beseda je slovenska in pomeni ‚govoriti, razpravljati‘), priziv proti tem sodbam pa je šel na goriškega glavarja«. Ta opis naj bi po Morelliju veljal za konec srednjega veka, velja pa skoraj gotovo za novi vek. Je sicer nekoliko površen in združuje najbrž podatke iz nekaterih starejših virov z ustnim izročilom in lastnim opazovanjem, vendar daje vsaj nekaj predstave o vlogi sosesk v sodstvu. (Gotovo pa prisednikov deželskega sodišča niso pobirali kar spotoma.) Izjemoma so bile goriške kmečke soseske nekaj let ob začetku 16. stoletja zastopane v goriškem deželnem zboru. Podrobnosti o tem so malo obdelane.³⁵¹

³⁵⁰ C. Morelli, (izd. Della Bona), *Istoria della Contea di Gorizia I*, str. IX.

³⁵¹ Kmečko zastopstvo na Goriškem: P. Caldini, *Gli Stati provinciali Goriziani*, v: *Memorie storiche Forogiulesi* 26 (1930), 75–150; F. Spessot, *Le convocazioni di Gorizia e Gradisca*, v: *Studi Goriziani* 16 (1954), 65–150; G. Perusini, *Note per la Storia del Goriziano nel sec. XVI*, v: *Memorie storiche Forogiulesi* 42 (1956–57), 199–208.

3. Tolminsko in Bovško

S. Rutar³⁵² opisuje vaško avtonomijo na Tolminskem v poglavju o srednjem veku, vendar vsebuje njegov opis tudi sestavine, ki jih je verjetno presadil v ta čas iz novejše dobe. Glavarstvo se je po njegovem izražanju delilo na občine in te na dekanije; župan naj bi stal na čelu občine in »predsedoval tako imenovani ‚dvanajstiji‘, tj. občinskemu starešinstvu, sestavljenemu iz dvanajst mož. Kot znamenje svoje časti imel je palico (u Nemškem rutu meč) ter hranil občinsko mošnjo in ako so imeli kaka pisma. Dvanajstija zbiral se je pod veliko lipo in starešine so se usedli okoli nje po kamnatih stoli. Posvetovali so se ob občinskih stvarih, skerbili za domačo in poljsko varnost, sodili po starih običajih male prepire med občanarji in nalagali malo globo ali pa zaperali u ‚berlin‘ (vaško tamnico).« Tudi za ta opis velja v bistvu isto kot za Morellijev opis goriškega sodstva. Da je župa obsegala tudi po več vasi in da so imeli zaprisežence, je res izkazano že za srednji vek, druge elemente pa je Rutar utegnil dodati iz novejših virov ali pa sploh po analogiji z drugimi kraji.

V 17. in 18. stol. (verjetno pa že vsaj od 15. stol. naprej) so v bovški občini vsako leto volili sodnika in župana-dekana (RICHTER und SUPPÄN). Pri volitvah je bil lahko navzoč zastopnik rožaske opatije kot največjega zemljiškega gospoda. Glavar kot predstavnik države oz. vladarja pa je imel pravico, da izvoljeni osebi potrdi ali imenuje dva druga. Sodnik in župan sta z dvanajstimi zapriseženci (GIURATI, DEPUTIRTE, GESCHWORENE) imela sodstvo na prvi stopnji, očitno ne le za samo občino, temveč sploh za ozemlje bovškega glavarstva. Poleg tega je bilo podobno sodstvo prve stopnje v Čezsoči, ki je bila pod tolminskim gospostvom, toda pod bovškim sodstvom. Župan v Čezsoči je v 17. in 18. stol. opravljal svojo funkcijo v sodelovanju s šestimi, pozneje z osmimi zapriseženci. Leta 1766 bovška gosposka ni hotela več priznati čezsoškega župana, izvoljenega v pričo tolminskega grofa, temveč je sama postavila drugega. Po Rutarju so župana v Čezsoči volili vsako leto tako, da je vsak gospodar na sestanku povedal tolminskemu glavarju ali njegovemu namestniku na uho, za koga daje svoj glas. Če je več kandidatov

³⁵² S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882, 42–43 in passim.

dobilo enako število glasov, je glavar ali njegov zastopnik izbiral med njimi. Prišeči pa je moral novi župan z vsemi osmimi zapriseženci v Bovcu.

Kot pomembnejši središči z lastnim prisedniškim zborom sta Bovec in Čezsoča veljala za *COMUNITÀ*, občini. Z njima vred je bovško glavarstvo v 18. stol. štelu vsega šest dekanij, tj. žup, ki so jim bili na čelu dekanii. Posamezna župa je obsegala po eno do tri vasi. Če župa ni obsegala le eno vas, velja po M. Kosu verjetnost, da je tista vas, v kateri je bil sedež župana, starejša. Tudi župani zunaj obeh občin so bili očitno voljeni in nato vsekakor potrjeni od glavarja. Le župi-občini pa sta imeli sodstvo, druge štiri župe pa bolj omejeno avtonomijo, najbrž predvsem gospodarsko.³⁵³ Vsa ta organizacija pa je imela z zemljiškimi gospodstvi (med katerimi je prevladoval rožaški samostan) manj zveze kot z upravo ozemlja. Razmerje med zemljiškimi gospodstvi in soseskami ostaja nejasno. (Bovška ureditev ima nekaj podobnosti z nadiško, prim. § 8/III.)

4. Istra

V Istri so bili na čelu vaških skupnosti župani, ki so jih viri včasih imenovali tudi gastalde. Poleg župana so posamezne soseske imele tudi po enega ali po dva po(d)župa. V okoliših, v katerih je bila skupna paša posebno pomembna, so bile vezi med člani vaških skupnosti temu primerno trdne, tudi če so bili podložni različnim zemljiškim gospodstvom. Tem večji pomen je tudi za soseske in njihovo ureditev imelo tisto gospodstvo, ki je imelo v rokah teritorialno sodstvo. Posebno v južnejših predelih Istre je na razvoj krajevne samouprave ugodno vplivalo tudi dejstvo, da so mnoge soseske dajale za hasnovanje pašnega sveta globalne dajatve, ki so jih člani soseske sami odmerili med seboj, ki so jih soseske tudi same pobirale in oddajale in ki so bile tudi pomembnejše od morebitnih neposrednih dajatev posameznikov. Vsekakor je bil sistem globalnih soseskinih dajatev tem bolj razvit, kolikor manj se je uveljavil hubni si-

³⁵³ J. Beran, Doneski k zgodovini prava na Goriškem, v: ZZR 28 (1959), 5–50; M. Kos, Gospodarska problematika Bovškega v preteklosti, v: Geografski zbornik 9 (1965), 245–255.

stem, oz. kolikor bolj so bila cela naselja trdne dajatvene in davčne enote. Globalne dajatve so rahljale fevdalne vezi med posameznim kmetom in njegovim zemljiškim gospodom. Na Slovenskem podeželju so se pojavljale le izjemoma in sporadično. Skupen pa je vsem istrskim soseskam zunaj ožjega kvarnerskega predela, tudi slovenskim, pojav župana in enega do dveh požupov kot glavnih organov soseske.

5. Kranjska

Tudi na Kočevskem so kljub nemški kolonizaciji poznali župansko ureditev. Vse kaže, da so bili župani na čelu celotnih vasi, torej soseski organi. »Skoraj v vseh večjih kočevskih vaseh nahajamo značilno slovensko lipo s kamenito mizo poleg cerkve, kjer se gospodarji zbirajo na pomenke o splošnih gospodarskih stvareh.« Tako Gruden po Hauffenu, ki omenja poleg tega tudi kamnite klopi, ne govori pa tako izrecno o gospodarskih pomenkih in še manj, da bi bile lipe slovenske.³⁵⁴

Na Gorenjskem, zlasti v blejskem gospodstvu, so bili župani vsaj deloma predstojniki sosesk ene ali več vasi in njihovi predstavniki. Posamezni podatki iz 17. stol. kažejo, da je imela soseska pri njihovem imenovanju vsaj nekaj besede. V loškem gospodstvu so bili župani imenovani do preklica, vsaj ob delnem upoštevanju želja prebivalcev župe. Pri izbiri so upoštevali socialno uglednejši položaj, bivališče na prometnem kraju (krčmarji!) in tudi izobraženost posameznika. Včasih so župana neke župe izbrali izmed prebivalcev kake druge župe.

6. Štajerska

V štajerskih Pekrah so bili vaščani podložni različnim gospodstvom, vasi pa je vendarle načeloval skupen župan (DORFSUPAN, GEMEINSUPAN, DORFAMTMANN). Ta pa očitno ni bil odvisen od deželskega sodišča. Do 1734 so ga vaščani volili. Ker je to glede na njihovo različno pripadnost gospodstvom povzročalo prepire, so se gospodstva sporazumela, naj se županska funkcija vrsti po

³⁵⁴ A. Hauffen, *Die deutsche Sprachinsel Gottschee*, Graz 1895, str. 61; Gruden, *Slovenski župani v preteklosti*, Ljubljana 1916, 42–44.

turnusu med vsemi moškimi gospodarji; izvzet je bil viničar, češ da dela za plačilo in ni lastnik. Kako naj se sicer upravlja soseska, so gospostva že prej določila v posebnem občinskem redu (GEMAINDEARTICEL). V deželskem sodišču Fala so župani (AMBT-ali SUPLEUT) morali prijemati in izročati malefične osebe »vsak na svojem območju« (1638) in na podobne funkcije je moč sklepati tudi pri županu v uradu Škofja vas (1570).³⁵⁵

V danes avstrijskih vaseh južnovzhodne Štajerske, kjer gre v glavnem za naselitev v sklenjenih naseljih, so se še v času po germanizaciji pojavljali v nekaterih vaseh župani, v drugih rihtarji, pri čemer je geografska ločnica precej ostra in kaže na različno starost kolonizacije. V nekih županskih vaseh so se v zvezi s sodstvom nadrejenih organov ohranili obredi, ki nekoliko spominjajo na ustoličevanje karantanskih knezov in ki jih je morda mogoče tolmačiti kot prvotno priznanje ali recepcijo starejšega domačega prava. Županske in rihtarske vasi se med seboj razločujejo med drugim tudi po obliki hiš; pri prvih je na cesto obrnjen zatrep, pri drugih je sleme vzporedno s cesto. Poleg tega so županske vasi imele stalno sodno ali župansko hišo, ki je rihtarske vasi niso imele.³⁵⁶

7. Koroška

Tudi na Koroškem je bila vas vsaj ponekod močna gospodarska skupnost, povezana zlasti po skupni paši na gmajni in na prahi, pa tudi po drugih skupnih interesih. Beseda skupnost (GEMEIN) in soseska (NACHBARSCHAFT) imata tu podoben pomen. Posebno nazorna in nadrobna so bila pravila, ki so urejala skupno pašo vasi na območju deželskega sodišča Čače (2. polovica 16. stol.). Zadevala so m.dr. ograjevanje, pašo, pota, trebljenje gmajne, omejitve števila živine, ki jo je smel posamezni gospodar pasti na gmajni ali planini ipd. V tem sodišču je bilo treba ob večah med drugim vprašati župana (SUPPAN), ali so mu bili sosede pokorni. Če je prišlo v krčmi do nemira, je moral nastopiti prisežnik ali župan tiste vasi, ki je za ta namen sklical

³⁵⁵ Weist. 6: 402, 426–450.

³⁵⁶ S. Walter, Suppan (kot v op. 9)

vse sosede itd. V gospostvu Podklošter (Straßfried – Arnoldstein) je bilo v 17. in 18. stot. posebej predpisano, da mora vsaka vas imeti svojega govejega in svinjskega pastirja in vzdrževati skupnega bika. Pašni red in siceršnja pravila za uporabo gmajn so bili do natančnosti predpisani. V splošnem je videti, da so se nekatera deželskosodna gospostva na Koroškem bolj nadrobno vtikala v vaške gospodarske zadeve, zlasti pa v skupno pašo, kot gospostva na Kranjskem in Primorskem. Kot je bilo že omenjeno, se vaški predstojnik na Koroškem redkeje imenuje župan kot drugod, poznali pa so ta naziv ne le v sodišču Čače, temveč v 16. stoletju tudi v Črnem gradu pri Velikovcu in v Kotljah.³⁵⁷

³⁵⁷ Weist. 6, 233, 260.

V. Pregled delovanja starejših vaških skupnosti

Najpomembnejša in najbolj splošna naloga vaške avtonomije so bila še naprej upravljanje gmajne, vzdrževanje potov in napajališč oziroma studencev kot tudi vodstvo natriletnega kolobarjenja. K upravljanju gmajne (gl. sp. pogl. § 7) sta štela ureditev paše sploh, tudi na prahi, postavljanje pastirjev itd. Da bi bili sprejeti sklepi dovolj učinkoviti, je soseska gotovo imela možnost izrekati manjše globe. Bila pa je lahko tudi sama subjekt kolektivne odgovornosti.

Polnopravno članstvo v vaški skupnosti je bilo omejeno na moške kmečke gospodarje. Gospodarstva v ženskih rokah so bila sicer udeležena pri skupnih stroških in pri donosih skupnega sveta, njihova lastnica pa o tem večinoma ni soodločala. Kajzarji praviloma niso imeli nikake besede, še manj gostači. Tudi njihove pravice pri uživanju skupnega sveta so bile nedvomno omejene, če so jih sploh imeli.

Vaški župan, ki nastopa tudi pod drugimi imeni, npr. DEKAN, GASTALD, AMTMANN, je v začetku novega veka odložil precej svojih nekdanjih lastnosti. Kot predstojnik vasi je bil praviloma podrejen deželskemu sodišču, razen tam, kjer deželsko sodišče ni imelo oblasti nad vaško gmajno. Vaščani so ga praviloma volili ali vsaj predlagali vsako leto, zadnjo besedo pa je povsod imelo gospodstvo. Volili, predlagali ali imenovali so ga iz vrst gospodarjev, ki so imeli kmetijo na ozemlju soseske ali vsaj istega deželskega sodišča, ni pa moral biti nujno tudi podložnik sodnega gospoda. Njegov položaj je bil podoben položaju predstojnikov drugih avtonomnih skupnosti v tej dobi. Bil je obenem predstavnik deželskosodnega gospodstva proti vaški skupnosti, predstojnik te skupnosti v notranjih zadevah in pred-

stavnik te skupnosti navzven, to je nasproti drugim vaškim skupnostim, nasproti gospostvu in nasproti višjim oblastem.

Kot predstavnik deželskosodnega gospostva je sporočal njegove ukaze, moral pogostiti njegove uradnike, opravljati razne policijske in druge izvršilne funkcije (tudi v zvezi s kazenskim sodstvom), pobirati dajatve za tisto gospostvo in sploh skrbeti za njegove interese. Koliko so take obveznosti veljale tudi nasproti drugim gospostvom, ki so imela svoje podložnike v vasi, pa ne lastnega župana, je nejasno in najbrž ni bilo povsod enako urejeno.

Kot predstojnik vaše skupnosti je moral župan skrbeti za notranji red v vasi, upravljati skupne zadeve in izvajati zadevne sklepe soseske. Ponekod je skušal poravnati spore in se je zato označeval tudi kot spravkar.

Kot predstavnik vaše skupnosti navzven je moral zastopati njene interese pred gospostvom in sodelovati z drugimi župani v zadevah, ki so bile v skupni pristojnosti (npr. ponekod deželsko sodstvo, seveda pod gospodovim predsedstvom). Večkrat so župani zastopali tudi pritožbe svojih sosesk ali celih sodnih območij pred višjimi oblastmi, ne vedno v zadovoljstvo gospostev in deželnih organov. Nagrajevanje županov je imelo najrazličnejše oblike.

Od pravih vaških zadev je treba v splošnem razločevati upravljanje podružnične cerkve in njenega premoženja. Tudi če je o takih zadevah sklepala soseska, je bila glede njih načeloma vezana na privolitev cerkvenih organov. Posebno o upravljanju podružnične cerkve pa je praktično vendarle razpravljala ista skupnost kot o skupnih vaških zadevah. Če se svetno gospostvo za take zadeve ni posebno zanimalo, so se te začele povezovati s cerkvenimi, vaše soseske pa stapljati s podružničnimi. Do takega povezovanja in stapljanja je vsekakor ponekod prišlo pred reformo farne organizacije v času Jožefa II., morda celo že v 17. stol. Tako si moremo razlagati dejstvo, da so v 19. in 20. stoletju oblike upravljanja cerkvenega premoženja (npr. cerkvena ključarja) ponekod prešle tudi na upravljanje soseske.

VI. Absolutizem, župani in rihtarji

K pravkar omenjeni povezavi sosesk s podružničnimi cerkvami je morda tudi pripomoglo dejstvo, da je v 18. stoletju začela v krajevno (samo)upravo posegati tudi državna oblast, vendar ne toliko glede dotedanjih vaških zadev, temveč v novi smeri, ki je vedla do nastajanja upravnih občin.

Bilo je deloma povezano s tem, da so državni organi brez zavestne navezave na tradicionalne župane postavljali vaške starešine. Tako naj bi postavljeni vaški rihtarji (DORFRICHTER) na Koroškem kot pomočniki oblasti sodelovali pri odpravljanju ostankov protestantizma (1752). Ti prvi rihtarji pa so bili omejeni le na nekatera območja.

Upravne občine so se razvile iz majhnih ozemeljskih enot (več zaselkov, naselje, mestna četrt), ki so jih določili ob reformah vojaškega sistema za štetje prebivalstva (konskripcijo). Ozemlja predjožefinskih far (oz. na Koroškem deželjskih sodišč) so okr. 1770 razdelili v konskripcijske (popisne) občine. Ker so za popis (štetje) prebivalstva v vsaki enoti posebej oštevilčili (numerirali) hiše, so jim rekli tudi oštevilčevalni oddelki, v slovenski literaturi bolj znani kot števni oddelki. Ti oddelki so praviloma veljali za kraj (včasih tudi selišče). Kakšno je bilo razmerje med staro krajevno skupnostjo (sosesko) in razvijajočo se upravno enoto glede obsega? Soseske so bile v glavnem podobne števni oddelkom. V začetku razlika ni bila velika, nova enota je obsegala komaj po nekaj krajev ali pa se je ujemala s sosesko. Iz oddelkov so – s tem da so jih precej zložili – ustvarili pod Jožefom II. davčne občine, po katerih so sestavljali kataster, zato tudi katastrske občine. Posamezne naselbinske enote so tako dobile trdnejše oblike, nekatere pa so s tem šele povezali.

Na Štajerskem od 1777, drugod od naslednjih let naprej so takim občinam načelovali postavljeni ali (pozneje praviloma) voljeni rihtarji (DORFRICHTER, GEMEINDERICHTER). Naziv rihtar nima zveze s sodstvom in ga ne kaže sloveniti s sodnikom. Pri prevajanju zadevnih predpisov so včasih rekli rihtarju tudi župan, ponekod pa so obe funkciji razločevali. Posebno od 1785 naj bi rihtarji pomagali državnim organom pri stikih s terenom, zlasti pri napravi katastra.

Prav po svoji službi državi se jožefinski rihtarji razločujejo od starih županov in rihtarjev. Ker pa so se njihova območja največkrat praktično ujemala s staro sosesko, se je nova državna uprava sosesk morala nujno mešati s staro avtonomno. Vendar rihtarji starih županov niso na splošno spodrinili. V Vnanjih goricah so 1793 vaščani odvzeli svojemu vaškemu županu del gmajne, ki ga je užival za nagrado, češ da župan bolj koristi gospodvom kot njim samim. Spor so gospodva rešila tako, da naj bi soseska volila tri kandidate, izmed katerih naj bi tri gospodva izbrala in postavila župana. Naloge župana (pota, jarki, red in mir, požarna varnost) in njegov delež na gmajni kažejo še na stari tip soseskega župana, le da so tu zemljiška gospodva – podobno kot prej v Pekrah – imela odločujoči vpliv namesto deželjskega sodišča.³⁵⁸

V francoskih Ilirskih provincah so bile 1811 uvedene precej večje občine – komunalna okrožja (ARRONDISSEMENTS COMMUNAU), skratka komuni, kot enote državne, zlasti davčne uprave. Avstrija je organizirala ozemlja, podobna francoskim komunom, kot glavne občine pod višjimi rihtarji (OBERRICHTER, v slovenski literaturi župani ali nadžupani), tem pa so bili podrejeni rihtarji (podžupani ali župani) za eno ali več podobčin (prvotnih konskripcijskih občin).

Glavni tip vaške samouprave je kljub vsemu tudi v stoletju pred marčno revolucijo ostala soseska ene ali več vasi pod županom kot soseskinim poglavarjem, le da je vezava župana

³⁵⁸ M. Wutte, Die Bildung der Gemeinden in Kärnten, v: Car., 113 (1923), str. 8–37; isti, Die Einführung des Dorfrichteramtes in Kärnten, v: Car., 114 (1924), 31–32; J. Polec, Kraljestvo Ilirija, Ljubljana 1925, 158–165; R. Andrejka, Župani Selške doline v letih 1500–1800, v: GMS, 14 (1933), str. 95–102; J. Žontar ml., Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stol. do l. 1848 (disert.), Ljubljana 1976, zlasti str. 160–165, 191, 233, 259–262, 297–301.

na organe teritorialnega sodstva polagoma odpadla. Izjemoma je bil župan podrejen več zemljiškim gospodom kot njihov skupni vaški organ. Kako je vaška soseska praktično delovala, pa nam bolj ko pisani viri pojasnjujejo njeni ostanki v času po marčni revoluciji, ki dovoljujejo retrogradne sklepe vsaj o tekočih zadevah in načinu, kako so jih obravnavali.

VII. Ogrska

Na ogrskem ozemlju je bila avtonomija sosesk v 16. stol, in v začetku 17. stol. priznana od oblasti, pozneje pa je prišla v krizo. Razmeroma dobro se je ohranila na občasno turškem ozemlju, kjer država ni vanjo dregala, če so bili davki v redu plačani. Vaški rihtar je bil ponekod bolj organ avtonomije, drugod bolj organ gospostva; ker so se kmetje te funkcije otepali, je krožila od hiše do hiše. Po določilih iz 1767 naj bi bil rihtar voljen na predlog gospostva; pri volitvah so volilci (v glavnem le moški gospodarji) kričali imena kandidatov; le če je bil izid nejasen, so šteli glasove. Tedaj je bila funkcija zopet bolj privlačna, čeprav je bil rihtar (tudi *ISPAN* – župan) za gospostvo le od vasi plačan uradnik, ki je tvegala, da bo tepen, če z njim oblast ni bila zadovoljna. Soseske, toda najbrž le večje, so imele tudi kolektivne organe. Avtonomije so lahko sprejemale neka pravila, urejale poljsko skupnost, upravljale lokalno cerkveno premoženje, skrbale za red in mir, izvajale nabore, postavljale priprego in baje razdeljevale davčne obveze.³⁵⁹

³⁵⁹ L. Révész, *Der osteuropäische Bauer*, Bern 1964, 46–95.

VIII. Soseske v dobi upravnih občin³⁶⁰

1. Nastanek upravnih občin

Navedene prehodne oblike oz. predniki občin niso imeli lastnih avtonomnih pristojnosti ali pa jih je (kot pri soseskah) državna birokracija spregledala. Tako je pojem upravnih občin nastal šele po marčni revoluciji, ko je njihovo uvedbo pripravil notranji minister grof Franc Stadion, ki se je skliceval tudi na svoje pozitivne izkušnje na Primorskem.

17. 3. 1849 je bil potrjen Provizorični zakon o občinah, ki mu je bilo vodilo »Svobodna občina je temelj svobodne države«. Poznal je krajevne, okrajne in okrožne občine. Prve naj bi se po možnosti ujemale s katastrskimi občinami. Čeprav so pri določanju obsega krajevnih občin kljub temu pogosto združevali po več katastrskih občin, so bile občine zelo majhna ozemlja, katerih samostojna dejavnost se je tedaj in tudi pozneje gibala v precej ozkih mejah. Odslej naprej je bila občina ustavnopravno priznana institucija javne uprave in jo obravnavamo v okviru standardne pravne zgodovine.

Uvedba občin ni potekala brez težav. Med drugim so jo ovirali birokrati, ki so v svojih mnenjih precej soglasno trdili, da ljudje zanje niso zreli. Že to, kar je zgoraj navedeno o razvoju krajevne samouprave, govori proti tem mnenjem. Proti njim je energično nastopil notranji minister Franc grof Stadion. Kot cesarski namestnik v Trstu je bil pred štirimi leti na svojo pest in brez odobritve od zgoraj na Primorskem izvedel uspel poskus moderne občinske ureditve z voljenimi predstavniki. Tako je v maju 1849 pisal ljubljanskemu guberniju, »da more na pod-

³⁶⁰ Die Gemeindeordnungen und Gemeindewahlordnungen..., Wien (Manz) 1907¹⁰, zlasti str. 19–24, 33–35, 43, 52, 435–436; J. Polec, »Župan« in »občina« v novejšem slovenskem izrazoslovju, v: ZČ 5 (1951), 222–234; isti, Uvedba občin na Kranjskem 1849/50, v: ZČ 6–7 (1952–53), 686–728.

lagi izkušenj, ki si jih je pridobil pred nekaj leti na Primorskem in obvestil, ki jih je prejel iz drugih, po večjem delu slovanskih pokrajin izreči prepričanje, da bodo vse težkoče premagane in se bo zakon uveljavil... Trditve, da je ljudstvo surovo, nezaupno napram novotarjam, so se pokazale, splošno postavljene, kot fraze. Izkušnja uči, da so to redoma gesla udobne povprečnosti, ki skuša s tem olepšati svojo majhno lastno sposobnost.« Izpuščamo nadaljnja zanimiva Stadionova izvajanja, med drugim v prid majhnim občinam, saj tukaj zadošča ugotovitev, da je imel pozitivne izkušnje s sposobnostmi preprostih ljudi za urejanje krajevnih zadev.³⁶¹ Nekaj težav je bilo tudi na terenu, toda nazadnje je uvedba občin uspela.

S tem pa soseske še ni bilo konec. Zakonodaja o občinah je za različne dežele različno urejala notranjo strukturo občin glede na njihove sestavne dele. Posebno v slovenskih deželah, kjer so bili kraji razmeroma majhni, je bilo treba puščati neke možnosti tudi krajevnim skupnostim znotraj občin. Pri tem je zakonodaja imela pred očmi predvsem upravljanje premoženja vaške skupnosti, ki je v resnici predstavljalo glavni del te dejavnosti. Zato obravnavamo to plat soseskeinega delovanja v posebnem poglavju (Skupni svet naselij).

V praksi pa ni šlo izključno za upravljanje skupnega sveta, temveč tudi za urejanje drugih skupnih zadev naselja. Spoznavanje ustrezne ureditve ni potrebno le zato, ker gre za razmeroma pozne pojave običajnega prava, temveč ker pomaga tudi pri tem, da si ustvarimo konkretnjšo podobo o soseskah sploh in s tem olajšamo razumevanje te institucije v starejših dobah, ko imamo o njih še razmeroma skromne vire. Pričakujemo lahko, da so se od prej ohranile in naprej razvile različne organizacijske oblike glede sestajanja, volitev itd. Raziskave vaške skupnosti morajo sicer temeljiti predvsem na ugotavljanju konkretnih oblik vaške samouprave v različnih dobah. Vendar si moremo najbolj izčrpno podobo obetati za tisti čas, ko so že delovale upravne občine. Združevanje podatkov iz arhivskih virov s podatki, ki so se ohranili na terenu v izročilu, je nujen pogoj za napredek raziskav o slovenski krajevni samoupravi in v naslednjem se bo poka-

³⁶¹ J. Polec, Uvedba (kot v prejšnji op.) 688 in 705–706.

zalo, da so na terenu zbrani podatki prav posebno neposredni in nazorni.³⁶²

Ker sta bili praksa in zakonodaja po deželah in regijah različni, kažejo doslej znani podatki o soseski precej pisano podobo.

2. Kobariški kot

Carlo Podrecca poroča, da se je župan v Čenebli (Kobariški kot) še v 19. stol. »vrstil po hišah«. Skliceval je po potrebi sosednjo pred cerkvijo pod dvema lipama, če pa naj bi bil sestanek skriven, pri studencu zunaj vasi. Razpravljali so npr. o popravljanju potov, o času trgatve, o postavitvi mežnarja ipd.³⁶³ Po terenskih podatkih iz srede našega stoletja so se okrog Kobarida in Breginja vaščani v zvezi z upravljanjem svojega dela javnega sveta (potov) in občinskega sveta (zlasti gmajne) zbirali na »sosenje«, ki so se ponekod ohranile še po drugi svetovni vojni. Nazadnje so se zbirali običajno v kaki večji zasebni hiši, medlo pa je v Robediščih ohranjen tudi spomin na zbiranje »sosenj« pod lipo. Pravico do udeležbe pri sosenji so imeli predvsem vsi gospodarji. Ženska, ki je upravljala gospodarstvo sama v svojem imenu ali kot zastopnica moža, je imela prav tako pravico do udeležbe.

Kakor so bile funkcije upravne občine same deljene na politično-upravne funkcije občine in na upravljanje skupnega premoženja, tako so bile dvojne tudi funkcije nekaterih občinskih organov, kot npr. vardjana, ki je bil nekak občinski sluga.

³⁶² Terenske podatke o krajevni samoupravi na Primorskem je v okviru svojih terenskih ekip že ponovno zbiral Slovenski etnografski muzej, vendar gradivo še ni obdelano v obliki, dostopni za širšo uporabo. Posebno pozornost pa je prav krajevni samoupravi posvetila posebna terenska raziskava, ki sem jo s sodelovanjem Marije Makarovič in Jerneja Sušteršiča v aprilu 1953 izvedel na tistem delu nekdanjega socerbskega deželskosodnega ozemlja, ki je bil dostopen z jugoslovanske plati. Izsledki so v tej knjigi upoštevana zlasti pri opisu soseskine samouprave v vasi Črnotiče.

³⁶³ C. Podrecca, *Slavia Italiana*, Cividale 1884 (ponatis Trst 1977); isti, *Slavia Italiana*, Istituti amministrativi e giudiziari, Cividale 1887, tu zlasti str. 198–208.

3. Ob Tržaškem bregu

Tudi v slovenskih predelih Istre so se soseske ohranile še v 20. stol. Nekoliko izčrpnjeje bomo prikazali primer ene vasi, za katero je sestav virov razmeroma ugoden in ki predstavlja stanje proti koncu 19. stoletju in v začetku 20. stoletja. Vsaj ta primer naj postavimo najprej v njegovo ožje okolje. Vas Črnotiče leži na prehodu med Krasom in Tržaškim Bregom na nekaki veliki naravni terasi. V slovenskem merilu so bile Črnotiče precej velika vas: leta 1627 so šteje 15 gospodarstev, leta 1667 so ugotovili v vasi šest hub (3 škofovске in 3 v lasti Fr. Bonoma), ki pa so bile očitno razdeljene na več kmetij, leta 1900 je bilo 53 hiš z 278 prebivalci.³⁶⁴ Vas je izšla iz slovenske kolonizacije. Konec 15. stoletja je bila podrejena deželskemu sodišču Mokó, od začetka 16. stoletja naprej do konca 18. stoletja pa njegovemu nasledniku – deželskemu sodišču Socerb.³⁶⁵ V dobi upravnih občin Črnotiče niso bile samostojna občina, temveč so bile do konca 19. stoletja podrejene občini Dolina, nato pa občini Ocizla-Klanec in slednjič do konca italijanske uprave občini Hrpelje-Kozina.³⁶⁶

Združitev dveh srečnih okoliščin nam omogoča, da si moremo prav za to vas ustvariti posebno nazorno podobo krajevne samouprave: prva je bila ohranitev nekaterih – večinoma po slovensko pisanih – fragmentov iz nekdanjega arhiva vaške skupnosti: »Komunski prihodki« in »Komunski stroški od leta 1883« ter še nekaj računskih zapiskov iz nadaljnjih let do 1898, med katerimi je bil še ta ali oni prejeti uradni dopis.³⁶⁷ Druga okoliščina je bila, da se je v vasi našel dober komentator³⁶⁸ teh

³⁶⁴ Za l. 1627 Vilfan, Podobe 86; za l. 1667 spis z dne 12. 9. 1667 v Arhivu Slovenije, Stanovskem arhivu, fasc. 525 d; za l. 1900 Leksikon občin za avstrijsko-ilirsko Primorje, Dunaj 1906, 56–57.

³⁶⁵ Prim. zlasti H. Pirchegger, Überblick über die territoriale Entwicklung Istriens, v: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I. Abt. IV. Teil, Wien 1929, str. 507–508.

³⁶⁶ Prim. zlasti Vollständiges Ortschaften-Verzeichnis, Wien 1892, Leksikon občin (citiran v prejšnji op.); L. Čermelj, Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadrška pokrajina, Beograd 1945, 29.

³⁶⁷ V hiši pri Brbétovih (tedaj hišna štev. 29, lastnik Ivan Metlika).

³⁶⁸ Čevljar Franc Božič, rojen 1889 (p.d. pri Kjúpčevih, ob času zapisa 1953 stanoval v Črnotičah 37).

zapisov, brez katerega bi zlasti pri prebiranju prevladujočih slovenskih besedil ostalo marsikaj nerazumljivega, deloma zaradi lapidarnega besedila posameznih postavk, deloma zaradi številnih lokalizmov. Ob prebiranju posameznih postavk je pogovor nanesel tudi na druga vprašanja v zvezi s komunskim življenjem.

Komun je vodil svoje lastne račune. Med dohodki so bili zlasti komunski davek, globe, odkupnine od robote, zakupnina za čeber ipd. Med stroški se navajajo nagrade za opravljanje – sicer častnih – funkcij, dnevnice in potnine, nemalokrat pa tudi zneski, ki so bili plačani za sestanke komuna ob raznih priložnostih. Podobno kot nekdanj pojezde ali podobni zbori so bili tudi taki komunski sestanki nekake družabne prireditve, če ne celo lokalne veselice.³⁶⁹ Konkretnjše predstave naj nam omogoči nekaj citatov iz računske knjige z ustrezno obrazložitvijo.

Pomembnejše skupne zadeve so reševali vsi moški gospodarji kot komun ali srenja. Sestavljali so jo vsi moški gospodarji v vasi; če je na kmetiji gospodarila ženska, je bila tudi članica komuna, toda brez volilne pravice. Vodilni organi – poglavarji so biti voljeni vsako leto, vendar je pri tem terno predlog prejšnjega župana, ki je smel imenovati tri kandidate, predstavljal precejšnjo omejitev. Poleg župana in dveh požupov kot poglavarjev v ožjem pomenu besede sta štela dva voljena poljska čuvaja – vardjana k poglavarjem v širšem pomenu besede. Vaškega župana so volili člani komuna. Ob koncu leta je stari župan ali eden izmed drugih poglavarjev sklical komun: vsi moški gospodarji so se sestali v županovi hiši, pozneje nekaj časa v komunski hiši (ki je bila prej učiteljevo stanovanje). Stari župan je predložil račune, nato pa so sestavili volilno komisijo, v kateri sta bila dva člana in zapisnikar. Dotedanji župan je moral predložiti tri kandidate za novega župana; volili so po zaporedju hišnih števil in sicer na besedo (ustno), pri tem pa je volilna komisija zasenjala glasove na papir. Tisti izmed predlaganih, ki je dobil največ glasov, je postal župan, druga dva pa podžupana ali pohlavarja. Račun za leto 1883 so predložile tri osebe – očitno župan in oba podžupa. Funkcije župana in

³⁶⁹ S. Vilfan, Komun 155–172.

podžupov so bile častne, lahko pa jim je komun priznal kako priznavalnino za trud, nagrado (spoznanje), o čemer priča računska postavka: »eno spoznanje županom« (1898). Vaški župan ali eden izmed obeh podžupov je zastopal komun pred občino in državno upravo in je moral po opravkih komuna večkrat hoditi na razne urade. Komun mu je tedaj povrnil potne stroške. Na to se nanašajo računske postavke kot: »Rata o Koper za špedali franki« (1883), kar pomeni morda pot v Koper za plačilo davkov za komunsko zemljišče, nadalje »Žernada v Dolino« (1883), kar pomeni dnevnico za pot na občinski urad, ki je imel sedež v Dolini, ali npr. še »Žernada v Dolino za mertvačiga prehledalca« (1883) – dnevnic za pot, ko je bilo treba iz Doline poklicati mrliškega oglednika. Med računi se navaja postavka: »Za zlog od srenskih poglavarjev« (1898). Beseda srenja pomeni isto kot komun, se pa na Primorskem redkeje uporablja. Ali so jo na tem mestu uporabili pod vplivom uradne slovenščine? Zlog je zbiranje (zláganje) prispevkov ali tisto, kar se je zložilo. Za kakšen namen so v tem primeru in sploh tedaj, ko se omenja zlog (»Od zloga za davke od čuvaja«, 1897) zlagali denar, ni popolnoma jasno.

Nekatere nadaljnje srenjske funkcije so se vrstile po turnusu (vaška vardjana za raznašanje obvestil ipd.), ali so jih opravljale osebe v delovnem razmerju (črednik, mežnar), ali pa so jih oddajali v zakup (zakupnik soseskega čebra: merčin; zakupnik skupne stiskalnice grozdja).

Nekaj več o vardjanih: Med dohodki za leto 1883 se pojavlja tudi postavka »Kar so sterjali vardjani povasi vsega vkup«. Vardjani tudi (h)vardjani (od ital. *guardiano* – čuvaj) so bili nekaki izvršilni organi. Ločili so jih na vaške in poljske. Tako se med komunskimi stroški omenja izplačilo »Poljskim čuvajem eno spoznanje« (1898). Poljske vardjane, katerih število ni bilo vedno in povsod enako, je volil komun in so bili nekaki komunski uslužbenci. Vaška vardjana pa nista bila voljena, temveč so se gospodarji v vasi vrstili v tej funkciji po hišnih številkah, so šli »po numarah«, pri čemer so preskočili hiše, v katerih ni bilo moškega gospodarja. Vsako leto sta prišli na vrsto po dve hišni številki. Okrog leta 1900 sta vaška vardjana še imela vsak svojo palico, na kateri so bile z rimskimi znamenji zarežane hišne številke, pri tem pa je bilo tudi zaznamovano, koliko je posamezni

gospodar imel debele živine, koliko ovac in koliko je bil dolžan za komunski davek³⁷⁰. (Prim. § 4/VII 4). Vaška vardjana sta torej med drugim tudi vodila razvid nad komunskim davkom, ki sta ga pobirala od hiše do hiše, bila pa sta sploh nekakšna sla, ker sta bila postavljena tudi »Za it javit po vasi« za sestanek. V novejšem času jima je sploh ostala le še naloga sklicevanja sestankov, npr. za razgovor o tem, kako bodo popravili poti. Zato je funkcija vardjanov sploh odmrta in če je bilo treba sporočiti po vasi kako obvestilo (it okúl), so se lahko zvrstili po hišnih številkah tudi ženske in otroci.

Nadaljnjo komunsko funkcijo spoznamo ob računski postavki »Likof od črednika« (1883). Črednik je bil pastir, ki je za vso vas pasel debelo živino na vaški gmajni. Redkokdaj je bil iz samih Črnotič, praviloma so za črednike jemali farešte Štujce iz Črnega kala, iz Istre ali iz Brkinov. Ko so okrog Jurjevega postavljali črednika, je prišel cel komun skupaj in so ga zlihali pred celim komunom. Pri hlihengi so se domenili, kolikšno plačilo bo dobil, nakar so pili likof. Povračilo za delo so določili v množinah koruze, ki so jo merili na mer(i)ce in polnike (1 polnik = 5 meric). Na vsako glavo živine je črednik navadno dobival po eno merico. S takó zasluženó koruzo se je preživiljal čez zimo. Med sámo pašno dobo, ko je bil zaposlen v vasi, pa je dobival hrano po hišnih številkah. Medtem ko je črednika udinjal župan vpríčo komuna, ovčarji niso bili v komunski službi.

Pač pa so na podoben način kot črednika postavljali tudi mežnarja, ki so ga glihali o pustu. Bodisi da so potrdili starega, bodisi da so izbrali novega – v vsakem primeru je moral dati komunú čeber (56 litrov) vina, ki so ga skupaj zapili na pustni ponedeljek. Mežnar je dobil od vsake hišne številke po en polnik koruze na leto.

³⁷⁰ Upravna občina je kajpada za evidenco o obvezah občanov (»občínárjev«) in o njihovem izpolnjevanju uporabljala sodobnejša sredstva. Tako je občina Ocizla-Klanec uporabljala v slovenščini tiskane obrazce z naslovom: »Knjižica dolga in splačevanja občinskih pristojbin od občinarja... iz ...«. Glavne postavke po tej knjižici so bile: dolg od prejšnjih let, obresti 5%, taksa živine, taksa drvišča, zakup travnika, zakup pašnika, duhovni pober vina, duhovni pober žita, občinski pastir I, občinski pastir II. – V rubrikah so torej predvideli precej dohodkov, ki jih v resnici ni pobirala sáma občina, temveč župnik (pober = bira) ali vaška skupnost.

Nadaljnje komunske službe so dajali v zakup.

Glavno komunsko premoženje je bila gmajna. Veljala so običajnoppravna pravila o pravicah do nje (jusih) in o sprejemanju novih upravičencev. Nekatera dela na gmajni so upravljali skupaj in so odmerjene deleže pridelka žrebali. (Več o ureditvi paše na gmajni gl. § 7/VIII). Gmajna kot gospodarska podlaga in povezovalna sila komuna je bila posebno pomembna kot skupen pašnik. Za debelo živino je bila skupna paša organizirana enotno za vso vas; za pašo drobnice so zaradi posebnosti pri pridelavi ovčjega sira sestavljali več ločenih skupin. Za obe vrsti paše so veljale ustaljene organizacijske oblike in pravila o dolžnostih in pravicah posameznega udeleženca (gl. 7/VIII).

Dejavnost komuna pa se ni izčrpavala z upravljanjem gmajne. Komuni so imeli tudi druge nepremičnine in izpolnjevali so še druge naloge, ki so nekaki zametki komunalnih dejavnosti. Zlasti so sklicevali komun za popravljanje potov in čiščenje kalov ali vodnjakov. Kdor iz kakršnega koli vzroka ni mogel opraviti zahtevane robote, se je moral od nje odkupiti in tako je v komunski računski knjigi zapisan dohodek »Od Rihterce... na račun robote« (1898).

Skrbeli so za vrsto drugih skupnih zadev, npr. za spravljanje odpadnih gradbenih kamnov. Kdor je prezidaval hišo ali rušil kako stavbo, je moral kamenje zvoziti na mesto, ki je bilo določeno za ta namen, tako da se je tam nabiral kup – grublja ali hrubla. Kdor je zidal, je to kamenje lahko uporabljal, toda komunu je za to moral nekaj plačati. Grubla je bila hkrati odlagališče in hkrati vir dohodka.

V podkrepitev svojih pravic je komun izrekal in pobiral globe (čuze). Nalagali so jih za manjše prekrške, npr. če so zalotili živino v škodi ali če je vardjan zalotil nekoga, ki si je utrgal grozd v tujem vinogradu. Čuze je praviloma naložil sam čuvaj, včasih pa jih je odmerjal župan. Denar se je stekal med komunske dohodke, oškodovanec pa ni dobil ničesar. Zanimivo pa je, da so računsko postavko glob, ki bi morale predstavljati dohodek, vpisali med stroške. Kako naj to razumemo? Očitno je bilo pobiranje čuz priložnost, ob kateri so se vsi vaščani sestali in zbrani denar – ali še kaj več – zapili. V zapisanem primeru so najbrž popili več, kot so nabrali »čuz«. Kako je to potekalo, nam morda pojasni fantovski običaj iz iste vasi, o katerem bo

govor v ustrezni zvezi. Po izročilu so nekdanj imeli v vasi še večjo kaznovalno oblast. Pri cerkvi so imeli klado. Če je npr. kdo zagrešil tatvino, so ga dali v klado ali z drugimi besedami: so ga založili v grede.

Prisilno sredstvo komuna je bil tudi »penj«. Tako so med svojimi stroški zapisali tudi postavko »Zamuda pri penju« (1897). Beseda penj prihaja od lat. *PIGNUS* oz. ital. *PEGNO* in pomeni pravzaprav ročno zastavo, v tej zvezi pa rubež. Penj v smislu rubeži je prihajal v poštev tedaj, če je nekdo povzročil poljsko škodo ali škodo na pridelkih. Tako je npr. komun določal, kdaj bo trgatev. Če je kdo trgal grozdje prej, so ga penjirali: vzeli so mu npr. kotel za kuhanje polente ali kolo (kula) ali zavorno verigo, s katero so privezovali špriklo kolesa na voz, da se kolo ni moglo obračati (závor). Rubil (penjiral) je vaški vardjan po županovem ukazu.

Nekaj nadaljnjih funkcij komuna naj navedemo kar ob nekaterih računskih postavkah: V vasi so nekdanj imeli »komunski čeber« (1883), ki so ga uporabljali pri prodajo vina iz vasi. Bil je – baje od finance³⁷¹ – pregledan, t. j. cimentiran. Čeber je imel 56 litrov, znotraj pa so bile zaznamovane tudi manjše mere. Ta čeber je komun dajal na dražbo. Kdor ga je na dražbi dobil, je moral plačati znesek, ki ga je na dražbi ponudil, zato pa je do prihodnje dražbe dobil čeber in je postal merčín. Le on je imel pravico meriti vino, ki ga je kdo v vasi prodal, kupcem vina pa je smel za uporabo čebra in za svoje delo zaračunati vnaprej določeno plačilo. Tako se je v primorski vasi ohranila še do konca prejšnjega stoletja pravna ustanova, ki so jo nekdanj poznale mestne samouprave.³⁷²

Podobno je komun imel tudi stisk (stiskalnico za grozdje), ki ga je prav tako dajal na dražbo.

³⁷¹ Verjetno je šlo za merosodni urad; morda pa so finančni organi imeli po tej poti tudi kako evidenco za pobiranje kakega posrednega davka, kar pa bi bilo danes že težko preveriti.

³⁷² Beseda merčín je stara in v raznih variantah skoraj splošno slovenska. V Ljubljani se uporablja beseda merčun že v 16. stoletju. O tem S. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem..., v: Zgodovinski časopis 8 (1954), 38. Tem bolj zanimivo je ugotoviti podobno besedo v ustnem izročilu na podeželju blizu Trsta.

Za požarno varnost so skrbeli tako, da so soseski organi hodili na pregled »po sajah«. Vaški poglavarji so hodili od hiše do hiše pregledovat dimnike, ali so ometeni. Tedaj so imeli še povsod ognjišča, mnoge strehe pa so bile slamnate.

Na videz zagonetna postavka v računski knjigi »Ki smo termene sadili« (1883) pomeni: ko smo mejnike (konfine) postavljali. V tem primeru ne vemo, ali je šlo za mejnike ob gmajni ali za razmejitve med zasebnimi zemljišči, pri kateri je sodeloval komun. Verjetno prvo, ker so šli stroški za primerno obhajanje tega dogodka iz komunske blagajne. Ko so postavljali konfine, so kakega otroka zasejál' za úha ali so mu dali klofuto – prastara, daleč razširjena šega iz dobe, ko so morala taka sredstva za podkrepitev spomina mlade generacije nadomeščati geodetske meritve in risbe.

»Po vasi radi soli« (1897). Določene množine soli na eno osebo (dušo) so tedaj vsako leto dobivali v Trstu po znižani ceni. Tako odmerjeno sol so označevali kot sol na duše. Podlaga za delitev je bil seznam, na katerem je občina vodila razvid o tem, koliko članov ima posamezna družina. Na to število je vsaka družina v tržaškem magacinu dobila pripadajočo množino soli, ki so jo šli iskat z osličkom. Računska postavka »radi soli« je verjetno v zvezi s popisovanjem upravičencev do cenejše soli.

Kot je bilo že omenjeno, je moral mežnar vsako leto, ko je bil potrjen stari ali izvoljen novi, dati na pustni ponedeljek komunu za pijačo. Na pustni torek sta bila kot plačnika pijače na vrsti župan ali komunska blagajna, ki je prav tako za skupno porabo morala plačati za en čeber vina: »Za pust komunu« (1898). Ne le tedaj, tudi ob mnogih drugih priložnostih, ko so se sestajali gospodarji, so znali združevati koristno s prijetnim. Komun je bil pač tudi okvir za vaško družabnost.

V bolj strnjenem in na najbolj bistvene poteze omejenem povzetku je imel po doslej povedanem črno(ti)ški komun kot primer krajevne samouprave v Slovenski Istri tole ureditev:

Pomembnejše skupne zadeve so reševali vsi moški gospodarji kot komun ali srenja. Vodilni organi-poglavarji so bili voljeni, vendar je pri tem terno predlog prejšnjega župana za zasedbo glavnih treh funkcij predstavljal pomembno omejitev. Praktično je namreč pomenil, da so kandidate postavljali iz

določenega ožjega kroga, to je iz uglednejše, socialno nekoliko više stoječe plasti vaškega prebivalstva. Poleg župana in dveh požupov kot poglavarjev v ožjem pomenu besede sta štela dva voljena poljska vardjana k poglavarjem v širšem pomenu besede. Nekatero nadaljnje srenjske funkcije so se vrstile po turnusu (vaška vardjana), službe pa so temeljile na nekaki delovni pogodbi (črednik, mežnar) ali pa so bile dane v zakup (merčin, oskrbovalec stiska). Glavno komunsko premoženje je bila gmajna. Veljala so običajnopravna pravila o pravicah do nje (jusih) in o sprejemanju novih upravičencev. Z roboto so vzdrževali komunska zemljišča (pota, kale, vodnjake) in skrbeli so za vso vrsto drugih skupnih zadev, npr. za gradbeni material (grubla), za požarno varnost (hoja po sajah). Izvršilna oblast komuna se je posebno nazorno kazala v pravici do izrekanja in pobiranja glob (čuz) in do rubeža (penj).

Med dohodki komuna se omenjajo zlasti komunski davek, globe, odkupnina od robote in zakupnina za čeber. Med stroški se navajajo nagrade za opravljanje – sicer častnih – funkcij, dnevnic in potnine, nemalokrat pa tudi zneski, ki so bili plačani za sestanke komuna ob raznih priložnostih, sestanke, ki so očitno imeli večkrat tudi značaj družabne prireditve, če ne celo lokalne veselice. Dejanske oblike, ki smo jih spoznali v Črnotičah, so skoraj popolnoma neodvisne od občinske zakonodaje in mnoge izmed njih so dosti starejše ali vsaj samonikle. O veliki večini lahko vnaprej presodimo, da ne izvirajo iz občinske zakonodaje.

Nekaj podobnih podatkov za Hrastovlje: župan komuna in vaški možje so polagali račun kmalu po novem letu. Na posvet v komun so klicali s cerkvenim zvonom. Pristopnina v vas je znašala čeber vina. Skupnih interesov soseska ni imela le na gmajni (KOMUNELI); po potrebi so skupaj postavljali apnenico in žgali apno in sploh opravljali neka skupna dela: hodili so v komun na roboto ali na rodlo, če je šlo za delo z vprego. Drva so tudi tu napravljali skupaj in jih žrebali. Imeli so komunsko hišo, v katero so prinašali hrano za občinske reveže. Da je bila vsa ta ureditev vse prej kot navadna uporaba postavljenega prava, dokazuje podatek o volitvah iz l. 1834. Ko je županstvo v Kopru zahtevalo od kubedskega župnika, naj predlaga tri kandidate za novega župana v Hrastovljah, je župnik zahtevo odklonil,

češ da je vaščanom nemogoče vsiliti župana proti njihovi volji, ker se mora župan znati upreti tako svetni kot cerkveni oblasti.³⁷³ Pod Italijo so primorske soseske med drugim nazadovale tudi zato, ker so bile v rokah Slovencev in so jih zato fašistične oblasti ovirale.

4. Primer iz Notranjske

V vasi Selce na Notranjskem so v skladu z zakonsko novelo iz l. 1912 vsako tretje leto volili soseskega župana (po novem, papirnatem izražanju pravzaprav načelnika, kar pa se očitno ni ohranilo) in dva odbornika (»pomagača«). Volili so na Pusta v hiši dotedanjega župana, ko so delali obračun. Prejšnji odbor je predlagal tri kandidate, volili pa so jih z listki, zbranimi v klobuk. Volitve so bile del obsežnejšega obreda, ki je po izročilu potekal takole: »V torek zjutraj je bila po stari navadi v selški cerkvi ,fantovska maša‘, na katero je prišla vsa vas. Denar zanjo so zbrali selški fantje. Po kosilu, ki je v Selcah, kar pomnijo, okrog 12. ure, so se morali gospodarji po ,vardjánovem‘ naročilu zbrati ,opoldán, po jüžni, vsi p’r župáni‘. Ko so se posedli, so, kot pravijo, kar po nekaj ur ugotavljali: ,tolko smo dobili, tolko smo špendali za eno reč‘, se ob tem tudi prepirali ter se dogovarjali za prihodnja skupna dela. Okrog osme ure zvečer so se jim pridružile še žene in potem so proslavljali in plesali vso noč. Pri soseskinem obračunu se je tako zliko poslovno z družabnim... Pustni popoldan kot čas obračuna in načrtov je opisal tudi Pivčan v Novicah iz leta 1860. Kaže, da gre pri omenjenem običaju za arhaično sestavino, razširjeno po vsej Pivki, ki je v Selcah živela do konca druge svetovne vojne.« Gre za nazoren primer, kako so se nekoč pravno pomembna dejanja združevala z gostijo. Približno tako si je treba najbrž predstavljati srednjeveške pojezde.³⁷⁴ – Ob obračunu in volitvah je

³⁷³ M. Golob, Kooperativni odnosi na vasi v preteklosti in danes 4. del (razmn.), Sklad Borisa Kidriča, Ljubljana 1970, 306–319; R. Štravs, Stari pravni običaji v Hrastovljah, Diplomaska nal. pri Katedri za pravno zgodovino Pravne fakultete v Ljubljani (1977).

³⁷⁴ I. Smerdel, Soseska vasi Selce, v: Traditiones 10–12 (1981–1982), 5–34, tukaj 19. V gornjem dobesednem citatu izpušcam avtoričine opombe.

odbor postavljaj poljskega čuvaja (vardjana), mežnarja in črednika. Za vardjana, ki so ga navadno izbirali izmed revnejših vaščanov, je veljalo, da mora biti dovolj odločne narave, saj je smel tudi izrekati precej visoke globe, za katere so se zmenili za Pusta. Imel je tudi nalogo, sporočati vabila na sestanke in sklicevati skupno delo (raboto).³⁷⁵

5. Osrednja in vzhodna Slovenija

Gozdarska anketa za Dravsko banovino je še tik pred okupacijo ugotavljala, da so si kmetje za upravljanje skupnih vaških zemljišč sami postavljali rihtarja ali vaškega župana. Funkcija se je ponekod vrstila v turnusu od hiše do hiše, drugod so rihtarja ali župana volili za eno leto ali za več let.³⁷⁶ V tej obliki je podatek gotovo preveč posplošen, dokazuje pa vsaj to, da se je soseska samouprava tudi zunaj Primorske vsaj ponekod ohranila. To potrjuje tudi obsežno ustno izročilo iz številnih dolenjskih vasi, v katerih se kot predstojnik soseske omenja zlasti izvoljeni ali celo izžrebani (Zagorice) vaški mož ki torej že po načinu postavitve ni mogel biti povsod identičen z občinskim zastopnikom neke vasi. Konkretni podatki iz posameznih vasi so le nekoliko skromnejši od istrskih. Soseska ali tudi komun je imel gmajno, ki je bila skupšna reč, to je last vseh, ki so imeli delež (Žvirče). Pravico do paše so namreč marsikje imele le stare hiše, ne pa lastniki novih. Kadar se je bilo treba glede soseske o nečem dogovoriti, je vaški mož sklical (ukazal) vse gospodarje. Dolžnost raznašanja obvestil se je vrstila po hišah. Soseska je postavljala poljskega ali tudi vinogradniškega čuvaja (vardjan, urdjan). Med skupnimi vaškimi zadevami se omenja tudi popravljanje potov, vzdrževanje vodnjakov in kalov, hranjenje in uporaba soseskega mernika ipd. Na Notranjskem je veljal upravnik skupnega vaškega premoženja za podžupana. Ta pojem pa se je med uradništvom zamenjeval s podžupanom upravne občine. Sploh se je uradna terminologija prepletala z domačim izrazoslovjem soseske, kar je vedlo do raznih nejas-

³⁷⁵ Smerdel, prav tam 15–18. O županih 21–22.

³⁷⁶ F. Ravtar, Gozdno gospodarstvo agrarnih skupnosti, str. 9 (referat v Gozdarski anketi, NUK III 64476).

nosti. V splošnem upravni in sodni organi niso imeli pravega pojma o tem, za kaj je pri soseski sploh šlo.

V Savinjski dolini je iz Ložnice pri Žalcu zapisan spomin na vsakoletne volitve župana o Martinovem, na licitacijo gmajnsčine, na vaško sušilnico in na vaške zapisnike.

Ljudevit Pivko je tudi za Štajersko Podravje ugotovil, da je treba razločevati občino od posameznih vasi z lastno upravo – sosečk. Na gmajni so po njegovih podatkih imele pravico le stare kmečke hiše. Če pa so pridelali na gmajni krmo ali drva, so imeli člani sosečke predkupno pravico. Račune je za sosečko vodil sosečki župan, dosmrtno voljen izmed njenih članov. Posebnost Podravja je bila v tem, da so nekatere sosečke imele tudi pašo na otokih in da so zato bile tudi lastnice ladij – brodov. Dolžnost skrbeti za brod, simbolizirana v starem ogromnem veslu, je prehajala vsako leto od hiše na hišo. Prejšnji oskrbnik broda je ta simbol izročil novemu na sestanku, imenovanem tudi sosečka. Bil je vsako leto pri drugem gospodarju. Tedaj je sosečki župan položil račun in so obravnavali – ne brez vina in preprirov – tudi druge zadeve. Sklepali so tudi o sprejemu novih članov (pristopnina na Štajerskem: zvestnó). Naslednjega dne so si v skupinah ogledovali pota in meje, glede katerih so bile kake pritožbe. Zadnje sosečke so obhajali 1906, nakar so polaganje računov preložili v krčmo.³⁷⁷ – S tem opisom se precej ujemajo starejši podatki za Lovrenc na Dravskem polju: Ob določenem dnevu so se vsako leto zbrali možje iz ene vasi pri gmajnskem županu, ki je predložil račun za preteklo leto in prepustil svoje mesto nasledniku. Soseska je trajala po dva ali celo po tri dni, »dokler ni bila použita za ta namen pripravljena hrana in pijača«. ³⁷⁸ Podobno kot drugod se je bilo treba tudi na Murskem polju v sosesko prikupiti. Sinovi-dediči so za ta namen plačali manj kot novi gospodarji, ki so se priženili. Denar so porabili za skupno pijačo.

Čeprav se zakonodaja na Štajerskem ni spuščala v posebnosti vaške uprave, so jo upravni organi v konkretnih primerih

³⁷⁷ Lj. Pivko, Sosečke, Črtica o javnem pravu podravske Poljancev med Ptujem in Ormožem, v: ČZN 8 (1911), 11–20.

³⁷⁸ M. Slekovec, Sv. Lovrenc na Dravskem Polju, Maribor 1885, 31–32.

priznavali. Tako so v nekem sporu 1877 odločili, da upravna občina nima opravka s premoženjem sosesk.

6. Belokranjske skupne kleti

V južnih predelih Slovenije, to je v Beli Krajini in ponekod v Brkinih, najbrž nekoč tudi na Notranjskem, se je upravljanje soseske posebno tesno povezalo z upravljanjem podružnične cerkve. Vsaj v nekih belokranjskih farah so bile vasi lastnice cerkvenih ali vaških zidanic, soseskinih ali cerkvenih hisov oz. kevdrov ali hramov. V njih so ob ustanovitvi zbrali zaloge vina ali tudi žita, iz katerih so po potrebi dajali posameznim članom posojila, ki so jih zarezovali na rovaš. Vino je bilo treba ob prihodnji trgatvi vrniti v poldrugi količini mošta (posojilo na poldrugo itd.) in prav tako so ob vračilu žita po žetvi pobirali neke pribitke kot obresti. Tako doseženi dobiček so uporabili za vzdrževanje podružnične cerkve in hisa, pa tudi za podpore obubožanim ali za pogrebno članom soseske. Soseskino zidnico sta upravljala cerkvena ključarja-cerkvenjaka (tudi cegmeštra, šekutorja). Nekatere zidanice so prenehale zaradi slabih letin okr. 1880–90. Dlje, vsaj do okupacije, so se ohranile soseske zidanice v vzhodni Beli Krajini, o katerih je zato tudi več ustnega izročila. Iz njega je razvidno, da gre kljub povezavi s cerkveno podružnico vendarle predvsem za posebno obliko soseske. Člani so bili v Beli Krajini ponekod vsi vaščani, drugod le kmetje, ponekod samo vinogradniki, izjemoma (Radovica) le lastniki starih hiš. Prikupnino so praviloma plačevali le tisti, ki so prišli v vas od drugod, npr. so se priženili. Soseska je tudi sama imela nekaj zemlje, npr. pašnike in vaške kale. Glavni letni sestanek soseske je bil sosedska ali račun. Po pregledu dohodkov in izdatkov so volili na glas cegmaštra in poskušali vino. Na teh in drugih sestankih so razpravljali tudi o drugih soseskih zadevah – o popravljanju potov, kidanju kalov itd. Soseske so skrbele tudi za nosače pri pogrebi in za čuvanje mrličev, kot je sploh njihov pomen ob smrti člana zelo viden. – Med dohodki soseske se ponekod poleg obresti od posojil omenjajo tudi izkupički za pridelke na gmajni. Za kritje izrednih večjih stroškov so denar posebej zbirali. – V okolici Semiča

se naziv soseska posebej veže na podružnično cerkev in na upravljanje vaše zidanice. Soseska je vsako drugo leto volila dva pooblaščenca, da sta skrbela za tekoče opravke. Skrbela je tudi za pokopališče in za vaška pota. Najdlje se je v tem okolišu ohranila soseska v Kotu pri Semiču, ki je imela celo svoj lastni vinograd.³⁷⁹

7. Začetek odmiranja

Na splošno velja za vso Slovenijo, da so se skoraj povsod ohranili kaki sledovi soseske še daleč v 20. stol. Glede članstva v soseski in glede uživanja s tem zvezanih pravic so bili na Slovenskem znatni razločki med pokrajinami in tudi med vasmí. Ponekod je bilo članstvo odvisno le od pristopa, drugod se je držalo le starih hiš, zopet drugod je šlo za skupnost vseh gospodarjev. Pomen gmajne in sistem vknjižbe pa je zopet po svoje vplival na to, da so v pravnem življenju bolj upoštevali zasebno-pravni značaj gmajne kot pa kolektivni značaj soseske in raznoličnost njene dejavnosti. Funkcija soseske v natriletnem kolobarjenju pa je medtem odmrila, kar je eden izmed vzrokov za nazadovanje samih sosesk. Med obema vojnama je soseska še hitreje odmirala kot prej. Najbrž pa se je povsod po Sloveniji ohranil spomin nanjo v skupnih delih pri popravljanju potov, ki so jih deloma še po starem imenovali tlako, roboto ali rapte (od rábote), drugod pa so jih že po novem imenovali tudi s turško besedo kuluk.

Ker ustno izročilo iz dobe upravnih občin še zdaleč ni zbrano v zadovoljivi množini,³⁸⁰ so razpoložljivi podatki še zelo fragmentarni. Kljub temu pa kažejo očitno razvojno kontinui-

³⁷⁹ B. Vlahović, Neke seoske društvene zajednice u Semiču (Bela Krajina) v: *Etnološki pregled*, 10 (1972), 78–81; I. Nemanič, Soseska v Beli Krajini, v: *Delo*, 28. 10. 1974; J. Splival, V soseski zidnici, v: *Delo*, 30. 4. 1977; Soseskine zidanice: J. Lokar, Belokranjska hiša, v: *Carniola* 3 (1912), 18–19. – Žontar, Mladika – Rovaši; isti, Soseskine (cerkveni) »hisi« v Beli Krajini, v: *SE* 10 (1957), 77–80; isti, *Rechtsarch.* 186–187; J. Dular, Soseske zidanice v vzhodni Beli Krajini, v: *SE* 16–17 (1963–64), 35–55; Za vaško podružijo v Drašičih prim. M. Golob, *Monografsko testiranje ruralnih stratifikacijskih procesov*, Inštitut za sociologijo in filozofijo na univerzi v Ljubljani, Sklad Borisa Kidriča, Ljubljana 1971, 84–85, 126, 154.

teto soseske iz vaše občine prejšnjih dob. Nekateri elementi, zlasti naziv župana v soseskah, kažejo celo na razvojne zveze, ki segajo v najstarejše dobe. Tako se je institucija županov kljub vsem spremembam, ki jih je doživela, prav pri Slovencih ohranila v taki meri kot najbrž pri nobenem drugem slovanskem narodu. Vzrok je v posebni zgodovini uvajanja hubnega gospodarstva na slovenskih tleh, v kateri so teritorialna zemljiška gospostva župo že zelo zgodaj vgradila v svoje organizacijske strukture, tako da je s fevdalnim redom vred dočkala 19. stoletje, nakar ga je, deloma vgrajena v občinsko organizacijo, še preživela. Razkroj vaše organizacije pa je bil povezan z delitvami gmajn in opuščanjem natriletnega kolobarjenja.

³⁸⁰ Lastni terenski zapiski. Poleg tega npr. J. Fridl, Pravo, v: M. Jagodic, Narodopisna podoba Mengša in okolice, Mengeš 1958, str. 147–158. – M. Golob, Sociološki aspekti občinske samoupravnosti na loškem območju pred drugo svetovno vojno, v: Loški razgledi 11 (1964), 133–161.

IX. Fantovske skupnosti

Posebna skupnost znotraj vasi so bile fantovske (fantovščine), o katerih pa imamo le zelo pozne vire (pisane iz prve polovice 19. stoletja, sicer pa ustno izročilo). V marsičem so posnemale sosesko in njene organe, niso pa imele gospodarskih funkcij. Kljub temu pa niso bile samo šaljiva družba, temveč imajo več pravno zanimivih lastnosti.

Fantovske so predvsem ohranile neke tradicije nekdanjih soseskih organov, ki jih sicer ne bi poznali. Veljala so v njih pravila za vedenje, tako da so med mladino v vasi same vzdrževale neko tradicijam ustrezajočo disciplino.

Tudi vaški fantje so imeli svojega župana, ne pa drugih voljenih funkcij. Ko je bilo treba voliti novega fantovskega župana, so v Črnotičah, ponavadi na kako soboto zvečer, sklicali fantovsko vkup. Na tem sestanku je stari župan predlagal le enega kandidata, o katerim so glasovali. Zanimivejši je pri teh sestankih postopek pri izrekanju glob. Na sestanku pri pijači so morali vsi navzoči položiti predse svoje klobuke. Nato je moral po vrsti vsak vprašati, ali se lahko pokrije. Če je bilo vse v redu, je dobil pristanek. Ko pa je prišla vrsta na nekoga, ki ga je bilo treba kaznovati, mu je fantovski župan povedal, kaj je pregrešil, npr. da je obrekoval kako punco, da ni spoštoval župana ali da je kaj govoril proti županu. Tako obdolženemu so naložili globo, in če je ni mogel takoj plačati, je moral zastaviti suknjič. Izrekanje glob je bilo torej sredstvo in način, po katerem so fantje zbirali denar za pijačo. Vse kaže, da so za tem kaki starejši običaji in da so na podoben način nalagali in zapili čuze tudi odrasli gospodarji, ki pa so segli tudi v komunsko blagajno, če čuz niso nabrali dovolj. Pri fantovskih volitvah pa se v tej vasi stari volilni običaji niso tako dobro ohranili, kot smo mogli ugotoviti glede uporabe volilnega rovaša v Podgorju.³⁸¹

³⁸¹ Vilfan, Kako so v Podgorju (gl. § 4, op. 127).

Pravila, kakršna so veljala v fantovskih, naj povzamemo po opisu, ki je objavljen za Ziljsko dolino: Pred prvo svetovno vojno so sprejemali v fantovsko družbo – konto šele potem, ko je »puršt« (od BURSche, fant) odslužil vojake. Tedaj že ni bil več med najmlajšimi. Zato so starostno mejo znižali in dopustili pristop tudi pred odhodom k vojakom. Sprejem (nekoč »anšuata«, izvor besede ni pojasnjen) je bil slovesen. Mladenič je sedel med kontovci, navadno pod lipo. Najprej je moral nekaj plačati, ponekod pa so ga potem čakale razne preskušnje: »moral je jesti sol in poper, hitro odgovoriti na nekaj vprašanj, preskočiti mizo, mirno prenašati izzivanje starejših fantov.« Šele po prestanih preizkušnjah si je lahko izbral »kotra« (botra), brez katerega ni smel prestopiti praga gostilne ali iti na plesišče. Po drugi svetovni vojni so fantovske v razkroju. Ponekod je ohranjena njihova dejavnost vsaj pri štehanju in prvem reju pod lipo.³⁸²

Sprejem v fantovsko utegne imeti po svojem izvoru zveze z zalo starimi običaji ob iniciaciji, kakršni so znani iz plemenskih družb. Med drugim gre pogosto za izkazovanje telesne zrelosti ali moči, kot je npr. Pajek zapisal za Gornji grad, da so tam imeli kamen, ki ga je moral dvigniti, kdor je hotel biti sprejet v fantovsko družbo.³⁸³

Določeno pravno funkcijo so imele fantovske tudi pri šrananju v zvezi s poročnimi običaji³⁸⁴, ki ga pravniki praviloma razumemo kot plačilo nekake odškodnine za odhod neveste iz dotedanje skupnosti. Dolenc ga je imel kar za ostanek kûpa neveste.³⁸⁵

Posebno velik pa je bil pomen fantovščin za vzdrževanje discipline pri vasovanju (prim. § 11/VI).

³⁸² H. Ložar-Podlogar, Svatbene šege v spominu Ziljanov, v: Traditiones 14 (1985), 147–164, tu zlasti 148.

³⁸³ J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884, 38. Kamen je bil okr. l. 1960 še v hiši pri Pilph (ni bil posebno težek), danes nihče več ne ve zanj.

³⁸⁴ D. Dünninger, Wegsperre und Lösung (Schriften zur Volksforschung 2), Berlin 1967 navaja naslednje razlage izvora: ostanek ugrabitve (217–254), apotropijski elementi (254–265), običaj beračenja in zbiranja (265–287), ločitveni in sprejemni običaj (287–297), pravno dejanje (297–315). Videti je, da je avtorju zadnja razlaga, čeprav ne izključno, pa vendarle najbolj vsestransko uporabna.

³⁸⁵ M. Dolenc, »Otmica« in »šranga« v davnih časih in dandanes, v: Vodnikova pratika 1934, 49.

§ 7 Skupni svet naselij³⁸⁶

³⁸⁶ Splošna literatura: W. Schiff, Österreichs Agrarpolitik seit der Grundentlastung, Tübingen 1898; V. Preširen, Zgodovina občinskih pašnikov sploh, in njih vpis v novo zemljiščno knjigo, v: SP 1 (1881), 62–63, 75–80. (O dveh mnenjih glede pripadnosti gmajn – občini ali solastnikom – zagovarja pripadnost deležev upravičenim kmetijam kljub zelo raznoliki zemljiškoknjižni praksi); M. Bri-tovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964, 72–74; Blaznik, Kolektivna kmečka posest, v: Agr. pan. 149–160; Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, v: Agr. pan. 403–479.

I. Skupni svet med naselbinsko skupnostjo in solastniki

Skupni svet naselij so praviloma označevali z besedami, izvedenimi iz pridevnikov, ki označujejo vezavo na neko skupnost. V listinah se seveda najprej pojavlja latinski pridevnik COMMUNIS, iz katerega se izvaja npr. communio; odtod prihaja komunšna in v primorski, predvsem istrski narečni rabi tudi KOMUNELA, verjetno po posredovanju italijanščine. V nemščini se skupni svet označuje kot DIE GEMEIN (od GEMEIN-SAM, skupno), ki je prešla v slovenščino kot gmajna. Od slovenskega pridevnika skupen se izvaja redkejša skupš(či)na. Podobno kot ta beseda je bila tudi beseda občina sprva znana v pomenu gmajna. Raba nemške ALMENDE v slovenskih pokrajinah ni izkazana.

Nedvomno je bila v večjem delu Slovenije paša do nedavnega glavni način skupne uporabe skupnega sveta, hkrati pa tudi najstarejša oblika živinoreje, ki je dolga stoletja ustvarjala svojevrstno razmerje med skupno in zasebno lastnino: medtem ko se je zasebna lastnina na živalih uveljavila razmeroma zgodaj, pa je pašništvo na drugi strani vplivalo na to, da se je na pašnem svetu ohranila skupna lastnina soseske prav do najnovjših časov, kar velja posebej za gmajnski svet, ki mu fevdalizem skoraj ni mogel do živega. Čeprav je danes skupna paša že skoraj v celoti opuščena, pa je bila v večini vasi živa še pred nekaj desetletji in je izročilo o tem razmeroma trdoživo.

Posebno v hribovskih predelih je k izredni obilici raznovrstnih pravnih razmerij prispevalo dejstvo, da so iz gospodarskih razlogov razlikovali zlasti dve vrsti pašnega sveta, namreč poleg gmajn tudi planine. Razlika med gorskimi (planinskimi) in gmajnskimi (vaškimi) pašniki je v slovenskih hribovskih krajih praviloma dvojna: gospodarsko so gmajnski pašniki namenjeni

zgodnji in pozni paši, s tem da se živina vrača čez noč v vas, planinski pašniki pa so namenjeni poletni paši, so precej oddaljeni od vasi in se tja žene živina enkrat letno za daljšo dobo, da tam tudi prenočuje. Pravno so bili gmajnski pašniki skupna last soseske. V njihovo upravljanje se je zemljiško gospostvo (tudi če je kje imelo pravico sopašnje) razmeroma malo vmešavalo. Planinski pašniki pa so imeli bolj raznovrstno ureditev.³⁸⁷

Neobdelani svet, predvsem kot gmajna in planina, je bil med drugim bistven za določitev pripadnosti raznih ozemelj in njihovih meja. Spori med vasmi glede pašnih in gozdnih pravic so tako celo posegali v razmejitve med habsburškimi in beneškimi ozemlji.

V vsem dolgoletnem razvoju se je dogajalo, da so posamezniki pridobili na dotlej skupni pravici določen delež, ki ni bil za vse člane skupnosti enak, s tem pa se je slabil kolektivni, v nekem pomenu javni značaj pravic. Skupne pravice so se začele spreminjati v zasebne.

Če se zakonodaja loti razmerij, ki so se razvijala skozi stoletja in ki so se pri tem razcepila v široko pahljačo, lahko nastanejo skoraj nepremostljivi problemi, ki jih razrešujejo od primera do primera, pri čemer nastajajo popolnoma nova razmerja. To se je posebno pokazalo pri urejanju pravic posameznikov na skupnem svetu v zadnjih več kot dvesto letih. Težava je bila predvsem v tem, da je bila meja med pravico skupnosti in pravico posameznika v njej čedalje bolj neostra.

V tem poglavju obravnavamo tiste skupne pravice, ki so še do prve polovice 20. stoletja veljale za soseskine pravice; tiste, pri katerih je prevladoval zasebnopravni značaj (solastnina) pa gredo v poglavje o premoženjskem pravu. Precej nejasni položaj v prvi polovici našega stoletja postane nekoliko lažje razumljiv v luči daljšega razvoja.

³⁸⁷ Gl. § 9/VIII.

II. Razvoj skupnega sveta

Ob nastanku vasi s trajno razdelitvijo obdelovalne zemlje so imele tudi nekaj skupnega sveta, namenjenega zlasti paši blizu vasi. Poleg tega so obstajale pravice do lesa za lastne potrebe v določenih gospoščinskih gozdovih, na pašnikih, oddaljenih od vasi pa so bile upravičene ali soseske ali pa so jih dajala gospodstva v kratkoročni zakup. Že v listini iz 859 se na panonskem ozemlju uporablja izraz COMMUNIS SILVA – skupni gozd, pri čemer so nedvomno kot člani skupnosti mišljeni okoliški prebivalci. Leta 1168 se ob koroški Krki omenja skupna raba lesa iz bližnjega gozda in tudi izraz COMMUNIO se začinja zgodaj pojavljati za gmajno. Nobenega dvoma ni, da so razmerja znotraj ustreznih skupnosti urejali po običajnem pravu. V dobi zemljiških gospodstev so tako na mesto staroslovenskih skupnosti (žup) kot uživalci kolektivnih pravic do zemlje nastopile soseske ali srenje kot skupnosti – večidel odvisnih – kmetov. Take skupnosti so izvajale neke pravice na njivskem kot tudi na neobdelanem skupnem svetu. Na njivskem svetu so zlasti urejale obvezno zaporedje pridelkov, združeno s skupno pašo na prahi. Menjavala se je torej individualna pridelava s kolektivno uporabo. Na neobdelanem svetu so imele soseske predvsem pravico do skupne paše in do lesa.³⁸⁸

V dobi fevdalne kolonizacije, predvsem od 11. do 13. stoletja, je bil neobdelani svet še pravno zajet v teritorialni lastnini zemljiškega gospodstva. Dokler je bila ta lastnina v glavnem enotna, so se različna agrarna premoženjska razmerja na neobdelanem svetu razvijala v okviru gospoščine, pri čemer so običaji le polagoma prehajali v pravo in so težko nastajale klasificirane pravne oblike.

³⁸⁸ Vilfan, Agr. pan. 419.

Od 13. stol. dalje, ko je osvoboditev nižjega plemstva dokončno razbila posestno enotnost teritorialnih zemljiških gospostev v osebnem pogledu, so gmajne praviloma prešle na deželska sodišča. Kolikor ni bilo za kak posamezen kompleks dokazano nasprotno, je veljalo, da pripada neobdelani svet deželskosodnemu, t.j. ozemeljskemu gospodu, ki je bil upravičen tudi do dajatev za uživanje tega sveta. Nekatere upravičenosti na gmajnskem svetu so veljale za skupne pravice vasi (COMMUNIONEM HABERE) in obenem kot sestavni deli posameznih hub. Kjer je huba imela drugega gospoda kot sama gmajna, je prišlo do dveh vrst gospostvenih pravic: kmet je imel enega gospoda po hubi in drugega po gmajni.³⁸⁹ Včasih je gospodar gmajne dal na njej pasti tudi svojo živino, večinoma pa se za gmajnsko pašo ni zanimal in je gmajnske zadeve prepuščal vaškim ali drugim avtonomijam.

³⁸⁹ Vilfan, prav tam 429.

III. Tradicije in pravna ureditev ob koncu srednjega veka

Med naselja, upravičena do uživanja gozdnega in pašnega sveta, so se okrog 13. stoletja uvrstili tudi mesta in trgi. Imeli so svoje gmajne ali pravico do soudeležbe na nekaterih gmajnah. Te so bile namenjene pridobivanju lesa, pa tudi paši živine, ki je bila last meščanov ali živine, ki so jo z Ogrske gnali v Benečijo. Na gmajnah je bila meščanska naselbina v podobnem položaju, kot so bile na svojih gmajnah vasi. Razloček je bil kvečjemu v tem, da so imela mesta na gmajnah znotraj pomirja tudi sama pravice zemljiškega gospoda. Arhivi meščanskih naselbin so v splošnem bolje ohranjeni kot vaški arhivi, zato je za mesta in trge ohranjenih tudi več starejših podatkov o upravljanju skupnih zemljišč. Ti podatki pa prispevajo nekoliko tudi h konkretnjšim predstavam o vaških skupnostih, pri katerih režim na gmajni ni mogel biti bistveno drugačen.

Ponekod je naselitvena podoba omogočala dokaj razmejene pravice posameznih vasi oz. njihovih hub na gmajnah, drugod so se mešale med seboj pravice različnih naselij. Vse to je oteževalo razvoj enotnih pravnih pravil o pravicah na gmajni. Zato so te pravice urejali od primera do primera, kadar so postale sporne; v razsodbah niso iskali kakih splošno veljavnih načel, temveč so samo po ugotovitvi stare rabe konkretno fiksirali pravice in dolžnosti posameznikov ali skupin. Za te razmere so značilni npr. spori, ki so jih med 1415 in 1510 imeli Ljubljancani z raznimi vasm, fevdalci, pa tudi deželno knežjimi organi zaradi pašnih in gozdnih pravic. Tako so 1415 imele vasi Tomišelj, Vrbljene in Strahomer skupno gmajno za košnjo, s tem da je moral dobiti vsak vaščan enak delež; drugi del gmajne je bil določen čas v letu pridržan Ljubljani in Brestu, zunaj tega časa pa sta dovoljevala košnjo deželni glavar ali

upravitelj.³⁹⁰ To je le eden izmed primerov najrazličnejših načinov udeležbe pri gospodarski izrabi gmajn, ki so nastali iz stare rabe, trenj in sporov. Drug primer: nadvojvoda Ernest je 1420 za neki gozd ugotovil, da je »naš in spada k našemu mestu Ljubljani« in 1421 pravi o neki gmajni, da mu daje gozdnino (VORSTRECHT). O tem, kakšna so ta razmerja po pravni plati, zlasti o tem, kdo je civilni lastnik, niso posebej razglabljali.³⁹¹

Proti koncu srednjega veka se je interes gospostva, ki je bilo gospodar gmajne, čedalje bolj omejeval na prejemanje dajatev, kot je bil npr. polagaj (FORSTHABER), katerega izpričano slovensko ime dokazuje precejšnjo starost te dajatve za uporabo gozda.

Zlasti v 16. stoletju pa je opazna tendenca gospostev po obnovi in utrditvi, celo po razširitvi pravic na neobdelanem svetu na škodo starejših pravic in običajev podložnikov. Uporaba skupnega sveta dobiva tem bolj razpoznavne, čeprav ne pravno čiste oblike, kolikor bolj se množijo pisani viri. Če je na neobdelanem svetu neka krajevna ali izjemoma drugačna skupnost imela pravico do uživanja, je šlo za gozdne pravice (pravica drvarjenja za lastne potrebe gospodarstev – IUS LIGNANDI; pravica do pobiranja dračja, do nabiranja sadežev in do polšjega lova), pašne pravice, pravice do senožeti in do steljarjenja, slednjič do uporabe izvirkov, kalov in javnih potov. Upravičene skupnosti so bile lahko: vaške soseske posamič ali po več skupaj, mestne soseske same ali skupaj z vaškimi, na planinah pa tudi posebej oblikovane skupnosti.

Znotraj upravičenih skupnosti se je začela pojavljati družbena diferenciacija. V gospostvu Čače (zapis pribl. 1565–1581) so sekali les za svoje potrebe najprej kmetje na hubni zemlji ali »stalni naseljenci«, nato podružniki in šele nazadnje drugi.³⁹²

³⁹⁰ V. Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave 1), Ljubljana 1958, 8–9.

³⁹¹ Vilfan, Agr. pan. 430.

³⁹² Weist. 6: 430; 10, 223, 262.

IV. Vplivi recepcije rimskega prava in novi spori

Posledica recepcije rimskega prava pa je bila, da so občepravniki juristi skušali te raznovrstne pravice prevesti v rimskopravne kategorije, s tem da so priznali zemljiškemu (praviloma deželskosodnemu) gospodu neposredno lastninsko pravico, razne upravičenosti kmetov pa so šteli za služnosti. Ker pa se oboje ni vedno pojmovno ujemalo, so uvajali posebne vmesne pojme, ki so jih označevali z variiranjem latinskih končnic (*IUS COMPASCUI*, *IUS COMPASCENDI* itd.). Kakor je dvomljivo, da bi bili s tem pravno zajeli vse mogoče, po običaju uvedene oblike, tako je še bolj dvomljivo, da bi bile take opredelitve pri nas praktično kdaj veljale. Slovenski pravnik, polhograjski rojak Martin Pegius je v svojem delu o služnostih (pisal ga ni prav za slovenske kraje) ostal pri rimskopravnem pojmu servitut in je le v zmernem obsegu skušal kvalificirati razna specifična fevdalna razmerja, podobna servitutam, po rimskem pravu. Čeprav so v pravih gotovo poskušali uporabiti rimsko služnostno pravo tudi v sporih o neobdelanem svetu (kako, za starejšo dobo še ni raziskano!), je zelo dvomljivo, da bi se bilo pred 18. stoletjem praktično uveljavilo rimskopravno pojmovanje služnosti. Presoja tega, kakšne pravice ima neka skupnost in kakšne pravice ima v njej posameznik, je v praksi ostala prepuščena običajnemu pravu.

Prav zato, ker je bil neobdelani svet od nekdanj prepusten krajevnim običajem, je postal v začetku novega veka prav ta svet predmet mnogih sporov. Med gospodi je največ sporov nastajalo ob pritegnitvi gozdov k fužinam. Med gospodom neobdelanega sveta in upravičenimi skupnostmi so nastajali spori o obsegu, v katerem smejo kmetje izvajati svojo pravico do drvarjenja ali npr. zato, ker so hotela gospostva kmetom odtegniti gmajno. Tako so se kmetje 1556 pritoževali proti tolminskemu glavarju, da daje vaške gmajne v zakup zasebnikom.

Kako je bila v 16. stoletju urejena raba skupnega sveta v trškem naselju, ponazoruje red za trg Šmohor na Koroškem iz 1562, ki med drugim določa: če tržan postavi lastnega pastirja, mora kljub temu prispevati k vzdrževanju skupnega pastirja. Sodnik je moral vsako leto naročiti dvema tržanoma, naj odkazeta skupnemu pastirju pašnike in pregledata ograje. Neobičajne ograde na gmajni (ki so pomenile prilastitev zemlje) je sodnik s sodelovanjem vseh tržanov moral podreti. Tržanom pa je bilo dovoljeno, da travnike spremenijo v obdelovalno zemljo (ZU ANGERRECHT), če so prav toliko obdelovalne zemlje spremenili v travnik in s tem odprli tudi za pašo (ZU WIESENRECHT). Za razglašanje tlake (očitno trške), za odmero davkov in za druge potrebe je sodnik skliceval tržane na sestanke. Obveščanje je bila naloga vinskega merčuna.³⁹³

³⁹³ Weist. 6: 420–426.

V. Ograjevanje

Pogosti so bili spori za pravico do ograjevanja krčevin na gmajni. Verjetno so si proti koncu srednjega veka pridobile pravico do odločanja o ogradah predvsem soseske, zemljiški gospodarje posameznih hub pa so tako dejavnost svojih podložnih kmetov radi videli, ker je kmetijo gospodarsko okrepila, sami pa pri tem niso ničesar izgubili. Proti koncu srednjega veka so posebno mestne skupnosti pridobile pravice, da na svojih gmajnah same nadzorujejo ograjevanje in po svoji presoji ograde dovolijo ali pa poderejo. Ta pravica mestnih in trških skupnosti se je izvajala ob letnih objezdenjih gmajn in se je ohranila do 18. stol. O njihovem scenariju je ohranjenega precej gradiva, za Ljubljano pa še posebej poznamo račune za obilne pojedine, ki so si jih udeleženci obhodov privoščili na mestne stroške.

Posebno na podeželskih gmajnah pa so skušali deželno-knežji in drugi deželskosodni organi dobiti odločanje o ogradah v svoje roke. Tako je začel vicedom (ki je bil nadrejen večini deželskih sodišč) na Kranjskem okr. 1544 odločati o ogradah in jim nalagati bremena, proti čemur so se stanovi 1548 pritožili, a ni znano, s kakšnim uspehom. Podobno se je dogajalo na Tolminskem, kjer so se kmetje 1556 pritožili, da je glavar prepovedal ograde, tudi če je nanje pristala soseska, sam pa je – kot smo že omenili – vaške gmajne dajal v zakup.

Že srednjeveška kolonizacija ni bila v bistvu nič drugega kot razdeljevanje prej skupnega sveta. Pozneje so s krčenjem gmajn deloma povečevali obstoječe kmetije, deloma pa so nastajala drobna gospodarstva (kajža in nekaj malega zemlje), ki so si morala pomagati z delom za druge ali z nekmečkimi opravki. Ker so zemljiška gospodarstva ovirala delitev kmetij ali ker so bile te že preveč razdrobljene, so se ljudje, ki so si hoteli ustva-

riti lastni dom, naseljevali na sproti odmerjenih ali ograjenih kosih skupnega vaškega sveta (gmajne). Kdor je imel tako gospodarstvo, je pripadal posebni vrsti kajžarjev. Bil je podružnik (v nem. *UNTERSASS*, it. *SOTTANO*). Izraz je izkazan od 16. st. naprej zlasti v zahodni in osrednji Sloveniji. Zdi se, da je bilo podružništvo na Slovenskem posebno pogosto in pojmovno izrazito. Za naselitev podružnikov je bilo potrebno soglasje soseske in gospodarja zemljišča, praviloma deželskega sodišča. Veliko deželskih sodišč na Kranjskem je bilo pod upravo deželno-knežjega vicedoma, ta pa je podpiral naseljevanje podružnikov, ki so komornemu premoženju dajali – čeprav skromne – dajatve. Zemljiški gospodje kmetij, ki so menili, da zmanjševanje gmajn in pojav novih upravičencev zmanjšuje površino za živinorejo, so se zato sredi 16. stoletja pritoževali proti naseljevanju podružnikov, v splošnem brez uspeha. Zahtevali so tudi njihovo obdavčenje. Izraz podružnik je ostal v rabi do 20. stoletja.³⁹⁴

Prave razdelitve gmajn pa v novem veku praviloma niso več vedle do nastanka novih gospodarstev, ni šlo več za kolonizacijo, temveč so povečevale obseg že obstoječih kmetij (razen če so izjemoma nastale kot kmečki fevdi, ki jih niso prištevali k hubni zemlji). Beneški senat je 1613/1614 dovolil Livčanom in Breginjcem, da spremene svoji gmajni (gotovo kvečjemu dele!) v polja in travnike; na loškem ozemlju so imele nekatere vasi gozd razdeljen že 1630; leta 1713 so pri Dolenji vasi v Selški dolini razdelili vaški gozd med 13 gruntarjev in 22 kajžarjev, vendar so del obdržali še naprej za skupne potrebe. Leta 1670 so delili neko gmajno pri Kamniku. Vsaka delitev je bila pomemben pravni akt in ob vsaki taki delitvi so se morali dogovoriti o pravilih. Tudi taka dejanja so bila pravotvorna, čeprav moremo njihovo vsebino slutiti le s pomočjo novejših delitev.

Deloma pa so nova gospodarstva nastajala tudi s samolastnim krčenjem proti vednosti in volji deželskosodnih gospodov.

³⁹⁴ Vilfan, Hram 113–115.

VI. Gmajna v okrilju upravnih občin

Za dobo po zemljiški odvezi so viri o skupnem svetu izredno bogati, kar velja takó za arhivsko gradivo kot tudi za izročilo. Temeljna načela občinske ureditve so bila enotna za vse avstrijske dežele, glede upravljanja občinskega premoženja (v pravniškem jeziku »občinsko dobro«) pa so se na teh načelih temelječe deželne zakonodaje med seboj razlikovale. Praviloma je bilo občinsko premoženje skupno za vso občino.

V slovenskih deželah je bilo treba upoštevati, da so imele posamezne soseske kot deli občin od nekdanj posebnó premoženje (gmajno, hišo za reveže, napajališča, brodove). Tako je kranjski občinski zakon iz l. 1866 v posebnem dodatku vseboval »Naredbe, po katerih se ima gospodariti z imetkom posameznih sosesk (podobčin)«, ki je bil v tej obliki posebnost v avstrijski občinski zakonodaji. Vsaka podobčina ali soseska je volila (brez razlikovanja volilnih razredov) po tri gospodarje, »ki si med seboj sami postavijo prvomestnika«. Priporočljivo je bilo, voliti nekoga, ki je že član občinskega odbora. Tega so ponekod v praksi imenovali »občinskega moža«. Na novo so upravljanje uredili z deželnim zakonom iz l. 1912, ki je prav tako priznal obstoj posebnega premoženja soseske, za njegovo upravljanje pa je uvedel gospodarski odbor, sestavljen iz treh članov in dveh namestnikov. Ker je praksa medtem oznako župan prenesla na predstojnika upravne občine, je zakon iz l. 1912 predstojnika soseske v slovenščini imenoval za načelnika (prim. § 6). Kjer je skupni svet pripadal vsemu naselju, so imeli volilno pravico vsi občani, drugod samo upravičenci do skupnega sveta. Tudi občinski zakon za Goriško in Gradiško iz 1864 je že uvodoma dopustil možnost, da znotraj upravne občine (ORTSGEMEINDE) prevzame vsaka davčna občina upravo

svojega premoženja in rent. Davčna občina pa je bila praktično – soseska ene vasi ali manjše skupine vasi. Po nadaljnjih določilih (§§ 97–104) naj bi zato vsaka davčna občina volila 6–12 članski upravni svet, ki naj bi izmed svojih članov izvolil predstojnika. Tako je davčna občina sama uživala donose svojega premoženja, pa tudi sama nosila s tem zvezane stroške. O tem, ali naj obstaja taka uprava za posamezno davčno občino, so odločali tisti člani občinskega zastopa, ki so predstavljali to davčno občino (sodba upravnega sodišča 1904), tako da upravna oblast ni mogla samovoljno odpraviti soseske uprave. Kar zadeva postavitev upravnega sveta, naj bi se občinski in občinski volilni red smiselno uporabljala tudi za davčne občine.

V Istri je upravo soseskega premoženja na podoben način, le z nekimi razločki urejal zakon iz 1868. Za posebno upravo soseskega premoženja se je morala izreči vsaj polovica volilnih upravičencev-davkoplačevalcev. Organi upravne občine naj bi imeli nadzor nad delom upravnega odbora. Upravljanje gozdov so 1893 istrskim občinam sploh odvzeli. – Odprto pot, ki so jo puščali predpisi za Goriško in Istro, pa so soseske v praksi razširile in so se v mnogem dejansko upravljale kar po starem. To velja tudi tam, kjer je zakonodaja dopuščala soseske v še bolj splošnih izrazih (npr. v določilih glede gospodarskega odbora) ali kjer zakonodaja o tem sploh ni govorila. Zlasti v posebnih določilih za zahodnejše dežele s slovenskim prebivalstvom se kaže tradicionalni pomen nekdanje župe v krajevni samoupravi. Toda tudi znotraj dežel, katerih zakonodaja se je očitno prilagajala od prej obstoječim razmeram, so prihajale na dan velike razlike med posameznimi vasm ali vsaj skupinami vasi.

V mestih in trgih so pravice do skupnega sveta, pomembnega zlasti za pridobivanje drv in gradbenega lesa, že od nekdaj temeljile na lasti posameznih hiš. Ko je občinska zakonodaja uredila občinsko pripadnost prebivalcev teh naselij, se na to seveda ni ozirala. Občina kot skupnost občanov se je tako po sestavu bistveno razločevala od upravičencev do skupnega mestnega ali trškega sveta. Skupnost teh upravičencev je veljala za meščansko korporacijo (Kamnik, Gornji grad). To pa je pojav, ki bo tudi predmet naslednjega odlomka.

VII. Pravice posameznih gospodarstev in recepcija običajnega prava glede njih³⁹⁵

Do vknjižbe gmajn v zemljiško knjigo, regulacije servitut (po 1853) in občinske zakonodaje so posamezne tradicionalne soseske precej samostojno urejale vprašanje uporabe svojega vaškega sveta kot svojo notranjo zadevo. Vsaki je načeloval po starem (soseski) župan ali ustrezen organ z novejšo oznako.

Glede upravičencev do uživanja gmajne je, kot je bilo uvo-
doma povedano, prvotno nedvomno veljalo pravilo, da so vsa
kmečka gospodarstva neke vasi ali skupine vasi na ustrezni
gmajni enako upravičena, saj so bila tudi ob ureditvi vasi na
grunte (hubni sistem) načeloma enako velika. Če je bilo
skupne zemlje glede na število in potrebe upravičencev veliko,
podrobnejša pravila o obsegu pravic niso bila potrebna. Ob de-
litvi kmetij in pojavu kajžarjev pa je prihajalo do različnih
rešitev: lahko so bila upravičena vsa gospodarstva enako (tudi
manjša), lahko so pravice določili v sorazmerju z velikostjo
grunta ali pa po kakšnem podobnem merilu, npr. koliko je po-
sameznik lahko preredit živine čez zimo. S tem je ponekod tudi
na gmajnah nastopil razvoj, ki je bil bolj pogost na planinah:
spreminjanje deležev na kolektivni pravici v solastnino.

Ponekod so bile torej pravice, zlasti kolikor so zadevale
gmajno in njeno uživanje, enake za vsa gospodarstva, kar lahko
razumemo kot pravo kolektivno lastnino. Drugod je gmajna pred
oblastmi sicer veljala za skupno, tako da je bila navzven upra-

³⁹⁵ Splošnejšega pomena so (poleg tistih, ki so navedena v op. 1) dela:
F. Goršič, Agrarske zadruge in njih uprava pri nas, v: SP 26 (1910), 321–330;
isti, Dokaz priposestevovanja in cesarski patent od 5. julija 1853, št. 130 drž.z., v:
SP 27 (1911), 289–293 (m.dr. o pravici kajžarjev do paše); isti, Agrarske
zadruge na Slovenskem, v: SP 35/1921, 98–114; isti, O ometanju in ometnih
zemljiščih, v: Pravni Vestnik 5 (1925), 70–72, predvsem pa 84–90; H. Tuma,
Prispevki k slovenski sodni terminologiji, v: Pravni vestnik 1 (1921), 13.

vičenec soseska; navznoter pa so se člani soseske razlikovali po tem, ali so imeli pravice na gmajni in kolikšne so bile te pravice.

Obči državljanski zakonik (1811) je vsem državljanom v rabo prepuščene stvari, med njimi zlasti ceste, označil kot javno dobro (ali blago). Stvari, prepuščene v rabo vsakemu občanu so štele za občinsko dobro (tudi občinsko blago, npr. Obči državljanski zakonik, § 288). Stvari, iz katerih naj bi se pokrivali občinski stroški, je zakonik opredeljeval kot občinsko imovino (premoženje). Pojavne oblike skupne lastnine, kakršne srečujemo po slovenskih vaseh, je težko razvrščati v te kategorije. Kot javno dobro v pravem pomenu lahko štejemo nekatere pravice, ki so ostale v resnici skupne, kot npr. napajališča, javna pota, zbirališče (pod lipo ali drugod). Po mnenju komentatorja navedenega zakonika pa so občinska pota prištevali med občinsko dobro. Vprašanje je, ali spada gmajna po § 288 v občinsko dobro ali v občinsko premoženje (imovino). Gmajno bi pod občinsko dobro morda razvrstili tam, kjer so ostala upravičena vsa gospodarstva, (ker služi gmajna predvsem potrebam »članov občine«,) toda če so iz dohodkov gmajne krili tudi kake občinske stroške, bi že štela v občinsko premoženje! Tista zemljišča, na katerih niso imeli vsi enakih pravic, pa ne spadajo v nobeno izmed teh zvrsti. Očitno ni mogoče vseh živih pravnih pojavov strpati v zakonodajalčeve kalupe.

Notranja struktura vaškega premoženja je bila tako odvisna od krajevnega izročila. Občinska zakonodaja iz '60-ih let preteklega stoletja je glede tega, kdo ima pravice na občinskem dobru in kolikšne naj bodo te pravice, priznala dotedanje nesporne navade. Edina omejitev je bila, da član soseske ne more dobivati od tega premoženja več, kot je potrebno za hišne ali poljedelske potrebe. Tudi tržaški statut se je glede uživanja občinskega »dobra« skliceval na obstoječe ureditve. S tem je bila zakonodaja po marčni revoluciji, ki je načeloma ostro nasprotovala običajnemu pravu, vendarle prisiljena, priznati to pravo na dokaj pomembnem področju javnega in premoženjskega prava. To je med drugim pomenilo: v krajih, kjer so bili po izročilu nekateri vaščani (kajžarji, lastniki novih hiš) izključeni od uživanja gmajne, je pri tem ostalo.

Deloma je potem na razvoj upravičenosti na gmajni vplivalo dejstvo, kako so geometri in sodniki razumeli in prenesli v prav-

niški jezik tista pravila, ki so jih ugotovili s spraševanjem priza-detih in na podlagi starejših zapisov. Pogosto so gmajne vknjižili tako, da so ob vpisu odmerili vsakemu upravičenemu članu soseske nek solastniški delež, ponekod vsem enak, po-nekod že spočetka v različnih ulomkih (na primer večjim kmetom cel delež, manjši kmetom pa pol, četrt deleža, itd.). Lahko pa so gmajno vknjižili tako, da niso določili deležev, marveč skratka vpisali kot lastnika sosesko. V prvem primeru so postali deleži samostojni predmeti pravnega prometa in so se lahko prosto prodajali, kupovali, dedovali itd., v drugem pri-meru pa je soseska obdržala večji vpliv na upravljanje in uživanje gmajne, bodisi da so bili vsi člani enako upravičeni, bodisi da so bili deleži (na Notranjskem in Primorskem *jusi*) različni. S tem da so se ugotovili dosedANJI upravičenci in da so le-tem priznali »jus« ali »numaro«, se je pravica do vaškega zemljišča dejansko omejila na določen krog prebivalcev, ker so se novi upravičenci sprejemali le pod določenimi pogoji ali pa sploh ne. Če je bilo članstvo omejeno na stare hiše, so bili kajžarji izključeni od paše ali pa so morali zanjo posebej plačevati. Vsaj deloma so bile torej pravice posameznikov odvi-sne od tega, ali je bila gmajna v zemljiški knjigi vknjižena kot lastnina vse vasi ali kot pritiklina kmetije ali pa kot samostojen solastninski delež. Morda je tudi neko starejše stanje ponekod vplivalo na obliko vknjižbe.

Deloma tradicije raznih vasi, deloma pa oblika vknjižbe v zemljiško knjigo so tako ustvarile zelo raznolike oblike v upra-vljanju gmajn in pri presoji pravic posameznih vaščanov na gmajni, razen tega pa so se ustrezni običaji v vaseh tudi razme-roma hitro menjavali in zlasti v 20. stoletju postali zelo gibčni.

Vsa specifičnost položaja, ki je nastal na podlagi tradicij in ob njihovem srečanju s pravom meščanske države, se je poka-zala na Primorskem, ko naj bi tam začeli izvajati italijanski odlok-zakon iz l. 1924 o občinskih užitkih (*usi civici*). Pod temi »užitki« so razumeli pravice, ki so jih v Italiji imeli pripadniki občin na zasebnih, praviloma veleposestniških, zemljiščih. Šlo z veliko zamudo za nekaj podobnega, kot je bila že sedemdeset let prej zastavljena servitutna regulacija. Slovenski pravniki so dokazovali, da zakon iz 1924 na Primorskem ne prihaja v poštev, predvsem ne za solastnino (ki pač ni kolektivna pra-

vica), da pa je treba tudi na občinskem »dobru« in podobnem premoženju priznavati pridobljene pravice posameznih gospodarstev.³⁹⁶

Posebno ureditev pravic na skupnem svetu je še danes široko pravno področje, na katerem bi bilo moč raziskovati konkretne primere slovenske pravotvornosti, seveda ob sprot-nem ugotavljanju razmerja med običajnim in postavljenim pravom.

³⁹⁶ Goršič, (kot v op. 10) in: B. Furlan, O občinskih užitkih, v: Pravni vestnik 1 (1921), 145–156; M. Pretner, Pravice do skupnih in občinskih gozdov in pašnikov in obči užitki v Jul. Krajini z ozirom na kr. odlok-zakon od 22. maja 1924 št. 751 o ureditvi občih užitkov, v: Pravni vestnik 5 (1925), 178–187.

VIII. Ureditev skupnega sveta po krajevnih izročilih

V nadaljnjem naj navedemo nekaj podatkov iz ljudskega izročila, ki nam živo predočujejo ureditev vaških gmajn v zadnjih sto letih, gotovo nazorneje, kot bi mogli razbrati iz zemljiških knjig.

1. Vzhodno od Trsta³⁹⁷

V teh vaseh, ki segajo od tržaških predmestij do gore Slavnik, je v 17. stoletju ob morju prevladovala govedoreja nad ovčerejo, v smeri proti vzhodu pa se je postopoma dvigoval pomen ovčereje. Pozneje je tudi v smeri proti hribom napredovala reja govedi. Do 19. stoletja so govedi redili bolj za oranje in prodajo kot za mlekarstvo, pozneje pa so redili krave za prodajo mleka v Trst. Pri tej obliki gospodarjenja je imel skupni svet pomembno vlogo, njiv pa je bilo na posamezno gospodarstvo razmeroma malo.

V Črnotičah³⁹⁸ so imeli »na hmajni« ali komuneli jus samo tisti, ki so imeli staro hišo. Vsaka stara hiša je imela en jus in jusi so bili enaki. Če je oče imel več sinov, je za njim dobil jus najstarejši, če je ostal doma. Če so gospodarstvo delili – kar pomeni, da so postavili eno ali več novih hiš – je starejši dobil jus, mlajši je pa mogel dobiti jus le, če je zanj plačal komunu, kolikor so se zmenili. Kupnina je znašala lahko kakih 100 goldinarjev ali pa čeber vina (56 litrov). Poleg tega je moral dati vsakemu članu komuna kake pol kile kruha. Jus je bilo treba plačati tudi v primeru, če je zet, ki je »pristopil« k hiši, prevzel

³⁹⁷ Vilfan, Podobe 69–87.

³⁹⁸ Vilfan, Komun.

gospodarstvo po tastu med živimi ali po dedni poti. če pa sta prejšnja gospodarja umrla brez otrok in je torej pri hiši nastopil nov gospodar, ki ni bil potomec, je bilo treba v primeru take »verbišne« (erbščine, dedovanja) plačati večji jus. Skratka: Delež pri uživanju gmajne so imeli moški lastniki hiš, ki so prevzeli staro hišo od očeta. Kdor je postavil novo hišo, kdor se je priženil ali kdor je na drug način pristopil, si je moral jus kupiti ali dokupiti. Pridobitev jusa (npr. tudi s priposestvovanjem) so označevali z glagolom ujustiti.

Drugače je bilo menda v Ocizli, čeprav so solastniki gmajne imeli tudi tu juse. Kdor je imel jus, je vsaj v novejšem času pasel, kolikor je hotel. Nove hiše pa te pravice niso imele in baje tu ni bilo moč pristopiti v gmajno niti s plačilom pristopnine.

Poseben del komunele je bila v Črnotičah FENEDA. V računski knjigi črnotiškega komuna, v kateri se začenjajo vpisi l. 1883, je med drugim zapis stroška: »Z ses vardjani špedali ki so vardjani belili po fenedi«. Z drugimi besedami: slede stroški, ki jih je imel komun z vardjani, ker so ti belili po fenedi. Po izročilu je treba te besede razumeti takole: Feneda je bil del gmajne, kamor živina v začetku pašne dobe ni imela dostopa in kamor so jo poleti ali jeseni gnali na pašo le, če je bila sila zaradi suše. Feneda je bila torej rezerva za krmo. Meje tega zemljišča so bile od nekdaj zaznamovane s kupi kamnov, soseski čuvaji, vardjani, pa so jih od časa do časa pobelili, da bi bili spoznavni kot mejniki. če se krma na fenedi ni porabila, so jo razdelili na »parte« in so šli žet travo. Na fenedi so rasla tudi drevesa. Če so delili »srenjska drva«, so parte (dele) določali tako, da so jehráli (žrebali). (Prim. § 4/VII 4 e). Nekoč je bilo na fenedi celo obilo hrastovine, drevo pri drevesu, kjer so dobivali želod za prašiče, ga zbrali v kupčke in prav tako žrebali. – K temu je pripomniti, da je »FINIDA« star istrski izraz za gmajno. Kdaj in kako je ta izraz prišel v slovenske kraje, je zaenkrat težko reči, zdi se pa, da je raba že precej stara. Italijanski filolog G. M. Pellegrini, ki je sicer poznal besedo, ne pa njenega pravkar omenjenega pomena, razlaga izraz feneda iz langoardskega SNEIDA. Glede na to, da beseda pomeni omejeni del gmajne, pa bi lahko mislili tudi na latinski FINIS – meja, plur. FINES – ozemlje. V vsakem primeru kaže izraz na zelo staro domače pravno izročilo. Nekaj podobnega kot popašnja (me-

njavo kolektivne in individualne rabe skupnega sveta) so imeli v Kastelcu. Kjer so gmajno razdelili, je dobil vsak svoj kos za košnjo, ohranila pa se je navada, da potem pasejo vseprek. Tudi senožeti na bolj odročnem svetu je imel vsak svoje. Njegova zasebna lastnina pa se je spoštovala le toliko časa, dokler ni pokosil, nato pa so pasli tudi na senožetih vsevprek, čeprav so se lastniki branili. O popašnji po njivah ni podatkov in tudi v drugih primorskih krajih je bila po drugi svetovni vojni prav redka. Pravno priznana menda nikjer ni bila.

Nekdaj je imela znaten gospodarski pomen paša prašičev v hrastovih gozdovih. Na njih so uveljavljali svojo lastninsko pravico teritorialni zemljiški gospodje, ki so od vasi, upravičenih do paše ali od zakupnikov pobirali posebno dajatev – žirovščino (v nekem viru iz leta 1573: »SIRUCHINA«). V Jeloviškem gozdu je v 16. stoletju znašala od odraslega prašiča 8 soldov, od mladega 4 solde. Žirovščina v Jeloviškem in Vodiškem gozdu je v celoti pripadala gradu Socerbu, v drugih gozdovih pa je grad dobil le polovico, drugo pa so dobile bratovščine (FRADAIE) sosednih vasi, to je Ocizle, Beke in najbrž Socerba.

Skupna paša na gmajni je zahtevala posebne organizacijske oblike. V že omenjeni računski knjigi črnotiškega komuna iz 1883 beremo med drugim postavko: »likof od črednika«. V nasprotju z ovčjim pastirjem, »ovčarjem«, se je kravji pastir označeval kot »črednik«, kajti »čredo« je sestavljala le goveja živina, medtem ko so se ovčje trope imenovali čap. Vsaka vas je imela svojo govejo živino le v eni čredi in zato le enega črednika. Medtem ko so ovčarja najemali lastniki ovac za vsak čap posebej, je črednika »zglihal komun«. črednika so v Črnotičah »zglihali pred celim komunom«, to je v navzočnosti vseh gospodarjev. Zmenili so se z njim za plačilo, ki so mu ga prvotno dajali v koruzi. Običajno je črednik dobival za eno pašno dobo merico koruze (kakih pet litrov) od vsake glave živine, poleg tega pa je dobival hrano po posameznih hišah. Črednika je komun glihal okoli Jurjevega in to glihanje je, podobno kot glihanje mežnarja o pustu, dajalo priložnost za majhen likof na komunske stroške.

Ker se je debela živina čez noč vračala v domači hlev in so molžo opravljali v vsakem kmečkem gospodarstvu za sebe, so odpadla mnoga vprašanja, ki so se stavljala organizaciji ovčje

paše. Pri paši debele živine na vaški gmajni je bilo treba v bistvu urediti glede medsebojnega razmerja raznih gospodarjev le vprašanje, po kakšnem ključu bo posamezni gospodar dal čredniku hrano in po kakšnem vrstnem redu bo postavljajl pogonjiča. Pogonjič je bil črednikov pomočnik, ki ni bil zglihan, marveč so morala za opravljanje tega dela skrbeti posamezna gospodarstva, ki so imela svojo živino v vaški čredi. Vsako tako gospodarstvo je moralo na določeni dan postaviti pogonjiča. Običajno je bil pastir na hrani vsak dan v drugi hiši in ta hiša je morala tisti dan skrbeti za pogonjiča. Tako se je ustvaril tudi pri paši debele živine nekak turnus, vendar v drugem smislu kot pri molži ovac, in ta turnus se je imenoval »pogonilo«. Tudi ta ureditev najbrž ni bila povsod popolnoma enaka. Iz Črnotičev in Ocizle sem dobil precej skladne podatke o ureditvi pogonila in verjetno gre tu za nekaj najbolj razširjena pravila. V obeh vaseh poznajo »veliko« in »malo pogonilo«. Kadar je prišlo na hišo »veliko pogonilo«, je morala ta vzeti tisti dan črednika na hrano (»na špežo«) in postaviti enega pogonjiča. Ker en sam pogonjič ni zadoščal, so imeli poleg tega še »malo pogonilo«. Kadar je prišlo na hišo malo pogonilo, je bilo treba dati pogonjiča za pol dneva. Tako je črednik stalno imel v pomoč dva pogonjiča, enega od velikega in enega od malega pogonila. Kadar sta se »stekli« obe pogonili hkrati na eno hišo, je morala ta hiša preskrbeti oba pogonjiča. Za vrstni red, po katerem sta tekli pogonili, je bil odločilen stari običaj, včasih tudi že zaporedje hišnih števil. Vsako leto sta se pogonili nadaljevali tam, do kamor sta stekli prejšnje leto.

Pri sistemu pogonil so sodelovali vsi jusarji, šlo je torej v prvi vrsti za soseskino zadevo. Drugače je bilo pri paši ovac: tu so se združevali samo nekateri gospodarji, toliko, da so dosegli primerno velik trop ovac, da so lahko skupaj sproti sirili, potem pa pridelek delili. Zato obravnavamo to obliko skupnega gospodarjenja v poglavju o civilnem pravu.

2. Skupni svet v kobariško-breginjskem kotu

Raznoličnost v ureditvi skupnega sveta se je pokazala tudi v krajih zahodno od Kobarida tja do Breginja, ki jih je l. 1951

obiskala ekipa Slovenskega etnografskega muzeja.³⁹⁹ Pri gospodarski izrabi tal je na tem ozemlju poljska kultura igrala razmeroma majhno vlogo. V Breginju so šteli na pr. kmeta s 60 a orne zemlje že za razmeroma večjega lastnika, to pa pomeni, da kmetova gospodarska moč ni mogla temeljiti samo na njej. Prevladovalo je dokaj ekstenzivno živinorejsko gospodarstvo, ki ga je v novejšem času delno izpodrivalo gozdarstvo.

S spraševanjem prebivalcev je bilo zbranega predvsem precej ustnega izročila, kakršno je tedaj še živelo med prebivalstvom. Pri tem je bilo sicer čutiti v ozadju nekatere vplive deželne zakonodaje in povezanost z zemljiško knjigo, toda primarni namen zbiranja je bil, ne glede na formalno pravno plat ugotoviti tista pravila, ki so nastala in se vzdrževala v vsakdanjem življenju tako, kot so jih dojemali udeleženci razmerij. Na ta način je bilo mogoče sestaviti precej konkretno podobo stanja, kakršno je bilo ob prehodu iz 19. v 20. stoletje, in opazovati nekatere spremembe, do katerih je prišlo v prvi polovici našega stoletja. Seveda tako zbrano gradivo nima značaja pravne dokumentacije.

V nekdanji občini Sedlo je bil vaški svet do razdelitve skupen vsem štirim v občino vključenim vases: Podbeli, Stanoviščem, Homcu in Sedlu. V občini Breginj pa je vas Breginj imela svoje občinsko dobro, vasi Logje in Robedišče pa skupno občinsko dobro (kamunjo = gmajno). Ponekod pa so spadale v to kategorijo tudi planine, in to v vasi Svino, Sedlo, Breginj in, kot se zdi, tudi v Drežnici.

Gmajne in planine, ki so sestavljale občinsko dobro, so navzven upravljale politične občine. Vodenje je bilo centralizirano na občini tudi tedaj, če je posamezna vas uživala svoje občinsko

³⁹⁹ Za pravni sektor je delo ekipe vpeljal avtor te knjige, ki pa ni bil ves čas navzoč. Tako je zbiranje v veliki meri opravil tudi tedanji kustos Dr. Angelos Baš. O zbranih podatkih je avtor takoj po opravljenem terenskem delu sestavil precej izčrpno pregledno poročilo za tedanjo agrarno sekcijo pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, ki je prav tedaj začejala s pripravami za obdelavo slovenske gospodarske in družbene zgodovine, predvsem njenih agrarnih panog. Poročilo doslej ni bilo objavljeno. Mnoge plati pravne ureditve pašne živinoreje so mi postale razumljive šele ob zbiranju teh podatkov in sestavi poročila. Ker je to bilo sestavljeno pod neposrednim vtisom sveže nabranih podatkov, je v to knjigo vneseno v kolikor mogoče nespremenjeni, le nekoliko skrajšani obliki, vendar so njegovi deli razporejeni na različna mesta.

dobro posebej. Upravičenci do uživanja tega zemljišča, to je do paše na njem in do pridobivanja lesa na tem zemljišču, pa niso bili vsi prebivalci tiste občine oziroma vasi. Upravičenci, »občinarji« so bili le tisti, ki so to pravico imeli že od prej (torej od starega oz. od tedaj, ko se je ta pravica prvič uradno ugotovljala) in njihovi pravni nasledniki. Nove upravičence je sprejemala občina in ti so morali v tem primeru plačevati pristopnino, morali so se »vkupiti v občino« in plačati za pridobitev pravic na skupnem zemljišču nek znesek, ki je bil v večini vasi stalno določen na 300 goldinarjev, kar ni bil majhen znesek. Že njegova višina dokazuje, da je bila živinoreja na skupnem svetu izredno pomembna gospodarska dejavnost. Izjemoma so se sprejele tudi kake storitve, tako je na pr. leta 1876 nekdo, ki so ga sprejeli v občino, izklesal kamnito korito za napajanje v vasi Sožid. Kdor je tako po pravnem nasledstvu ali z vkupljenjem postal »občinar«, je imel »pravico« ali tudi »numaro«. Praviloma se je ta pravica držala neke druge nepremičnine, torej hiše, baje pa so bile od tega pravila tudi izjeme. V Breginju je bilo proti koncu preteklega stoletja nekaj čez 60, okrog leta 1900 pa že 109 občinarjev, nakar so sprejemanje novih občinarjev sploh ustavili in je nazadnje bilo že 40 gospodarstev brez pravice na skupnem zemljišču. Vendar je bil v tej okolici Breginj edini kraj, v katerem je po ugotovljeni tradiciji veljalo zaprto število pri sprejemu upravičencev.

Občinar je imel pravico pásti na skupnem zemljišču (običajno od aprila do sv. Mihela ali še pozneje) in ta njegova pravica ni bila omejena na določeno število živine. Nadalje je imel pravico do lesa, zlasti do drv za lastno uporabo, pri čemer so dobivala vsa gospodarstva enako količino drv v panju, ki so se razdelila z žrebanjem. Zato pa je tudi samo občinar imel neke dolžnosti do upravne občine: plačevati je moral občinski davek, »RATO«, katerega višina se je določala sproti glede na potrebe občinske blagajne. Ta davek je vseboval več elementov, med drugim pašnino. Pravili so, da je bil ponekod tudi samo občinar dolžan opravljati raboto na javnem svetu. Tako je bila v Robedišču dolžnost opravljanja javne rabote v zvezi z upravičenostjo do vaških zemljišč.

Ker ni bilo določeno, koliko glav živine sme občinar pasti na skupnem svetu, je bila njegova pravica nedeljiva. Če bi lahko

prosto delili neodmerjene deleže, bi pač nastajali vedno novi neodmerjeni deleži, to pa bi oškodovalo stare upravičence. Z volilom je mogel upravičenec ta delež prenesti le na enega svojih naslednikov, smel ga je pa pri tem prenesti s svoje hiše na kako drugo hišo. Kako je bilo s prodajo deležev tistim vaščanom, ki niso imeli lastne hiše (»ki so se poročili na roke«) in koliko je imela občina v primeru prodaje deleža pravico ugovora, ni ugotovljeno.

Družinski poglavarji, ki niso bili »občinarji« v zgoraj razloženem pomenu, so se imenovali »FAJDUTI«. Sem so spadali taki, ki sploh niso imeli svoje lastne hiše ali zemlje, pa tudi taki, ki so imeli lastno gospodarstvo, a ne »numare«. Če so se z občino sporazumeli, so tudi smeli pasti na skupnem zemljišču, vendar so v tem primeru morali plačevati dvojno »rato«. (Sicer rate prvotno niso plačevali). Pozneje pa so morali v vsakem primeru plačevati davek od ognjišča.

Občinski svet je bil pred razdelitvijo na realne deleže včasih predmet pravnega prometa med občinami ali vasmí, tudi v starejših dobah, ko so morda kolektivne upravičenosti šteli za servitute na gosposčinski zemlji.

Ko so okrog leta 1900 delili skupni svet, bodisi gmajne ali (v nekem pomenu občinske) planine, so dobili svoje realne dele, »LOTE« samo občinarji, ti pa vsi enake, ne glede na velikost svoje lastne zemlje. V večini vasi so tedaj razdelili pašnike na dva kompleksa, gozdove pa na tri komplekse po boniteti, nakar so dotedanji občinarji z žrebom dobili v vsakem kompleksu en »lot«. »Fajdute« so pri taki delitvi upoštevali le toliko, da so na najvišjem oziroma najbolj oddaljenem kraju odmerili poseben del gozda, kjer so si ti smeli napravljati drva. Iz tega moremo sklepati, da so »fajduti« pred razdelitvijo skupnih zemljišč vendarle imeli neke manjše pravice do drv, morda proti plačilu. Le v bivši breginjski občini gmajna še ni bila razdeljena.

Zgoraj navedena glavna pravila glede lastnine oziroma upravičenosti na vaškem svetu predstavljalo povprečni tip pravne ureditve v kobariško-breginjskem kotu. Za presojo teh razmerij pa so zanimive tudi nekatere posebnosti, ugotovljene v posameznih vaseh:

Kot je že bilo omenjeno, so v vasi Svino pojmovali takó gmajno kot planino kot občinsko dobro. Ko so delili gmajno in

so revnejši vaščani zahtevali pri tej delitvi enake realne deleže kot bogatejši (ta podatek je verjetno razumeti tako, da se je delitev sploh izvršila na zahtevo revnejših), so bogatejši pristali na tako delitev le pod pogojem, da so pravice občanarjev na planini – ki se ni delila – neodsvojljive. S tem so preprečili, da bi druge vasi oziroma njihovi vaščani dobili pravice na Svinski planini.

V Borjani so občinsko dobro delili tako, da so gmajno, staro jalovo planino in vmes ležečo hosto razdelili v nižji del, ki je pripadel Spodnji Borjani in višji del, ki je pripadel Zgornji Borjani. Vsakega teh kompleksov so nato razdelili posebej med Spodnje in posebej med Zgornje Borjance. Stara planina je spadala v del Zgornjih Borjancev. Po tem začasnem preobratu v smeri prevredbe v individualno lastnino in obdelavo je prišlo do nasprotnega ukrepa, ki je bil zopet bolj v prid kolektivni izrabi tal. Zgornjeborjanci so staro planino obnovili, Spodnjeborjanci pa so na novo ustanovili svojo planino nekako leta 1930, pri čemer so upravičenost do planine vezali na deleže tako, da se je vsakemu gospodarju na 6000 m² vložene zemlje priznal delež ene krave. S tem seveda prejšnji skupni svet ni oživel v nekdanji obliki, temveč se je spremenil najprej v individualno lastnino in z njeno zložitvijo v neke vrste solastnino ali pravico medsebojne paše.

Če je bilo zemljišče last občine, je politična občina združevala v sebi poleg upravne funkcije tudi še funkcijo vaške (uradno: agrarne) občine. Kljub temu, da je pripadalo kako zemljišče le eni izmed več vasi v upravni občini, je odločal o njem vendarle občinski odbor, v katerem pa je bila upravičena vas zastopana po enem ali več komunskih možeh. Njihovo število ni bilo stalno, temveč ob koncu 19. stoletja med drugim odvisno od volilnih rezultatov, pri katerih je odločala predvsem strankarska politika. Dejansko so imeli komunski možje tudi nekaj besede glede upravljanja premoženja svoje vasi. Ker so si včasih interesi posameznih vasi pri izrabi skupnega zemljišča nasprotovali med seboj ali pa se niso ujemali z interesi občine kot celote, so se ohranile pri upravljanju teh zemljišč tudi nekatere oblike, ki izvirajo verjetno še iz časov, preden je začela zakonodaja posegati v ta razmerja.

Kakor so bile funkcije upravne občine same deljene na politično-upravne funkcije občine in na upravljanje skupnega premoženja, tako so bile dvojne tudi funkcije nekaterih občin-

skih organov, kot npr. vardjana, ki je bil v teh krajih nekaj občinski sluga.

Tudi glede dolžnosti posameznih občanarjev v zvezi s pašo na komunji so se na terenu ohranila nekatera pravila: o dolžnosti, pomagati pri paši (iti na bejdo), zlasti glede zaporedja, števila dni itd., dalje glede trebljenja, plačevanja pastirjev in podobnih vprašanj. Tudi v kobariško-breginjskem kotu so si tako kot drugod na Slovenskem posamezniki tu in tam prilaščali dele gmajne ali se celo na njih naselili. Kdor si je tako prilastil del gmajne, je veljal za prograjalca. Seveda so v zvezi s tem nastajali spori.

Na gmajnah se je ponekod ohranil zelo star način gospodarjenja, pri katerem sta se menjavali kolektivna in individualna izraba tal. Tak primer – baje star vsaj kakih 300 let – se je ugotovil v skupini vasi Logje-Robedišče. Del vaške gmajne – še preden sta si jo obe vasi združili – so si Ložani razdelili tako, da je imel vsak za košnjo odmerjen realen delež, za pašo pa so deleže združili in je bila kolektivna. Realni deleži so bili v prostem prometu in so jih v glavnem pokupili Robediščani, paša pa je še naprej ostala kolektivna za obe vasi. Nazadnje je s posredovanjem deželnih oblasti v Gorici vas Robedišče dosegla, da je individualna upravičenost prevladala nad kolektivno in da je bila paša na tem delu gmajne, imenovanem Črče, prepovedana, medtem ko je na ostali gmajni ostala za obe vasi še vedno skupna. Gre za značilen primer take kombinacije upravičenosti do zemlje, kjer ni mogoče vnaprej označiti eno pravico kot lastnino, drugo pa kot služnost, marveč je ta kvalifikacija bolj ali manj odvisna od proste presoje tistega, ki naj razmerje pravno opredeli.

Pravkar navedeni primer predstavlja enega izmed načinov postopnega prehajanja iz kolektivnega v individualno gospodarjenje, ki je postopno vedlo do pravno zagotovljene prevlade individualne lastnine na nekdanjem skupnem (ali skupnem služnostnem) svetu. Pri tem prehajanju so bili odločilni različni vzroki, predvsem pa naraščanje pomena gozdnega gospodarstva, prvotno na temelju diktiranih pravil (gozdni redi), pozneje pa tudi po želji kmetov samih. V zvezi s tem so zlasti zatali kozjerejo zaradi varstva in razširitve gozdov. Opuščali pa so tudi drobnico sploh in si rajši razdelili na lote bivšo gmajno oziroma planino.

3. Notranjska in sosedna Primorska

Tudi v delih Notranjske in južne Primorske so delež gospodarstva na skupnem svetu imenovali jus, upravičenca pa jusarja. Ko so gmajne delili in solastniške deleže spremenili v odmerjene parcele, sta besedi JUS in JUSAR prešli tudi na parcelo in njenega lastnika.

Konkretnije naj ureditev skupnega sveta v teh predelih predstavlja vas Selce. Solastniški deleži – jusi so bili ob njihovi prvi določitvi odmerjeni na 18 »zemelj«. Ali so te enote ustrezale kolonizacijskim hubam (gruntom), ni dognano. Zemlja je imela cel jus, torej osemnajstinko gmajne, manjša posestva pa ustrezen, v ulomku izraženi delež, pri čemer so računali v štiriindvajsetinkah jusa. Zemljak je imel 24/24, polzemljak 12/24, kmet na tretjini zemlje 8/24, maseljčar 6/24, podružnik 3/24 ali 1/144 celega jusa. Na primer: maseljčar je imel 1/72 ($1/18 : 1/4$) celotne gmajne. Tako določeni delež se je baje držal hiše, čeprav se je sestav njenega sveta spreminjal. Glavno soseskino premoženje je bila gmajna, ki so si jo za košnjo delili, nakar so pasli skupaj. Z nje so dobivali tudi drva in brinje, najbolj donosen pa je bil gmajnski kamnolom, ki so ga dajali v zakup. Z dohodkom od tega so že v precejšnji meri krili tekoče stroške.⁴⁰⁰

4. Dolenjska in belokranjska gmajna

Glede upravičenosti na skupnem vaškem svetu smo na Primorskem opazili razločevanje med starimi upravičenci in lastniki novih gospodarstev, toda (drugače kot na solastniških planinah) so bili deleži za tiste, ki so jih pač imeli, pogostoma enaki. Drugače je bilo v marsikateri dolenski vasi. Ker se je tu stari pojem hube ali grunta ohranil kot približno merilo za velikost nekega kmečkega gospodarstva, so to merilo pogostoma uporabljali za določitev velikosti deležev pri uživanju pašnih pravic na gmajni. Tako je štela gmajna sicer formalno za skupno last, ravnali pa so tako, kakor da bi bila solastnina starih upravičencev oziroma njihovih pravnih naslednikov: deleže

⁴⁰⁰ I. Smerdel, Soseska vasi Selce, v: Traditiones 10–12 (1981–1982), 5–34.

so namreč določili po idealnih delih, odmerjenih po ključu cel grunt, pol grunta, četrt grunta itd. Zato tudi ob razpadu gmajne v realne dele na Dolenjskem niso prejeli vsi enakih površin, temveč so bili realni deli v sorazmerju s prejšnjimi idealnimi deleži.

Na Dolenjskem se je še sredi 20. stoletja in gotovo tudi drugod postavljalo vprašanje, čigavo je drevo, ki ga je nekdo nasadil na gmajni? Dopis sekretarja OF neke dolenjske vasi iz l. 1947 pravi o tem: »Zapisnik vaše komune ... kjer je cela skupna množica vasi zglašovala: komuna je bila nekdanj in tudi sedaj ostane in kar je tudi sadnega drevja da tudi imajo enako prav vsi pravice do sadnega drevja.« Skratka: nihče si ne more prilastiti sadnega drevesa na gmajni, tudi če ga je sam vsadil. Zanimiv primer ugotovitve običajnega prava sredi 20. stoletja.⁴⁰¹

V okolici Semiča je k upravi gmajne štelo predvsem postavljanje skupnega pastirja (ČOBANA), ki so ga morale vse hiše vzdrževati z enakim prispevkom ne glede na število živine, ki so jo dale na pašo. Če nekdo pri tem ni hotel sodelovati, je moral vsaj ograditi stelnik (očitno oddeljeni del gmajne), sicer so lahko pasli po njem vaško čredo.⁴⁰²

⁴⁰¹ Vilfan, Praksa 27.

⁴⁰² B. Vlahović, Neke seoske društvene zajednice u Semiču (Bela Krajina), v: Etnološki pregled 10 (1972), 78–81.

IX. Posegi agrarnih operacij

Poleg starih izročil, prilagojenih občinski zakonodaji, so pri zemljiškoknjižni ureditvi kolektivnih pravic uporabljali tudi zakonska določila o odpravi in regulaciji servitutnih pravic (1853), ki jim moramo za zadnje stoletje dodati sploh določila o agrarnih operacijah in operacije same.⁴⁰³ Servitutna regulacija sama je – vsaj po zajeti površini – gotovo bolj zadevala planinski svet kot gmajne in jo zato obravnavamo v poglavju o premoženjskih razmerjih (§ 9).

Agrarne operacije so, prav tako kot prejšnji posegi v skupni svet, predvsem izhajale iz obstoječega stanja, torej iz običajnega prava, čeprav tega prava niso radi priznavali s pravim imenom. Poskusi opredeljevanja agrarnih skupnosti so bili še naprej nujno nepopolni, npr.: občinsko dobro, frakcijsko dobro, skupno dobro več krajev, tovarišijsko (zadružno) dobro (GENOSSENSCHAFTSGRUND, če so bili člani zadružno organizirani v smislu moderne zadružne zakonodaje), gmajnska zemljišča (GEMEINGRÜNDE, če se je delež držal hiše in ni bilo zadružne organizacije). Posebno težavna je bila ločitev med solastnino upravičencev in novim pojmom – zadružno skupnostjo, pri kateri so bili člani prav tako z deleži vključeni v zemljiški knjigi kot pri solastnini.

Tako je lahko vodja agrarnih operacij med obema vojnama F. Spiller-Muys ugotovil: »Nihče ne ve odgovora v posameznem slučaju ... gre li za občinsko last, srenjo (sosesko), tj. za realno zajednico z vezanimi deležnimi pravicami, ali za drugo z več ali manj prosto razpoložljivimi deleži ali končno za navadno solastništvo.«

⁴⁰³ F. Spiller-Muys, Agrarna vprašanja v Sloveniji, Ljubljana 1924; Vilfan, Agr. pan. 470–472; isti, Agrarne operacije, v: ES 1 (1987), 21. Objavljeni so inventarji komisij; zadnji zvezek: V. Sunčič, Komisije za agrarne operacije 1885–1945 3. del (Publikacije Arhiva Slovenije, Inventarji, Ser. obl. 5), Ljubljana 1994 (prejšnja dela sta iz l. 1991 in 1992).

X. Čigavo pravo?

Povzemamo: Potem ko so bile proti koncu fevdalne dobe kolektivne pravice na skupnem ali na služnosti podvrženem svetu še kolikor toliko enotne (namreč vezane praviloma na pripadnost neki ožji ali širši krajevni skupnosti), so se po recepciji rimskega prava, še bolj pa po raznih posegih oblasti in po ponovnih poskusih pravne opredelitve, povezanih z različnimi načini vknjižbe v zemljiško knjigo, čedalje bolj diferencirale. Pri tem so upoštevali lokalna izročila in so gotovo tudi marsikaj po dogovoru (ki ni bil nujno vedno soglasen) uredili na novo. Prav pri spraševanju po izročilu o upravljanju gmajn je bilo na terenu večkrat slišati pregovor »vsaka vas ima svoj glas«, pri čemer ni bil mišljen jezik ali glasba, marveč prav organizacijska pravila raznih vrst skupnega sveta in s tem zvezani običaji.

Razne oblike v ureditvi gmanjske paše so del slovenskega ljudskega pravnega izročila, ki se je lahko ohranilo oziroma razvijalo še prav do polpretekle dobe, ker so bili gospodarski pogoji za to ugodni in ker zemljiška gospodstva niso imela interesa, da bi bistveno posegala v ta razmerja. To seveda ne pomeni, da gre za ostanke iz časov pred fevdalno kolonizacijo, ker je vrsta konkretnih razmerij (kot npr. tudi sama ureditev »obhodov« in »pogonil«) bistveno zvezana s pojmom zasebne lastnine na jedru kmetij in živalih. Ostanke nekdanje vaške skupnosti so se ohranili v tistih pravnih ustanovah vaške avtonomije, v katerih je prihajalo do veljave kolektivno upravljanje, pri tem pa je ravno skupna paša na srenjskem svetu bistveno pripomogla k tej ohranitvi.

Potem ko so glede skupnega premoženja vasi v začetku fevdalnega obdobja uveljavili nekatere temeljne poteze, kakršne so bile v splošnem razširjene po tedanji Evropi, je šel torej nadaljnji razvoj, v odvisnosti od nešteti krajevnih okoliščin, v najrazličnejših smereh. Pri tem so tvorno sodelovale spre-

minjajoče se strukture oblastnih organov kot tudi prizadete skupnosti. Ureditev skupnega sveta je značilen primer tega, kako se lahko pravotvornost posameznih skupin prebivalstva prepleta z vplivi drugih pravnih sfer, ne da bilo mogoče izmeriti posameznega deleža ali postavljati splošna pravila.

§ 8 Zbori

I. Veča, pojezda, pravda

– stari slovenski pravni izrazi

1. Zbor ali skupščina?

V tem poglavju bo govor o nekaterih zvrsteh zbiranja ljudi z namenom, da bi urejali skupne zadeve, ki imajo v veliki meri pravi pomen. Izvzeti so že obravnavani čisti sestanki sosesk brez »sodnih« funkcij. Beseda zbori za taka zbiranja morda ni med najstarejšimi izrazi, je pa prav zato vsaj za starejša obdobja tako nevtralna, da lahko pokriva razne med seboj sorodne pojave, ki jih viri imenujejo z drugimi besedami. Vsekakor je beseda zbor v opisanem pomenu zbiranja starejša od skupščine. Uradna terminologija iz 1853 pozna npr. deželni zbor in državni zbor, za parlament pa besedi zbiralice in parlament. Tudi kjer ta terminologija za nem. *Versammlung* navaja shr. SKUPŠTINO ali SABOR, je v slovenščini dosledno govor o zboru: občinskem, deželnem, cerkvenem. Pleteršnik pozna (1895) sicer skupščino, vendar v pomenu korporacije in le po prevodu zakonodaje tudi v zvezi skupščina ljudskih učiteljev. V oklepaju opozarja na »hs. (= hrvaškosrbsko) SKUPŠTINA«. V splošnem pomenu zborovanja na državnopravni ravni in s pravnimi nalogami pozna tudi Pleteršnik samo besedo zbor. Slovenščina je skupš(či)no poznala kvečjemu v pomenu skupnega vaškega sveta – gmajne. Skupščina je vdrla v slovenščino šele pod močnim pritiskom srbsčine po vzorcu beograjske SKUPŠTINE, najbolj uspešno seveda po prvi svetovni vojni.

Zborovanja, ki so predmet tega poglavja, se v literaturi včasih označujejo kot sodni zbori. Ta oznaka ni popolnoma napačna, saj so ljudje take zборе praviloma res pojmovali kot sodišča. Pri uporabi tega izraza pa se je treba zavedati, da delitve oblasti do začetka meščanske države še ni bilo in da so na takih zborih obravnavali tudi zadeve, ki jih danes štejemo pod postavljanje norm (podobno zakonodaji) in pod upravo. Res pa nekateri zbori sploh niso imeli sodnih pristojnosti; v strukturah dežel so to bili deželni zbori, pri Beneških Slovencih pa arengi. Treba je torej zbor dobro poznati, preden ga opredelimo kot sodni zbor.

Pregled zborov omejujemo tukaj na tiste, katerih so se udeleževali pripadniki nepriviligiranih skupin, torej na tiste zборе, o katerih so pred več kot sto leti trdili, da jih pri Slovencih sploh ni smelo biti. Nedvomno gre za pomembno zvrst podeželske avtonomije, ki pa ni nastala zaradi kake zavestne težnje po demokraciji, temveč iz preprostega razloga, da je bil zbor v skoraj nepismenih družbah najbolj preprosto sredstvo za izvajanje oblasti.

Prav tako je res, da je na zborih nastajalo običajno pravo in da so na njih izrekli obče sodbe.

2. Veča

Prvotna beseda, ki je označevala javne zборе s pravnimi pristojnostmi, je splošno slovanski izraz večje, večja. Beseda je v starejši slovenščini večkrat izkazana, je pa šla v novem veku skoraj popolnoma v pozabo, razen kolikor tiči v korenu (s)vet in iz njega izvedenih besedah, kot npr. posvetovanje. Ustrezna latinska beseda se glasi PLACITUM (iz nje izhaja npr. francoski PLAID), nemška pa TAIDING.

Slovensko besedo večja je prvi odkril Anton Kaspret⁴⁰⁴, odtlej naprej pa se je postopno precej utrdila v slovenski pravnozgodovinski literaturi. Nazadnje je sicer izkazana bolj v pomenu dajatve, ki so jo zbirali ob večah, ni pa nikakega dvoma o tem, da je pomen dajatve drugoten in da gre prvotno za zbor. Tako je upravičeno mnenje, da ustoličevanje karantanskega kneza izhaja iz prvotne volilne večje in verjetno je tudi sam ustoličevalni obred potekal na zborovanju, ki je imelo značaj večje.⁴⁰⁵ Tako bi bila najstarejša slovenska večja nekaj podobnega kot državni zbor, kar ne izključuje več na nižjih stopnjah.

Ko se je oblast knezov in krajskih poglavarjev (mejnih grofov) začela drobiti, so se drobila tudi zborovanja prebivalstva, ki so se sestajala predvsem za novo nastala teritorialna zemljiška gospodstva. Ta so svojo upravo in sodstvo povezovala z rednimi zbori podložnikov (PLACITA, PLACITARE), torej z večami, ki so jih

⁴⁰⁴ A. Kaspret, O večah, ČZN 4 (1907), 214–222.

⁴⁰⁵ Mal, Probleme 112, 122 (veča naj bi bila prvotno navaden plemenski zbor).

sklicevali ob določenih dnevih v letu za posamezne večje ali manjše dele gospodstva. Iz teh gospodstev so v poznejšem srednjem veku nastajala ozemlja deželskih sodišč in vsi nepriviligirani prebivalci sodnega ozemlja so bili dolžni udeleževati se deželsko-sodne večje. Ker je beseda večja najbolj dokumentirana prav v tej zvezi, bo nekaj zadevnih podatkov navedenih v odlomku o deželskih sodiščih. Nekaj primerov, ki niso tako razločno vezani prav na deželska sodišča, pa naj bo navedenih že na tem mestu:

Leta 1596 so sodnik, svet in meščani trga Radeče na Dolenjskem prosili za grb in za obnovo nekaterih pravic. Med drugim navajajo, da so tedaj, »kadar so obhajali trško večo (MARCKHT WETSCHEN) ali volitve sodnika, to nekaj dni prej sporočili imetniku gospodstva zato, da je prišel k tej večji ali pa poslal svojega oskrbnika.«⁴⁰⁶ Ta vir nedvomno dokazuje, da je beseda večja še konec 16. stoletja pomenila dejanski zbor, očitno namenjen letnim volitvam sodnika, in to tudi v trškem naselju.

Iz samostalnika večja, večje izvedeni glagol večevati se je v obliki večüvati ohranil do najnovejših časov v Reziji. Že l. 1876 je J. Baudoin de Courtenay razložil pomen besede s »pravdati se« in veliko takih primerov v živem jeziku je v zadnjem času v Reziji zapisal Milko Matičetov.⁴⁰⁷ Edninska oblika je po njem večja, večje pa množina v ženskem spolu. Matičetov je po dotlej znanih objavah tudi sestavil seznam osmih virov iz let 1461–1685, v katerih se pojavlja večja v nemškem pravopisu kot »WETSCHEN« ipd., praviloma v pomenu dajatve. Po seznamu istega avtorja je besedo najti v štirih slovarjih iz 18. stoletja⁴⁰⁸ in še pri Urbanu Jarniku (1832), tudi v teh praviloma v pomenu dajatve, ponekod tudi v pomenu saje (Stift), za katero vemo, da so jo izvrševali na sestankih. Josip Šašel je besedo v pomenu davek zasledil v Rožu na Koroškem.⁴⁰⁹

Tudi podatki, ki jih bomo navedli o deželskosodni večji bodo potrdili, da je šlo pri večji prvotno za zbor neke naselbinsko

⁴⁰⁶ Uporabljam izpisek B. Otorepca iz vira: Arhiv Slovenije, Vicedomski arhiv 260 (stara I/135), Lit. R IX I/135.

⁴⁰⁷ M. Matičetov, »Veče«, »večüvat«, *Tracce di diritto consuetudinario Sloveno a Resia*, v: »Ce fastu?«, 54 (1978), 162–184.

⁴⁰⁸ Npr. O. Gutschmann, *Deutsch-windisches Wörterbuch*, Klagenfurt 1789, 559: vezha – Steuer, Zins, Stift.

⁴⁰⁹ Šašel, Rož 11.

določene skupine za opravljanje raznih javnih zadev, zlasti sodstva. Proti koncu srednjega veka je začel nad to funkcijo prevladovati nadaljnji element, ki je bil dotlej nedvomno drugoten, namreč oddajanje nekih dajatev, ki so pri večji včasih imele tudi le značaj priznavalnine.

Ni mogoče pritrditi razlagi, da so večje »poznosrednjeveška kombinacija med staroslovensko vaško pravdo in nemškopravnimi Taidingi.«⁴¹⁰ Prvič je večja nedvomno v jedru že staroslovenska, drugič gre kvečjemu izjemoma za vaško zbiranje in tretjič so vse konkretne, nam znane pojave oblike tesno zvezane z domačimi okoliščinami. Res pa je, da je na obliko in pristojnosti deželskosodne večje v 14. stoletju utegnil vplivati tudi kak nemški, predvsem bavarski vzorec.

3. Od pojezde do pojeđe⁴¹¹

Beseda pojezda je v podobnih pomenih znana v različnih delih slovenskega ozemlja, od Trsta in Tolminske prek Brkinov vsaj do gospostva Škofja Loka. Zato je morala biti znana že v času, ko so bili pravni termini vsem tem pokrajinam skupni, pripada torej najstarejšemu slovenskemu izrazju. Zato praviloma uporabljajo tudi nemško pisani viri slovensko besedo, pravopisno le neznatno prilagojeno. Prvotni pomen besede je razviden iz nje same in iz njenih poznejših pomenov. Neki ozemeljski oblastnik je jezdil po svojem ozemlju od enega upravnega središča do drugega, pojezdil je svoje ozemlje, tam izvrševal oblast in pobiral dajatve. Kar zadeva izvrševanje oblasti, sta večja in pojezda le označbi dveh oblik istovrstnega dejanja. Kar se v loških urbarjih 1291 in 1318 imenuje *PLACITUM* (= večja), se 1396/97 in pozneje označuje kot *POJEZDA*.⁴¹²

V času naturalnega gospodarstva je izvrševanje oblasti s pojezdo pomenilo, da je oblastnik nekaj dni s svojim spremstvom vred prebil v breme prebivalstva obiskanega okoliša. Pojezda je bila torej – nedvomno slovesen – prihod oblastnika s

⁴¹⁰ Dolenc, PZSO 137 ob sklicevanju na Kelemino, Pravde, najbrž str. 43.

⁴¹¹ Splošno o pojezdi Vilfan, Agr. pan., passim.

⁴¹² P. Blaznik, Urbarji freisinške škofije, SAZU (Viri za zgodovino Slovenec 4), Ljubljana 1963, zlasti str. 290–291, 299.

sprememstvom, zbor (prvotno) svobodnih prebivalcev nekega okoliša pod njegovim predsedstvom, opravljanje javnih zadev na tem zboru in seveda oddajanje dajatev, združeno tudi z njihovim delnim použitjem po udeležencih pohoda in po tistih, ki so morali gostiti. Gre torej za arhaično obliko izvrševanja oblasti in hkrati obdavčenja v času, ko so visoki oblastniki v razmerah naturalnega gospodarstva izvrševali oblast tako, da so objezdili svoja številna upravna središča, pri tem pa zahtevali zase in za spremstvo prenočišče in preskrbo. Med drugim so tudi frankovski kralji v Porenju na ta način vladali in vzdrževali svoje spremstvo.

Prvotno je beseda pojezda pomenila sam način izvrševanja oblasti. Velika razširjenost izraza pojezda in ustreznih dajatev dokazuje, da so na ta način izvrševali oblast staroslovenski knezi. Na podoben način, z dajatvami kneza in ljudstva, se je na svojih poteh v Karantanijo kmalu po pokristjanjenju vzdrževal tudi salzburški nadškof kot cerkveni poglavar.⁴¹³ Knežja pojezda je prešla na mejne grofe in od njih na deželskosodne gospose, zlasti deželne kneze.

Pojezda je verjetno že od samega začetka vsaj za oblastnike in njihovo spremstvo, morda pa tudi za del prizadetega prebivalstva, združevala koristno s prijetnim, izvrševanje oblasti (zlasti s sodstvom) s pojedino.

Prvič je beseda pojezda zapisana konec 14. st. v loškem gospostvu na pravkar omenjenem mestu, kjer je nadomestila lat. placitum. Na pojezdi v škofjeloški okolici so urejali gospodarske (pregled zasedenosti kmetij) in pravne zadeve, pobirali nekatere dajatve in vse to združevali z gostijo. Koliko in pri katerih zadevah so bili pri tem pritegnjeni tudi podložniki drugih gospostev na zadevnem ozemlju, ni jasno. Toda že zato, ker je bilo nižje sodstvo sčasoma na večini slovenskega ozemlja priznано zemljiškim gospodom, so bili vaški in podobni zbori pod deželskosodnim gospodom mogoči in smiselni le tam, kjer je vsaj dober del kmetov bil podložen deželskemu sodišču tudi kot zemljiškemu gospostvu.

Pojezde so bile v loškem gospostvu in na Tolminskem praviloma trikrat letno, ponekod le enkrat letno. Kjer se je sestajala

⁴¹³ Vilfan, Agr.pan., Zemljiška gospostva, 99–100.

trikrat letno, je očitno veljala hkrati za večo, kjer pa je bila le enkrat letno (ob pobiranju dajatev), se je njena sodna funkcija že zmanjševala.

Na pojezdah je gospodstvo varovalo predvsem svoje interese. Med drugim je skrbelo za to, da bodo vse kmetije primerno zasidene. Zato se pojezde v loškem urbarju iz 1291 imenujejo tudi INSTITUTIONES, čemur v nemščini ustreza STIFT, v slovenščini saja.

Udeleženci pojezd so prihajali ali iz večje skupine vasi ali pa je bila pojezda za posamezno vas. Na škofjeloškem ozemlju so se zbirali na pojezdo kmetje iz posameznih žup, torej iz večjih ali manjših skupin vasi. V urbarju za škofjeloško gospodstvo iz l. 1515 je pojezda opisana takole: »Kadar so v Žireh obhajali pojezdo (POGESDEN), je morala dajati vsaka huba in vsak kmet eno pogačo, mestno čelado (= mera) ovsa in kokoš. To je kaščar ob pojezdi pojedel, kar pa je od tega ostalo, je obdržal župan. Župan pa je tudi od tega dajal sodniku in meščanom, ki so sedeli na pojezdni pravdi (AM POGESDEN RECHTEN), pisarju, (sodinskemu) mojstru, ključarju (probst), tudi dvema govornikoma, ki so ju vedno imeli zraven pri pojezdi, vsakemu od njih pogačo in kokoš.« Pred kratkim pa je škof preložil pojezdo v mesto Loko in tja kmetje ne smejo dajati ne pogače ne ovsa. Če pa hoče škof obhajati pojezdo v Žireh, daje vsak kmet, kot je spredaj povedano.⁴¹⁴ Meščani so – ne vemo kdaj – očitno stopili na mesto prvotnih domačih kmečkih prisednikov.

Na Goriškem se sicer pojezda okr. 1500 imenuje le pri nekaterih župah, verjetno pa je bila znana v vseh. Ponekod na Primorskem so vsaj enega izmed sodnih zborov opravili ob žegnanju (npr. Devin). Praviloma pa je za žegnanja in z njimi združene sejme veljalo posebno semanje sodstvo.⁴¹⁵

Še v 16. st. so ponekod po Sloveniji domačini in gostje obhajali pojezdo kot praznik po več dni. Ko so l. 1574 reformirali urbar deželno knežjega urada Logatec, je kranjski vicedom, ki je bil obenem tudi zastavni imetnik deželno knežjega urada Logatec, poročal na dvor, da so komisarji ugotovili nedopustne obremenitve in zapravljanje, »da ubogi podložniki svojim župa-

⁴¹⁴ Kelemina, Pravde 52; Mal, Probleme 100–101; Blaznik, Urb. (kot v op. 9) 299.

⁴¹⁵ Kos, Urb. 3, passim.

nom vsako leto ob Mihelovem, ko od njih pobirajo pravdo (ZINB) in davek, kar imenujejo pojezdo (POYESTEN), oddajajo vsak posebej (dajatev) od žita, kakor od pšenice, ovsa, kot tudi piščance, jajca, pogače in koštrune; dokler (z delom) ne končajo, pa popijejo in tudi na popolnoma neurejen način zapravljajo vino, kolikor (to) zmore cela župa (SUPP) skupaj z gosposko in njenimi služabniki ter konji (!), ki se zberejo pri županih in tam pobirajo pravdo in davek. To so morali povrh vsega ubogi podložniki plačati županu, kolikor je od njih zahteval, kar se je v vsaki župi ponavljalo po nekaj dni zaporedoma, dokler se niso gosposka ali njen oskrbnik s slugami, župani in podložniki vred križem kražem naveličali obilice in ni bilo ničesar več. To si je torej sledilo nekaj tednov od ene župe v drugo, dokler niso povsod (vsega) použili. Za vse to preobilje morajo potem ubogi podložniki, ki že tako z dovolj težave spravljajo skupaj svoje pravde in davke in si pogosto k temu še nekaj izposodijo, skozi vse leto skupaj z ženo in otroki delati pokoro in stradati. To nepotrebno zapravljanje so omenjeni komisarji povsod, kjer so nanj v tej deželi naleteli, tako tudi na Logaškem, odpravili in ukinili. »Poročevalec pristavlja, da je izšlo navodilo, naj se dajatve pobirajo na sedežih prejemnikov, kot je to v navadi drugod, sam pa da je tudi tako ravnal, določil za odajo dan po Mihelovem in kot kraj⁴¹⁶ Logatec. Župani pa se tega »zaradi lastne koristi vseskozi branijo in hočejo po njihovem starem običaju obhajati pojezdo pri sebi,« češ: če hoče imeti pravdo in davek, ju bo že znal »zahtevati in pobirati pri njih, županih, kot se je po starem godilo.« Ker se podložniki (!) in župani upirajo, prosi vicedom za deželnoknežji nalog podložnikom. Motiv vicedomovega predloga seveda ni bila skrb za podložnike, temveč bojazen, da bi številni udeleženci splošne gostije zmanjšali dajatveno moč kmetov. Prizadetih kmetov pa očitno gostija ni niti toliko motila, saj so se je sami udeleževali.

Nalog je konec septembra (torej izredno hitro!) res izšel. Z njim je deželni knez nadvojvoda Karel razglasil, da so mu reformacijski komisarji javili, »kako so pojezdo, ki ste jo imeli na-

⁴¹⁶ »die maltzeyt dahin in die Lochitsch bestimben lassen«. Lochitsch je v tej zvezi gotovo kraj, drugod tudi ozemlje. Beseda maltzeyt je tu dvoumna. Lahko bi pomenila preložitve pojedine v Logatec, lahko pa tudi samo zbiranja, posebej ker se pozneje na tem mestu pojavlja jasnejši izraz malstatt – zbirališče.

vado obhajati zaradi oddaje pravde (ZINNß) in služb, vam, podložnikom v prid odpravili in hkrati odredili, naj odslej naprej te službe in pravde vsakič oddajate zastavnemu imetniku v Logatcu, kamor naj pride vsak sam s svojo obveznostjo, tako da se odpravlja objezdenje skupaj v vašimi posamezniki.«⁴¹⁷

Bolj kot v Žireh je bil tu drastično opisan element pogostitve, pri čemer zlasti izstopa vloga županov. Drugače kot v Žireh pa se pri logaški pojezdi ne omenja več njena sodna funkcija, saj je opis mlajši in izvira iz časa, ko je recepcija rimskega prava že močno načela stare sodne strukture. K razumevanju logaškega opisa morda prispeva tudi dejstvo, da je nastal takoj po zlomu velikega slovensko-hrvaškega kmečkega upora, ko so oblasti imele več moči za odpravo posameznih starih običajev, tako tudi logaške pojede.⁴¹⁸

Ponekod se je pojezda uvrstila med redne dajatve, ki so se dajale neodvisno od objezdenja. V gospostvih, kjer so pojezdo vpisali med redne urbarialne dajatve, se je praviloma po višini ustalila. Kjer pojezda kot dajatev ni bila količinsko določena v urbarju, jo je bilo v začetku novega veka lažje zviševati, v 18. st. pa jo je bilo težko dokazovati kot gosposčinsko pravico. Količinsko nedoločeno dajatev pojezde so npr. dajali podložniki tržaškega škofa vzhodno od Trsta, na ozemlju, ki je v začetku 16. stoletja prišlo pod deželno sodišče Socerb. Škof je bil tu ob kolonizaciji teritorialni gospod, pod krajšim beneškim medvladjem je izgubil deželskosodno oblast, pojezda pa mu je tudi še pozneje ostala kot prejemek zemljiškega gospoda. Tako je v 17. stoletju komisija ugotovila, da je dajatev precej visoka.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Štajerski deželni arhiv, Arhiv dvorne komore v Gradcu, fasc. 85/8, spisa z dne 21. sept. in 27. sept. 1574. Doslej neobjavljeno.

⁴¹⁸ O tej besedi, ki pomeni gostijo pri pobiranju dajatev, prim. Kelemina, *Starine* 76.

⁴¹⁹ Ob ugotavljanju gmotnega stanja kmetov na območju deželskega sodišča Socerb je deželnoknežja komisija l. 1667 med drugim ugotovila, da v Boljuncu dajejo sosedje pojezdo, ki je precej visoka, tako da je moral nekoč neki podložnik plačati 20 dukatov. V Zabrežcu so morali škofovi podložniki na šestih izmed (v vsej vasi) osmih hub plačevati pojezdo za »vizite« vsako tretje leto, kar je stalo vsako hubo kakih 20 dukatov. Glede nekega podložnika v isti vasi navaja zapisnik, da je moral pokojnemu škofu Marenziju in sedanjemu škofu večkrat plačati po 120 dukatov pojezde, kar velja tudi za njegovega sosedo. Gre pa očitno za izjemne primere. Arhiv Slovenije, Stanovski arhiv, stara fasc. 525 d, k letu 1667.

Podobno je bilo vzhodno odtod, v Brkinih. Kranjska stanovska odposlanca Karel Franc Barbo in Karel pl. Samburg sta potem, ko sta preučila gospodarske razmere v deželskem sodišču Novi grad v Brkinih dne 16. januarja 1668 poročala kranjskim deželnim stanovom o svojih ugotovitvah: Lega kmetij v novograjskem deželskem sodišču je na mnogih krajih kamnita in nerodovitna. Podložniki pa si postrani pomagajo s tovorjenjem soli in z živino-rejo, tako da zmorejo precejšnje gosposčinske dajatve, saj nekatere gosposke dobivajo od enega grunta v denarju in žitu po 20 do 30 in več goldinarjev. Nepravično se zdi komisarjema, da morajo podložniki plačevati gospodom oz. njihovim oskrbnikom, kadar pridejo pobirat dajatve, povrhu še neko dnevnicu, imenovano »pojezda« in da morajo dajati kot žitno desetino stalno določeno količino žita, ki je tako velika, da mora marsikateri kmet oddati vse žito, kar ga je pridelal. Ker je oboje proti običajem, ki veljajo sicer drugod na Kranjskem, in proti vesti, naj se pojezda odpravi, glede desetine pa upošteva desetinski red, potem bodo mogli podložniki pač plačevati redni in izredni davek na grunte.⁴²⁰

4. Pravda

Podobno usodo kot večja in pojezda je v srednjem veku doživljala beseda pravda, le da je ta beseda imela še druge pomene.

Pravda je prav tako kot večja slovenska beseda, ki pripada izvirni terminologiji, le da je njen prvotni pomen nedvomno širši, povezan z besedama pravo, pravica. Prvotni pomen torej ni nujno zbor. Pravda je bil tisti izraz, ki se je izkazal za najbolj prikladnega, ko je bilo treba v slovenščini povedati tisto, kar so v latinščini označevali kot *ius* in v nemščini kot *recht*. Kot sta obe tuji besedi večznačni, tako je večznačna tudi slovenska beseda pravda.

Večznačnost prihaja do izraza že v brižinskih spomenikih, torej okrog l. 1000. »PRAVDNA« izpoved (II/105) je prava, resnična izpoved; »NEPRAVDNA« dela in mišljenje (III/28–29) so nepravična dela in mišljenja; »PRIO« imeti (II/87) pa tolmačijo razlagalci spomenikov kot pravdo imeti v pomenu pravdati se. Pravda je torej resnica, pravica in proces. Iz tega lahko sklepamo, da je beseda pravda pri Slovencih izvirnejša od besede pravo.

⁴²⁰ S. Vilfan, Zgodovinske slike iz Brkinov, v: Kronika 1 (1953), 120–130.

Pravda je med drugim pomenila tudi sestanek sodišča. Verjetno so pri tem podobno kot v nemščini razločevali med plenarno večjo (TAIDING) in sestankom ožjega sodnega kolegija (RECHT, pravda). Vsakakor je v slovenski rabi priporočljivo da v tem smislu razločujemo širšo in redkejšo večjo od pogostejšega zasedanja ožjega telesa (sodnika in pisednikov) na pravdi.

Podobno kot sta večja in pojezda začela pomeniti dajatve, ki so se pobirale ob teh sestankih, je tudi pravda postala označba za glavne urbarialne dajatve, vendar iz drugačnih razlogov. Odločilno ni bilo, ali so na pravnih pobirali dajatve, temveč dejstvo, da so latinski IUS in nemški RECHT, ki sta med drugim pomenila tudi dajatve, pisarji pravajali v pravdo. V tem pomeni je bila pravda lahko naturalna ali denarna. Ko so kmetje zahtevali staro pravdo, jim skoraj gotovo ni šlo za kak abstrakten sistem prava in pravičnosti, temveč za zelo otipljiv povratek k starim urbarialnim dajatvam, ki so bile nižje kot so jih po novem skušali valorizirati zemljiški gospodje.

Pomen besede pravda se je tako izredno razvevil. Da se je to zgodilo že v srednjem veku, spričuje bogastvo pomenov, ki jih je – deloma po protestantskih piscih – zbral Pleteršnik.

Beseda je pomenila:

- pravo;
- postavo
- pravičnost;
- pravico;
- izrek o pravici (pravdo dati, pravdo reči);
- sodni zbor, sodišče;
- sejo občinskega starešinstva;
- pravdni postopek, proces;
- urbarialno dajatev, tako glavno kot tudi manjšo, dodatno, za katero je izkazan izraz mala pravda (nem. KLEINRECHTE).

Navajajo se tudi redkejši pomeni, kot prisega, pogodba, zakonik,⁴²¹ celo popotnica odhajajočemu poslu. Nekaj zvez, v ka-

⁴²¹ Za te pomene prim. med drugim: Pleteršnik II, 212; Kelemina, Pravde 34, 40–44 itd.; Mal, Probleme 104–105 navaja tudi redke pomene in razlaga staro pravdo kot nasprotje nezakonitih novot sploh in tudi recepcije rimskega prava; GMS 16 (1935), 92–95; Dolenc, GB 69; Vilfan, Hram 110 z več citati iz virov.

terih se uporabljajo navedeni slovenski izrazi, bo razvidnih iz naslednjih opisov raznih zborov.

Značilno je, da se slovenska beseda pravda (PRAUDA) v starejših virih najpogosteje uporablja v zahodnih predelih, bodisi v pomenu sestanka, bodisi kot dajatev. Vzrok utegne biti v tem, da so jo latinski in nemški pisarji z lahkoto prevajali v IUS in RECHT, v italijanščini pa bi bilo težje uporabiti bodisi za sestanek bodisi za rento besede GIUSTIZIA, DIRITTO ali GIUDIZIO.

Pred sredo 19. st. so slovenski terminologi, verjetno iz želje po izenačenju s hrvaščino, omejili pomen besede pravda na sodni proces, vse druge pomene pa prenesli na (v slovenščini očitno mlajšo) besedo pravo. V tako zoženem pomenu je pravda ostala le še pravno urejeni sporni postopek pred pristojnim državnim organom. Čeprav se o pravdi lahko govori tudi v zvezi s kazenskim postopkom (kazenska pravda, državni pravdnik kot tožilec), prevladuje raba besede pravda v civilnem spor-nem postopku, medtem ko se obravnavajo nesporne civilne zadeve v nepravdnem postopku.

II. Veče in pravde deželskih sodišč⁴²²

1. Deželska sodišča kot nosilci podeželske avtonomije

V naslednjem obravnavamo kot ozemeljske skupnosti tiste združbe agrarnega prebivalstva, ki jih sestavlja več žup ali sosesk⁴²³ in ki so praviloma nastale iz nekdanjih teritorialnih zemljiških gospostev, praviloma deljenih, izjemoma pa lahko tudi ohranjenih v prvotnem obsegu.

Razumevanje podeželskih avtonomij je dolgo oviralo dejstvo, da so raziskovalci premalo ločili deželska sodišča od drugih gospostev in zato tudi niso razločevali zasedanj deželskih sodišč od sestankov sosesk⁴²⁴ in še posebej ne od patrimonialnega sodstva za male zadeve. Tako so sprva tudi v Sloveniji po nemškem zgledu šteli vse sodstvo z udeležbo kmetov pod vaško sodstvo.⁴²⁵ Ker pa pravega vaškega gospodstva na Slovenskem skoraj ni bilo, je imelo iskanje vaških sodišč – kot smo že nakazali v zvezi z iskanjem »pravnih napotil« – malo uspeha ali pa so bili rezultati precej nerazumljivi. V resnici je bil precejšen del sodstva, ki so se ga udeleževali vaščani, vezan na prvotno upravo teritorialnih zemljiških gospodov in po tej poti pozneje na delovanje deželskih sodišč. Zato kaže v povezavi s teritorialnim sodstvom obravnavati tudi tiste primere, ko so sicer zborovali vaščani ali več vasi posebej, ločeni od drugih vasi, toda pod predsedstvom teritorialnih organov.

Ker so se deželska sodišča razvila iz teritorialnih zemljiških gospostev, sta se pri zasedanjih takih sodišč pogostoma mešala nižja (patrimonialna) uprava in sodstvo teritorialnega gospodstva

⁴²² Splošno o sodstvu: J. Polec, Razpored sodnih instanc v slovenskih deželah od 16. do 18. stol., v: ZZR 6 (1927–28), 116–142; Vilfan, Zemljiška gospodstva, v: Agr. pan. 75–239.

⁴²³ Poleg sproti navedene literature prim. o tej snovi še: Vilfan, PZS 211–219, 332–334; isti, RGS 142–145, 204–206.

⁴²⁴ Kelemina, Pravde.

⁴²⁵ Tako tudi Kelemina, Pravde na več mestih in Dolenc, PZSO 137.

z višjim sodstvom. Če je pozneje deželsko sodišče obdržalo večino kmetov v svoji podložnosti, je pri taki povezavi vsaj deloma ostalo še daleč v novi vek, drugod pa je prišlo do ostrejšje ločitve med višjim in nižjim sodstvom. Nižje sodstvo pa je ostalo povezano z višjim tudi tam, kjer zemljiški gospodje niso imeli patrimonialnega sodstva, predvsem na Primorskem, tako da so njihovi podložniki bili podsodni deželskemu sodišču tudi v civilnih in malih kazenskih zadevah. Ta na splošno nakazani razvoj in konkretne pojavne oblike pa še zdaleč niso zadovoljivo raziskani.

Nosilci krvnega sodstva so bili po slabitvi knežje in grofovске oblasti teritorialni zemljiški gospodje, potem pa pravne ali fizične osebe ki so za svoje ozemlje oz. njegov glavni grad dobili to sodstvo. Primorska mesta so bila kot taka za svojo okolico v položaju deželskosodnih ali vsaj ozemeljskih zemljiških gospodov. Večja mesta v notranjščini so tudi pridobila vsaj izvajanje deželskega sodstva za svojo okolico.

Za fizične osebe je pravica do sodstva postala dedna. Vedno pa je mogel novi nosilec izvajati krvnosodno oblast šele odtlej, ko mu je vladar podelil pan in potok (BANN UND ACHT).

2. Deželskosodni zbori (veče)

S privilegijema iz 1338 je bilo za Kranjsko in Koroško določeno, naj se vsi prebivalci na območjih posameznih deželskih sodišč zbirajo trikrat letno na splošnih zasedanjih in tam pod prisego povedo, ali ni »česa škodljivega ali nesojenega«, o čemer bi bilo treba soditi. Po besedilu privilegijev bi šlo za nekaj sodni zbor po deželskih sodiščih, namenjen predvsem pregonu kaznivih dejanj (karalni postopek, nemški RÜGEVERFAHREN) in vlaganju tožb sploh. Trije letni zbori se na Škofjeloškem omenjajo že prej (le da so tedaj na njih spraševali le za nekatera kazniva dejanja gospodarskega značaja) in so znani tudi na Tolminskem. Privilegija iz 1338 jih torej nista uvedla na novo, pač pa sta jih izrecno vezala na deželsko sodišče in dala poudarek pregonu vseh vrst težjih kaznivih dejanj. Na deželskosodno večo so morali prihajati vsi kmetje, ne glede na to, čigavi podložniki so bili. Tako je ta večja postala v kazenskih zadevah splošen zbor, v drugih zadevah pa je ostala le zbor za lastne podložnike dežel-

skega sodišča. Letno število več kot plenarnih zborov je ob koncu srednjega veka nazadovalo.

V malem deželskem sodišču Goričane pri Ljubljani so sredi 15. stoletja sklicevali večo (WETSCHA) za vse ozemlje deželskega sodišča, toda le še enkrat na leto. Na njej so med drugim vlagali tožbe in razsojali spore. Dlje se je slovensko ime večje ohranilo vsaj v denarni dajatvi (npr. WÖTSCHEN-, WETSCH-PFENNIG v šoštanjskem in žovneškem gospodstvu). V tem pomenu je torej večja (kot večnina, imenovana baje tudi letina) deželskosodna dajatev. Za to dajatev je moral gospod-prejemnik udeležencem dati nekaj hrane in pijače (Smlednik 1558–59, kjer pa je dvoumno tudi govor o VETSCHA VERRICHTEN – opravljati večjo). Omemba WÖTSCHEN v uradu Poreber (1614–20) bi lahko zadevala dajatev ali pa sam sestanek.⁴²⁶

Ne glede na usodo besede večja so se deželskosodni zbori ohranili vsaj še v 16. stol. Tako je v tem stoletju mariborski mestni sodnik kot deželski sodnik dvakrat letno po županih skliceval kmete na zbor (RUEGATT BESITZEN) in jih je zaprisegel, da bodo prijavljali težja kazniva dejanja. Deželsko sodišče Čače je v 16. stoletju sklicevalo redne večje (PANTAIDING) v presledku 14 dni v različnih krajih, tako da so bile v vsakem zborovališču trikrat na leto. Tak način selitve spominja na sestajanje pojezde. V Čačah gre za prave sodne zbore, na katerih je moral sodnik sestaviti prisedniški krog – RING, vzeti v roke sodniško palico, razglasiti kazenske člene (ki se nikakor niso omejevali le na težja kazniva dejanja) in nato zastavljati vprašanja. Ta so deloma zadevala kazniva dejanja, deloma splošno disciplino, npr. pri uporabi gmajne. Tudi zasebne tožbe niso bile izključene. Sploh je treba taka zasedanja strogo razločevati od krvnih pravnih v 16.–18. stol., za katere je veljal popolnoma drugačen, v precejšnjem delu skriven postopek.

3. Kolegijski organi deželskih sodišč – županske pravde in njihovo nazadovanje

V času, ko viri omenjajo pojezde oziroma večje s polno obvezno navzočnostjo prebivalcev nekega okoliša, udeleženci

⁴²⁶ Poleg splošne literature o sodstvu (navedba npr. Polec, Razpored, kot v op. 19 in Vilfan, RGS) posebej še literatura, navedena v Agr. pan. 2, 66.

najbrž niso (več?) imeli nikakega odločilnega glasu pri sklepih. Vsaj formalno je bilo odločanje prepuščeno nekemu ožjemu sodnemu kolegiju prisednikov, katerega zasedanje označujemo (z uporabo splošnega besednega zaklada) kot pravda. Tako je v Čačah prisednike izbral izmed navzočih sam sodnik (DEN RING BESETZEN), upoštevajoč morda predloge zbora.⁴²⁷ Ščasoma so najbrž sploh opuščali obvezno udeležbo prebivalcev in so zasedali prisedniki pod gospodovim predsedstvom sami, morda tu in tam s priložnostnimi poslušalci.

V nekaterih deželskih sodiščih so pravdo kot prisedniški zbor sestavljali župani. Devinski deželski sodnik je v navadnih zadevah po podatku iz 1524 zasedal z župani; v težkih kazenskih zadevah pa je sodil kryni sodnik z župani in drugimi prisedniki (GERICHTZLEUTH).⁴²⁸ Župani so v 16. stoletju v socerbskem deželskem sodišču sestavljali dvanajstijo (ZWÖLFER), ki je odločala o vseh kazenskih in civilnih zadevah. Zastavni imetnik gospostva je proti koncu stoletja zahteval, naj bi bili župani v prihodnje imenovani in naj bi bili samo navzoči pri razglašanju sodb.⁴²⁹ V brkinskem deželskem sodišču Novi grad (pri Podgradu) je sodni gospod še 1667 večkrat na leto skliceval župane na pravde, to je sodne obravnave, dnevnice pa so morali za ta namen plačevati kmetje. Iz dejstva, da so bile globe v prid sodnemu gospodu razmeroma zelo visoke, lahko sklepamo, da župani tedaj najbrž niso imeli pri izreku kazni kake močnejše besede⁴³⁰, razen če je morda del glob pripadal tudi njim. Zasedanja deželskega sodišča z županskimi prisedniki se 1544 omenjajo tudi za Vrčnek (Schwarzeneck). V vseh teh primerih so bili župani vsaj v znatni meri voljeni in se njihova zasedanja niso omejevala le na najtežje kazenske zadeve.

V kočevskem uradu Reka, ki je obsegal vasi stare slovenske naselitve, je deželsko sodišče po urbarju iz 1574 zasedalo »od nekdaj« trikrat letno z župani. Ker je bilo eno zasedanje ob Martinovem, so na njem pobirali tudi dajatve. Naroki za odajo dajatev pa so se na Kočevskem imenovali STIFTTAG. Vsaj

⁴²⁷ O tem in o drugih primerih zborov: Weist. 2 b, VI, 400–401, 426, 435; X, str. 234.

⁴²⁸ Kos, Urb. 2/3 222.

⁴²⁹ Vilfan, Podobe.

⁴³⁰ Vilfan, Brkini (kot v op. 17), 128–129.

ob enem terminu se je torej zasedanje deželskega sodišča ujemalo s sajo.

Kako je potekalo glasovanje, lahko sklepamo iz opisa istrskih županskih sodišč, nastalega 1528. Istrskih plemičev je bilo premalo za lastno plemiško sodišče. Zato so se ti plemiči kranjskim stanovom navkljub pustili tožiti pred domačimi županskimi sodišči, ta pa so postopala po svojih starih običajih⁴³¹ (gl § 4/b).

Če k primorskim županskim sodiščem in h kočevskemu primeru županskega sodišča pritegnemo tudi gamberški primer županskih prisednikov (gl. sp. IV.), pa še vlogo županov v mariborskem karalnem postopku, potem se prisedništvo županov v deželskem sodišču izkaže kot pojav, ki je bil v 16. stol. med Slovenci precej splošen. Ker pa v duhu tedanjega časa ni mogel nastati na novo, gre za dokaj staro, srednjeveško institucijo, ki je bila nekdam zunaj mest splošno znana.

Poznali pa so tudi prisedniške kolegije, v katerih ni bilo županov. Bovška dvanajstija in čezsoški prisedniški odbor nista bila sestavljena iz županov, temveč so ju sestavljali posebni zapri-seženci. Že tu je gospostvo izbiralo prisednike predvsem izmed mož, naseljenih v bolj prometnem, centralnem kraju.⁴³²

Če je v Bovcu še vedno šlo največ za kmete, pa nadaljnji primeri kažejo bolj svojevrsten sestav in verjetno obenem pot, po kateri so izrinili župansko prisedništvo. V Gamberku so v deželskosodno prisedništvo pritegovali tudi okoliške tržane, na žirovski pojezdi pa so za prisednike imenovali sploh samo še loške meščane, kar je bilo okr. 1500 tudi v drugih vaseh navada v škofjeloškem deželskem sodišču.⁴³³ Tudi kadar je bilo treba v gospostvu Fala pri Mariboru postaviti za kazenske pravde dvanajst prisednikov, so jih po zapisu iz 1638 zaprosili od bližnjih mest in trgov, le za rezervo so prihajali v poštev domačini in s tem kmetje.

Izvemši nekaj velikih kazenskih pravnih, zlasti proti veščam, je delovanje deželskih sodišč po vsebinski plati neraziskano.

⁴³¹ Vilfan, Valvasorjevo poročilo o županskih sodiščih, v: GMS, 24 (1943), 84–89.

⁴³² J. Beran, Doneski k zgodovini prava na Goriškem, v: ZZR 28 (1959), 5–50; M. Kos, Gospodarska problematika Bovšega v preteklosti, v: Geografski zbornik 9 (1965), 245–255.

⁴³³ P. Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo, Škofja Loka 1973, 171.

4. Prilagajanje novemu kazenskemu postopku

Že iz teh podatkov pa je razvidno, da so se zasedanja diferencirala na navadna redna zasedanja (naslednike pojezd) in na krvnosodna zasedanja. Ta diferenciacija je posledica uveljavitve novega kazenskega postopka okr. 1500. Pri krvnosodnih zasedanjih ne gre za redna zasedanja, temveč so jih sklicevali AD HOC za posamezne postopke proti osebam, osumljenim težkih kaznivih dejanj. Navadna redna zasedanja so bila namenjena tekočim zadevam znotraj deželskega sodišča in posebej med podložniki deželskosodnega gospoda, izredna zasedanja pa je vodil krvni sodnik. Zelo jasno je to razvidno v kočevskem uradu Reka, kjer so bili na običajnih zasedanjih navzoči župani, pri krvnih pravicah pa kočevski mestni svet in po dva svetnika iz Črnomlja, Žužemberka, Ribnice in Turjaka.⁴³⁴ V krvnem postopku je krvni sodnik z malo prisodniki ali sploh brez njih praviloma izvedel preiskavo za zaprtimi vrati; če storilec ni bil zaloten pri dejanju, so priznanje praviloma izsiljevali na torturi. In samo končna zasedanja so bila javna (odprta ograja). Na njih so sodni organi prebrali zapisnik o dokazih in zlasti o obtoženčevem priznanju; prisodnikom ni ostalo drugega, kot da priznanju verjamejo in izrečejo kazen.

Kakšno funkcijo je pri tem prvotno imel sodja v deželskem sodišču, ni jasno. Vsekakor pa je postal zgodaj organ deželskega sodišča. Vsaj v loškem gospostvu je že pred koncem srednjega veka postal navaden izvršilni organ.

5. Ostanki starega deželskega sodstva

Po diferenciaciji deželskosodnih pravic na redne in izredne so redne pravde in z njimi župansko ali drugačno kmečko prisodništvo nazadovali. Še najdlje so se ohranili tam, kjer zemljiški gospodje niso imeli patrimonialnega sodstva in je bilo deželsko sodišče pristojno tudi za manjše, predvsem civilne zadeve (zahodni predeli Slovenije), in tam, kjer je deželsko sodišče imelo precej lastnih podložnikov.

⁴³⁴ P. Wolsegger, *Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574*, v: MMK 4 (1891) 20, 33–34.

Med ostanke takega sodstva je treba šteti kvatrne pravde v kostanjeviškem in pleterskem gospostvu v 17. stoletju (QUOT-TEMPERRECHT). V njihovi pristojnosti so bile civilne in male kazenske zadeve, kvečjemu še uvedba (ne pa izvedba) malefičnega, t.j. kazenskega postopka. Predsedoval jim je organ zemljiškega gospoda. Prisedniki – bilo jih je okrog dvanajst – so bili imenovani ali morda voljeni za daljšo dobo, npr. dosmrtno. Vsaj nekateri izmed njih so bili meščani. Temu sodišču so bili podsodni vsi podložniki samostana, morda v nekaterih zadevah sploh vsi kmečki prebivalci samostanskega ozemlja. Tudi pri sestavi nepristranskih sodišč, pristojnih za pravde, v katerih je bil prizadet sam sodni gospod, so v prisedniški zbor včasih postavljali tudi podložnike. – Morda je bilo podobnih sodnih zborov po Sloveniji še precej več, le da so se viri o njih izgubili ali še niso znani.

Polšje pravde so bile do 18. stoletju v bistvu prav taka vrsta sodišča, le da so obravnavale zgolj zadeve v zvezi z lovom na polhe. V kostanjeviškem gospostvu so bile kvatrne pravde včasih obenem polšje pravde, v pleterskem gospostvu pa so bile polšje pravde samostojne. Pri samostojnih so najbrž smeli kot poslušalci in stranke sodelovati le podložniki, upravičeni do polšjega lova. Prisedniški zbor je bil sestavljen podobno kot pri kvatrnih pravadah.⁴³⁵

6. Koprski glavar Slovanov

Slovensko ozemlje beneške Istre je imelo v primerjavi s habsburškimi deželami posebnost v tem, da so deželско sodstvo v lastni pristojnosti imela sama mesta. Nekatera mesta v notranjosti so sicer tudi imela za svoje ozemlje in okolico višje sodstvo, vendar na podlagi posebne, izjemne podelitve.

Na koprskem ozemlju, ki je bilo v severni Istri največje, je v imenu mesta načeloval slovenskim podložnikom kapitan Slovencev (CAPITANEUS SCLAVORUM), ki so ga dosmrtno volili kop-

⁴³⁵ M. Dolenc, Pravosodstvo kostanjeviške opatije v letih 1631 do 1655, v: ČZN 11 (1914), 33–66; isti, Pravosodstvo cistercienske opatije v Kostanjevici in jezuitske rezidence v Pleterju od konca 16. do konca 18. stoletja, v: ZZR 3 (1924), str.1–118.

ski oz. beneški plemiči iz svojih vrst. Od njega so pričakovali, da zna slovensko (1560). Podobno kot drugod deželskosodni organi je poveljeval kmečkemu vpoklicu (CERNIDA, črna vojska). Omenja se že v 14. stol.⁴³⁶ Čeprav so viri o njegovih civilnih funkcijah precej skopi (1560 je govor le o tem, da se »briga« za okoliške podeželane), vemo za konec 18. stoletja vsaj to, da je po kratkem postopku sodil o sporih med kmeti koprskega ozemlja v vrednosti spornega predmeta do 25 libernikov, zato pa je prejemal od kmetov dajatve v naravi in denarju v skupni letni vrednosti okoli 144 libernikov.⁴³⁷ Ker je so-cerbska dvanajstija županov (ki je od začetka 16. stol. veljala za Kranjski pridruženo deželsko sodišče) imela najbrž kake pred-nike v dobi beneškega gospodstva, je mogoče, da so bile dvanaj-stije znane tudi na agrarnem območju Kopra, tu pač pod pred-sedstvom glavarja Slovencev.

⁴³⁶ S. Vilfan, Koprski glavar Slovanov, v: *Kronika* 2 (1954), 24–29.

⁴³⁷ M. Premrou, *Monimenta Sclavenica*, Liubliana 1919, 56; I. Filipović, *Pritužba seljaka iz koparske okolice protiv prevelikih daća godine 1799*, v: *Istarski mozaik*, 4–5 (1967), 263–267.

III. Nadiški Slovenci in njihova večstopenjska podeželska avtonomija⁴³⁸

1. Nadiški dolini in njuna gastaldija

Odkar je Carlo Podrecca proti koncu 19. stoletja odkril dokaj razvito avtonomijo Beneških Slovencev, je ta avtonomija

⁴³⁸ Glavna literatura: C. Podrecca, *Slavia Italiana*, Cividale 1884, 1887, zlasti 1884, 39–66; izvlečke je objavil Premrou, *Monimenta* (kot v op. 34) 80–101, 103–104; Ponatis/Riedizione Podreccove prve izdaje, Trst/Trieste 1977 vsebuje tudi: P. Petricig, *Biografiska in spremna študija/Note biografiche e di commento*, s posebno pagin. 1–83; C. Podrecca, *Slavia Italiana*, Istituti amministrativi e giudiziari in relazione a quelli del Friuli ed alla storia comune, Cividale 1887. Izdaja iz 1884 je namenjena splošnemu orisu in v tem okviru govori o avtonomiji, izdaja iz 1887 pa je nekak začetek poglobljene obravnave in je posvečena posebej avtonomiji, zato nosi podnaslov Istituti amministrativi e giudiziari. Ta izdaja deloma ponavlja gradivo iz prejšnje, deloma ga dopolnjuje in prav tako delno ponavlja in delno popravlja prejšnje interpretacije. Največ na prvi izdaji slone opisi avtonomije Beneških Slovencev, ki so jih objavili I. Trinko (1898, 1899, 1923), S. Rutar (1899), G. Guion (1899), J. Gruden (1916), H. Tuma (1933, 1934), J. Žontar (1940, 1956), F. Zwitter (1945), L. Čermelj (1946) in drugi. Strnjen, a izčrpen pregled je nato predvsem po drugi izdaji sestavil B. Grafenauer, *Samouprava Beneške Slovenije*, v: *Zgodovina narodov Jugoslavije* 2, 558–561 (ponatis v zborniku Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni, ur. J. Jeri, Ljubljana–Koper–Trst 1975, 104–110). Na tem prikazu so med drugim sloneli tudi starejši opisi S. Vilfana v PZS, RGS itd., namesto katerih je treba zdaj upoštevati gornji pregled v tej knjigi. Nadaljnji viri, predvsem tudi o jurisdicentih, so: *Relazioni dei Rettori Veneti in Terraferma I*, *La Patria del Friuli* (Luogotenenza di Udine), Milano 1973; *Provveditorato di Cividale del Friuli e Provveditorato di Marano*, Milano 1976. Izmed novejših opisov: prim. še P. Guion, *La gente delle Valli del Natisone*, Udine 1974, 14–25. – *La storia della Slavia Italiana*, *Quaderni Nediža* 3, S. Pietro al Natisone–Trieste, 1978, 57–84; o avtonomiji zlasti članek S. Vilfan, *L'autonomia della Slavia Italiana nel periodo patriarcale e veneto*, 57–84; slovensko besedilo, ki ga je napisal V. Melik, *Beneški Slovenci 1797–1866* je izšlo tudi v zborniku *Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni* (gl. zg.), str. 471–478. Posebej o jurisdicentih tudi B. Grafenauer, *La vita economica e il problema della Slavia Veneta nel periodo della Repubblica*, v: *Atti del convegno Venezia e la Terraferma attraverso le relazioni dei rettori*, Milano 1981, 177–190. Strnjeno na podlagi dodatnih raziskav: Vilfan, *Agr. pan.* 64–66; isti, *Uvod v pravno zgodovino*, Ljubljana 1991, 81–82.

veljala za izredno posebnost, in sicer v duhu tedanjih političnih razmer in želja na eni strani kot utelešenje demokratičnega duha, na drugi strani kot dokaz za sposobnost Slovencev za organizirano politično življenje.

Beneški Slovenci (v Furlaniji) so bili s svojim ozemljem do 1420 podrejeni svetni oblasti oglejskega patriarha in odtlej dalje Benetkam do njihovega propada 1797. Po napoleonskih vojskah so prišli pod Avstrijo, ki je morala 1866 njihovo ozemlje odstopiti Italiji.

Med Beneškimi Slovenci so uživali posebno obsežno avtonomijo Nadiški Slovenci, ki so živeli v dveh še danes slovenskih dolinah, landarski in mjski. Nekaka upravna enota je bila vsaka izmed dolin zase; ker italijanski zapisi uporabljajo izraz CONVALLE, označujemo dolino v upravnem pomenu tudi z izrazom sodolina. Obe dolini skupaj sta sestavljali nadrejeno enoto, ki jo je v patriarhovem imenu upravljal kot njegov zastopnik GASTALD, imenovan najbrž iz vrst čedajskega mestnega plemstva. Gastalda kot predstojnika obeh sodolin so Benečani obdržali s tem da je postal nekaj predstavnik beneške gosposčine (SIGNORIA).

V tukaj obravnavanih stoletjih sta sodolini šteli približno 80 vasi. Ker so nekatere izmed njih skupaj sestavljale eno sosednjo (VICINIO), je kot temeljna krajevna skupnost obstajalo po navadi nekaj manj kot 40 sosednj.

2. Zapuščine plemenskih družb?

Nekaj elementov, ki jih srečujemo v zgodovini Nadiških dolin, so tamkajšnji Slovenci obdržali še iz okolja, v katerem so njihovi predniki živeli v času preseljevanj in naselitve. Beseda-pravda je slovanskega izvora in je ohranjena v drugojezičnih virih tudi za Beneške Slovence.

Terminologija starejšega izvora spričuje zanimivo mešanje kultur na obravnavanem ozemlju: za sodišče srečujemo tudi nemško besedo GERICHT v obliki GARITO, za zborovanje pa izključno besedo germanskega izvora – v tem primeru pač langobardskega – ARENGO (iz HRING – krog, obroč). V tej zvezi vzbuja posebno pozornost dejstvo, da so bile, posebno po novjših podatkih, lipe po vaseh zelo razširjene, in da se že l. 1401

omenja pravdni postopek pod lipo.⁴³⁹ Tudi tu gre nedvomno za zelo staro tradicijo, ki sicer ni specifično ne slovanska ne lango-bardska, v tem primeru pa je gotovo relativno avtohtona.

Nedvomno staroslovenski relikv je oznaka župan. Iz podatkov, ki sta jih Podrecca in Musoni⁴⁴⁰ dobila na terenu, izhaja, da je župan z gotovostjo dokazan kot slovenski vaški poglavar tudi na beneškem ozemlju, čeprav v samih nadiških dolinah bolj na obrobju. Ne pojem ne naziv nista mogla biti prinesena šele v 19. stoletju. Župan izvira iz časov slovanske naselitve in županske vasi in njihove sosednje so začetna stopnja v razvoju podeželskih komunov. Župan je bil po – čeprav redkih – podatkih znan tudi pri najzahodnejših Slovencih, in to kot predstojnik vasi. V virih, iz katerih spoznavamo avtonomijo Nadiških Slovencev, je v rabi izključno izraz dekan, ki ponekod drugod na območju oglejske tradicije pomeni isto kot župan. Kakšna je zveza med vaškimi predstojniki, ki so se imenovali župani, in tistimi, ki se od srednjega veka naprej v latinskih in italijanskih virih pri Nadiških Slovencih označujejo z dekani? Čeprav ne poznamo neposrednega dokaza, da bi bili dekani v latinskih in italijanskih virih isto kot župani, gre za podoben položaj in skoraj gotovo za zvezo med župani in dekani. Da sta besedi praviloma soznačni, je gotovo, vprašanje pa je, ali so se dekani poznega srednjega veka naslonili na slovensko institucijo ali pa so nova, od drugod prinesena funkcija. Razlika je morda v tem, da je stari župan načeloval posamezni vasi, dekan pa pogostoma več vasem (sosednjam-vicinijam), vendar je župan več vasi znan tudi tu in tam drugod na Slovenskem. V splošnem je najbolj verjetno, da je ponekod župan prevzel nove funkcije in se tako izenačil z novo uvedenim dekanom, drugod pa je župan preživel v lokalnih tradicijah na čelu vasi, ne da bi bil prevzet v

⁴³⁹ V. Marchesi, Nozze Musoni – Velliscig, Udine 1897, 5, 8.

⁴⁴⁰ Podrecca je našel župana v ljudskem izročilu okolice Dreke/Drenchia, in sicer v dveh vaških bankah, v Trušnjah/Trusgne v kraju Sieta pri Bregu/Cla-buzzaro in v Prapotnici/Prapotnizza. Oboje je na območju Mjerske doline. Musoni je na Črnem vrhu/Montefosca na območju Landra ugotovil krajevno ime Županca. Tudi sicer je župan znan v izročilu na beneški strani v Čeneboli/Canebola in Prosnidu/Prosenicco. Podrecca, *Slavia* (kot zg.), 1887, 197, 199–200, 204–205; F. Musoni, *Tra gli Sloveni di Montefosca*, v: *Pagine Friulane* 10, estr. 1898, 21; Vilfan, *Autonomia* (kot zg.), 84–84.

strukture nove oblasti. Da pa ne bi ustvarjali vtisa prevelike gotovosti, pri opisu avtonomije Beneških Slovencev, povzetem po pisanih virih, praviloma govorimo o dekanih.

Medtem ko pojme župan, pravda in arengo lahko nedvomno izvajamo iz dobe naselitve Slovencev oz. Langobardov in je lipa daleč razširjen rekvizit vaškega življenja, sta izraza sosednja (za vicinijo) in dvanajstija (za skupnost 12 prisednikov), ki imata vzporednice tudi pri drugih Slovencih, lahko poznejšega, toda gotovo že srednjeveškega nastanka.

3. V območju patriarhove svetne oblasti, gastald in zemljiška gospodstva

a) Gastald

Navedenim elementom plemenskega izvora se pridružujejo drugi, ki se povezujejo z napredujočim sistemom zemljiških gospodstev in z njimi povezanih struktur, skratka s fevdalizmom. Gre zlasti za dve instituciji, za gastalda in za zemljiško gospodstvo. GASTALD je prvotno langobardska funkcija in je pomenil upravitelja kraljevega premoženja, nato pa sploh teritorialnega upravitelja z upravnimi, vojaškimi in sodnimi funkcijami. Iz langobardske ureditve so gastalda prevzeli v organizacijo svetne oblasti oglejskega patriarhata. Tako je za Nadiški dolini deloval oglejski gastald s sedežem v Landru.

b) Zemljiška gospodstva

Da so v Beneški Sloveniji v srednjem veku (ko pa še ni bila beneška!) poznali zemljiško gospodstvo, spričujejo ohranjeni urbarji, zlasti urbar družine Longo iz let okoli 1300.⁴⁴¹ V drugi polovici 14. st. je čedadjska družina Portis imela zakupna zemljišča v Selcah/Seuza, eni izmed dveh istoimenskih vasi na mjskem ozemlju. Ista družina je med 1444 in 1489 imela v Furlaniji obsežno raztreseno posest.⁴⁴² Iz virov je zlasti razvidno, da so bila zemljiška gospodstva že raztresenega tipa. To pomeni, da

⁴⁴¹ M. Kos, Urb. 2, 267–281.

⁴⁴² G. Perusini, Vita di popolo in Friuli, Firenze 1961, 110–112, pravi med drugim, da je družina Portis imela posest »sparse in 46 paesi del Friuli, in pianura ed in montagna (Val Natisone)«. Podobno prav tam, 164–166.

posamezno gospodstvo, katerega gospodar je praviloma živel zunaj nadiških dolin, ni razpolagalo s celotno vasjo ali s celimi skupinami vasm, temveč le z raztresenimi kmetijami ali celo le drobnimi zemljišči, ki jih je dajalo v najem.

Na večini slovenskega ozemlja se je na podobnih podlagah okoli srede 14. stoletja razvila patrimonialna oblast: tudi če je bila posest raztresena, je gospod imel nižje sodstvo nad podložnikom. V nadiških dolinah ni bilo tako. Sodstvo se je tu kljub nastanku zemljiških gospodstev nedvomno izvajalo po nasebinsko sklenjenih enotah.

c) Gastaldovo sodišče

Starejši sestav gastaldovega sodišča izhaja iz zapisa o kazenski pravdi iz l. 1401.⁴⁴³ Na višji stopnji je ozemeljski enoti (kot patriarhov zastopnik) načeloval landarski gastald (GASTALDIO ANTRI). Sodnik in prisedniki so bili domačini; vsaj prisedniki so bili vzeti iz vrst dekanov (t.j. poglavarjev ene ali več vasi) in sicer iz petih krajev, od katerih so z vso gotovostjo lokalizirani Črni vrh/Montefosca, Ofijan/Pegliano in Las – Laze/Lazic, medtem ko kraja »Miars« na tem območju ni, pač pa Biarč/Biarzo, ki je bil očitno mišljen. Ni mogoče lokalizirati Slatine/Slatina. Vsi štiri lokalizirani kraji so iz landarske (so)doline, torej z območja, ki je pozneje pripadalo landarskemu sodnemu območju (banki). Iz tega lahko sklepamo, da je bilo ozemlje landarske gastaldije že tedaj razdeljeno na dve sodni območji, landarsko in – tu še neimenovano, ker neprizadeto – m(j)ersko. Ali pomeni v tej zvezi in v podobnih zvezah izraz landarsko ozemlje (CONTRATA ANTRI) vso gastaldijo ali le landarsko (so)dolino, je v posameznih primerih težko presoditi.

Da je sodni zbor zasedal na prostem, na običajnem mestu pod lipo, ni za tiste čase nič izrednega, vendar vredno poudarka. Isto velja za prisotnost velike množice (analogija več!), ki so jo po običaju landarske gastaldije in ozemlja trikrat vprašali za mnenje (CONSILIUM) o predlagani sodbi, mnenje, ki so ga očitno izrazili z aklamacijo. V primerjavi s prihodnjim razvojem pa je zelo značilno, da so prisedniki sodnega zbora označeni kot dekani imenovanih vasi. Očitno smo v razvojni

⁴⁴³ Primer take pravde gl. § 11/II, sub titulo.

fazi, ko funkcija dekana še ni bila strogo ločena od prisedniške. Morda se prav zato ime banka za sodni kolegij v viru iz 1401 še ne pojavlja.

4. Jurisdicenti in vaški zbori kot oblika vaškega sodstva

Zemljiški gospodje nad svojimi podložniki niso imeli patrimonialnega sodstva. Zato pa se je namesto tega uveljavila drugačna oblika nekake privatizacije sodstva. Nosilce takega sodstva so označevali kot JURISDICENTE. Jurisdicenti so bili v glavnem mestni plemiči, redkeje cerkveni gospodje, ki so – verjetno s plačilom, na podlagi nekih zaslug ali s prevzemom nekih obveznosti – pridobili sodstvo v določeni vasi, tako da je postalo kot zasebna last vir dohodkov in da je z dedovanjem prehajalo na potomce. Predsedovali so vaškim sodnim zborom v tistih vaseh, v katerih so imeli sodstvo, in seveda pobirali izrečene globe. V teh primerih gre torej res za nižje sodstvo po vaseh, ki je bilo sicer po Sloveniji redko.

Kdaj se je razširila institucija jurisdicentov, je težko dognati. Premoženje rodbine Portis je okrog druge polovice 15. stoletja med drugim obsegalo jurisdikcijo v posebej naštetih vaseh.⁴⁴⁴ Vsaj v 15. stoletju so torej že obstajali vaški jurisdicenti. Ko jih v začetku novega veka viri obravnavajo izčrpneje, so že v polnem razmahu, videti pa je, da Benečani novih vaških jurisdicentov niso postavljali.

Leta 1588 je bilo na čedadskem mestnem ozemlju 47 vasi ali dobra tretjina vseh vasi podrejenih približno 25 jurisdikcijam, nadaljnjih 18 je bilo na prvi stopnji podvrženih proveditorju. V Landarski gastaldiji, t.j. v nadiških sodolinah, je kakim dvanajstim jurisdikcijam pripadalo 20 vasi, torej dobra četrtina vseh.

Jurisdicenti so bili beneškim namestnikom v Vidmu trn v peti, saj so zelo omejevali državno oblast in njene organe. Pra-

⁴⁴⁴ Perusini, Vita (kot v op. 39), 164, op. 3: »La famiglia aveva giurisdizione nella valle di Natisone, in S. Pietro al Natisone, Seuzza di Grimacco, S. Leonardo e Rubignacco in pianura.« Medtem ko bi se ta stavek lahko nanašal na poznejši čas, pa kaže zveza, v katerih stojijo besede »...in S. Leonardo, dove i Portis esercitavano la giurisdizione« (165) na to, da gre za 15. stoletje.

viloma naj bi bili imeli sodstvo na prvi stopnji v civilnih in malih kazenskih zadevah, iz poročil beneških proveditorjev pa izhaja, da so šle te pravice močno v širino. Poročila tudi pogosto govorijo o tem, kako so jurisdicenti izrabljali svojo sodno oblast po vaseh za pridobivanje prevelikih gmotnih koristi. Ko proveditorji opisujejo razmere v zasebnih jurisdikcijah, pravijo, da se kmetje takemu početju ne upajo upreti, ker bi jih sicer izgnali, da pa nekateri sami beže na Tolminsko.⁴⁴⁵ To je ponovna potrditev opazovanja, da v novem veku udeležba prebivalcev na skupnem zboru ni vedno preprečevala zlorab in da je tudi niso vsi občutili kot zavidanja vredno pravico. Na drugi strani pa ne gre pozabiti, da so poročila pisali beneški uradniki, ki zasebnemu sodstvu krajevnega plemstva niso mogli biti naklonjeni in so morda tu in tam tudi pretiravali.

Sodstvo so jurisdicenti izvajali po posameznih vaseh v pričo zbranih vaščanov in s sodnim kolegijem.⁴⁴⁶ Po nekaterih mestih v poročilih proveditorjev bi mogli sklepati, da so se (tudi) taka sodišča imenovala banke.

Vaški zbori pod jurisdicenti pa niso bili edina oblika vaških zborov. Zbore za posamično vas ali – pogosteje – za manjšo skupino vasi so poznali tudi v gastaldovih vaseh. Tako je vsaka vas ali skupina vasi imela svojo avtonomijo pod vaškim jurisdicentom ali pod gastaldom, ki ji je v vasi sami načeloval njen dekan, izbran na različne načine, ponekod voljen. Organi vaške avtonomije so urejali notranje zadeve vasi, med drugim v zvezi s skupnim zemljiščem.

5. Gastaldovi banki v beneški dobi

Ko sta dolini 1420 prišli pod Benetke, je gastald postal iz patriarhovega organa zastopnik Beneške republike. Nekatere stare ureditve so obdržali, vendar so jih razvijali tudi naprej in tako je avtonomija te skupine Beneških Slovencev dosegla zelo razvite oblike, ki po svojih koreninah najbrž segajo deloma v najstarejšo slovensko dobo (zveza z župani), deloma v patriarhovo

⁴⁴⁵ Relazioni (kot v op. 35) V, 1592, 25–26; 1607, 69–70, 1609, 76–77.

⁴⁴⁶ Za izjemoma nekoliko ohlapno rabo besede banka prim. prav tam (Relazioni V), 31, 69. Praviloma pa sta bili banki organa za sodolini.

dobo (gastald, skoraj gotovo jurisdicenti), deloma pa so beneškega izvora (ločitev sodišč od upravnih organov vsaj na stopnji doline).

Kot je pokazal primer iz l. 1401, je gastald za patriarhove kmete in vasi predsedoval posebnemu sodišču, sestavljenemu za vsako izmed (so)dolin iz dekanov (prvotno pač identičnih z župani) stalno določenih vasi. Odkar so za nekatere vasi imeli jurisdicente, se gastaldovo sodstvo za manjše zadeve na te vasi ni raztezalo. Drugače pa je bilo gastaldovo sodstvo tudi pod beneško oblastjo pristojno v drugih (nejurisdicentskih) vaseh v sodolinah za manjše zadeve, hkrati pa tudi za celotno ozemlje in vse prebivalce obeh dolin za težje zadeve. Z drugimi besedami: bilo je obenem sodišče nižje in višje vrste: za gastaldove vasi (t.j. tiste, ki niso imele zasebnih jurisdicentov) ene sodoline je bilo gastaldovo sodišče splošna instanca za civilne in manjše kazenske zadeve, za celotno območje (so)doline pa je bilo pristojno v težjih kazenskih zadevah, torej podobno deželskemu sodišču drugod po ozemlju slovenske naselitve.

Sodnega kolegija za gastaldove vasi posamezne sodoline v beneški dobi niso več sestavljali dekan, temveč posebni prisedniki, ki so prihajali le iz določenih vasi in ki so se ob letu ali vrstili po turnusu ali pa so predniki imenovali naslednike. Prisedniki za eno dolino so sestavljali eno BANKO (klop), sedeli pa so okrog kamnite mize. Plošča take kamnite mize (LAŠTRA) je – upajmo – še ohranjena v Landru.⁴⁴⁷ Tako sta sodelovali praviloma dve banki – landarska in mjska. Včasih sta ti dve banki uporabljali tudi drugačna imena. Tudi se, kot že omenjeno, naziv banka izjemoma kdaj uporablja tudi za sodni zbor posamezne vasi.

Obe glavni banki, landarska in mjska, sta bili po pristojnostih in celo sestavi precej podobni deželskim sodiščem drugod po Sloveniji, le da dekanov (županov) v bankah niso nadomestili meščani ali tržani, temveč po posebnem postopku izbrani prisedniki.

Pristojnosti bank sta se na svojevrstne načine križali. Vsaka zase sta bili prvostopenjsko sodišče, toda prizivno sodišče je bila samo landarska banka (ker je bila na uradnem sedežu gastalda). Kdaj in kako je šla pritožba v Čedad, je v podrobnostih nejasno.

⁴⁴⁷ Prim. § 4/VII, 2.

Kot kaže primerjava z gastaldovim sodiščem v patriarhovi dobi, je torej pod Benetkami nova predvsem samostojna, od dekanskih struktur neodvisna sestava prisednikov, verjetno s tem v zvezi tudi ime banka. Na to kaže tudi priložnostna omemba bank v Dalmaciji pod beneško upravo (Poljica nad Splitom).

6. Arengi kot zbori dekanov

Kmetje obeh (so)dolin so bili sicer podložniki različnih gospodstev, toda ne glede na to so imeli določene skupne interese in zlasti do beneške republike tudi vsi določene dolžnosti. Za obravnavo zadev posamezne doline (sodoline, CONVALLE) so se zbrali dekani te doline pod vodstvom velikega dekana na skupnem sestanku, ki se je imenoval ARENGO, za skupne zadeve obeh dolin pa so se zbrali njuni dekani na združeni arengo. Bile so torej tri vrste arenga: landarski, mjski in skupni. Glavno zborovališče je bilo pri cerkvici sv. Kvirina na stičišču obeh dolin, sicer pa je vsaka dolina imela svoja zborovališča. Razmejitev med landarsko in mjsko dolino je bila seveda enaka kot pri sodnih bankah. Posebno potem, ko je arengo začel izgubljati pomen, se je zato ozemlje vsake doline označevalo z imenom banke, t.j. beseda banka je začela pomeniti tudi njeno ozemlje.

Arengo in združeni arengo sta obravnavala zlasti obveznosti do Beneške republike in njihovo porazdelitev na obvezance. Kakih večjih denarnih dajatev je bilo razmeroma revnim vsem nadiških dolin težko nalagati, zato pa so imele dolžnost varovati cestne prelaze proti habsburškim ozemljem in vzdrževati ceste. Glede takih bremen, ki so jih nosili v razmerju do republike, so po svojih dekanih neposredno občevali z njenimi zastopniki, stvar arenga pa je bila predvsem, kako naj sproti porazdeljujejo obveznosti med vasi. Po tej svoji funkciji je bil arengo in še posebej združeni arengo blizu deželnim zborom dežel Kranjske in drugih dežel, le da v arengu ni bilo privilegiranih plasti. Po udeležencih je bil zato arengo bližji kmečkim organizacijskim oblikam, ki so bile razširjene v Alpah (Švica, Tirolska, Salzburška). V alpskem prostoru ni bil popolnoma osamljen pojav, pač pa precej svojevrsten v slovenskem okolju.

7. Jurati

Posebna institucija nadiških bank in arengov so bili JURATI – zapriseženci, ki v nadiških dolinah niso bili morda sodni prisedniki, temveč so imeli drugačno funkcijo. Na samih zborih namreč praviloma ni bilo nikogar, ki bi sproti pisal zapisnik, saj bi bila pot in daljša navzočnost notarja predraga. Zato so izmed udeležencev zbora izbrali osebo ali dve, ki sta si zapomnili potek in sklepe, nato pa je bilo treba v Čedad k notarju, ki je sporočeno izpoved zapisal. Jurati ali prisežniki so bili torej ljudje posebnega zaupanja, ki so izpovedovali o tem, kaj se je na nekem uradnem sestanku dogajalo. Kot priče in obnovitelji uradnih dogajanj so bili jurati podobni PRISTAVOM po nekaterih normativnih virih pri Hrvatih in Srbih v srednjem veku. Oboji so bili v bistvu živi zapisniki, le da poznamo pri Nadiških Slovencih samo romansko ime.

8. Najbolj razvita kmečka avtonomija med Slovenci

Vsekakor gre za primer nadpovprečno razvite kmečke avtonomije tudi v evropskem merilu. Najbolj svojevrstna je zgodnja ločitev uprave od sodstva (arengo – banka) in pa tristopenjska organizacija dekanske ureditve (vas – arengo za eno dolino – arengo za obe dolini). Pri tem pa ne kaže zapasti nekaterim pretiravanjem.

Predvsem ne gre za neko nacionalno specifičnost, temveč za stek posebnih zgodovinskih okoliščin, od staroslovenske družbe naprej. Ne gre za nek izolirani preostanek iz nedoločne pradavnine, temveč je treba nastanek in razvoj posameznih oblik razumeti v vsakokratnem državnopravnem okviru. Tudi ni vsak ljudski zbor že izraz ljudske volje. Na videz zelo demokratična ureditev je omogočala tudi pritisk in gmotno izrabljanje, zlasti s strani jurisdicentov.

Avtonomija Beneških Slovencev se je lahko razvila in obdržala v razmeroma konservativnem okolju, kakršna je beneška država v začetku novega veka nedvomno bila. Ko so Francozi l. 1797 prvič postavili provizorično vlado v Furlaniji, je ta namesto bank postavila dve prvostopenjski sodišči, toda takoj potem

ko so istega leta Avstrijci po miru v Campoformiju prevzeli oblast, so obnovili beneško ureditev. Kmalu so Francozi l. 1809 zopet zavzeli to ozemlje, staro ureditev spet odpravili in ustanovili departma in komune.⁴⁴⁸ Prav to je najbolj očiten dokaz, da »demokracija« avtonomije nadiških sodolin nikakor ni ustrezala idealom meščanske države in njene birokratske strukture.

⁴⁴⁸ Melik, (kot v op.35), zlasti 107.

IV. Koseške skupnosti

Sama socialna skupina kosezov kot tudi njena državno-pravna vloga sta med osrednjimi problemi družbene in pravne zgodovine Slovencev.⁴⁴⁹ Tu bo govor samo o njihovih zborih, povezanih z njihovo organizacijo.⁴⁵⁰ Ker koseške skupnosti starejših oblik praviloma niso obsegale posameznih celih naselij, temveč bolj redko naseljene ali raztresene skupine, so koseške skupnosti vmesna oblika med vaško in ozemeljsko skupnostjo.

Kosezi so bili kot vojaška plast nižje plemstvo staroslovenske družbe, ki je imelo posebno vlogo pri ustoličevanju karantanskih knezov in koroških vojvod. V dobi Karantanije je zato treba zbor ob ustoličevanju prištevati koseškim zborom (podobnim »večam«), kakršni so se verjetno tudi sicer sestajali v nekaterih osrednjih krajih.

Odkar so že v fevdalni državi ob vrhuncu nesvobodnega plemstva (ministerialitete) kosezi začeli spreminjati družbeni položaj in postajali kmetje, je nastala iz tistih, ki so ohranili osebno svobodo, ne zelo številna plast podeželskega prebivalstva, ki je bila specifična za velik del slovenskega ozemlja.

Že zato, ker prvotne naselbine kosezov najbrž niso imele oblike sklenjene vasi, je bila gospodarska in na njej sloneča avtonomna povezava rahlejša kot v soseskah in se je večidel zgodaj izgubila. Morda je ponekod sploh ni bilo. Tako poznamo v glavnem le nekatere organizirane skupnosti pod posebnim sodstvom. Poleg sodstva je posebni položaj najbrž prihajal do veljave v uporabi meščanskega prava (kriški kosezi: kranjsko pravo, zagorski kosezi: ljubljansko pravo).

Na Koroškem so kosezi v uradu Kamen imeli v 16. stol. svoje posebno nižje sodišče. Deželsko sodišče Annabichl se je

⁴⁴⁹ P. Puntschart, *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten*, Leipzig 1899, 175–203; Grafenauer, *Ustol.* 351–357.

⁴⁵⁰ Vilfan, *Soseske* 59–60.

skoraj gotovo razvilo iz posebnega sodišča gurniških kosezov, kar velja najbrž tudi za gosposvetsko deželsko sodišče. Nastanek posebnega kamenskega nižjega sodišča postavlja Grafenauer med 1131 in prvo polovico 13. stol., dotlej pa so kosezi imeli svojega sodnika za vso deželo. Kosezi v gornjem možberškem uradu so vsaj že 1383 imeli dva mojstra (EDLING-MEISTER). Ta naziv spominja na enega izmed možnih nazivov za sodina (prim. spodaj za Teharje). Nadvojvoda Ernest je tem kosezom 1415 potrdil eksempcijo od deželnoknežjega sodstva razen za težke kazenske zadeve. Ta privilegij so jim poznejši deželni knezi potrjevali v obliki insertov – torej na podoben način kot deželne privilegije – še do 1597.⁴⁵¹

Več o ustroju koseških skupnosti je znanega glede dveh skupin zunaj Koroške. Teharski kosezi so po nekem podatku sestavljali skupnost (GEMAIN), v kateri je bilo več kot 200 moških. Teharski kosezi sicer niso vsi prebivali v enem naselju, njihovo sodno ozemlje pa je bilo sklenjeno in je tako po celjskem urbarju veljalo za deželsko sodišče. Po privilegiju iz 1537, ki pa je potrjeval starejše stanje, so imeli teharski kosezi lastno nižje sodstvo pod voljenim in potrjenim sodinom (SCHÖPPE), ki je s štirimi koseškimi prisedniki sodil na prvi stopnji o civilnih in malih kazenskih zadevah ter potrjeval pismene pogodbe med kosezi s pečatom koseške skupnosti. Zborovališče je bilo v Teharjih. Sledovi koseške avtonomije so se ohranili do 19. stol.⁴⁵²

Druga zunajkoroška koseška skupnost, za katero vemo nekaj o njenem ustroju, je bila na Kranjskem in je imela središče v Zagorju, v območju gamberskega deželskega sodišča, znotraj katerega je imela poseben položaj. Po gamberskem urbarju iz 1571 je v civilnih in malih kazenskih zadevah predsedoval posebnemu sodišču zagorskih kosezov gamberski zastavni imetnik ali oskrbnik, prisedniški kolegij pa je bil sestavljen iz 24 izvoljenih članov-kosezov. (Skupnost je tedaj štela 157 gospodarstev v velikosti kakih 70 celih hub = gruntov.) Do sestave navedenega urbarja so zborovali pod lipo, po urbarju pa naj bi

⁴⁵¹ Grafenauer, Ustol. 351–357.

⁴⁵² I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant III*, Cilli 1880, 322–332; A. Fekonja, *Uplemenitev Teharčanov in njihova plemenščina*, v: *Ljubljanski zvon*, 5 (1885), 104–107; L. Hauptmann, *Karantanska Hrvatska*, v: *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb 1925, 302.

se sodni zbor prenesel na grad. V težjih kazenskih zadevah pa je sodbe izrekal (še naprej pod lipo) prisedniški zbor, ki ga je deželskosodni organ sam sestavil izmed omenjenih 24 koseških prisednikov, nekaterih okoliških tržanov in vseh petih podložniških županov. Privilegij za gambersko-zagorske koseze iz 1574 pozna podoben ustroj sodstva.⁴⁵³

P. Puntschart je štel koseške skupnosti za izvirno slovensko kmečko občino pod lastnimi sodniki. Da gre za ostanke zelo starega posebnega položaja, je v vsakem primeru nedvomno. Glede na posebni družbeni položaj kosezov pa njihove skupnosti ne predstavljajo splošnega tipa staroslovenske in tudi ne staroslovenske kmečke skupnosti, temveč so specifičen in družbeno omejen pojav na starokarantanskem ozemlju oz. na ozemlju nekdanje Velike Karantanije 10. stoletja, pojav, ki se je kljub počasnemu nazadovanju kosezov ponekod ohranil zunaj podložniškega razmerja. Zelo verjetno je marsikatero srednjeveško koseško posestvo v novem veku veljalo za svobodniško, v lasti svobodnika. O tem, da bi pa svobodniki kot posebna družbena skupina imeli svojo avtonomijo, pa vsaj doslej ni ničesar znanega.⁴⁵⁴

Še 1889 je postalo aktualno vprašanje, ali je neko zemljišče last Teharčanov kot nekdanj koseške soseske ali pa je občinsko. Končna sodba se je glasila, da je zemljišče last soseske, upravlja pa naj ga občina.

⁴⁵³ A. Dimitz, *Die Edlinger in Sägor*, v: *MHK*, 19 (1864), 15–17; J. Kelemina, *Staroslovenske pravde*, v: 55–56.

⁴⁵⁴ Polec, *Svobod*.

V. Nižje sodstvo in gorske pravde

1. Patrimonialno sodstvo

Doslej obravnavane oblike sodnih in drugih zborov so po stvarnih in ozemeljskih pristojnostih segale tudi v zadeve, ki so presegale meje navadnega nižjega sodstva. Za nižje sodstvo samo so bila na večini slovenskega ozemlja pristojna patrimonialna sodišča, t.j. sodišča zemljiških gospodov. O njihovem sestavu in delovanju vemo doslej razmeroma malo, posebno malo za čas, preden je deželni knez začel posegati v razmerja med zemljiškimi gospodi in njihovimi podložniki. Predvsem si je težko ustvariti splošno podobo o tem, koliko so manjša zemljiška gospostva odločala s pritegnitvijo sodnih zborov. Zato pa so viri dobro ohranjeni in preučeni za posebno vrsto patrimonialnega sodstva – gorske pravde.

2. Gorske pravde

a) Premoženskopravni temelji – zajem po gorskem pravu in njegovi udeleženci

Pravna razmerja in ustrezne oblike zborov, ki jih označujemo kot gorsko pravo in gorske pravde so se razvila na zemlji, ki je bila namenjena vinogradništvu. Zato je Dolenc govoril o vinogorskih zborih in vinogorskem pravu. Goršič je imel zloženki za nepotrebni in se je v obeh zvezah utemeljeno zavzel za pridevnik gorski.⁴⁵⁵

Vinogradništvo kot dokaj staro kulturo so v Primorju gojili predvsem kot mešano kulturo in v klasičnih civilnopravnih razmerjih, v slovenskih pokrajinah notranjščine pa v treh oblikah:

⁴⁵⁵ F. Goršič, Vinogorski, gora in gornik, v: Jezik in slovstvo, 3 (1957–58), str. 231–233.

dominikalne (pridvorne) vinograde je obdeloval zemljiški gospod v lastni režiji, prvotno z nesvobodno delovno silo, pozneje z najeto; hubne vinograde, ki so bili v sestavu kmetij, so obdelovali kmetje; tema dvema oblikama se je v dobi kolonizacije (12.–14. stoletje) pridružila tretja: gorski vinogradi. V zvezi s temi so nastali posebni zbori.

Gorski vinogradi so nastali na novo izkrčenem svetu, praviloma na prisojnih obronkih gričevnatega sveta zunaj strnjenih vaških obdelovalnih kompleksov. Pri krčenju gorskih vinogradov je zemljiški gospod – prvotno praviloma teritorialni zemljiški gospod kot lastnik gozdov – določil večji kompleks za napravo vinogradov, organiziral krčenje in razdelil ta svet interesentom. Zaokrožen kompleks tako izkrčenih in na pasove ali grude razdeljenih vinogradov se je imenoval gora ali gorica.

Na gori se niso uveljavili običajni podložniški zajmi. Prvič sta dolgoročna investicija in potreba po večjih začetnih naporih ter po stalnem intenzivnem oskrbovanju pospeševali razvoj posebno ugodnih oblik kupnih zajmov. Drugič zahteva obdelava vinograda posebno znanje in voljo, zato zemljiški gospodje niso iskali uživalcev gorskih zemljišč le med svojimi lastnimi podložniki, temveč tudi med podložniki drugih gospodov, med meščani in celo med malimi fevdalci. Zato z zakupom gorskega vinograda ni mogla biti združena osebna podložnost in je nastal na gorah zakup (bolje: zajem) po gorskem pravu (*IUS MONTANUM*, *BERGRECHT*). Ko govorimo o zemljiških te vrste, uporabljamo izraz gorskopravni vinogradi.

Zajem gorskopravnega vinograda je bil svoboden, deden in odsvojljiv. Po teh lastnostih je bil soroden zajmu po meščanskem pravu. Zelo verjetno je pri razvoju zajmov na gorah vplival vzorec meščanskih zakupov v mestih in blizu njih; pogosto so oba zakupa terminološko zamenjevali (podobnost nemških oblik: *BURGHECHT* in *BERGRECHT*) in tudi sicer so se zavedali njune pravne sorodnosti. Po obliki zakupnine (gorščine, gornine, včasih pa vinske desetine) se je gorski zakup seveda ločil od drugih.

Pri zajmu po gorskem pravu se je zemljiški gospod označeval kot gorski gospod. Njegovo oblast je simbolizirala gorska palica. Uživalec se je označeval kot sogornik ali mejaš. Dolenc je v začetku svojih raziskav gorskega prava uvedel razlikovanje med obema oznakama za uživalce gorskopravnih vinogradov, po ka-

terem naj bi šlo za dve vrsti: sogornik naj bi bil kmet-podložnik, mejaš pa meščan. To razlikovanje pa nima opore v virih⁴⁵⁶ in otežuje razumevanje virov, ki uporabljajo te izraze.

Med organi gorskega gospoda in hkrati gorske skupnosti se kot izvršilni organ največkrat omenja gornik, včasih tudi gorski župan. (Beseda gornik se včasih, posebno v novejši dobi, zamenjuje tudi z besedo sogornik in tedaj pomeni enostavno vinogradnika na gori.)

b) Gorske skupnosti

Na posameznih gorah ali gorščinah, vinogradniških kompleksih, na katerih je veljalo gorsko pravo, so tako nastale skupnosti uživalcev – sogornikov z zelo različnim socialnim sestavom. Slovenski izraz gorščina za goro je treba razložiti s tem, da je nemščina z besedo bergrecht hkrati označevala gorsko pravo, samo goro in tudi dajatve. Dajatev bergrecht se je v slovenščini imenovala gorščina in tako so prevajalci tudi bergrecht v pomenu gore včasih slovenili z gorščino. Sogorniki so bili iz vrst kmetov, podložnih po svoji kmetiji gorskemu gospodu, iz vrst kmetov, podložnih drugim gospodom, nadalje iz vrst meščanov in celo nižjega plemstva. To pisano družbo so na gori povezovali: interes gorskega gospoda, da je gora obdelana in da on sam dobi svojo rento; interes samih sogornikov, da skupno vzdržujejo pota in ograje, pa tudi da časovno uskladijo svoje delo; potreba po reševanju sporov v zvezi z uživanjem gore, ki so po svojem značaju sodili v področje patrimonialnega sodstva, a jih glede na sestav sogornikov ni bilo mogoče reševati enostavno kot spore med lastnimi, osebno odvisnimi kmečkimi podložniki.

Take gorske skupnosti niso bile nikake naselbinske ali vaške skupnosti; bile so skupnosti uživalcev iz različnih krajev in različnega stanu. Skupnost sogornikov v virih nima kakega posebnega imena. Običajno je govor kar o sogornikih ali o mejaših, včasih kar o gori ali gorščini. Beseda sogorščina, ki se pojavlja v virih le v nekih prav redkih primerih, naj bi bila po Dolencu pomenila le »vinsko gorico pod neko sodno palico«. V zelo popačeni obliki ohranjeni izraz »sogorski vinogradi« bi utegnil pomeniti sogorsko kot skupnost vinogradnikov-so-

⁴⁵⁶ Vilfan, Hram 117–119.

gornikov. Ni izključeno, da bi bila kakemu prevajalcu pri uporabi besede sogorščina ali sogorska lebdela pred očmi ustrezna skupnost sogornikov. Viri pa nikakor ne dovoljujejo, da bi besedi gorščina in sogorščina razumeli v prvi vrsti kot označbi skupnosti sogornikov, saj se praviloma obe pojavljata kot prevoda nemške besede BERGRECHT in pomenita lahko preprosto gorskopravni vinograd. V primarnem pomenu kot skupnost gornikov oz. sogornikov ju je tolmačil F. Goršič, ki je gorščino štel za izvirno slovensko skupnost, sogorščino pa kot novejšo obliko skupnosti, nastalo pod vplivom mest in trgovine. Ta teorija o razvoju iz gorščine v sogorščino pa je slonela izključno na tolmačenju obeh izrazov, s katerim so v slovenščino prevajali bergrecht, ne da bi razlikovanje dveh razvojnih oblik imelo podporo v virih ali vsaj izključevalo drugačne razlage. Toda, naj se je skupnost imenovala (so)gorščina ali ne, tu nas zanimajo njena zborovanja.

c) Gorski zbori, njihov namen, sestava in čas sestajanja

Skupnosti sogornikov so se sestajale na sodnih zborih v najširšem pomen (sodstvo se je torej združevalo s postavitelji in upravo), na katerih so v okviru gorskih zadev sprejemali obvezne predpise in odločali o tekočih zadevah in sporih. Razume se, da je zborom sogornikov predsedoval gorski gospod ali njegov namestnik. Ker je bila udeležba praviloma obvezna za vse sogornike, gre v bistvu za gorsko večjo, kar se kaže tudi v nemškem nazivu bergtaiding. Morda zato, ker je bilo odločanje načeloma pridržano prisedniškemu kolegiju, pa so se ti zbori v slovenščini imenovali gorske pravde (čemur bi ustrežal drugi nemški izraz – BERGRECHTEN, pl.). V nadaljnjem med zborom in pravdo ne bomo ostro ločili, prvi izraz je pač le nekoliko širši od drugega.

Sodni zbori (PLACITA, torej večje), ki naj bi bili pristojni za vinogradniške zadeve, se omenjajo že 1236 za Trčovo in Št. Peter pri Mariboru. Pogoje gorskega zajma v žičkem gospostvu so okoli 1240 določili na zboru sogornikov in po izjavi prič. Dolenc je sklepal iz dejstva, da smejo po zadevni listini vinogradniki »svoje domače spore sami reševati« (Česar pa v tej obliki v viru ni!), sploh na avtonomne gorske pravde. (Tudi sicer je bil zadevni zapis iz 1240 v literaturi večkrat napačno uporabljen.) Rokopis

štajerskega gorskega prava iz 15. stol. omenja obveznost udeležbe na gorskih pravedah oz. večah (uporabljata se oba ustrezna nemška izraza), ki naj bodo vsako leto o Jurjevem. Pri tem je poudarjen namen, naj vsakdo zve, česa ga morda gorski gospod dolži. O kazenskih členih, ki so zapisani v tej zvezi za gorske vinograde na obeh straneh Pesnice in Drave, pa je posebej povedano, da so jih sogorniki sami postavili in izrekli kot pravo. Še najbolj izčrpno smo o gorskih pravedah pred 1500 poučeni za vinogradniški kompleks v Žitari vasi na Koroškem, ki je bil last avguštinskega samostana. Tam so že iz srede 15. stol. ohranjeni zapisi o gorskih zborih, ki so se sestajali do trikrat letno.⁴⁵⁷

Štajerske Gorske bukve iz 1543 so v 2. členu določale, naj bodo gorske pravde vsako leto med veliko nočjo in binkoštni na običajnem mestu. Zasede (v slovenskih prevodih obsedi, obsadi) naj jih gorski gospod s svojimi sogorniki, če pa teh nima dovolj, s sogorniki drugih gora. Pri tem je mišljena sestava prisedniškega kolegija. Po osnutku Gorskih bukev za Kranjsko naj bi bile gorske pravde dvakrat na leto, kar je ustrezalo na Kranjskem zelo razširjeni praksi in je bilo sprejeto tudi v nekatere slovenske priredbe. V Prekmurju so bile gorske pravde trikrat na leto. – Udeležba je bila za vse sogornike obvezna, dopustno pa je bilo zastopanje. V literaturi udomačeno mnenje, da so bili besedniki (pravni pomočniki, zlasti odvetniki) prepovedani, sloni na napačnem tolmačenju arhaičnega nemškega besedila; res je nasprotno: stranke so smele imeti besednika in jim ga nihče ni smel braniti.

Prisednikov je bilo največkrat okrog dvanajst, včasih pa le sedem ali pa kar štiriindvajset. Kako so izbirali prisednike, na splošno ni posebej povedano. Le v redkih primerih je dokazana volitev, ki pa je obveljala le, če je na njen izid pristal gorski gospod. Praviloma je prisednike najbrž postavljala sam gorski gospod ob upoštevanju neformalnih predlogov, ki so jih stavljali udeleženci. Med prisedniki se poleg kmetov pojavljajo tudi župniki, plemiči, meščani itd., kar je bilo nekoliko odvisno pač od sestava sogornikov na neki gori. Prisednik je bil voljen ali imenovan do preklica, torej v normalnem primeru dosmrtno.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ J. Zahn, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*, II, Graz 1879, 447 do 449, 506–507; Weist. 6: 406–412; Kos, *Gradivo* 5, 311–312; A. Mell, *Das Sittersdorfer Bergtaiding*, v: *Car.* 103 (1913), 137–162; Dolenc, GB.

č) *Potek gorskih pravn*

V praksi so gorske pravde običajno potekale takole: začel jih je gorski gospod ali njegov namestnik (najbrž vedno s sodniškim žezlom – gorsko palico v roki). Sledila je poklonitev dveh sogornikov, nakar so prebrali gorske bukve oziroma njihove priredbe. Sledilo je sklepanje o skupnih zadevah, o katerih so sprejemali obče sodbe. Pri splošnih zadevah je šlo največ za tekoče opravke, npr. za sklepanje o popravilu potov in plotov, zasipanje mlak ali za skupna naročila ki jih je bilo treba plačati, npr. streljanje zoper večše ob toči. Nekatere obče sodbe so bile v nasprotju z interesi ali zahtevami gorskega gospoda, npr. glede naseljevanja v vinogradih. V nekem primeru so sogorniki zahtevali, naj se dajatev pobira po stari meri, in so zagrozili, da bodo, če bi odposlanci prišli z novo, večjo mero, to mero razbili. Tudi preložitvi gorskih pravn v grad so se uprli. Takim splošnim zadevam je sledilo razpravljanje o tožbah.

Pristojnost za sporne zadeve se je gibala v okviru patrimonialnega sodstva, vendar v omejenem obsegu glede na to, da je šlo le za zadeve v zvezi z goro. V civilnih zadevah je šlo torej za spore v zvezi z uživanjem vinograda, v malih kazenskih zadevah pa je bilo v glavnem odločilno, ali je bilo dejanje storjeno na vi-

⁴⁵⁸ Literatura o sestavu in zborih gorskih skupnosti obravnava precej tudi gorsko pravo v celoti. Zato prim. § 5. V večji meri zadevajo zbere zlasti tale dela: M. Dolenc, Pravosodstvo kostanjeviške opatije v letih od 1631–1655, v: ČZN 11 (1914), 33–67; isti, Pravosodstvo pri novomeškem inkorporiranem uradu nemškega viteškega reda v l. 1721–1772, v: ZZR 1 (1921), 22–100; isti, Pravosodstvo cistercienske opatije v Kostanjevici in jezuitske rezidence v Pletlju od konca 16. do konca 18. stol., v: ZZR 3 (1924), 1–118; isti, Pravosodstvo klevevske in boštanske graščine od konca 17. do začetka 19. stol., v: ZZR, 5(1926), 1–95; isti, Valvasor in slovenska ljudska sodišča, v: GMS, 9(1928), 98–106; isti, Die niedere Volksgerichtsbarkeit unter den Slovenen von Ende des 16. bis Anfang des 19. Jahrhunderts, v: Jahrbücher f. Kultur und Geschichte der Slaven, NF, 5/3 (1929), 299–368; isti, Slovenska ljudska sodišča v dobi od 16. do 18. stol., v: Rad JAZU, 239 (1930), 1–55; isti, Slovenische Volksgerichte in der Zeit vom 16. bis 18. Jh., Bulletin international de l'Académie yougoslave des sciences de Zagreb, 4 (1931), 38–52; isti, PZSO; isti, Ali se je slovensko ljudstvo zavedalo, kaj je bila pravna podlaga za njegovo avtonomno sodstvo? v: ČZN, 30 (1936), 83–86; isti, Praznični dnevi slovenskega ljudskega sodstva, v: Vodnikova pratika 1937, 34–39; F. Goršič, Mejaštvo in organizacija vinskih gora, v: Kronika 9 (1961), 31–36; J. Mlinarič, Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz l. 1625, Kostanjevica 1970, 35–50.

nogradu (npr. tatvina grozdja, žalitev). Če pa se je nekdo na gori naselil, je postala gorska pravda zanj splošna prva stopnja v nekrvnih zadevah, torej navadno patrimonialno sodišče. V tem primeru se je pristojnost gorskih pravn razširila tudi na zadeve, ki niso bile v zvezi le z uživanjem vinograda. Sklepe o posamičnih zadevah je sprejemal prisedniški zbor, ki se je za nekatere nujne zadeve sestajal tudi v času med dvema gorskima pravdama.

Druga instanča, pristojna za prizive proti razsodbam gorskih pravn, je bil na Štajerskem kletarski mojster, ki je imel za prisednike nekaj gorskih gospodov in nekaj sogornikov iz vrst plemstva in meščanstva. Na Kranjskem je bila druga instanča deželnoglavarsko sodišče.

Vsebinska plat delovanja gorskih pravn je bila nakazana v poglavju o običajnem pravu (§ 5/IV).

VI. Obrambne skupnosti

Obramba dežele je bila od 13. ali 14. stol. naprej predvsem naloga deželnega plemstva. Kdaj se je poleg nje uveljavila tudi splošna dolžnost nepriviligiranega prebivalstva, da kot črna vojska (na Beneškem in na nižinskem Goriškem CERNIDA) sodelujejo pri obrambi, za naše kraje sicer ni ugotovljeno, najpozneje pa je do tega prišlo v 15. stoletju. Sklic podložnikov se je glasil npr. na petega, desetega itd. moža, ki so ga morali opremiti in vzdrževati tisti, ki so ostali doma. Neposredno so mobilizacijo te vrste izvajala večja zemljiška gospostva, nadrejena in glavna enota te vrste deželne obrambe pa so bila deželska sodišča, katerih organi so od časa do časa pregledovali sposobnost mož in orožja, v primeru potrebe razglašali in zbrali vpoklic in – od pribl. 1540 pod vodstvom četrtnega glavarja – poveljevali vpoklicanim kmetom svojega območja, ki so jih včasih peljali tudi na bližnje meje in le izjemoma čez. V letih 1535 in 1536 so stanovi postavili 1500 oz. 2000 Gorenjcev v ogrožene predele Kranjske, kar dokazuje precej ustaljeno organizacijo in uporabnost črne vojske. Če se enaka vrsta vojske v kmečkih uporih ni obnesla, je vzrok v tem, da je bila sestavljena samo iz pešcev, ki bi bili učinkoviti le z zelo usklajenim nastopom, pri tem pa uporniki niso imeli dovolj oficirjev. Ta vrsta obrambe je nazadovala v 17. stoletju, posebno v slovenskih deželah, kjer so se zemljiški gospodje zavedali, da jim vojaško predobro izvežbani in oboroženi kmet lahko postane nevaren. Je pa tudi res, da je bila v tem stoletju neposredna nevarnost za slovenske dežele bistveno manjša in zato potreba po mobilizaciji kmetov kvečjemu izjemna.

Včasih beremo, da kmet ni smel imeti orožja, kar pa ne drži. Ovira je bila bolj v tem, da je bilo orožje drago in si ga je bilo

težko preskrbeti. Še pogostejše beremo, da se je plemstvo v nevarnosti zatekalo v gradove in prepuščalo kmeta kruti usodi. Kadar je bilo ob nenadnem turškem vpadu za organizacijo odpora že prepozno, je to verjetno res, posebno neposredno po letih, ko so se okrog 1470 zaporedni in pogosti vpadi šele začeli, sistem deželne obrambe pa še ni bil prilagojen novim potrebam. Deželna obramba, sloneča na vojaški obvezi plemstva in na vpoklicu kmetov, je bila zlasti v primeru nenadnega sovražnega vpada prepočasna.

Kot glavna vrsta samoobrambe kmetov so zato imeli največji pomen tabori.⁴⁵⁹ Naziv TABOR je bil znan v raznih delih Srednje Evrope in se na Slovenskem pojavlja v drugi polovici 15. stol. O tem, ali je beseda slovanskega, turškega, nemškega ali biblijskega izvora, so mnenja deljena. Pred sredo 15. stoletja je sicer izkazano krajevno ime, ki v njem po nekaterih mnenjih tiči beseda tabor (Taeuer ipd. pri Soteski na Dolenjskem), vendar gre v tem primeru bolj verjetno za besedo deber. Tako je skoraj gotovo, da beseda tabor izvira iz imena svetopisemskega kraja in da je prišla v slovenščino po posredovanju čeških Husitov, pri katerih je bil tabor iz vozov sestavljena začasna utrdba.⁴⁶⁰ Na Slovenskem je beseda dobila pomen zidane ali naravne kmečke trdnjave.

Mnogi tabori so nastali v času najhujših turških vpadov po 1471, morda tu in tam na mestu kakih prejšnjih utrd. Kot pribežališča za ljudi in shrambe za premičnine so bili urejeni v vasi ali blizu nje na kraju, primernem za obrambo, bodisi kot samostojne zgradbe, z enim stolpom ali več stolpi, bodisi okrog cerkve, obdani z zidovi, stolpi ali palisadami. Ponekod so kot pribežališča uporabili podzemeljske jame, ki so jim zavarovali vhode. Brez teh je F. Levec v seznamu, ki ga je sam označil za nepopolnega, naštel na Kranjskem 65 in na Slovenskem Primorskem 18 taborov.⁴⁶¹ Precej taborov pa je bilo tudi na Štajerskem in Koroškem. Doslej znane lokalizacije še ne dopuščajo številčnega pregleda. O starograjskem (kamniškem) deželskem sodišču je iz l. 1534 podatek, da je bilo v njem 20 taborov.

⁴⁵⁹ Valvasor, Ehre II, IV, XI na več mestih.

⁴⁶⁰ S. Vilfan, Die Bezeichnung »Tabor« im slowenischen Sprachraum, v: Husitský Tábor, Sborník husitského muzea 11 (1994), 39–42.

⁴⁶¹ F. Levec, Die Einfälle der Türken in Krain und Istrien, v: Jahresbericht der Oberrealschule in Laibach 1890/91, Laibach 1891, str. 1–58, zlasti 30–34.

Nekateri manjši, zlasti naravni tabori so najbrž nastali spontano. Večje tabore, ki so bili namenjeni širšim območjem, pa so organizirali in nadzorovali deželni organi in deloma okoliška gospodstva. Za vzdrževanje in upravljanje posameznih taborov te vrste so bili uvedeni posamezni avtonomni organi podložnikov, ki so jih npr. v Košani sestavljali gvardijan in približno dvanajst kapitanov. Te organe so predlagali podložniki, postavljala in zaprsegala pa sta jih deželni glavar in vicedom. Veliki tabor v Košani je bil namenjen dvanajstim vasem; imel je šest štirinadstropnih stolpov. Vsako leto so ob sejmu 25. 4. možje pregledali utrdbe in se sestajali k volitvam. Sosedna gospodstva so upravljala urad taborškega sodnika (v pomenu nadzornika, *BURGRICHTERAMT*), ki je nadzoroval volitve in avtonomno upravo. Med podložniki in tem uradom so bili nenehni spori. Za sodne namene je bil v Košani poseben sodni kamen.⁴⁶² Posamezne manjše vaške tabore ob obeh straneh kranjsko-beneške meje je pod nadzorstvom deželskega sodišča ali glavarja Slovencev oskrbovala soseska. Pri teh taborih se je glavna, vsakdanja naloga celo prenesla na večje in manjše obmejne spopade med Kranjsko in beneško Koprščino, celo na spopade med vasmi na obeh straneh meje. Podoben pomen kot tabori so ali naj bi imela za kmete tudi mesta, zlasti nekatera manjša. Kostanjevica je že po privilegiju iz let okr. 1300 shranjevala pridelke okoliških kmetov za primer, da bi se spopadli okoliški zemljiški gospodje, saj so ti v takih primerih seveda plenili nasprotnikove podložnike. Podobno so kmetje v 16. stol. imeli ponekod shrambe ob notranji strani mestnega obzidja. V mesta so se lahko zatekali tudi sami okoliški prebivalci.

Največji pomen so tabori imeli konec 15. stol. in v 16. stoletju. Če ne bi bilo vpadov, fevdalci gotovo ne bi bili podpirali postavljanja taborov, vendar so jim bili potrebni že zato, da jim Turki ne bi odvlekli ali pobili še več kmetov. Prav tako, kot ni verjetno, da bi bilo zemljiškim gospodom vseeno, ali jim Turki odženejo kmete, so tudi pretirane (dokaj pogoste) trditve, da so deželne oblasti kar poprek podirale tabore. Res pa je zaradi taborov prihajalo do sporov. Zlasti meščani taborom niso bili naklonjeni, saj so se kmetje v njih lahko sestajali zaradi kupčevanja, pri tem

⁴⁶² J. Leinmüller, *Der Tabor zu Koschana*, v: *Mitt. des Historischen Vereins für Krain*, 20/1865, 65–69.

pa se je v njih po trditvah Kamničanov (1534) pretakal tudi gosposki in cerkveni denar za izvajanje kupčije, rokodelstva, pre-kupčevanja in tihotapstva. Isti pritožniki pravijo, da kmetje zidajo tabore s podporo deželanov, t.j. zemljiških gospodov. Kranjski stanovi so odgovorili, da so sami predlagali, naj se za obrambo neprimerni tabori porušijo, deželni upravnik (VERWALTER) in vi-cedom bosta ustrezni nalog nedvomno izvedla. Za ohranitev ta-borov pa so navedli dejstvo, da kmetje ne dajejo radi shranjevat svojega žita v mesta, ker je zakupnina visoka, pa še vlomijo jim tam v njihove kašče. V taborih, ki jih sami postavijo, pa jim ni treba ničesar plačevati.⁴⁶³ Slab tabor je bil res lahko nevarna past, toda kolikor poznamo tedanje razmere, z rušenjem slabih tabor-rov gotovo niso preveč hiteli. Bolj je verjetno, da so deželani za-radi ohranitve delovne sile, pa tudi v prid svoji kupčiji, kljub vsemu tabore imeli za potrebne. To dokazujejo še posebej spre-daj navedene oblike upravljanja. Brez pomoči deželnih oblasti tudi tako mogočne stavbe, kakršni so bili nekateri tabori, ne bi mogle nastati. Ob kmečkih uporih tabori niso mogli postati pre-nevarni za gospodo, saj so bili upori nujno masovni in ofenzivni in bi še hitreje propadli, če bi se kmetje razkropili in izolirali po taborih.

Ko se je v 17. stoletju izpopolnjeval sistem mejnih utrd in se je težišče turških bojev preneslo na Ogrsko, so tudi kranjski, koroški in primorski (pozneje tudi štajerski) tabori izgubljali po-men. Spomin nanje se je ohranil v krajevnih in zemljiščnih ime-nih, ljudskem izročilu, razvalinah in celo v nekaterih še dokaj ohranjenih objektih. Življenje v trdnjavskem taboru je v literarni obliki obdelal J. Sket (Miklova Zala), naravni tabor v kraški jami pa je Josip Jurčič vpletel v povest o Juriju Kozjaku.⁴⁶⁴

⁴⁶³ S. Vilfan, Prisilnost tuhinjske ceste, njen konec in gospodarsko nazado-vanje Kamnika, v: Kronika 33 (1985), 99–105.

⁴⁶⁴ O taborih nadalje še: A. Dimitz, Geschichte Krains, I, Laibach 1874, str. 284–285; J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Celovec 1912, str. 363–366; F.X. Kohla, Kärntens Burgen, Schlösser und wehrhafte Stätten, v: Archiv für vaterl. Gesch. u. Topographie 38, Klagenfurt 1953; K. Kafka, Wehrkirchen Kärntens, 1–2, Wien 1971; H. Ebner, Die steirischen Tabore, v: Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung, Nr. 4, Wien 1955, 292–309; S. Vilfan, Ta-bori, Enciklopedija Jugoslavije 8, str. 280 (prim. tudi isti, Koprski glavar, kot v op. 33); P. Fister, Arhitektura slovenskih protiturških taborov, Ljubljana 1975; V. Simoniti, Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju, Ljubljana 1991.

Tako so tudi obrambne skupnosti na podeželju ustvarjale organizacijske oblike, v katerih so se uveljavljale avtonomne oblike upravljanja.

VII. Sejmi in žegnanja

1. Zbiranje iz daljnjih krajev

Že od pradavnine so se ljudje na stalno določenih krajih in ob določenem času v letu iz večjih ali manjših okolij zbirali za verske slovesnosti in kupčijo. Zbiranje iz raznih koncev, včasih na velike razdalje, je za udeležence vedno pomenilo neko nevarnost, na samem kraju zbiranja pa je zlasti ob kupčiji lahko prihajalo do težjih nesoglasij. Zato se je uveljavil poseben seminarji mir, obvezen za vse udeležence. Seminarji mir je gotovo ustanova splošnočloveškega značaja, ki utegne segati v svojih koreninah še v plemensko družbo. Razprava o tem izvoru presega okvir zastavljene teme. Omenim naj le, da Stanley navaja v centralni Afriki posebna tržišča, na katerih se sestajajo pripadniki različnih plemen zaradi kupčevanja. Taka tržišča se po medplemenskem pravu štejejo za nikogaršnjo zemljo, danes bi rekli, da so eksteritorialna.

2. Kupčijski in kultni zbori na Slovenskem

V slovenskih razmerah so se okoliščine, ki smo jih uvodoma pokazali le v primerjalni perspektivi, izražale takole: Beseda sejem je prvotno pomenila vsakršno zbiranje. Sledove takih zbiranj je Josip Šašel slutil v rožanskem sejmu, ki je bil v bistvu slovesno zbiranje sorodstva ob nekem prazniku.⁴⁶⁵ Široki pomen besede potrjuje poljski SEJEM v pomenu parlamenta. V slovenščini se je pomen sejma čedalje bolj omejeval na kupčijsko plat, kultna plat pa se je izražala v besedah prošenje, žegnanje, lepa nedelja, opasilo itd. Pri tem gre za dve vrsti cerkvenih praznikov: za oblet-

⁴⁶⁵ Šašel, Rož 2–15.

nico posvetitve cerkve (DEDICATIO) ali za praznik cerkvenega patrona (PATROCINIJ). Prvotno je prevladovala dedikacija.

Ob takih priložnostih se je zbiralo precej ljudi iz raznih krajev, pri čemer so morali že zgodaj biti odločilni tudi trgovski razlogi in ne le zabava in obisk sorodnikov. Žegnanje kot kultni praznik je dajalo le zunanji povod takim shodom in je imelo razmeroma podrejen pomen v primerjavi z vsem drugim, kar se je ob njem dogajalo. Zlasti kupčevanje je bilo pri pomembnejših žegnanjih ena glavnih privlačnih sil za zbiranje ljudi in starejši letni sejmi imajo dejansko neposredno zvezo s temi priložnostmi. Nekateri podeželski kraji so po običajnem pravu ali po posebni podelitvi imeli pravico letnega sejma. Ta pravica pa naselju še ni dajala trških pravic, ki so upravičevale do tedenska sejma. Pojem tedenskega sejma se je v splošnem povezal s splošno slovansko besedo *trg*. Dejansko pa so – ne vedno brez ugovorov s strani mest in trgov – kupčevali tudi na večjih žegnanjih, ki so se razvila v podeželske letne sejme.

Prvotni kultni pomen žegnanj jih morda povezuje s podobno srednjeveško obliko zbora, večo kristjanov (PLACITUM CRISTIANITATIS), zbiranjem prebivalcev nekega farnega ali podobnega okoliša, ki so jih zaradi izvajanja cerkvenih predpisov sklicevali cerkveni organi. O teh zborih pa smo doslej le slabo poučeni.

3. Semanji mir

Če je bilo zbiranje količkaj legalno, je na njem moral vladati semanji mir, ki naj bi zagotavljal ali vsaj omogočal varno udeležbo ljudi iz čim širše okolice. Na tej podlagi so se razvili ponekod v Evropi zelo ugledni letni sejmi (FOIRE, MESSE). Semanji mir je bil potreben iz več razlogov: Kar zadeva kupčijsko plat sejmov, je do sporov prihajalo zlasti zaradi pogodbenih zavez. Kjer je bil semenj povezan tudi z zabavo, torej zlasti z žegnanjsko platjo sestanka, je bilo dovolj možnosti za nered zlasti v zvezi s plesom, o čemer je dovolj podatkov⁴⁶⁶. Slednjič naj bi na sejem prihajali ljudje, ki so bili sprti iz razlogov, ki niso imeli zveze s sejmom. Njihovi spori so morali v času in na

⁴⁶⁶ S. Vilfan, Žegnanja v slovenski pravni zgodovini, v: Etnolog 17 (1945), 19–25.

kraju sejma (praviloma tudi na poti k njemu) vsaj v najstarejših obdobjih počivati.

Varnost kupčevanja in sploh udeležencev je zahtevala za take priložnost poseben red, semanji ali žegnanjski mir, soroden tako imenovanemu tržnemu miru v mestih in trgih, ki pa je verjetno mlajšega nastanka kot podeželski semanji mir. Z neko verjetnostjo lahko trdimo, da je imel semanji mir ob podeželskih žegnanjih vsaj v pomembnejših krajih razmeroma največji pomen celo pred 13. stoletjem, ko opazujemo izrazitejšo koncentracijo trgovine v mestih in trgih.

4. Semanje sodstvo

Kdo naj bi razrešil spore, nastajajoče na takih zborih med ljudmi iz vseh vetrov? Če stranke same, bi prišlo do pobojev in semenj bi izgubil privlačnost; če sodnik tega kraja, bi se čutili prikrajšane tisti, ki so prišli od drugod.

Zato se je razvilo posebno semanje sodstvo (semanja jurisdikcija), ki je na Slovenskem imelo nenavadno velik pomen. Pojavilo se je zgodaj znotraj splošnih vrst sodstva, pa tudi poleg njih. Ker so se na sejmi in žegnanjih stekali ljudje iz različnih krajev, se patrimonialno sodstvo pri zaščiti semanjega miru ni moglo uveljaviti in je bila zato semanja jurisdikcija pridržana predvsem ozemeljskim organom – deželskim sodiščem, redkeje drugim organom.

Pristojnost deželskega sodnika na »sejmi in žegnanjih« je najizraziteje formulirana prav v privilegiju, ki ga je goriški grof podelil leta 1365 svojemu nižjemu plemstvu v Slovenski Marki (del Dolenjske), Metliki in Istri.⁴⁶⁷ Pristojnost je obsegala poleg splošnih težjih kazenskih zadev, na sejmi in žegnanjih še male kazenske stvari, ki so se dogodile ob tej priložnosti, če je bil storilec ujet še na kraju samem. Če pa je storilec že prispel na zemljo svojega gospodarja, ga je imel le-ta pravico kaznovati in je pravica deželskega sodnika za take male kazenske stvari ugasnila. Ker je šlo pri tem določilo le za varstvo pravic zem-

⁴⁶⁷ E. Schwind-A. Dopsch, *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgesch.*, Innsbruck 1895, št. 120, str. 245–247.

ljiškega gospoda, je omenjena samo ena plat semanjega sodstva.

Če je šlo za zelo pomembne sejme, za sodstvo na njih sploh niso bila pristojna redna sodišča, temveč je delovalo posebno semanje sodišče, kot ga je poznal Ptujski statut.

Semanja jurisdikcija ni bila omejena le na izvedbo pravde in izrekanje sodb. Obsegala je tudi neke vrste policijo, namenjeno predvsem preprečevanju izgredov. Tako se je razvilo varovanje (straženje) žegnanj.⁴⁶⁸ Pod poveljstvom deželskosodnih organov so npr. na devinskem območju stražili žegnanje v vasi Križ prebivalci petih imenoma naštetih žup, prebivalci Vojščice (Wonschitz) svoje žegnanje, podložniki samega devinskega sodišča pa žegnanje o sv. Ivanu. Devinski urbar je celo določal, kdo je dolžan postaviti stražarjem lopo iz listja.⁴⁶⁹ V tem primeru najbrž ni šlo le za vzdrževanje notranjega reda, temveč tudi za obrambo pred napadi Tržačanov. Varovanje je bilo povezano z zunanjim bliščem, tako je l. 1828 na žegnanje v Novi Cerkvi na Štajerskem slovesno prikorakala straža, sestavljena iz zastavonoše, bobnarja, piskača in štirih helebardirjev.⁴⁷⁰

Pravica do varovanja je seveda obsegala tudi pravico do prejemkov (manjše dajatve od prebivalcev vasi, v kateri je žegnanje, od udeležencev pa točnina, štantnina itd.) in posebej do pogostitve, ki je včasih v urbarjih podrobneje normirana. O dajatvah imamo številne urbarialne podatke, čeprav so jih tu in tam že zgodaj skušali omejevati.⁴⁷¹ Med varstvom in prejemki je globlja medsebojna zveza: čim boljše je bilo varstvo, tem več je prišlo ljudi; čim več je prišlo ljudi, tem večji so bili prejemki organa, ki je shod varoval.

⁴⁶⁸ Primeri: Vilfan, *Žegnanja* (kot op.63), 20.

⁴⁶⁹ Kelemina, *Pravde* 50–59.

⁴⁷⁰ Orožen, *Lavant VIII.* 223.

⁴⁷¹ Prim. španheimski privilegij iz leta 1265 za freisinška posestva na Dolenskem: »mandamus ut in festis dictis chirchtag, que certis temporibus celebrantur in predio memorato, iudex noster nec thelonium aliquod recipiat, nec angarias vel vexationes quascunque in confluentes ibidem homines auderet exercere«. Sama jurisdikcija deželskega sodnika s tem ni izključena. Schwind-Dopsch, kot v op. 64 št. 49, str. 100/101.

5. Plesi in poskusi prepovedi

Pogost povod za neredne na žegnanjih so bili prepiri zaradi plesa, med drugim glede tega, kdo ali katera skupina lahko začne ples. Da bi se izognili preprirom, so »prvi ples« prodajali, verjetno na dražbah. Na Gorenjskem in Goriškem je ples prodajal deželski sodnik, v Istri župan, na Vipavskem pa župnik. Tudi prodaja plesa seveda neredov ni odpravila, saj so pretep ponekod šteli za bistveno programsko točko žegnanja. Tako pravi Valvasor, da po mnenju ljudi žegnanje ni bilo dobro, če ni bil vsaj en mrtev. Nekateri plesi v kolu so naravnost izzivali pretep. Razne fantovščine so s svojimi dekleti plesale v ločenih krogih (kolih) in si skušali iztrgati dekletke iz druge fantovščine.⁴⁷² Trubar opisuje žegnanja takole: »plešejo, pijančujejo, bijo inu čestu z beticami, z rantami, s koli, s kamenam inu z meči vmej sebo odpustke dile.«⁴⁷³

Na Kranjskem so nekaj let pred 1541 prepovedali žegnanja, vendar prepovedi niso držali, tako da so protestantski stanovi še pozneje zahtevali njeno izvajanje. Na Štajerskem je nadvojvoda Karel I. 1567 celo dovolil kmetom, da hranijo puške in z njimi vadijo na svojih shodih in žegnanjih, vendar zunaj lovskih revirjev. V 17. stoletju so bila žegnanja tudi na Kranjskem v polnem razmahu. Cerkev se je omejevala na to, da je zlepa in s prepovedmi, v splošnem pa gotovo brez kakršnega koli uspeha, skušala odpraviti ples ob žegnanjih, organi absolutistične države pa so prav tako prepovedovali ples (1770), vsa žegnanja združili na en dan (tretjo nedeljo v oktobru, 1786), žegnanja v nekaterih krajih pa sploh prepovedali.⁴⁷⁴

6. Opasilo kot kraj posebnega miru

Beseda »opasilo«, »opasilnica« pomeni na Primorskem toliko kot »žegnanje«, »proščenje«.⁴⁷⁵ Da prihaja naziv od besede »pas«, »opasati« je menda splošno priznano. Toda v čem naj bi

⁴⁷² Valvasor, Ehre VI 331, 284, 309, 283, VIII 763.

⁴⁷³ Citirano po: F. Kotnik, Pregled slovenskega narodopisja, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, 22.

⁴⁷⁴ Vilfan, Žegnanja (kot op.63), 22–23.

bila zveza med opasilom in pasom – kaj se je ob opasilih pasalo in zakaj? Levstik je zapisal, da je bil nekdanj »običaj, pravijo, da so ob takej priliki cerkev s svečami opasali«;⁴⁷⁶ Kelemina⁴⁷⁷ si razlaga izraz iz tega, da so morali župljani stati oboroženi okrog sodnika in obsede – GEDING: »tvorili so opasilo, pas...«. Po primerjalnih ugotovitvah L. Kretzenbacherja se je pasanje kulturnih objektov pojavljalo v različnih predelih Evrope in bližnjega vzhoda, z različnim materialom in v različne namene. Na Slovenskem je znano pasanje Lenartovih cerkva z železnimi verigami (znano sploh na vzhodnoalpskem ozemlju) povezano s kultom francoskega svetnika Lenarta, ki so ga od 11. stol. dalje razširili cistercijanci. Častili so ga zlasti kot patrona jetnikov in pomočnika pri njihovem osvobajanju, posebno v časih turških vpadov. Kretzenbacher postavlja pasanje kulturnih objektov v širši okvir »obmejitev« (HEGUNG), med katerimi loči take, ki so prvenstveno namenjene pravnim učinkom (npr. obmejitev zborovališča ali sodnega prostora, na katerem veljajo posebna pravila) in druge, ki so namenjene predvsem kultu v ožjem pomenu (DEVOTIO). Obravnavane oblike pasanja šteje v drugo skupino in razlaga besede »opasilo« iz pasanja s svečami, torej iz primarno kultnega dejanja.

Slovensko »pasanje« cerkva pa je dokazano le v zvezi z zelo omejenimi in maloštevilnimi oblikami kulta. Kako naj bi torej dalo na Primorskem ime vsakršnemu žeganju? Levstikova razlaga je v bistvu ljudska etimologija, ki ne dokazuje splošnega pasanja s svečami.

Besedo opasilo je moč razložiti tudi drugače, na način, ki pojasnjuje splošno razširjenost pojma. Čeprav že omenjena možnost, ki jo omenja Kelemina, morda res ni najbolj pre-

⁴⁷⁵ Najstarejši zapis: G. Alasia, *Vocabolario Italiano e Schiavo*, Udine 1607. »Opassillo« je ital. dedicazione. Pleteršnik, razume to kot godovno darilo; najbrž pa misli Alasia na dedikacijo cerkve, torej prav na opasilo, o katerem govorimo. Navedeni slovar vsebuje primorsko narečje, ki je torej izraz poznalo vsaj že v 16. stoletju. – Tudi novejša gradivo dokazuje razširjenost »opasila« le na Primorskem, zlasti na Goriškem, Krasu in v Slovenski Istri. Prim. Pleteršnik, s.v. Za naslednje prim. S. Vilfan, *Vprašanje opasila*, SE 1956, 253–260.

⁴⁷⁶ Pleteršnik I, 831 citira Levstikov Rok(opis). Originalnega mesta nisem ugotovil.

⁴⁷⁷ Kelemina, *Pravde*, 50, op. 50.

pričljivo formulirana, ima vendar nekaj na sebi. Poznavajoč historično gradivo za Primorsko, je že Kelemina slutil, da je razlaga opasila bolj na pravni kot na kultni plati običaja. Verjetnost razlage v tej smeri še povečuje gradivo iz primorskih urbarjev.

Vaška naselbina je na tem ozemlju glede na jurisdikcijo dokaj izrazito razpadala na dva dela: »britof« (VREITHOF, FRIEDHOF) in samo vas.⁴⁷⁸ Pri tem je treba v splošnem razlikovati tri vrste jurisdikcije: sodstvo v britofu, sodstvo na vasi in deželsko sodstvo. Obe prvi sta v bistvu nižji, tretje pa višje; prvi dve se med seboj razlikujeta po kraju in verjetno tudi po času svoje pristojnosti,⁴⁷⁹ od tretjega pa se ločita po stvarni pristojnosti. Ni pa nujno, da se te tri vrste jurisdikcije vedno in povsod ločijo tudi po tem, da jih izvajajo različni organi. Katere vrste jurisdikcije izvaja v kakem kraju določen organ, ni bilo odvisno od kake posebne sheme sodstva, marveč od raznih historičnih okoliščin, verjetno predvsem od nakupov in podelitev sodnih pravic v zvezi z običajnim pravom.

Iz nemščine vzeti naziv »britof« (FRIEDHOF, danes v pomenu pokopališča) očitno ne pomeni pokopališča in ga bolje ne prevajamo. Čeprav morda ne brez izjeme, moremo sprejeti tudi Kosovo opredelbo, da gre za »obmejeni prostor okrog cerkve«.⁴⁸⁰ Kakšne pa so potem bile funkcije tega prostora, za katerega velja – kot omenjeno – posebna jurisdikcija? Precej splošna je že leta 1398 njegova vloga kot kraja za trgovanje z vinom,⁴⁸¹ kar je pozneje še posebej poudarjeno za Steverjan.⁴⁸² Britof pa je tudi kraj za oddajo in morda skladiščenje desetinskega vina (Šempolaj na Devinskem ozemlju),⁴⁸³ po Rihemberškem urbarju pa je leta 1370 britof v neki vasi kraj, kjer ima neki plemič tri vinske kleti.⁴⁸⁴ Opaziti je, da je ta funkcija v virih

⁴⁷⁸ Kos, Urb. 2/3; 170 in nekaj drugih mest.

⁴⁷⁹ Ni povsem gotovo, ali se britof kot poseben teritorij izloči le ob času prošenja ali tudi ob drugih priložnostih ali velja na njem neka trajna posebna jurisdikcija. Najbrž je bilo to po krajih in v raznih dobah različno.

⁴⁸⁰ Kos, Urb. 3; 61, 379.

⁴⁸¹ Kos, Urb. 3; 125.

⁴⁸² Kos, Urb. 3; 169.

⁴⁸³ Kos, Urb. 3; 212.

⁴⁸⁴ Kos, Urb. 3; 114. Opozoriti je treba tudi na možnost, da bi se bili britofi razvili v neki zvezi z morebitnimi desetinskimi dvorci oglejskih patriarhov.

14. stoletja bolj izrazita kot v poznejših virih in zdi se, da je morda že proti koncu srednjega veka pojemala. – Druga funkcija britofa pa je v zvezi z žegnanji. Da se žegnanje dogaja na britofu, je izrecno povedano menda le enkrat (Bilje),⁴⁸⁵ sicer se omemba britofa in žegnanja praviloma prepletata. Ob presoji celotnega gradiva ne moremo oporekati Kosovi splošni trditvi, da so se proščenja (=žegnanja) praznovala na britofu.⁴⁸⁶ To pa ne pomeni, da sta britof in proščenje eno in isto: pri britofu je poudarjen kraj, pri proščenju pa dejanje, ki se na njem godi.

Najprej o britofu: Beseda FRIED (tudi VREIT) v sestavljenki FRIEDHOF, prvotno ne pomeni miru, ki ga uživajo mrlični na pokopališču, temveč varstvo, povečano varnost pred napadi in nevšečnostmi, ki jo na takem kraju uživajo udeleženci. Na drugi strani se more beseda spravljeni v zvezo s »FREYET, FREIT« (iz FREYEN: zavarovati, tudi privilegirati), kar pa v bistvu pomeni zopet isto in ima jezikovno, čeprav ne nujno vsebinsko zvezo z azilom.⁴⁸⁷ Od zamisli britofa tudi ni daleč do zamisli taborov.

Za britof je Kos⁴⁸⁸ zapisal med drugim sinonim »CENTA« – pas. V tem »pasu« so se sestajali na »opasila«. V tem »pasu« sta veljala posebno varstvo in jurisdikcija. Ta »pas« je bil toliko splošno razširjen, za vse udeležence funkcionalno pomemben in občuten, da mu nekega pomena pri tvorbi naziva »opasilo« gotovo ne moremo vnaprej odrekati. Morda je celo tu in tem privedel do tega, da se je celo samega britofa prijela označba »opasilo«.⁴⁸⁹ Končno ni izključeno, da se je prvotno britof imenoval tudi opasilo in da je od tod naziv preskočil po zvezi »iti

⁴⁸⁵ Kos, Urb. 3; 157.

⁴⁸⁶ Kos, Urb. 3; 61.

⁴⁸⁷ O gornjem prim. A. Schmeller, Bayr. Wörterbuch I, 1872, kol. 808 do 810, 814.

⁴⁸⁸ Kos, Urb. 3; 61.

⁴⁸⁹ A. Lokar, Razgledi I (Trst) 1946, 151/2: »Podružnica sv. Janeza je na vrhu opasana s širokim zidom. Nanj stopi general, vse strehe ima pod seboj. Koj pod opasilo padajo krovi v terasah.« – Ker gre tu za literarni spis, je sicer dana možnost, da izvira ta pomen »opasila« od avtorja, vendar je pasus vsaj dokaz, kako naravna je zveza med obmejnimi prostorom okrog cerkve in izrazom »opasilo«. Skoraj gotovo pa gre v tem tekstu za uporabo danes redkega lokalizma.

na opasilo« tudi na samo dejanje. Po tej razlagi je torej opasilo priložnost, ko na opasanem prostoru velja semanji mir in njegov varuh – semanje sodstvo. Prvotno so prostor najbrž sproti opasali, pozneje je bil najbrž trajno zaznamovan.

Medtem ko je drugod politika deželnih knezov in mest skušala pomen žegnanjskih sejmov omejevati in so tu in tam po njih udarili tudi stanovi, se zdi, da so britofi in proščenja na Primorskem imeli čvrstejše korenine in ugodnejše okolje, saj na celini razen Gorice in že prej obstoječih obmorskih mestih ni nastalo nobeno novo mesto. Poleg tega se zdi, da so tu veljale neke posebne oblike trgovine z vinom, ki je tudi po svoje dajala britofom in morda tudi proščenjem razmeroma večji funkcionalni pomen. Opasilo v zvezi z britofom je primer krajevnim razmeram prilagojene splošne pravne institucije sejemskega miru. Napačnost dileme: germansko ali slovansko? se tu posebno drastično izkaže.

VIII. Ob kmečkih uporih⁴⁹⁰

V kmečkih uporih so se pojavljale razne organizacijske oblike, včasih pa tudi zasnove o obliki države. O koroškem uporu iz l. 1473 beremo, da mu je načelovalo voljeno vodstvo in da so uporniki zahtevali, naj kmečka zveza zastopa deželo pred deželnim knezom. Načrtovali so, naj bi za vsako deželskosodno ozemlje postavili po štiri kmete za sodnike, začasno pa je izvajalo sodstvo samo vodstvo upora.⁴⁹¹

Na Tolminskem so 1513/14 večkrat nastopali kmečki odposlanci, l. 1515 pa so cesarski komisarji celo sami zahtevali, naj kmetje izvolijo dvanajst zastopnikov, kar pa teh ni obvarovalo težav.⁴⁹²

Najbolj oblikovana je bila nedvomno organizacija velikega slovenskega kmečkega punta leta 1515. Izhajala je iz načela skupnega odločanja na (večam podobnem) zboru osebno zbranih članov določene krajevnosti ali širše skupnosti upornikov. Sprva je videti, da je bil sam cesar tvorec zamisli, naj bi oskrbniki ali sodniki sklicevali njegove lastne podložnike na »gmajno«, kjer naj bi izvolili šestčlansko zastopstvo raznih premoženjskih skupin za razdelitev davka.⁴⁹³ Vsako novo gibanje se je začelo s takim zborom. V Ljubljani so se morali deželnoknežji komisarji pogajati kar s celim, večtistočglavim zborom, kar pomeni, da so nastopali posamezni kmečki besedniki, o morebitnem sklepu pa so odločali z aklamacijo. Z zborom v Konjicah se je začel upor na Slovenskem Štajerskem, z zborom v Pustriči – na Koroškem. Široka udeležba in nedvomno skupno odločanje pomenita vsaj instinktivno uporabo načela večje. Vsaj za manjše ozemeljske enote to načelo ni bilo vedno zamišljeno kot začasno. Bohinjci in Blejci so celo

⁴⁹⁰ Bibliografija o kmečkih uporih: B. Grafenauer, Razredni boji agrarnega prebivalstva, v: Agr. pan. 481–538.

⁴⁹¹ Npr. B. Grafenauer, v: Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, 248.

⁴⁹² M. Verbič, Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stoletja in upori tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515, v: ZČ 28 (1974), 3–44.

⁴⁹³ M. Verbič, Akti kranjskega deželnega zbora 1, Ljubljana, 1980, 144–145.

resno pričakovali, da bo cesar razpisoval davke tako, da bo o tem obvestil njihovo gmajno kot ozemeljski zbor. Misel je nekoliko spominjala na vlogo stanov in na položaj goriških sosesk in nadiških arengov.

Nekolikšno zožitev načela splošnega zbora pomeni izvolitev tristočlanskega vodstva v Konjicah, kar je svojevrsten primer neposredne izvolitve predstavniškega organa, nekakega kmečkega parlamenta. Podobno, na reprezentančnem načelu temelječe vodstvo nekega širšega zbora je morda poznala tudi kranjska kmečka zveza, medtem ko je za Koroško znana le dokaj razčlenjena skupina izvršilnih funkcionarjev, ki je obsegala dva poveljnika, enega podpoveljnika, dva četrtna mojstra, dva prokuratorja ali besednika in tri svetnike. Vsaj terminologija je deloma posneta po tedanji deželni ureditvi, sestava in vsebina pa sta prilagojeni potrebam. Tudi odposlanstvo same kmečke zveze k cesarju priča o dokaj razvitih organizacijskih modelih.

Hrvaško-slovenski kmečki upor iz l. 1573 je bil, podobno kot na Koroškem v slovenskem puntu, naslonjen na že znane organizacijske oblike, to pot pač na vzorec vojaške organizacije v Vojni Krajini. Uporniki so imeli vojaškega poveljnika, enajst kapetanov in po nekih poročilih desetarje in vodnike čet. Vrhovno vodstvo upora je imelo tri člane. Ti so bili obenem uporniško sodišče, katerega član je bil poleg njih tudi vrhovni poveljnik kot tožilec.

Za državnopravni koncept tega upora so zlasti značilne naslednje programske zahteve: odstranitev fevdalcev, ustanovitev kmečkega cesarskega namestništva v Zagrebu in kmečka vlada, ki bi odločala tudi o finančnih bremenih; ustanovitev novega državnopravnega telesa ne glede na deželne meje.

Med kmečkimi uporniki se tudi redoma pojavlja nekaj pravnih pravil in simboličnih dejanj, npr. prisega na sulico ali odrek ognja podložniku, ki se ne pridruži upor. Morda v odreku ognja tiči precej starejši slovenski običaji.

V splošnem je bila ost kmečkih uporov bolj ali manj zavestno protifevdalna. Ost zahteve po stari pravdi je bila v začetnih fazah gotovo naperjena predvsem proti starim urbarialnim dajatvam, kar samega sistema še ni neposredno prizadevalo. Izpolnitev zahteve pa bi bila spodkopala gospodarske temelje zemljiških gospodstev in s tem posredno ves sistem. Tem bolj revolucionarni značaj so imele posamične radikalnejše zahteve.

IX. Ločitev prava po vrstah zborov?

Med aplikacijami historičnopravne šole na slovenske razmere smo srečali razločevanje med večevnim in pravdnim pravom, pri čemer se obe pojmujeta kot nekaki usedlini prada-vnega prava. Večevno naj bi bilo po tem pojmovanju neko staro pravo po vaseh, pravdno pravo pa tisto, ki je veljalo na gorskih pravadah. Tako razločevanje predpostavlja dvojje: prvič naj bi posamezni vrsti zborov pripadal lasten pravni sistem in drugič naj bi bile večje in pravde zbori popolnoma ločenih skupnosti. Nobena od obeh predpostavk se ni izkazala za pravilno.

Vrste zborov so se pač razločevale po krajih, upravičenih udeležencih in ustreznih pristojnostih. Zato je bil predmet njihovih razprav lahko zelo različen. Nekatera temeljna načela družbene strukture so obvladovala vse te zборе, nekatera pravna pravila so bila bolj ali manj splošna, druga so bila po običajnem pravu prilagojena lokalnim razmeram in potrebam. Vse to pa se je sčasoma tudi močno spreminjalo. Zato si ni mogoče za posamezne vrste zborov zamisliti nekih posebnih, ostro razmejenih in togih pravnih sistemov, kakršne so do neke mere sodobne kodifikacije.

Pokazalo se je tudi, da večja in pravda nista dve ostro ločeni kategoriji zborov, temveč da so širši zbori neke skupnosti pač večje, razprave prisedniških kolegijev pravde, meja med obojim pa neostra. Pri tem poteka razvoj znotraj posamezne skupnosti vsaj v splošni razvojni črti tako, da večja počasi odмира, pravda pa prevzema vsaj del njene dejavnosti. Tudi zato večja in pravda ne predstavljata dveh prada-vnih, med sabo ločenih pravnih sistemov, od katerih bi eden ustvarjal izključno večevno, drugi pa vsebinsko drugačno pravdno pravo.

X. Ljudsko sodstvo?

Starejše pravnozgodovinske šole so pravkar opisane organizacijske oblike (oz. bi jih, kolikor bi jih poznale) opredeljevale kot ljudsko sodstvo ali ljudske zборе. Izraz gotovo ni napačen, posebno kadar je v ospredju pozornosti zbor, ki se ga udeležuje nepriviligirano prebivalstvo, kadar gre torej za zorni kot pravotvornosti širših skupin prebivalstva, ljudi iz ljudstva, pravnih laikov.

Gotovo pa njihovega pomena ne gre precenjevati in ocenjevati teh »ljudskih« sodišč v duhu romantične idile, kot zборе, na katerih so neprizadeti prisedniki po svoji vesti in poštenju, ob obujanju spominov na običajno pravo in prejšnje podobne primere, izrekli salomonske sodbe. Take romantične predstave so dolgo prevladovale. Ko so v zgodovinopisju pred dobrimi sto leti – najprej med Beneškimi Slovenci – začeli odkrivati ljudske zборе, so jih ocenjevali po merilih meščanske demokracije. Splošnim predstavam o mračnem suženjstvu so postavljali nasproti skoraj idilično skupno odločanje o javnih zadevah. Treba pa je poznati tudi drugo plat. Večinoma je šlo za banalne zadeve in povprečni udeleženec ni bil nič bolj zavzet za sveto pravico kot v drugačnih sistemih sodstva. Sodnim zasedanjem so predsedovali sami gospodje ali njihovi namestniki, ki so imeli včasih manj, včasih pa tudi več možnosti vplivati na izrek. Gospodje so v pravadah videli predvsem možnosti za pobiranje glob in včasih za zaplembe, na prisednike pa so znali ponekod po potrebi tudi pritisliti ali pa jim morda zagotoviti kak delež. Vsaj iz 17. stoletja je kar nekaj pritožb o tem. Izraz ljudsko sodstvo je treba zato jemati s pridržki. Kljub vsemu pa je v splošnem ostajalo udeležencem precej možnosti, da v resnici sodelujejo pri odločanju, da torej ustvarjajo in izrekajo pravo. V tem pomenu so razni zbori v zgodovini Slovencev dajali zelo široke možnosti za aktivno pravno življenje tudi med nepriviligiranim prebivalstvom.

§ 9

Premoženjskopravna razmerja

I. Med splošnim in posebnim

Na videz zadevajo premoženjskopravna razmerja samo zasebnike in tako kot vse zasebno pravo naj bi bila namenjena koristim posameznikov (*IUS QUOD AD SINGULORUM UTILITATEM SPECTAT*). Pričakovali bi torej, da se na tem področju pravotvornost neformalnih skupin lahko uveljavlja v neomejeni meri.

V resnici pa so bila ravno premoženjskopravna razmerja najbolj prepletena z družbeno strukturo. Do nastanka velikih kodifikacij so bila – naj so se tega zavedali ali ne – podlaga pravno izraženi neenakosti, v meščanski državi pa podlaga gmotni neenakosti. Posamezna razmerja bi bilo zato mogoče obravnavati z gledišča pravotvornosti širših plasti prebivalstva le v povezavi s celotno družbeno sestavo ali pa bi ostala kot odlomek nerazumljiva. Celotni kompleks premoženjskopравnih razmerij zato daleč presega zastavljeno vprašanje o pravotvornosti in ga v zgodovinopisju obravnavamo v dveh drugih, bolj globalnih, zvezah: v okviru družbene zgodovine in v okviru pravne zgodovine.

Drugi moment, ki zožuje možnosti za posebnosti premoženjskopравnih razmerij glede na pravotvornost širših skupin prebivalstva, je njihova splošno veljavna funkcionalnost. Zlasti obligacijske pogodbe (menjalna, kupna, zakupna itd.) nastajajo v raznih delih sveta iz podobnih vzrokov in imajo povsod podoben namen. Zato se pač samostojno razvijajo zelo podobna razmerja.

V Evropi se je tem splošnim vzrokom zlasti od druge polovice 15. stoletja naprej pridruževala recepcija rimskega prava. Prispevala je k utrditvi precej splošnih pojmov in načel. Slednjič je tudi zakonodaja verjetno najbolj uspešno posegala prav na to pravno področje. Ravno glavna in trdoživa kodifikacija

civilnega prava v slovenski zgodovini, Obči državljanski zakonik iz l. 1811, je, kot je bilo že povedano, radikalno omejevala običajno pravo. Širše plasti prebivalstva v času njegove veljavnosti niso imeli toliko opravka na upravnih oblastvih (izvzemši davkarije), kot na sodiščih. Ta pa so zvesto služila pravnemu pozitivizmu, kar se je seveda prenašalo tudi v zavest prebivalstva.

Kljub vsemu pa moremo tudi pri premoženjskopравnih razmerjih zaslediti pri raznih narodih posameznosti, ki pomenijo izjeme od splošnih šablon. Če jih poznamo razmeroma malo, gre to pri Slovencih deloma tudi na račun dokajšnje neraziskčnosti snovi. Ob pravkar navedenem pridržku naj bo nakazanih samo nekaj premoženjskopравnih institucij, ki so posledica posebnih stekov okoliščin v slovenskem okolju.

II. Prvotne vrste lastnine

1. Izrazje

Besedni zaklad slovenščine v primeri z drugimi slovanskimi jeziki kaže med drugim, da se je razviti pojem lastnine na delovnih sredstvih izoblikoval šele po razselitvi in to v terminološki zvezi s pojmom oblasti (ob-last, last-nina).

Lastnina na premoženjih se je nanašala predvsem na tri vrste stvari: na stvari osebne uporabe, na orodja in na živino. Stvari osebne uporabe (obleka, nakit) so bile nedvomno že zelo zgodaj predmet osebne lastnine, ki sama po sebi družbenozgodovinsko ni bila pomembna, razen kolikor priča o stopnjah družbene razslojitve.

Najpomembnejša zgodnja oblika zasebne lastnine je lastnina na živini, ki je obenem lastnina na delovnem sredstvu in na pri-delku. Ta pomen se izraža v razvoju besede blagó (= živina), ki je v zvezi blagó = dobro = GUT = BONA pomenila tudi premoženje sploh (npr. izraz blagarica v smislu edine dedinje). Ta razvoj besede kaže na zgodnjo razvojno stopnjo, ko se je zasebno prilaščanje usmerjalo predvsem na živino kot glavno premoženje in glavno premoženje agrarnega ljudstva sploh. Zasebno prilaščanje v začetni dobi okrog selitev ne pomeni nujno prilaščanja po posameznikih oz. po najmanjši premoženjski skupini – mali družini; gre najbrž spočetka predvsem za premoženjsko diferenciacijo med ródu podobnimi skupinami, morda župami, ki se kaže v lastnini na večjih ali manjših čredah. Poslednje bo najbrž veljalo tudi glede prilaščanja poljedelskih orodij, izmed katerih so pomembnejša (npr. rala) po vsej verjetnosti pripadala skupinskim agrarnim delovnim enotam.

2. Lastnina velike družine?

Velika družina ali (družinska) zadruga pripada dvema prav-nima panogama: kot subjekt pravic nastopa predvsem v premoženjskem pravu, z gledišča pravic njenih članov pa v družin-

skem. Tu nas zanima samo vprašanje, ali so Slovenci sploh poznali to institucijo, ki so jo mnogi imeli za utelešenje slovanstva in so jo zato zelo občudovali.

Kot veliko družino (srbohrvaška KUĆA, HIŽA, z relativno pozno izkazanim srbohrvaškim nazivom ZADRUGA) štejemo po sorodstvu ali (redkeje) pogodbeno povezano skupino ljudi, ki velja za lastnico celotnega gospodarskega obrata in skupaj gospodarji in gospodinji pod vodstvom enega člana, ki je na krajevno običajni način izbran za njenega starešino. Praviloma je taka družina večja od male družine. To sestavlja v najbolj številni obliki gospodar z ženo, starši enega od njiju, nekaj samskih bratov in sester, otroci gospodarja in njegove žene, od katerih je lahko le eden poročen, in slednjič vnuki. Praviloma je torej v mali družini v vsaki generaciji le en družinski član poročen in eden od poročenih velja za gospodarja, to je za nosilca premoženjskih pravic v lastnem imenu. V veliki družini pa je lahko v posamezni generaciji več poročenih in njihove žene ter otroci so prav tako družinski člani pod skupnim starešinom. Poleg tega je značilno, da starešina ni v lastnem imenu nosilec premoženjskih pravic, temveč le v imenu celotne velike družine.

V dobi romantike je zadruga obveljala kot specifična slovenska institucija, posebej kot karakteristika Južnih Slovanov. Zato je historičnopravna šola v njej iskala avtohtono pravo in slovanskega pravnega duha; postala je merilo za slovanskost neke institucije. V resnici je danes splošno priznano, da se velika družina ni pojavljala samo pri Slovanih, da se lahko pojavi pri različnih etničnih skupinah kot posledica primerne gospodarske situacije in da je zadruga pač neka zgodovinsko pogojena razvojna stopnja družbe. Tako jo uvrščamo tudi v organizacijsko strukturo staroslovenske družbe in npr. domnevamo, da je bila dekanija Slovencev, omenjena leta 777, sestavljena iz dveh velikih družin. Vendar moremo to podpreti le s sklicevanjem na splošne produkcijske razmere tiste dobe, npr. na obdelovalno tehniko, ki zahteva hkratno delo večjega števila ljudi. Neposrednega in nedvoumnega listinskega dokaza za obstoj velike družine pri Slovencih ni,⁴⁹⁴ saj jo je že zelo zgodaj

⁴⁹⁴ V. Simič, Velika družina pri Slovencih, mag. naloga pri Pravni fak. v Ljubljani, 1982; prim. isti, Zadruga zakonodaja v 19. stoletju na današnjem jugoslovanskem ozemlju, disert. prav tam, 1990.

onemogočil hubni sistem in jo nadomestil z malo družino. V 11. stoletju je več slovenskih nižjih plemičev – nedvomno kosezov – odstopalo briksenškemu škofu zemljišča, ki so jih imeli dotlej na ožjem območju Bleda v prosti lasti. Pogodbe so sklepali izključno moški gospodarji. Ob istem času pa so na Koroškem sklepale premoženjske pogodbe o nepremičninah tudi posamezne ženske istega stanu. To upravičuje misel, da se je med kosezi na Koroškem medtem že uveljavila mala družina (v kateri stopi na mesto umrlega moža vdova), medtem ko so blejski kosezi še živeli v velikih družinah (zadrugah), v katerih je bila večja možnost za postavljanje moških poglavarjev.⁴⁹⁵ To je moč razložiti z vojaško funkcijo zadruge: na primerno večjem posestvu je živelo nedeljenih več družin, ki so morale skupaj postavljati vojaka ali celo več vojakov, verjetno za lahko konjenico. Večje število članov je omogočalo gospodarjenje, čeprav so najbolj sposobni opravljali občasne vojaške naloge. Kako so take velike družine delovale, nazorno kaže Vojna Krajina v novem veku.⁴⁹⁶ Kakor hitro je koseška velika družina razpadla v več malih družin in se je s tem razdrobilo zemljišče v prosti lasti, se je okrog 12. stoletja začelo družbeno nazadovanje kosezov, razen kolikor so nekateri kosezi prešli med novo nižje plemstvo ali pozneje med svobodnike, kar pa je že pomenilo prestop v drugo družbeno skupino.

Tudi kolikor bi bila zadruga obstajala med drugimi plastmi slovenskega prebivalstva, pa je skrajno malo verjetno, da bi bila mogla preživeti 12. stoletje, ko je fevdalna kolonizacija z uvajanjem malodružinskega hubnega sistema dosegla vrhunec. Razne primere, v katerih je sorodstvo imelo pomen v civilno-pravnih zadevah (npr. ženinova obveza iz l. 1288⁴⁹⁷), je moč razložiti s pomenom sorodstva, kakršen je opazen v raznih kulturah, ne da bi bila nujno po sredi ravno zadruga. To velja med drugim tudi za kolektivno odgovornost hišnega gospodarja.

⁴⁹⁵ S. Vilfan, več razprav o zakonski zvezi v zgodnjem srednjem veku. Več o tem v § 10/II 2 b.

⁴⁹⁶ Simič, disert (kot v op. 1).

⁴⁹⁷ Prim. § 10.

Slednjič naj bo ponovno poudarjeno, da zadruga nikakor ni tako zelo specifična institucija slovanskih prav, kot so to mislile starejše šole.⁴⁹⁸

3. Priznane vrste lastnine

Zadružna lastnina, kolikor je morda bila podlaga kolektivni ureditvi župe, ni bila prevzeta med agrarna razmerja fevdalnega (zemljiško-gospodvenega) tipa. Nasprotno je fevdalni sistem prevzel kot prosto last staroslovenske dvore in posestva kosezov kot nižjega plemstva. Svet župe je vgradil v svoj hubni sistem.⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ Nekaj primerjalnih podatkov sem zbral že v: Vilfan, Ženit. obič. 160–165. Nadaljnja literatura v: Vilfan, Jugoslawien, 370–372, 423–427; m.dr. zlasti M. Mitterauer, Komplexe Familienformen in sozialhistorischer Sicht, v: *Ethnologia Europaea* 12 (1981), 47–87. – Primerjalno literaturo je V. Simič pred nekaj leti obdeloval v seminarju I. letnika Pravne fakultete. Izkazala se je izredna razširjenost, pa tudi raznoličnost pojava velike družine po svetu.

⁴⁹⁹ Več o tem Agr. pan. 35–40.

III. Posledice hubnega sistema

1. Huba

Praviloma so kolonizacijo izvajala teritorialna zemljiška gospodstva približno od leta 1000 naprej. Le na osrednjem Koroškem je bila uvedba hubnega sistema bolj zgodnja in so jo okrog 9. stol. verjetno organizirali knezi oz. vojvode. Pri kolonizaciji so po zahodnoevropskem modelu (ne samo nemškem, pač pa res največ po bavarski različici!) uvajali enodružinska kmečka gospodarstva, katerih velikost je bila glede na krajevne razmere prilagojena delovni moči, produktivnosti in potrebam male družine ter bremenom v prid gospodstvu. Take enote so bile hube (grunti, z verjetno novejšim, vsekakor pa dvoumnim izrazom zemlje). O tem, kako so gospodstva na Slovenskem pri tem vgrajevala slovenske župe, je bilo v kratkem govor v poglavju o soseskah:⁵⁰⁰ posebni položaj županov na slovenskem ozemlju (ki smo ga opazili tudi ob pojezdi!⁵⁰¹) se je prvotno kazal v pravici do neobremenjene dvojne hube (županice), pozneje pa med drugim v pravici do manjših zemljišč – njive župnice ali travnika župnika.

Hubni sistem je uvedel premoženjska razmerja, ki jih označujemo kot odvisne zajme.⁵⁰² Temeljne kategorije so bile podobne kot v Evropi sploh (npr. deljena lastnina), nekatere so nedvomno imele neposredni vzorec na Bavarskem, nastajale pa so tudi nekatere posebne slovenske oblike in samo o teh bo v naslednjem govor.

V tej zvezi se postavlja vprašanje slovenskih hub, ki jih omenjajo viri (npr. HOBA SCLAVANISCA) od druge polovice 10. do druge polovice 12. stoletja. Hauptmann jih razlaga kot tip hube,

⁵⁰⁰ Prim. § 6/II, 4.

⁵⁰¹ Prim. § 8/I, 3.

⁵⁰² O tem zlasti S. Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, v: Agr. pan. 403–478.

za katerega je značilen hlapčevski položaj imetnika. Temu nasprotuje Malovo mnenje, da gre za neko posebno, prvotno slovensko, obliko kmetije. Oboje je težko uskladiti z vsem, kar sicer vemo o hubnem sistemu. Brez dvoma pa slovenska huba nima zveze z nekim splošnim nesvobodnim položajem Slovencev.⁵⁰³ Podobno velja, da je bila »slovanska desetina« daleč razširjen način zgodnj srednjeveškega pobiranja cerkvene desetine, ko donosnost gospodarstva pri raznih Slovanih še ni omogočala pobiranja desetine po cerkvenem pravu.

Precej redko se v virih imenuje družbena plast praznikov, ki bi jim ustrezale po njih imenovane hube. Omenjajo se v seznamu dohodkov oglejskega kapitlja v Furlaniji iz srede 12. st. v Palmadi in Farri – deloma (v mn. PRASNICI) pri naštevanju raznih poklicev, deloma v zvezi MANSI PRASNICORUM, torej kot imetniki posebne vrste hube, ki jih vir navaja poleg navadnih, neprimerno številnejših navadnih hub – manzov. Ker datirajo slovensko naselitev v Furlaniji s koncem 10. st. in je praznik nedvomno slovenska beseda, gre za družbeno plast, ki se je med Slovenci ustalila že pred tem časom. V urbarju za škofjeloško gospostvo iz 1291 so PRAECZNICH(i) člani gospodove družine (familije), iz katere gospod izbira obdelovalce kmetij, štirje pa oddajajo gospostvu naturalno dajatev v železu, so torej fužinarji. Po Hauptmannu so bili prazniki bavarski BARSKALKI (izvirajoči iz poznorimskih kolonov) v pomenu »polsvobodnjakov«, beseda praznik pa naj bi prihajala odtod, da je tako označeni kmet tlake »prazen,« torej prost tlake kot družbeno ponižujoče obveznosti. Toda družbena razslojitev na Bavarskem je bila zelo raznolična in spremenljiva, tako da tako ostra ločitev na samo dve togo določeni zvrsti ni mogoča, še posebej ne na bavarskem kolonizacijskem ozemlju. Posebno furlanski vir, ki je bil doslej v tej zvezi neznan, dokazuje, da je treba vprašanje o prvotnem izvoru in posebnostih praznikov na novo premisliti in dotlej pustiti odprto. Toliko je gotovo, da gre za socialno skupino odvisnih ljudi v nadpovprečnem položaju, ki se je med Slovenci dodobra ukoreninila še pred njihovo kolonizacijo v Furlaniji in ki jim je tam ustrezala pod slovenskim imenom tudi posebna kategorija hube.⁵⁰⁴

⁵⁰³ Več o tem z navedbo glavne literature S. Vilfan, Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju, v: Agr. pan. 322–326.

2. Kmečki zajmi

Osebna plat podložnosti se je v teku srednjega veka polagoma izenačevala. Prej omenjeni prazniki so bili le številčno manjša socialna skupina. V splošnem so ob času kolonizacije kmetje pripadali različnim družbenim skupinam, med katerimi so eno označevali za svobodine. Ta slovenska oznaka, ki se pojavlja v osebnih imenih, je pomenila neko zvrst odvisnih ljudi, ki niso – tako kot nekdanji servi – veljali za stvar. Proti koncu srednjega veka so se te skupine izenačevale v položaju podložnikov, poleg katerih pa so se ohranili tudi nekateri kosezi. Z izenačevanjem osebnega položaja je prihajalo do razlik v premoženjskopравnih razmerjih.

Posebna razmerja, v katerih so gospodje na zelo različne načine podeljevali svobodnim ali nesvobodnim osebam zemljo ali pravico do donosov, označujemo kot zajme. Kot najbolj pogoste vrste kmečkih podložnih zajmov se ob koncu srednjega veka na ozemljih s slovenskim prebivalstvom pojavijo proste saje, mitna zemljišča in kupna zemljišča. Ali so bile pri njih kake posebnosti?

Proste saje (ki jih je gospod vsaj načelno lahko poljubno preklical) so se najdlje držale na Koroškem. Ena izmed razlag za proste saje izhaja iz brezpravnosti nesvobodnih kmetov, ki naj bi bila posebno značilna za Slovence. Proti tej razlagi govori dejstvo, da je bila nesvoboda s podobnimi posledicami razširjena tudi drugod po Evropi, poleg tega pa niso bili vsi Slovenci v položaju nesvobodnjakov.⁵⁰⁵

Kupna zemljišča, ki se pojavljajo vsaj od 13. stoletja naprej in ki so bila razmeroma maloštevilna, so pravi primer deljene lastnine, pri kateri je imel gospod »neposredno«, prejemnik pa »uživalno« lastnino. Ustrezala so torej tipu, ki je bil v Evropi daleč razširjen. Glede njih je bilo nesporno, da so, čeprav pod-

⁵⁰⁴ L. Hauptmann, Colonus, Barschalk und Freimann, v: *Wirtschaft und Kultur*, Wien 1938, 170–190; C. G. Mor, Prima del »Castrum Gradisca«, v: »Gardis'cia«, Udine 1977, 3–7; Vilfan, *Agr. pan.* 317–320.

⁵⁰⁵ Opisano razlago, ki se navezuje tudi na Lj. Hauptmanna, zastopa v najskrajnejši obliki W. Fresacher, *Der Bauer in Kärnten I*, Die persönliche Stellung des Bauers in Kärnten, Klagenfurt 1950; kritično o tem S. Vilfan v recenziji III. dela v ZČ 10–11/1956–57, 254–361.

ložna, v pravnem prometu med kmeti in da so podedljiva po občem pravu.⁵⁰⁶

Bolj specifična utegnejo biti mitna razmerja, pri katerih mito ne označuje letne zakupnine (kot nem. *Miete*), temveč vrsto primščine ob nastopu novega prevzemnika kmetije. Po kmečkem običajnem pravu, ki je v praksi prevladovalo, so bila tudi ta razmerja dedna, vendar ob vsaki spremembi uživalca praviloma le za enega prevzemnika oz. dediča (torej ne po občem pravu). Kdor je imel mitno zemljišče, je v svoji okolici veljal za uživalnega lastnika, je tako ravnal in so ga tako tudi obravnavali, le da je nosil podložniška bremena in zemlje ni mogel prodati kot kupno zemljišče. Vse kaže, da so bila slovenska mitna zemljišča vsaj v nekaterih pogledih specifična. Kadar se je vprašanje postavljalo načelno in na višji ravni, so stanovi seveda trdili, da je razmerje le dosmrtno, kar so morda v posameznih spornih primerih tudi uveljavili.⁵⁰⁷ podložniška

⁵⁰⁶ Vilfan, Agr. pan. 421–437.

⁵⁰⁷ Vilfan, Mitna zemljišča in njihov gospodarski učinek, rokopis za objavo pri Filozofski fakulteti.

IV. Kmečka svobodna lastnina v sistemu zemljiških gospodstev

1. Svobodniki

Ob prehodu iz srednjega v novi vek se je pojavila nova družbena skupina, ki se je v nemško pisanih virih za slovensko ozemlje imenovala FREISASSEN in za katero se je na podlagi nekaterih zemljiških imen v literaturi uveljavil izraz svobodniki. Svobodniki so bili ljudje, praviloma kmetje, ki so kakor koli pridobili gosposčinske pravice, bodisi zemljišča ali tudi kako desetino. V bolj znanih primerih so jih kupili od plemičev, ki so te pravice prodajali v denarnih zadregah, popolnoma mogoče pa je, da se je v vrstah svobodnikov znašel tudi kak kosez, ki se mu je dotlej posrečilo ohraniti svobodni osebni status in ustrezno posest.

Svobodniki so na svoji posesti imeli pravice zemljiških gospodov, ne da bi sami postali gospodje. Svobodnik je lahko celo sklenil zajem z drugim kmetom, ki je tako postal njegov podložnik, le da svobodnik s tem ni pridobil patrimonialne oblasti nad njim. V položaj svobodnika je lahko stopil tudi nekdo, ki je ostal podložnik na svojem gruntu, svobodnik pa je postal s tem, da je kupil nekaj desetin, ki jih je pobiral od drugih kmetov. Ker svobodniki niso bili plemiči, njihovega premoženja stanovi niso vnašali v svoje imenjske (davčne) knjige, in so zato morali zanje voditi posebne svobodniške knjige.⁵⁰⁸

Beseda FREISASSEN (ki je nemški pravnozgodovinski slovar ne navaja!) je drugod imela v nemščini drugačne pomene, kar kaže, da je bil ta socialni pojav v Notranji Avstriji (znan najbrž tudi v neslovenskih predelih) dokaj specifičen. Domneva, da bi šlo praviloma kar za ostanek staroslovenskih svobodnih kmetov (svobodnjakov), sicer ne drži, vendar, kot smo omenili, je kak kosez med svobodniki mogoč. Gotovo pa so svobodniki iz konkretnih zgodovinskih okoliščin zrasedli in v tem smislu samonikel družbeni pojav zgodnjega novega veka, v katerem so bili udeleženi ljudje iz nepriviligiranih plasti prebivalstva.

⁵⁰⁸ Pojem svobodnikov je izčrpno pojasnil Polec, Svobod.

2. Kmečka prostolastna zemljišča

Poleg koseščin, ki so s prevedbo v 16. stoletju skoraj povsod dokončno izgubile značaj prostolastnih zemljišč, in poleg zemljišč svobodnikov, so ob začetku novega veka poznali še nekaj vrst proste kmečke lastnine na zemljiščih, ki niso pripadala zemljiškim gospodvom.

Ko je tržaški glavar Nikolaj Ravbar v začetku 16. stoletja za Habsburžane zavzel ozemlje vzhodno od Trsta, je priznal prosto lastnino kmetov na ozemlju tedaj nastalega socerbskega deželskega sodišča, če so pod prisego izjavili, da so neka zemljišča njihova last. Svoj sklep je utemeljeval s tem, da imajo tako zemljo tudi na beneški strani nove meje, kjer jo prosto kupujejo in prodajajo. Pri tem je šlo morda deloma za parcele, ki so jih kupili od meščanov, deloma za krčvine.⁵⁰⁹

Med drugim so se med kmeti pojavljali zakupi zemljišč, ki so temeljili na svobodni lastnini zakupodajalca in tako ostali v okviru civilnopravnih razmerij. Tako se 1521 omenjata v šenčurski fari spolovinarja na krčevinski zemlji. Kmet, ki se je imel za lastnika krčvine, jo je dal v obdelavo drugemu, nedvomno z dogovorom, da bo obdelovalec dal zakupodajalcu polovico pridelkov.

Sicer pa so kmetje tudi sicer na Gorenjskem (vsaj v drugi polovici 16. stol.) in na Tolminskem šteli krčvine za svojo prosto lastnino. Tako omenja neka odredba nadvojvode Karla, da so kmetje in kajžarji v nekaterih deželnoknežjih deželskih sodiščih, posebno v kamniškem-starograjskem, smleškem in kranjskem, brez dovoljenja imetnika gospodva napravljali krčvine in od njih niso dajali ne pravde ne drugih dajatev. S tem si niso le povečali hub, marveč so novine celo drug drugemu dajali v zakup ali prodajali v last. Zato je postavil komisarje, ki naj bi takšna zemljišča popisali, očitno z namenom, da jih obremeni kot podložna zemljišča.⁵¹⁰ Ne glede na dvomljivost uspeha takih posegov, pričajo podatki te vrste o precejšnjih možnostih za nastajanje nesistemskih lastniških razmerij.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Vilfan, Podobe 76.

⁵¹⁰ Vilfan, Agr. pan. 440.

⁵¹¹ Vilfan, Agr. pan. 444–446.

V. Deljivost kmetij

1. Deliti ali ne deliti?

Trije glavni primeri deljivosti so bili: gospodstvo deli kmetijo na manjše dele, ker pričakuje večje dajatve; zapustnik deli kmetijo med svoje otroke oz. otroci sami si jo razdele po prevzemu dediščine; kmet odprodaja dele svoje kmetije. Normativna določila o delitvah zadevajo včasih enega, včasih več takih primerov in jih ni moč ostro razločevati.

Odkar je kolonizacija ustvarila hube kot načeloma malo-družinske kmetijske obrate, se je povsod pojavljalo vprašanje, ali je treba te enote ohraniti ali pa jih prepustiti prostemu pravnemu prometu. Vprašanje deljivosti kmečkih obratov se je tako postavljalo že v srednjem veku, v začetku novega veka pa je postalo še bolj aktualno.

Na večini ozemlja s slovenskim prebivalstvom je praviloma prevladovala nedeljivost, saj je zagotavljala gospodstvu največ rente. Zemljo so delili le, če se je izkazalo ali vsaj dozdevalo, da bi zemljišče ene družine lahko preživljalo dve družini, npr. zaradi novo izkrčene zemlje, možnosti postranskega zaslužka ipd. Gospodstvo je v splošnem imelo dovolj možnosti za odločanje o tem, ali in kdaj se bo huba delila, pri čemer je pač pazilo, da se mu dohodek vsaj ni zmanjšal. V glavnem je torej vendarle – razen na najbolj zahodnem in najbolj vzhodnem slovenskem ozemlju – prevladovala nedeljivost. Na zahodu je bližina mest ustvarjala možnosti za stranske zaslužke, zemljiška gospodstva pa tudi niso bila dovolj močna za preprečevanje delitev. Na vzhodu (Prekmurje), kjer so napredovale pristave, so izvajali rimsko dedno pravo z delitvijo med dediče, saj je razdrobljena posest omogočala drobna gopodarstva in s tem številnejšo delovno silo (več tlake), in so zato vzeli v kup več ust (manj dajatev).

Kjer bi – npr. pri kupnih zemljiščih – nastopila nezaželeni delitev grunta, so deljivost uskladili z načelom nedeljivosti z od-

pravščinami. Posestvo je praviloma prevzel le eden izmed enako upravičenih dedičev, ta pa je drugim izplačal njihove dedne deleže kot odpravščino. Sistem odpravščin je omogočal, da so dedovali vsi enako upravičeni dediči po enakih idealnih deležih, pri čemer pa se zemlja ni tudi dejansko razdelila mednje po teh deležih. Ocenili so samo vrednost zapuščine v denarju, nepremičnine je dobil samo eden izmed dedičev, ta pa je drugim izplačal njihov delež v denarju. Toda če bi se bili deleži ocenili na podlagi realne vrednosti zemlje, bi bilo kmečko gospodarstvo pri večjem številu dedičev in pri količnejši pogostejši dednih primerih kmalu uničeno. Zato so bile take cenitve zaradi odmere deležev običajno nižje od dejanske vrednosti. V koroškem gospostvu Rožek so bile okr. 1600 kajže (ne pa hube) kupne. Dedovali so vsi enako upravičeni dediči, eden je kajžo prevzel in druge izplačal.

Ko je bila po urbarju iz 1571 uvedena v starograjskem (kaniškem) gospostvu kupnost kmetij, se je ustrezno določilo sklicevalo na običaj, da deduje po zapustniku kupne kmetije vselej njegov najmlajši sin, drugi otroci pa dobe le odpravščine. To določilo so ob prevedbi na zastavljenih gospostvih prevzeli po zgledu drugih. Če ni bilo sinov, je veljalo tudi tu, da prevzame posestvo najmlajša hči. Cenilni postopek je bil prepuščen poštenim in nepristranskim sosedom in na podlagi njihove ocenitve so določili tudi odpravščine. Delitev kmetije med dediči je bila po teh določilih izrecno prepovedana. Doslej ni pojasnjeno, zakaj je po običajnem pravu in tudi po zapisanem pravu gospostev do poznega 18. stol. prevzemal domačijo v prvi vrsti najmlajši sin. Gotovo je le, da razlage ni moč iskati v germanskem pravu, ker je bil ta način prevzemanja znan tudi v Kastavskem statutu, po ruski pravdi in na Češkem; vse to pa tudi še ne dokazuje, da bi bil ta običaj na Slovenskem ostanek slovanske starine. Prav tako ne zadovoljuje razlaga, da so hoteli s tem pravilom doseči, naj bi kmetija predvidoma ostala kar najdlje v isti roki, morda zato, da bi bilo treba manjkrat plačevati primščino; primščine se gospostvo pač ni branilo, res pa so se gospostva in prevzemniki najbrž skušali izogniti prepogostim odpravščinam.

Če je do srede 18. stoletja deljivosti nasprotoval interes zemljiških gospostev, se je zdaj pridruževal interes absolutne države, da bi imela dobre davkoplačevalce. Deloma ga je iz vojaških razlogov omilila želja po čim večjem številu rekrutov iz vrst (čeprav

revnejšega) prebivalstva, na drugi strani pa niso novačili v vojsko gospodarjev, kar bi bilo pospeševalo željo kmetov po delitvi kmetij. V splošnem je država omejevala delitev: S patentom 14. 4. 1783, veljavnim vsaj za Koroško, je bilo določeno, da se sme kmetijska posest deliti le, če je ena družina ne more obdelovati. Reskript dvorne pisarne iz oktobra 1807 navaja, da za Kranjsko in Goriško še ni moč določiti pogojev za razdelitev kmetij. Zato je bilo do predvidene nove ureditve davčnega sistema prepovedano razkosavanje brez poprejšnjega pristanka zemljiškega gospostva, kresije in deželne vlade. Ti naj bi pri odločanju upoštevali razmere, površino, donos, bremena in dolgove; posebno pa naj bi pazili na to, da se kmetije ne bi razkosale v škodo vojni moči in da bi nove enote zadoščale za vzdrževanje družine in za plačevanje davkov. Potrjevanje delitev po upravni poti je bilo od 1800 naprej na splošno v pristojnosti okrožnih uradov.

2. Priložnosti za delitev, pogodbeni in oporočni svoboda

Razločujemo delitev med živimi (INTER VIVOS), npr. ob prodaji ali izročitvi naslednikom, od delitve v dednem nasledstvu (MORTIS CAUSA),⁵¹² ki je lahko oporočno (TESTAMENTARNO) ali pa – če oporoke ni – zakonito, tj. INTESTATNO.

Največkrat se je vprašanje deljivosti kmetij postavljalo ob intestatnem dedovanju, posebno odkar je recepcija rimskega prava za intestatno nasledstvo na prosti lasti uveljavila načelo skupnega dedovanja enako upravičenih, tj. od zapustnika po sorodstvu enako oddaljenih dedičev, kar je v praksi vedlo do delitve zapuščin. Splošna pravila dednega nasledstva so pri kmetih uporabljali glede zapustnikovih premičnin in glede tistih nepremičnin, s katerimi je lahko prosto razpolagal (npr. dodatna zemlja), pri čemer so nastajala tudi običajnopravna pravila, kot tisto o klobuku in peči.⁵¹³

V meščanski državi je praviloma prevladovala zahteva po pogodbeni in tudi oporočni svobodi tudi za kmečko prebi-

⁵¹² J. Štampihar, Dedni dogovor, v: SP 52 (1938), 208–216; A. Finžgar, Dedovanje kmetijskih zemljišč in kmetij, v: Pravnik 28 (1973), 106–113.

⁵¹³ Prim. § 4/V,4.

valstvo. Pogodbena svoboda je na eni strani omogočala napredek tistih, ki so imeli boljša izhodišča in sposobnosti, na drugi strani pa tudi zadolževanje in propad gospodarstev s slabšimi možnostmi. To je bil glavni razlog za to, da so načelo nedeljivosti opuščali. Poskusi države, da bi delitev preprečevali vsaj pri dedovanju, so bili v nasprotju z liberalnim pojmovanjem lastnine in so dobili konkretnije oblike samo na Koroškem. Kljub temu pa v večini centralnih predelov Slovenije ni prišlo do popolnega razsula kolikor toliko trdnih gruntov. Sami kmečki gospodarji so skrbeli za to, da ne bi prišlo do škodljivih delitev, bodisi z izročilno pogodbo bodisi – redkeje – z oporoko. Pa tudi če je nastopilo dedovanje po zakonu, je praviloma grunt prevzel en dedič in druge izplačal (nekateri tudi obdržal kot delovno silo pri hiši). Tako se je v praksi še dalje razvijal sistem odpravščin, bodisi da so jih določili v izročilnih pogodbah, bodisi da jih je določil oporočnik, bodisi da so se o njih dogovorili ob delitvi zapuščine. Čeprav odpravščin praviloma niso odmerjali od resnične prometne vrednosti grunta, so pomenile veliko stalno breme kmetij, ki je včasih prispevalo k njihovem prezadolževanju in razkrajanju.

Pri vsem tem je na eni strani vplivala tradicija. Načelo nedeljivosti, nekdanje bistveno za hubni sistem, je še po koncu zemljiških gospodstev delovalo naprej. Predvsem se je zasidralo v pravni zavesti ljudi in postalo primer nekakega ponarodelega običajnega prava. Svoj delež pri vzdrževanju tradicije so brez dvoma imeli tudi notarji in zapuščinska sodišča. Pojav tudi v tem primeru seveda ni specifično slovenski, tudi ni splošno slovenski, pač pa je eden izmed tistih, ki so že zaradi gospodarskih vzrokov trdno vrašteni v slovensko zgodovino. Njegovo preučevanje na podlagi zemljiških knjig je komaj načeto.⁵¹⁴

⁵¹⁴ Diplomске naloge pri katedri za pravno zgodovino Pravne fakultete v Ljubljani, ki bi jih bilo treba še pomnožiti in uporabiti za širša, tudi statistična dognanja. Zlasti: M. Petrič (1977, hišni arhiv, Kranjska gora); S. Gašperlin (1978, za 18. st., Savlje); B. Jambrovič (1978, za 19./20. st., okolica Brežic).

VI. Izročilne pogodbe in preživitek

Gotovo so zemljiška gospostva že v srednjem veku ne samo pri kupnih gruntih, temveč tudi v okviru svoje pravice do posaditve in odsaditve uvajala ali dopuščala prevzeme kmetij med sorodniki, zlasti med očetom in sinom. Tudi so lahko ostarelemu gospodarju odvzela gospodarstvo in prevzemniku, praviloma sinu, naložili skrb za vzdrževanje prejšnjega gospodarja, prav tako, kot so mu lahko naložili skrb za vzdrževanje ostarele vdove.

Taki ukrepi pa sami po sebi še niso bili izročilne pogodbe. Do teh je prvotno lahko prišlo le pri kupnih gruntih. Toda tudi na mitnih se je (na doslej še neraziskan način) razvila praksa, da sta se izročitelj in prevzemnik, praviloma sin ali hči, dogovorila o pogojih izročitve in preživitka, ta dogovor pa je gospostvo potrdilo in kmetijo prepustilo sinu.

Tako so se izročilne pogodbe (živ izraz je čezdajansko pismo, po nem. ÜBERGABSVERTRAG) razvijale že v času, ko kmet še ni bil formalni svobodni lastnik kmetije, le da za starejšo dobo skoraj niso raziskane. Pogosto so se sklepale tedaj, ko se je predvideni prevzemnik poročil ali prevzemnica poročila. Tedaj so se kombinirale z ženitnimi pogodbami (dota, zaženilo, jutrna) včasih tudi z dednimi pogodbami med prevzemnikom(-co) in priženjenim ženinom ali nevesto. Poleg izročilne pogodbe, s katero se je dogovoril preživitek, so poznali tudi izročilne pogodbe za primer smrti, pri katerih je izročitelj obdržal do smrti lastnino ali vsaj vodenje gospodarstva. Vsak izmed teh načinov je (drugače kot oporoka, ki je bila preklicna) pravno zagotavljal dogovorjeno nasledstvo. Tako razvita praksa je prevladovala do druge svetovne vojne, deloma tudi še pozneje in do danes. Vse te pogodbe dajejo nazoren vpogled v gospodarske in sploh življenjske razmere v času njihovega nastanka. Tudi za ta pravna razmerja velja, da

niso bila kaka izključna nacionalna posebnost, da pa so bila skozi stoletja sestavina ljudske pravne zavesti. Nedvomno bo tudi glede njih mogoče odkriti in razložiti zgodovinsko pogojene različice.

Skoraj nujna institucija pri izročilnih pogodbah (razen pri tistih za primer smrti) je prež(i)vitek. Bil je razmerje, pri katerem je upravičenec – preživitkar imel na izročeni posesti stanovanje in možnosti za preživljanje, ki so bile kolikor mogoče natančno dogovorjene. Beseda prihaja odtod, da gospodar oz. gospodinja, ki prepusti(ta) kmetijo pravnemu nasledniku ali naslednikom, na njej preživi(ta). Zato je napačna v pravni literaturi dokaj pogosta raba izrazov preužitek ali celo prevžitek, saj ne gre niti za uživanje posebnih prijetnosti in tudi ne za pravno razmerje užitka (USUFRUCTUS). »Namen preživitkarske pogodbe je, da koga preživlja, a z golim uživanjem ni noben preužitkar preživljen« (Stanko Lapajne). S spraševanjem v raznih krajih Slovenije sem ugotovil, da je tam, kamor še ni prodrla birokratščina, daleč prevladovala pravilna oblika preživitka. Zakaj so se sestavljalci Slovarja slovenskega knjižnega jezika odločili za napačni preužitek, je težko razumeti.

Tudi preživitek je bil nujna posledica hubnega sistema, posebno pa se je razširil v novem veku. Obči državljanski zakonik o njem ni imel določil, čeprav je bil med najbolj razširjenimi razmerji. Stanko Lapajne je prav v tem videl vzrok za pogostost preživitkarskih pravnih. Preživitkarsko pogodbo je uvrščal med pogodbe na srečo (skupaj z zavarovalno pogodbo, stavo, igro itd.). Preživitkarstvo je bilo prepuščeno predvsem kavtelarni jurisprudenci (notarjem). »Sreča za okraj, če se notar spozna v preživitkarskem pravu, nesreča pa za okraj, če se v tej stroki ne spozna.«⁵¹⁵ Tako je bilo preživitkarstvo tista pravna institucija, ki je bila zaradi pomanjkanja pozitivnega prava najbolj prepuščena običajem in judikaturi. Deloma zato, deloma zaradi psihičnih dejavnikov, vgrajenih v samo razmerje, je bilo vir pogostih sporov, pravnih in celo kriminala. Lapajne navaja tale konkretni primer konfliktov, ki so lahko nastali iz preživitka: V pogodbi si je preživitkar izgovoril vsako leto par škornjev. Nastal je spor, ali

⁵¹⁵ S. Lapajne, razmnožena (neavtorizirana) skripta Pogodbe na srečo, okrog 1935, 41–55; zadnji citat zlasti 42–43.

mora iti sam k čevljarju pomerit ali mora sin poslati čevljarja k njemu. Kadar so bili slednjič škornji izdelani, so bili vedno ali pretesni ali preohlapni.⁵¹⁶

Aleksander Maklecov razlaga pogostnost preživitkarskih sporov z značajem preživitkarske pogodbe, ki ustvarja moralno nezdravo nasprotje med čisto materialnim interesom prevzemnika posestva, da se čim prej oprosti bremena, zvezanega z dajanjem preživitka, in sorodstvenim, oziroma občečloveškim odnosom do preživitkarja. Hudodelstva, ki nastajajo v zvezi s tem razmerjem, so mu eden izmed posebno prepričljivih zgledov, da utegne imeti neustrezna ali pomanjkljiva ureditev gospodarskih in zasebnopravnih odnosov značaj pravega kriminogenega faktorja. Konkretni primeri, ki jih navaja, dokazujejo, da so bolj številni primeri, ko stori prevzemnik silo preživitkarju kot tisti, ko si preživitkar sam pomaga z nasiljem. To je razumljivo, saj je mlajši praviloma tudi fizično močnejši. V drugi polovici 18. stol. so cerkveni organi pripisovali večji del krivde mlajši strani, okrožni glavar v Postojni pa bolj značaju staršev. Kot odmeve v slovenskem leposlovju navaja Maklecov dela: J. Kersnika (črtica Mačkova očeta), Alojzija Remca (kmečka žaloigra Užitkarji) in Prežihovega Voranca (Jamnica).⁵¹⁷ Slabosti preživitkarstva utemeljujejo znani rek Meni luč, tebi ključ, po njem pa se je bilo težko dosledno ravnati, če je stari gospodar že oslabel. Tudi o preživitkarstvu bi bile še potrebne podrobnejše raziskave.

⁵¹⁶ Lapajne, n.d. 50.

⁵¹⁷ Maklecov, Krim. 51–61.

VII. Solastnina na travnikih

Če se je grunt delil, so ponekod razdelili stavbišče in njive, travniki pa so postali solastnina obeh uživalcev polovic, s tem da sta se pri uživanju posameznih travnikov vsako leto menjavala. Ker gre za dogovorno solastnino, so seveda mogoča tudi drugačna razmerja, npr. tretjine ali polovica in dve četrtni itd. Glavni razlog za ta način delitve je bil najbrž v tem, ker so travniki imeli bolj nepravilne oblike kot njive in so se težko sporazumeli o njihovi stalni delitvi, morda pa so si tudi hoteli porazdeliti tveganje, ki je tičalo za vsako stalno delitvijo. Izjemoma so si na podoben način delili tudi posamezne njive. Starost takih solastnih zemljišč še ni dognana.

V pravniškem jeziku so jim po nemškem zgledu pravili menjalni travnik. V okolici Grosupljega so domačini takim travnikom pravili menjavke, na Gorenjskem skupni travnik. Na Gorenji Pivki je Goršič zvedel za izraz ometni travnik, ki ga je potem našel na vsem Notranjskem in na vsem primorskem Krasu. Beseda ometanje pomeni zaporedje po turnusu, po Goršiču »vrstenje po natančnem, naprej določenem črtežu.« Zato je Goršič predlagal za gospodarski pojem »kolobarjenje« (npr. gospodarstvo s kolobarjenjem) izraz ometno gospodarstvo.⁵¹⁸

Ometna zemljišča so nastajala pri delitvi gruntov. Na popolnoma drugačnih temeljih je slonela skupna upravičenost na planinah.

⁵¹⁸ F. Goršič, O ometanju in ometnih zemljiščih, v: Pravni vestnik 5 (1925), 84–90. – Za menjavke: lastna opazovanja.

VIII. Planine, raba gozdov in razvoj skupnih pravic v solastnino

1. Različni razvoj skupnega sveta

V poglavju o skupnem vaškem svetu smo obravnavali razmerja, pri katerih so bili vsaj prvotno kolektivno upravičeni vsi gospodarji v vasi. Tudi če se so v teku razvoja nekatere pravice omejile le na določena gospodarstva in se je upravičenost celo začela razlikovati po velikosti (število živine, ki jo je smel posameznik dati na pašo), se je prvotna skupnost ohranila v nekaterih drugih funkcijah in je tudi novejša zakonodaja sicer recipirala obstoječa razmerja, celotno snov pa vendarle prištevala javnemu pravu.

Na planinah in v gozdovih, ki so bili namenjeni skupni uporabi, je šel razvoj drugačno pot, ki bi ji lahko rekli pot v privatizacijo. Kar bo v naslednjem povedanega o planinah, velja smiselno tudi o gozdovih, v katerih so smeli gospodariti kmetje, tudi če to ni vsakič izrecno poudarjeno.

V zadnjih razvojnih oblikah so planine praviloma pripadale skupinam solastnikov, ki niso bili nujno vsi iz ene vasi. Do tega seveda ni prišlo zgolj spontano. Od samega začetka teritorialnih zemljiških gospodstev (največ od srede 10. do srede 11. stoletja) so se pravna razmerja na planinah razvijala v okvirih fevdalne družbe v zvezi s specifičnimi oblikami, ki jih je ta družba dobila na Slovenskem. Te oblike so se na planinah po prehodu v novi vek začele prilagojevati pojmovnemu svetu občega prava, nato pa jih je v zadnjih dvesto letih skušala urejati zakonodaja. Ne gre torej za kak izolat ljudskega prava, vendar je na drugi strani res, da so venomer nastajale neštete krajevne različice, v katerih se je dejanska praksa zrcalila v pravnih oblikah. Kako je do tega prišlo?

Uvodoma na kratko: Pri ureditvi planinskih pašnikov se je ponekod izrazil vpliv zemljiškega gospodstva. Če si je to na planini utrdilo lastninsko pravico (praviloma je pripa-

dala teritorialnim zemljiškim gospodstvom), je med njim in vaščani nastalo razmerje neposredne (DOMINIUM DIRECTUM) in uživalne lastnine (DOMINIUM UTILE) ali pa so po recepciji rimskega prava skupno pravico uživalcev začeli pojmovati kot servitute ali služnosti. Če so na skupnem zemljišču ali služnosti spremenili pravico posameznikov v deleže, so se ti lahko samostojno prodajali, delili, dedovali in podobno. Nekatere pravice, ki so bile prvotno skupne vsem članom soseske, pa so se v različnih časih lahko tudi tako povezale s posameznimi gospodarstvi, da je naselbinska zveza šla v pozabo in so zlasti na gorskem pašnem svetu nastajale skupnosti solastnikov po zasebnem pravu. Čeprav so take solastniške skupnosti po starejših pojavnih oblikah zelo blizu soseskam, je prišlo v novejših dobah do bistvenih razlik med obema. Kjer so na gorskih pašnikih veljala zakupna razmerja in so se na njih zakupniki menjavali, ta zemljišča niso mogla postati tako trajna in stabilna gospodarska baza za živinorejo okoliških vasi, kot so bile gmajne.

2. Starejše oblike

Že v srednjem veku na planinah ni bilo enotnih sistemov premoženjskih razmerij, temveč je bila v glavnem odločilna ustaljena raba, ki je bila lahko v različnih pogojih različna, tu v prid kratkoročnim zajmom ali praviim zakupom, tam v prid trajnim skupinskim pravicam.

Tako je na Tolminskem v srednjem veku lahko imel planinske hleve teritorialni gospod (zlasti pod Krnom), ki je pašo dajal v zakup proti letnemu plačilu. Gore, t.j. planine med Javorniki in Snežnikom so proti koncu 15. stol. letno oddajali ali »prodajali« pastirjem. Vendar kažejo pašni spori med vasmi že v 13. stol. na to, da kratkoročni zakupi niso bili na planini edina zvrst zakupov. Tudi na pašnikih, ki so bili pridržani teritorialnemu zemljiškemu gospodu, so imele vasi lahko omejene pašne pravice. Tako so se ponekod v srednjem veku uveljavile trajne pašne, drvarske ali podobne pravice tudi na planinah in sploh na svetu, oddaljenem od vasi.⁵¹⁹

⁵¹⁹ Kos, Prim. urb.; Vilfan, Agr. pan. 430.

Neobdelani svet, ki si ga je gospodstvo pridržalo (in le v omejeni meri dopuščalo izrabo za potrebe kmetov, npr. za gradbeni les), je sprva služil predvsem lovu.

Pri planinski paši je bil tudi ob prehodu iz srednjega v novi vek dokaj pogost zakup. Planino, ki jo je gospodstvo Slovenj Gradec imelo na Pohorju, je vsako leto dajalo v zakup tako, da so lastniki živali plačevali določeno pašnino za vsako glavo. Ker pa je ta živina prehajala tudi na ribniško in vodriško (viderdriško) plat, je bilo treba tam plačevati enake vsote.

V socerbskem deželskem sodišču vzhodno od Trsta je bilo v 16. stoletju šest planin, od tega so bile tri na slovenski strani po današnji razmejitvi: Podgorska gora (verjetno pašniki na Slavniku), Preška gora in Škofljica. Deželsko sodišče je imelo na teh treh samo sodno oblast, ne pa zemljiško gosposčinske. Na Podgorski gori je bila zemljiško gospodstvo cerkev sv. Sobote, ki je pašo dajala v zakup za letnih 10–12 tolarjev, sodno gospodstvo pa je dobilo dukat ob sklenitvi pogodbe, poleg tega pa še 50 librc sira in koštruna. Škofljica je bila, kot pove že ime, last tržaškega škofa, ki je sredi 16. stoletja od nje dobival letno 10 tolarjev, verjetno zakupnine. Sodni gosposki pa je od te gore, podobno kot od prejšnje, pripadal dukat, koštrun in mleko ene noči, ki je dalo dva hleba sira. Čigava je bila Preška gora, ne vemo, sodna gosposka pa je od nje dobivala koštruna in 18 librc sira.⁵²⁰ Ali je šlo pri Škofljici in Preški gori za zakupno planino ali so bile pašne pravice stalnejše, ni gotovo. V splošnem pa je v 16. stoletju na tem območju prevladoval zakup (na Vodiški gori je bil npr. dogovorjen za štiri leta). Tudi mnoge druge planine med Snežnikom in morjem so dajali v zakup, prav tako nekatere planine na Gorenjskem. Številnost zakupnih planin tudi v tem času ne izključuje obstoja drugačnih, stalnih vaških planin.⁵²¹

Da so že obstajale tudi stalne vaške planine, se najočitneje kaže v dejstvu, da je glede njih prihajalo do pogostih sporov med naselji in zlasti med naselji na obeh straneh meje med habsburškimi deželami in Benečijo. Planine, do katerih je imela stalne

⁵²⁰ Vilfan, Podobe, 70–71.

⁵²¹ M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964, 140–143; Vilfan, Podobe; Vilfan, Agr. pan. 446.

pravice neka vas, so prvotno nedvomno pripadale vsem gospodarstvom skupno in so zato imele podoben pravni položaj kot vaške gmajne. Zato je bila prvotno na takem svetu upravičena vsa srenja. V tem primeru gospostvo planine ni dajalo v zakup, mogoče pa je bilo, da daje pašo v zakup sama srenja. Toda to je bilo kvečjemu izjema; praviloma je na takih planinah skupno gospodarila vsa vas. Teritorialno zemljiško gospostvo in iz njega nastalo deželno sodišče (izjemoma kak drug naslednik) je imelo na planini neposredno lastnino, vas pa uživalno lastnino. Podobno kot gmajne so tudi ta svet že pred meščansko revolucijo včasih delili med vaščane, vendar gre pri tem očitno še za izjemne primere.⁵²²

Ponekod – kjer gospostvo ni pripisovalo posebnega pomena razmeroma majhnim dohodkom od planin – se je njegova neposredna lastnina pozabila, drugod se je obdržala in vas je pač imela pravice na gosposčinskem svetu. Ko so začeli te pravice presojudi po rimskem pravu oz. po njegovi različici – občem pravu, so polagoma obveljale kot služnosti ali servitute. Tako so zemljiško odvezo dočakale skupnosti, ki so imele »služnost« na gospodujočem zemljišču nekdanjega fevdalca in nastajajočega gozdnega veleposestnika.

3. Servitutna regulacija

Zemljiški odvezi (začeti 1848/49) je sledila servitutna regulacija, imenovana tudi ureditev in odprava zemljiških služnosti na podlagi državnega zakona iz 1853. Med leti 1868 in 1881 so izšli še posebni deželni zakoni, ki so jih novelirali pred prvo svetovno vojno.

Glavni namen servitutne regulacije je bil, omogočiti racionalnejšo izrabo tal. Dotlej so namreč gozdni veleposestniki menili, da jim služnostni upravičenci s pašo (zlasti koz, pa tudi sicer), s sekanjem itd., onemogočajo smotrno gojitev gozdov, prav tako kot so služnostni upravičenci menili, da jim lastniki omejujejo starodavne pravice. Tako so bili spori na dnevnem redu. Formalno je šlo pri servitutnih regulacijah za razbremenitev gozdnih posestev, s tem da bi ta odkupila služnosti od

⁵²² Vilfan, prav tam 446.

služnostnih upravičencev. Ker pa bi odprava vseh pašnih in gozdnih pravic prizadela kmetijstvu ogromno škodo, so za regulacije pristojne komisije ugotavljale obstoječe stanje, nato pa so si prizadevale, razdeliti zadevna zemljišča tako, da bi gozdnim lastnikom ostal določen del gozdnega sveta prost bremen, dotedanji služnostni upravičenci pa naj bi dobili kot odškodnino drugi del tega zemljišča. Ker so za odmero odškodnine jemali za podlago vrednost v letih 1836–1845, ki je bila nižja od vrednosti v času odkupa, so se upravičenci čutili oškodovane.⁵²³

V postopku so določili tudi, kakšno naj bo novo pravno razmerje med upravičenci na zemljišču, ki so ga prejeli kot odškodnino. Mogoče je bilo, takoj parcelirati ta svet in ga razdeliti med dotedanje upravičence po realnih delih, ki naj bi ustrezali razmerju na podlagi dotedanjih pravic. Če so ukrepali tako, bi bilo to pomenilo konec skupne planinske paše. Zato so ponekod izbrali drugo možnost in prenesli svet, prejet kot odškodnino, na vse upravičence v solastnino. Glede na velikost dotedanjih pravic so bili solastninski deleži posameznih upravičencev lahko različni. Kakor hitro pa so izvedeno razdelitev vknjižili v zemljiško knjigo kot solastnino, pa se ni samo spremenil pravni značaj dotedanjega razmerja, temveč je bila odprta pot velikim premikom. Solastninske deleže je bilo namreč mogoče prodajati neodvisno od upravičenega grunta in jih prav tako neodvisno deliti. Tako so upravičenosti do posameznih planin dokončno prenehale biti sestavni deli gospodarstva ene vasi ali srenje v smislu soseske. Planinska srenja se je osamosvojila in je postala skupnost solastnikov na planini. Razne

⁵²³ Prim. zlasti: W. Schiff, *Die Regulierung und Ablösung der Wald- und Weide-Servituten; Die Gesetzgebung über agrarische Gemeinschaften; Die Arrondierung und Zusammenlegung der Grundstücke* (članki v) *Geschichte der österr. Land- und Forstwirtschaft in pos. odtis*, Wien 1899; Isti, *Agrarrecht*, (v zbirki) *Grundriß des österreichischen Rechts*, Leipzig 1903; F. Mohorič, O pravnem značaju zemljišča, solastnega vsled odkupa služnosti več zemljiščem, v: *Slovenski pravnik* 17 (1901), 289–293; W. Schiff, *Ablösung und Regulierung der Servituten*, v: *Mischler-Ulbrich, Österr. Statswörterbuch* 1, Wien 1905–1909, I, 65–73; Britovšek, *Razkroj* (kot v op. 28), 259–299 s statističnimi podatki o delu komisij na Kranjskem na str. 289–290 in v pril. II, III; M. Zgonik, *Prehajanje konjiško-oplotniške graščinske posesti na kapitalistično gospodarjenje zožuje in odpravlja servitutne pravice*, v: *ČZN* 46 (1975), 48–63; Vilfan, *Razmerja* (kot v op. 9), 469–473.

oblike solastnine so v teh primerih naslednice prejšnjih kolektivnih servitut, ki so se šele v drugi polovici preteklega stoletja pretvarjale v razne oblike zasebne zemljiške lastnine. Ob nastanku novih solastniških skupnosti so nanje kolikor mogoče prenesli pravila, ki so prej veljala med služnostnimi upravičenci. Novo stanje se je delno izražalo v zemljiških knjigah, vendar se v teh ponavadi ne kaže notranja organizacija solastniških skupnosti. Poleg vknjiženih lastnikov je treba poznati tudi način izvrševanja pravic in gospodarsko plat razmerja. To je deloma mogoče spoznavati v aktih komisije za agrarne operacije, ki pa so za zgodovinske namene še zelo malo uporabljene. V vsakem primeru pa je treba iskati praktično plat v ustnem izročilu, ki po starejših izčrpnějšíh zapisih v glavnem daje podobo o stanju, kakršno je bilo proti koncu preteklega stoletja.

Prav dejstvo, da gre tu za razmerja, ki jih ni mogoče razvrstiti v razne ustaljene pravne pojme, za razmerja, ki imajo najrazličnejše zgodovinske in lokalne posebnosti, je vzrok, da so se pri poseganju oblastev v ta razmerja nejasnosti le še povečale. V stanju, kakršnega poznamo na terenu za zadnjih sto let, tiči marsikatera stara korenina, marsikaj pa je tudi novejšega, nastalega pod vplivom postavljenega prava. Ravno v tem pa je specifičnost takih razmerij, v katerih se pravotvornost udeležencev prepleta s prizadevanji oblasti.

V letih pred prvo svetovno vojno so se predpisom o agrarnih operacijah⁵²⁴ pridružili še deželni planinski zakoni. Servitutna regulacija ni bila izvedena povsod in tudi tam, kjer so jo izvedli, je še prihajalo do sporov med pašnimi upravičenci na eni in sosednimi gozdnimi lastniki na drugi strani. Pri tem so agrarni strokovnjaki menili, da nedoločnost (in s tem praktična neomejenost) pašnih pravic vodi do neracionalnega gospodarjenja.

V začetku 20. stoletja se je avstrijska agrarna politika od protežiranja gozdarstva in lova nekoliko bolj prevesila na stran živinoreje. Planinski zakoni so bili namenjeni predvsem boljšemu gospodarjenju na planinah. Vzorec za te deželne zakone je bil 1907 sprejeti planinski zakon za Salzburško. Za njim so se zvrstili zakon za Koroško 14. 6. 1908, za Kranjsko 26. 5. 1909, za

⁵²⁴ Vilfan, Agrarne operacije, v: ES 1, s.v.

Štajersko 7. 9. 1909, za Goriško/Gradiško 21. 3. 1913. Zakoni so bili namenjeni ohranitvi in racionalni izrabi planin; zato so predpisovali ugotavljanje pravnih razmerij in določali organizacijske oblike za upravljanje planin (planinski odbori). Kranjski planinski zakon je vezal planinske deleže na domačije, kar je bilo na Koroškem in Štajerskem določeno že po drugih zakonih.⁵²⁵

Rezultate takih in podobnih posegov oblasti naj osvetlijo konkretni primeri.

4. Primeri z Goriškega⁵²⁶

Po Massiju⁵²⁷ je bilo okr. 1930 na Goriškem 68 planin, od teh 34 zasebnih (večidel na Tolminskem), 28 občinskih (prevladovala so na Bovškem) in 4 v mešani lastnini. Na občinskih planinah so bile posebne skupine upravičencev, sestavljene bodisi iz prebivalcev ene občinske frakcije (praktično ene vasi) ali pa po drugačnih kriterijih. Ti upravičenci so si baje svoje pravice do paše pridobili s tem, da so prispevali k odkupu dotlej služnostne planine od veleposestva. Zadružnih (društvenih) planin je bilo vsega 19, od katerih je bila večina v rokah zasebnih združb.

Ustno izročilo, kakor je bilo zapisano l. 1951 (uporabljam ga v povzetku, ki sem ga tedaj sestavil), zadeva predvsem solastnino kot obliko kolektivnih pašnih pravic. Z vidika skupne paše je solastnina v bistvu kolektivna lastnina določenega števila upravičencev na privatnopravni podlagi. V splošnem je bilo načeloma določeno število celih deležev, ki so jih merili po številu krav, ki jih je upravičenec smel prignati na planino. Konj je veljal (npr. v okolici Kobarida) za dve kravi, dve teleti za eno kravo. Deleži so bili prosto deljivi in v prostem pravnem prometu.

V čisti obliki je bil ta sistem zemljiške lastnine zastopan le na sužidski planini. Na planini je bilo 14 deležev po 12 krav.

⁵²⁵ R. Thallmayer, Österreichs Alpwirtschaft, Wien 1907; F. Spiller-Muys, Planinski in sorodni zakoni in uredbe. Vzorci upravnih pravil za srenje (soseske) in planšarskega reda za planine, Ljubljana 1926; isti, (ured.), Planšarstvo, isti, Planinska politika in planinsko pravo, Ljubljana, 1926, 425–443.

⁵²⁶ Terenski zapiski Slovenskega etnografskega muzeja, kot v §§ 6 in 7.

⁵²⁷ E. Massi, L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano, Gorizia 1933, posebej o planinah str. 153–157.

Ker so bili deleži deljeni, je bilo okrog 1950 na planini čez 30 upravičencev, med njimi le eden s celim deležem. Ker so bili deleži oziroma njihovi deli tudi v prostem pravnem prometu, so bili solastniki te planine le deloma iz vasi Sužid, sicer pa iz Starega Sedla, Kobarida in od drugod. Ker je bila slednjič višina deležev določno odmerjena, je bilo tudi možno, da je upravičenec, ki kako leto ni izrabil svojega deleža v celoti, odstopil ta svoj delež ali pravico do nekaj glav pašne živine komu drugemu, običajno seveda proti plačilu. Kaj takega pri občinskem svetu (kamunji) ne bi bilo mogoče. Kolikor je bilo mogoče na hitro ugotoviti iz dokumentov, ohranjenih na terenu, in po precej živo ohranjeni tradiciji, je bila ta planina vsaj v 18. st., pa tudi v dobi francoske oblasti v začetku 19. stoletja, predmet sporov. Sporna je bila tudi še ob izvajanju servitutnega patenta in je dobila svojo zadnjo, pravkar opisano ureditev ob izvedbi servitutne regulacije, okrog leta 1860.

Vprašanje je, koliko se je novoustanovljena Borjanska planina po svoji ureditvi ujemala s sužidsko. Podobno ureditev kot sužidska planina so imele vsekakor tudi nekatere bolj oddaljene planine, na pr. nad Volčami, na kateri so si nekateri kmetje iz kobariško-breginjskega kota kupili deleže. Za upravljanje planin, bodisi da so bile v lasti naselja (občinske) bodisi da so bile solastniške, so se razvila številna pravila. Normirane so bile dolžnosti glede plačevanja stroškov, na planinah so bili vsaj v sezoni neki stalni delavci (npr. spravkar), urejen je bil nekaj postopek za reševanje medsebojnih sporov in normirana so bila pravila za razdelitev dobička.

Sužidska planina se je kot planina v solastnini glede organa upravljanja razlikovala od planin, ki so pripadale naseljem kot celotam (vaške planine). Ker je lastnina na tej planini temeljila na izrazito privatnopravni podlagi, ni imela občina z njenim upravljanjem nikake zveze, posebej še zato, ker so upravičenci pripadali različnim občinam. Zato se je na tej planini uveljavilo gospodarjenje po posebnem »planinskem odboru«, ki so ga solastniki vsako leto brez posebnih formalnosti izvolili na »seji«, ki se je v zadnjem času običajno sestajala v Kobaridu. Organi tega odbora so bili zlasti »predsednik planine«, tajnik in blagajnik. Predsednik planine je v zvezi s planinskim odborom predpisoval vse potrebno glede trebljenja in drugih opravkov na

planini, najema spravkarja itd. Čeprav je veljala Svinska planina za vaško ali občinsko in ne solastniško, je vsaj v zadnjem času ni upravljala vas ali občina, temveč so tudi tu volili poseben planinski odbor; ker pa upravičencem ni ustrezalo, da so na ta način prihajali v planinski odbor več let zaporedoma isti ljudje, so uvedli turnus po hišnih številkah.

5. »Roža« na Trebiščini v Trenti⁵²⁸

Podobno kot smo pri gmajnah srečali menjavanje kolektivne in individualne rabe tal, se tako menjavanje pojavlja tudi na planinah. Značilen je primer »rože« na Bovšem oz. v Trenti, ki ga za planino Treb(i)ščino opisuje Henrik Tuma takole: »Planina ... je v posesti družbe; posestnikov je... 21. Lastnina je občinska, kajti le ta občina ima pravico, da seka debela za rabo občanov in za prodajo. Tudi paša do 15. junija in po 15. septembru pripada občanom. Posestniki planinskega stanu imajo le glavni užitek, to je izključno pašo od 15. junija do 15. septembra... Te pravice skupaj imenujejo »rožo«. Občina ima torej lastninsko pravico, planinsko servituto ... pa imajo oni posestniki, katerih predniki so v davnem času pridobili to pravico s tem, da so zgradili planinski stan in pasli izključno svojo živino. Izprva so bili ti posestniki identični z občinskim oddelkom, pozneje, ko so se zgradile nove hiše v dolini, pa so ostali ti prvotni občani upravičenci, ki smejo prosto razpolagati s svojim deležem na planini. Moram opaziti, da g.g. juristi, ki so delali zemljiško knjigo v teh krajih, niso prav nič razumeli dejanskega in pravnega razmerja. Namesto, da bi vknjižili lastninsko pravico na ime občine in servitutne pravice na ime upravičencev, so iznašli nesmisel, da so vknjižili lastninsko pravico z eno polovico na ime občine, z drugo polovico pa v nerazdeljenih deležih na ime upravičencev.« Toda tudi v tem Tumovem mnenju in kvalifikaciji je veliko apriornega. Če opazujemo to razmerje kot tako in nimamo že vnaprej odrejenega lastnika, smo pri rešitvi vprašanja, katera pravica vsebuje lastnino in katera je v

⁵²⁸ H. Tuma, Planina Trebiščina 1401 m, v: Planinski vestnik 21 (1921), 55–58; isti, Planina Zapotok, prav tam 22 (1921), 154–158.

bistvu služnost, bolj ali manj pred prosto izbiro. Zakaj ne bi končno opredelili »rože« za lastnino, posebno še, ko Tuma sam izvaja to pravico iz prvotne pravice »občinskega oddelka«, medtem naj bi prišla skupnost občanov s svojimi pravicami šele pozneje? Če s tega vidika presoјamo ta primer, je razumljiva tudi rešitev v zemljiški knjigi, ki je pač obe vrsti upravičenosti priznala kot dve enakovredni polovici lastninske pravice, kar je seveda tudi le izhod v sili. Rešitev je dejansko precej izvirna in ne podaja gospodarskega bistva razmerja, toda kaj je lastnina in kaj služnost, ne moremo trditi a priori, če nimamo dokazov o historičnem predniku upravičencev. Trebiščina je tudi lep primer za težave pri usklajevanju pravnega razmerja, nastalega iz določene gospodarske situacije in iz potreb udeležencev na eni strani s pozitivno zakonodajo na drugi. Ponazarja tudi, kako problematična je bila lahko uporaba predpisov, ki naj bi se jim prilagodila vsa raznoličnost živih razmerij. Ker pa so pri nadaljnjem pravnem prometu izhajali iz stanja, kakor je bilo uradno opredeljeno, je to lahko ustvarjalo popolnoma nova razmerja.

Podobna vprašanja so nastala, kadar je bila formalni lastnik upravna občina ali njen del, upravičenec pa skupnost prejšnjih članov agrarne občine itd.

6. Servitutna regulacija v Bohinju

Na podlagi spisovnega gradiva je najbolj podrobno obdelan potek servitutne regulacije v Bohinju.⁵²⁹ Ker je bila v tem predelu živinoreja posebno razvita in je bilo zato v zgodovini veliko sporov, v katere je posegala tudi gosposka, so se tu razvila posebno zapletena premoženjska razmerja. Še najbolj preprosta razmerja so vladala tam, kjer je ena vas kot celota uživala svojo gmajno. Tudi če je po nekaj vasi imelo skupno gmajno (Gorjuše in Nomenj), bi bil pravni položaj še kolikor toliko jassen, če bi ostalo le pri tem. Toda pašne pravice v relativni bližini vasi, praviloma za spomladansko in jesensko pašo, se niso

⁵²⁹ V. Novak, Odkup in ureditev služnostnih pašnih pravic v Bohinju (Slovenija), v: Zbornik filozofske fakultete 2 (1955), 257–315; za stanje po zemljiški knjigi prim. dipl. nal. pri Katedri za pravno zgodovino Pravne fak. v Ljubljani: M. Šuta (1980); P. Valentinčič (1981).

omejevale le na gmajno in jih niso vedno imeli vsi vaščani. Nekatere parcele, na katerih so po starem izročilu smeli pasti spomladi in jeseni, so bile last posameznih gospodarjev ali tudi goposke. Služnost paše so torej lahko imeli kmetje tudi na zemlji drugih kmetov. Tako je npr. okrog l. 1860 v Nomenju »Pod koritam« na petih parcelah (pašnika oz travniki) s površino kakih 4 ha bilo pet lastnikov, pasli pa so spomladi in jeseni upravičenci iz Nomenja, Loz, Lepenc in Bitenj. Takih zemljišč pa je bilo okrog naselja več, in to z deloma različnimi kombinacijami upravičencev. Navedimo še drug primer: na območju Bohinjske Bistrice je bilo poleg gmajne šest pašniških kompleksov, med njimi »u Malednič«, ki je meril čez sto ha. 74 travnikov in 3 pašnike je imelo 54 kmetov iz same Bohinjske Bistrice, z Raven, iz Lepene, iz Nemškega Rovta in iz Bitenj, pasli pa so (vsi?) vaščani iz Bohinjske Bistrice in z Raven, seveda le spomladi in jeseni. Omejitev paše na spomlad in jesen je bila gospodarsko utemeljena s tem, da so poleti gnali živino na planine, v tem času pa je zrasla trava za košnjo in morda otavo, do katere so imeli pravico le lastniki oz. uživalci parcel, vsaj na svoji parceli. Ob servitutni regulaciji so take pravice praviloma natančneje določili (datume za pašo, navedba in opis parcel itd.), redkeje pa odpravili za odškodnino ali brez nje.

Na obravnavanem območju je regulacija zajela 25 planin, predplanin in rovtov. Tudi na teh zemljiščih so bile upravičenosti izredno raznolične. Komno je blejsko gospostvo (vsaj od) 1806 dajalo v zakup, večinoma za dobo šestih let. Na večini planin pa so bili upravičenci stalnejši. Kot enega izmed preprostejših primerov navajamo dobesedno po Vilku Novaku njegova izvajanja o Uskovnici (k.o. Srednja vas).

- Lastnik: Blejsko gospostvo – <nato> Srednja vas.
- Nižje planine Srednje vasi so: Na Šeh, Uskovnica, Konjščica in Praprotnica.
- Na obravnavi v zvezi s prijavo blejskega gospostva glede pašnih pravic Srenjanov 1866 so razdelili pašo v tri stopnje. Na zemljiščih najbližje vasi se prične s kopnim in traja do planinske paše. Dotlej pasejo ‚za policami, v perhodu‘. – V višjih legah Uskovnica (Uskaniza) in Praprotnica, ki sodijo že k planinskemu območju, se prične paša 12. maja in traja do sv. Mihela.

Na planini Konjščici se prične paša o kresu in traja praviloma šest tednov, približno do 24. avgusta. Nihče pa ni na te termine navezan, ker so odvisni od vremenskih razmer.

– Ker je planina Konjščica premajhna, da bi sprejela vso živino iz vasi, zato je pravilo, da pase tod le polovica vasi, vendar brez določenega reda. Ostala polovica vasi se razdeli po Uskovnici in Praprotnici, h katerima sodijo tudi razni rovti. Na planini Konjščici ni potrebna zaradi šesttedenske paše stelja, za ostali planini pa dobivajo steljo iz bližnjih gozdov kot servitutno pravico. Gnoj uporabljajo za bližnje rovte (in njive, op. V. N.). Vsak posestnik redi v stanu dve do tri svinje. Pridelki planšarij so mlečni izdelki, eni za domačo potrebo, drugi za izvoz.

– Na planinah Uskovnici in Praprotnici ostanejo planšarice in živina celo do Novega leta, ker so v bližini senožeti, na katerih dobe toliko sena, da morejo gori krmiti živino do trde zime.

– Vsakdo vzdržuje lastnega pastirja.

– Določili so tudi potrebe lesa in drvi za stanove. Upravičenci so izpovedali, da potrebujejo na Konjščici, letno v planšarski dobi 4–5 klafter drvi za vsak stan, ker je pašna doba le šest tednov. Na Uskovnici in Praprotnici, kjer ostane živina do zime, pa je potrebno 8–12 klafter za vsako gospodarstvo. Kot gradbeni les potrebujejo za vsak stan letno 3–4 hlode, dolge 19 čevljev, 12–15 col v prerezu. Za ograje pa dobivajo povprečno za vsak rovt 5–6 sežnjev.

– Vsak gospodar iz Srednje vasi ima na svojem rovtu dva do tri senike, tako morajo nekateri posestniki vzdrževati 10–15 zgradb, ker so na rovtih cele planšarije. Tudi na teh rovtih uživajo skupno pašno pravico do 12. maja in jeseni po malem Šmarnu.

– Upravičeni so posestniki h. št. 1–67, novohišarji so sprejeti mednje zato, ker so se v občino vkupili in nosijo skupno sorazmerno bremena.

– Zastopnik blejskega gospostva, odvetnik dr. Ahačič, je ugovarjal, da bi bila za planšarska gospodarstva potrebna omenjena količina drvi in da se servitutne pravice raztegnejo tudi za les za ograje na rovtih in tamkajšnje stavbe.

Pravna razmerja na teh zemljiščih so bila torej razmeroma preprosta: Že od nekdaj so bili enako upravičeni gospodarji

starih hiš, pristopniki pa so se lahko vkupili. Prevladovala je torej še kolektivna upravičenost naselja.

Dosti bolj zapletene so bile pašne pravice na Zajamnikih, na katerih so bili upravičenci iz Češnjice, Jereke, s Podjelja, Koprivnika in iz Srednje vasi. Ni razvidno, ali so bili ob pogajanjih l. 1860 upravičeni vsi vaščani iz teh vasi ali le nekatera gospodarstva. Tako je pomenilo precejšnjo poenostavitev, ko je planina l. 1868 prešla v last gospodarjev v Češnjici.

Na zemljiščih predplanin Goreljek, Jelje in Konjska dolina ter nekaterih rovtih so dovolili pašo štirim vsem v določenem številu. Ob ponovni regulaciji so l. 1874 ugotovili, da so pašne pravice tako komplicirane, da jih je težko oceniti in tudi novi dogovor je bil poln podrobnih določil. Pri tem je zlasti opazno, da so bili v Podjelu upravičenci dveh vrst. Devet »hišnih števil« je imelo neomejeno pašo v skupnih rovtih, 14 pa le v določenem delu.⁵³⁰

Kakor hitro pa so začeli omejevati pravice na določene hiše ali na določeno število živine, je bil začet razvoj, ki je peljal iz skupne služnosti ali lastnine v solastnino. Dlje kot drugod so v tem razvoju očitno prišli na planini Suha (k.o. Savica). Zanjso so 1886–88 omejili število živine na 26 volov in pravico priznali le eni hiši iz Stare Fužine in dvema iz Studora.⁵³¹

Dogovore o paši so že najpozneje od srede 18. stoletja naprej utrjevali z zagrojitvijo in izrekanjem glob. V drugi polovici 19. stoletja so jih sicer označevali kot konvencionalne (pogodbeno dogovorjene) kazni, ki pripadejo lastniku zemljišča, na katerem so zasačili tujo žival,⁵³² torej kot zasebnopravno sankcijo, toda meja med to in med upravno globo ali celo sodno v praksi gotovo ni bila zelo ostra.

⁵³⁰ Novak, Odkup, 293–296.

⁵³¹ Novak, Odkup, 288.

⁵³² Novak, Odkup, 296. Glede posameznih planin dodati A. Cevc, Velika planina. Življenje, delo in izročilo pastirjev, Ljubljana 1972. Izmed diplomskih nalog pri Katedri za pravno zgodovino Pravne fak. v Ljubljani: P. Golmajer, (1983) Mošenjska planina in planina Pungrat.

7. Planine nad Kamnikom

Tri planine nad Kamnikom (Velika, Mala in verjetno šele poznejša Gojška) so bile del kamniškega (starograjskega) deželskega sodišča, torej pod »neposredno« lastnino deželnega kneza. Kot se rado zgodi z državno lastnino, je te planine deželnoknežja birokracija izgubila iz razvida (ali pa se jih je drugače znebila), tako da pašne pravice že pred zemljiško odvezo niso veljale za služnosti, temveč za solastnino. V katastru iz l. 1826 je bilo (brez Gojške planine) 181 pašnih upravičencev iz 23 vasi (posamič in ne cele vasi!) z enakimi deleži. Ko so sestavili zemljiško knjigo, je bilo 1884/85 na Veliki in Mali planini 186 upravičencev iz 30 vasi, prvotno še vedno z enakimi ali vsaj približe nedoločenimi deleži. Ti pa so se takoj po sestavi zemljiške knjige začeli deliti, tako da je nastalo 124 $\frac{3}{4}$ deležev, verjetno po 12 krav, od katerih so imeli posamezniki po osmino do petih tretjin. Deleži so bili praktično v prostem pravnem prometu, torej odsvojljivi neodvisno od kmetije in tudi deljivi, kar je ustvarilo precej nejasnosti. Te so skušali urediti l. 1903, ko je skupnost solastnikov že štela za zadrugo (seveda v posebnem, ne v družinskem pomenu). Planinski zakon (1909) je tik pred prvo svetovno vojno skušal deleže vezati na kmetije, vendar je bil pravni promet z njimi mogoč, če ga je oblast dovolila. Novo ureditev so tri planine dobile l. 1913. Na Veliki planini je bilo 69 solastnikov, na Mali planini 37, na Gojški 59 z različnimi deleži (od šestine do $\frac{5}{3}$), pri čemer je cel delež veljal za 12 krav. Od l. 1914 naprej so se udeleženci precej redno sestajali na občne zборе. Po prenosu na Splošno ljudsko premoženje (1949/50) so prejšnje solastninske pravice šteli za služnosti, pridobitev novih pravic pa olajšali.⁵³³

8. Planine nad Mozirjem

V pašnikih in gozdovih graščine Žovnek je bilo več servitutnih upravičencev. Del zemljišča je l. 1845 kupil posameznik in

⁵³³ E. Čerček, Planine v Južnih kamniških Alpah, v: Geografski vestnik (1948), 37–83; A. Cevc, Velika planina, Ljubljana 1972; dipl. nal. katedre za pravno zgod. v Ljubljani: B. Oman (1974), M. Virant (1975), B. Špruk (1980).

tako pridobil (eno)lastniško planino. Servitutna regulacija je bila na Šmihelski planini izvedena v glavnem l. 1868. Prej servitutno planino so kmetje od gospodstva Žovnek odkupili in si jo v naravi razdelili. Dobilo jo je osem prejšnjih služnostnih upravičencev iz dveh krajev, ki pa ne predstavljajo sklenjene naselbinske skupine. Deloma so se odpovedali služnosti na ostanku gosposčinske zemlje, deloma so pridobitev plačali. Postali so solastniki in si – očitno glede na obseg dotedanjih pravic ali glede na denarni prispevek – odmerili 34 deležev, od katerih so posamezniki dobili po enega do šest. Na planini Medvedjek sta ob servitutni regulaciji 1867 pridobila lastninsko pravico dva kmeta iz Šmihela. Planina je tako postala dvolastniška. Na Starih stanih, ki so bili last ljubljanske škofije, servitutna regulacija ni bila izvedena. Najbrž je 21 služnostnih upravičencev ni zahtevalo, ker so plačevali le priznavalnino. Ko je planina z agrarno reformo prišla na razne organe družbene lastnine, je pri služnosti ostalo in je še naprej deloval tričlanski odbor pašne skupnosti.⁵³⁴

⁵³⁴ Dipl. nal. katedre za pravno zgod. v Ljubljani: S. Rozenstein (1977; poleg primarnih virov uporabljena literatura: V. Fajgelj, F. Hribnik, A. Hudej); A. Irmančnik (1980).

IX. Sklepanje pogodb

1. Od pogajanj do sklenitve

Če ni šlo za nepremičnine, so se pogodbe sklepale ustno. Ponudnik stvari (prodajalec, posojilodajalec itd.) ali storitve (delodajalec) je postavil pogoj, druga stran je povedala svoje stališče. Glavno besedo je imel pač tisti, ki je bil družbeno in predvsem gmotno na boljšem. Najbolj živahno so taka pogajanja potekala na živinskih sejmih (gl. o kupni pogodbi za živino spodaj XI/1). Če je šlo za pomembnejši dogovor ali če ni bil sklenjen in izvršen iz roke v roko, so po možnosti pritegnili priče. Dogovor (dokonček ali zaključek) je bil sklenjen tedaj, ko sta pogodbenika sklenila roki; navzoče priče ali posrednik so tedaj poprijeli sklenjeni roki.

Kadar se je kdo zadolžil, so pogosto uporabljali dvodelne rovaše. Pismene pogodbe so sklepali praviloma le tedaj, če naj bi pogodba veljala tudi pred oblastmi, zlasti če jo je bilo treba vknjižiti v zemljiško knjigo. Zapise o pogodbah in izjavah so na Dolenjskem označevali kot zamerki.

Če je pri pravnem opraviu nastala obojestranska zaveza, ki ni bila takoj izpolnjena, je ena stranka dala drugi aro (zodav, kápora, nadav), ki se je dajala tudi ob zaroki. Uporabljala se je za utrditev obveze iz kupnih, rabokupnih, službenih, delovršnih in drugih podobnih pogodb. Če je stranka, ki je dala aro, držala obljubo, se je ara obračunala ob končnem plačilu, v nasprotnem primeru je ara zapadla. Če pa je prejemnik preprečil izpolnitev pogodbe (zgrevaj), je moral vrniti dvojno aro (toplirati zodav). Ara je bila Dolenjcem bistven del pogodbe; če ni bila dana, se pogodba sploh ni zdela obvezna. Zgodilo se je, da je obezanec odstopil od pogodbe, čeprav je trikrat in večkrat sopogodbeniku segel v roko. Ni se čutil obvezanega, ker sopogodbeniku ni dal are in tudi nasprotnik ga običajno ni tožil.

Pogodba, sklenjena z aro ali brez nje, je bila po občem in postavljenem pravu iztožljiva. Po ljudskem pojmovanju pa je pogodbenik, ki je dal aro, smel odstopiti od pogodbe, če je žrtvoval aro; njegov sopogodbenik pa naj bi imel isto pravico, če vrne dvojno aro. Tako pojmovana ara se ujema s teoretskim pojmom skesnine (R. Bežek). Aro pa so razlikovali od zneska, ki je bil dan na kup kot predplačilo (na račun) kupnine. Dolenci so ga označevali kot »aro na kup«. Če je bilo dano to predplačilo, pa po njihovem prepričanju pogodbe ni bilo več mogoče razdreti. Ara je po teh pojmovanjih utrditev obveze, ki vsebuje funkcije skesnine, plačilo na kup pa predujem na obvezo, od katere ni mogoče odstopiti, medtem ko je likof le znamenje sklenjene pogodbe, katere veljavnost ni odvisna od njega.⁵³⁵ Iz Bežkovih izvajanj izhaja, da so bili pravniki v zadregi, kako naj na takem prepričanju temelječo voljo pogodbenih strank presojuje skladno s postavljenim pravom.

2. Alkoholne pijače pri sklepanju pravnih opravil⁵³⁶

a) Likof

Beseda likof (LEIT-KAUF) je germanskega izvora in izvira iz stvn. LĪD, LĪTH – opojna pijača, sadno oz. začimbno vino (GEISTIGES GETRÄNK, OBST-, GEWÜRZWEIN).⁵³⁷ že izvor besede same torej nikakor ni vezan na mediteransko območje vinske trte, torej tako zalivanje pogodb ni možno le tam, kjer pridelujejo vino iz trte.⁵³⁸ Med Poljaki in čehi se je beseda zgodaj udomačila v obliki litkup, poleg nje pa poznajo Slovani tudi druge, bodisi prevzete bodisi domače izraze: Poljaki BORYSZ, Malorusi MOHORYČ, MOHRYČ, Belorusi MOHORIČ, Rusi MAGARYČ in lokalizem POSVEČKI poleg germ. LIKOV in madž. ÁLDOMÁŠ, Bolgari

⁵³⁵ R. Bežek, Zádav ali ara, v: SP 10 (1894), 1–8; Dolenc, PZSO 164–169; Dolenc, GB 221, 239; Dolenc, Simb. 21; S. Kociper, Pravne starine iz ormoškega okraja, v: ČZN 35 (1940), 50–59, tu 55; Polec, Križnik 225, 226; Vilfan, Očrt 233–234.

⁵³⁶ O naslednjem zlasti Vilfan, Ženit. obič.

⁵³⁷ A. Schmeller, Bayrisches Wörterbuch I. München 1872, kol. 1534; M. Lexers Mittelhochdeutsches Taschenbuch, 22. Aufl. Leipzig 1940.

⁵³⁸ C. G. Mor; več o tem Vilfan. Poroč. obič. 156. Prim. § 10/III 3.

KRČMA, Hrvati poleg germ. LIKOV in madž. ÁLDOMÁŠ tudi lokalizme POLJEVAČINA, ZAPOJA, NAPOJNICA.⁵³⁹ Likof je tudi med Slovani običajna obličnost pri sklepanju pogodb⁵⁴⁰ in ponekod celo ESSENTIALE NEGOTII, kot izhaja n. pr. iz gradiva Bobčeva (krčma je obvezna; če se pije krčma, je pogodba sklenjena⁵⁴¹). Že sam pregled terminologije kaže torej, da pitje vina ali drugih alkoholnih pijač pri sklepanju pravnih opravil ni zgolj german-ski, temveč tudi orientalski in madžarski običaj.

Res pa je, da se je za ta gotovo zelo daleč razširjeni običaj posebno uveljavila beseda likof. Etimološki razlogi govore za to, da so Slovenci prevzeli besedo likof najpozneje nekako v XII. stoletju,⁵⁴² vsekakor pa je za hrvaško sosesčino izkazana že v 13. stoletju.⁵⁴³ V zgodovinskih virih za mesto Ljubljano je, kolikor mi je znano, izpričana raba likofa prvič leta 1509, vendar je nedvomno mnogo starejša.⁵⁴⁴ V virih gorskega prava na Kranjskem je raba likofa izpričana že spočetka, to je od 16. stoletja dalje v najrazličnejših oblikah, razmeroma pozno pa v svobodniških pogodbah.⁵⁴⁵ Pri sklepanju pogodb (kupoprodaja živine, službene pogodbe itd.), prav tako tudi pri dovrstitvi del se je ohranila do najnovejših časov,⁵⁴⁶ ponekod tudi pod imeni, ki izvirajo iz madžarščine (HARDAMAŠ).

⁵³⁹ Fr. Miklosich, *Ethymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886, p. 156, 199, 169; E. Berneker, *Slavisches Ethymologisches Wörterbuch I*. Heidelberg 1908–1913, 666; S. B. Linde, *Słownik języka polskiego I*. Lwow 1854, 149; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno povjestni rječnik*, Zagreb 1908–1922, s.v. likov; Dolenc, PZ 164–165.

⁵⁴⁰ Bogišić, *Zbornik* 450; cf. Niederle-Saturník, II/2, 147–148 (za oboje gl. §§ 3 in 4).

⁵⁴¹ S. S. Bobčev, *Sbornik na blgarskite juridičeski običaji*, Sofija 1902, 165: »Pri kupovanje na živa stoka, krčmata je objazatelna«; 167: »Pije li se krčmata, dogovort je svršen.«

⁵⁴² F. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana 1936, 55; prim. M. Matičetov, *Le rotelle infuocate nelle Alpi Orientali, Ce fastu?* XXVII–XXVIII/1951–1952, 116.

⁵⁴³ Dolenc, PZ 164–165; GB 139; prim. Niederle-Saturník, II/2, 147.

⁵⁴⁴ Register bratovščine sv. Krištofa, KALj, p. 87.

⁵⁴⁵ Polec, *Križnik* 187; Vilfan, *Očrt* 229, 233, 236.

⁵⁴⁶ Dolenc, PZ 164–165, 169, 386–387, 425; GB 82–83, 239; Simb. 19; Polec, *Svob.* 121–122.

X. O socialni komponenti v obligacijah

Kot je bilo uvodoma povedano glede premoženjskih razmerij sploh, velja tudi posebej za obligacije, da jih je treba glede na prepletenost s socialno strukturo obravnavati v njihovih splošnih družbenih in pravnih povezavah. To velja še posebej za tiste zvrsti, v katerih je težišče na opravljanju dela za drugega. Predvsem gre za samo delovno pravo. Pozitivno pravo je že zelo zgodaj seglo na delovna razmerja v obrtniških cehih, prav tako v rudnikih in fužinah. Splošna pravila so izhajala iz mednarodno uveljavljenih običajnopravnih pravil; kako so jih morda na specifične načine prilagajali konkretnim razmeram, je daleč segajoče primerjalno vprašanje.⁵⁴⁷ Glede delavcev v manufakturah in pozneje v tovarnah je še dolgo v 19. stoletju prevladovala delodajalčeva volja v zvezi s ponudbo delovne sile, nato pa se je uveljavljala pravotvornost prizadetih že v obliki modernih političnih in razrednih bojev.

Tudi glede poljedelskih delavcev (dninarjev, poslov) velja, da je težko ločiti med splošnim in posebnim, vendar pa moremo vendarle po pisanih virih in izročilu vzpostaviti konkretnjše zveze z domačim običajnim pravom, npr. glede oblike in višine mezde,⁵⁴⁸ delovnih pogojev in terminov za menjavo.⁵⁴⁹ Zemljevid terminov za menjavo poslov, kakršne poznajo ponekod drugod, za Slovenijo še ni izdelan. Specifično je bilo delovno razmerje soseskih in planinskih pastirjev. Svoje delo so pastirji začenjali praviloma vsako leto na Jurjevo, ki je veljalo za začetek pašne sezone. V pašnem obdobju so bili gmajnski pastirji na hrani in stanovanju pri gospodarjih po turnusu (npr. pri pogo-

⁵⁴⁷ S. Vilfan, PZS, 297–302, 388–390.

⁵⁴⁸ Prim. § 4/VI, VII/4, d.

⁵⁴⁹ S. Vilfan, Delavci v agrarnem gospodarstvu, Agr. pan. 355–402. V tej razpravi je celotna snov tako izrčpno obdelana, da bi njeno ponavljanje, pa čeprav v skrajšani obliki, bilo na tem mestu odveč.

nilu⁵⁵⁰). Za preživljanje pozimi je pastir dobil za vsako glavo živine določeno količino živeža (npr. koruze), če pa je gmajnski pastir ostal na stanovanju in hrani pri vaščanih tudi v času, ko ni bilo paše, so bili njegovi siceršnji prejemki ustrezno manjši.

Že v odstavkih, ki so se ukvarjali s posebnostmi lastnine (zg. III., deloma V.), je bilo opazno, da v razvojnem pregledu ni mogoče ostro ločiti med lastnino in zakupom kot obligacijskim razmerjem, in da so se na tem mejnem področju pojavljale svojevrstne prehodne oblike, pri katerih je skupna predvsem njihova socialna komponenta. Podobno je znotraj samih obligacijskih pogodb. Tak dvojni značaj sta imeli zlasti dve razmerji: viničarstvo in kolonat.

Beseda viničar (nem. WINZER, WEINZERL) je na Slovenskem prvotno pomenila nesvobodnega obdelovalca gospodovega vinograda, ki se je preživljal na viničarski hubi in zato delal vinogradniško tlako. Ta pomen se je proti koncu srednjega veka hkrati z nesvobodo izgubil in izraz viničar je npr. po Ptujskem statutu (1376) pomenil meznega delavca, ki je za meščana obdeloval vinograd in nad katerim so si meščani lastili neko – čeprav omejeno – sodno oblast. S tem je izraz postal precej široka oznaka za nekoga, ki (praviloma za drugega) obdeluje vinograd. Vsaj še v 16. stoletju je oznaka »viničar« imela precej širok pomen obdelovalca tujega vinograda. Viničarji pa so prihajali tudi iz vrst sogornikov.

Med drugim so se nekateri sogorniki sami naselili v vinogradu. Sam vinograd pa ni zadoščal za preživljanje družine in če si niso našli drugačnega dodatnega vira za preživljanje, so taki sogorniki postali dninarji. Sploh se je pojav viničarjev povezoval z naseljevanjem v vinogradniških objektih (hramih in zidanicah), ki je bilo sicer prepovedano, a ga ni bilo mogoče popolnoma preprečiti. Slednjič je beseda viničar najpozneje v 18. stoletju pomenila delavca, ki je za določenega sogornika obdeloval gorsko-pravni vinograd, za to pa je prejemal nekaj mezde in mu je gospodar za čas delovnega razmerja dal kot deputat stanovanje in nekaj obdelovalne zemlje (zato v novejšem izrazju deputatno razmerje). Šlo je v bistvu za delovno pogodbo, kombinirano z zakupom in – če je viničar k pridelavi prispeval tudi svoja sredstva – z družbeno pogodbo.

⁵⁵⁰ Prim. § 7.

Zemljepisno jedro tega razvoja je bil slovenski del štajerskih vinorodnih območij, kjer so uspevala najboljša vina. Kot pravni in socialni problem je prav štajersko viničarstvo postalo predmet posebne avtonomne deželne zakonodaje, ki se je razmerja lotila z viničarskimi redi (1863, 1886, 1928, 1939). V mnogem je upoštevala, potem pa tudi spreminjala običajno pravo. Tako je red iz 1863 zahteval viničarsko pogodbo (ki se je v praksi sklepala ustno) in določil trajanje viničarskega leta od 1. novembra do 30. oktobra naslednjega leta. Odpoved je bilo treba sporočiti med 1. in 27. julijem, in v primeru odpovedi opraviti selitev med 1. in 11. novembrom. V posebnih primerih je bilo mogoče odpovedati razmerje s 14-dnevnim odpovednim rokom. Njegov razvoj je tako povezan s krajevnimi gospodarskimi okoliščinami, da o njegovi spontanosti ni mogoče dvomiti. Viničarstvo je bilo odpravljeno l. 1945 z razlastitvijo posestev gospodarjev viničarij (dodatne norme iz 1953). Pravna razmerja, ki so nastajala ob viničarstvu, so že zaradi njihove socialne ostrine razmeroma dobro obdelana, zlasti z gledišča družbene zgodovine.⁵⁵¹

Na Dolenjskem so bili bolj številni kajžarji, ki so si pridobili vinogradniški hram in si ga dozidali za stanovanje.⁵⁵²

Drugo kombinirano obligacijsko razmerje z izredno močno socialno komponento je bil kolonat. Medtem ko je bilo viničarstvo predvsem plod domačega razvoja, je kolonat nastal v okolju srednjeveške italijanske mestne ureditve in je na slovensko ozemlje segel le ob njegovem zahodnem robu. Okrog začetka 20. stoletja je bilo tam nekaj sto kolonskih družin. Tako predstavlja kolonat po izvoru dokaj določljivo tujo pravno institucijo. Njegov razvoj skozi stoletja vključno z ustreznim postavljenim pravom⁵⁵³

⁵⁵¹ Pregled literature in povzetek glavnih dognanj: Vilfan, Delavci (kot v op. 56), 389–402.

⁵⁵² Vilfan, Hram.

⁵⁵³ S. Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, v: Agr. pan., za kolonat zlasti str. 101, 426–429, 441–442, 462, 464, 474–476. Glavne tam citirane avtorje navajam tukaj samo sumarno: A. Gnirs (1916), A. Hribar (1923) E. Massi (1933), G. Perusini (1939), P.S. Leicht in G. Perusini (v knjigi Testi e documenti, Milano 1954), I. Vrišer (1954), I. Mihovilović (1956), L. Čermelj (1956), Hetzel (1957) z nadaljnjimi bibliografskimi podatki o mezzadriji v Italiji, B. Marušić (1957), J. Beran (skripta 1959), A. Lisjak (dipl. nal. 1977). – Po terenskem gradivu: S. Vilfan, Izročilo o kolonatu v Goriških Brdih, v: Etnolog 2/1 – 53 (1992), 137–148.

in nekatere novejšje politične okoliščine⁵⁵⁴ so razmeroma dobro znani. Pozneje je zanj veljala civilnopravna zakonodaja pričenši z Občim državljskim zakonikom (1811). Ker je uvrščala kolonat med civilnopravna (in ne fevdalna) razmerja, ga zemljiška odveza (1848/49) ni odpravila. Deželni zakon Goriško/Gradiške o kolonatu (1914) praktično ni zaživel, zato pa so po prvi svetovni vojni veljale poleg kolektivnih pogodb tudi nekatera splošno v Italiji uveljavljena pravila, med njimi CODICE CIVILE. V krajih, ki so prišli takoj po drugi svetovni vojni k Jugoslaviji, so kolonat odpravili že l. 1945, v tistih, ki so v letih 1945–47 pripadali Coni A, pa l. 1947.

Na splošno velja, da kolonat v raznih časih in krajih ni bil v vseh pravnih normah opredeljen popolnoma enako in da meja med njegovimi vrstmi na eni strani in navadnim zakupom na drugi ni bila vedno ostra. Za najbolj značilno obliko kolonata gre, če je gospodar:

- v praviloma kratkoročnem, obojestransko odpovedljivem in zato pravno svobodnem obveznostnem (obligacijskem) razmerju prepustil obdelovalcu nekaj zemlje v monokulturi (npr. vinograd, sadovnjak) za obdelavo, zato pa si je izgovoril del (2/3, 1/2, 1/4 itd.) vsakoletnega dejanskega pridelka;

- imel pravico, da na tej zemlji odloča o obdelavi (začetek setve, trgatve itd.);

- prepustil obdelovalcu za čas trajanja pogodbe stanovanje, gospodarska poslopja in nekaj obdelovalne zemlje, prejemnik pa je moral pogostoma za to oddajati neko dajatev ali nekaj dni odplačno ali neodplačno opravljati dela za gospodarja;

- praviloma pogodbeno obvezal kolona, da tudi sam pripeva nekaj pridelovalnih sredstev.

Druga in četrta alineja vlečeta na stran družbene, prva in tretja na stran rabokupne (zakupne in najemne) pogodbe.

Kljub temu, da so kolonat skušali urejati tudi s postavljenim pravom, se je največ razvijal s pogodbeno prakso, dopolnjeno s krajevnimi običaji. Tako kljub temu, da gre za prevzeto institu-

⁵⁵⁴ P. Stres, Oris kolonata v slovenskem delu dežele Goriško-Gradišanske do konca prve svetovne vojne, Goriški letnik, Nova Gorica 12–14 (1987), str. 175–203; isti, Oris kolonata na Goriškem od konca I. svetovne vojne do leta 1947, prav tam 15/16 (1988/89), str. 69–106.

cijo, posamezne samonikle posebnosti niso bile izključene. Brez natančnih primerjav jih seveda ni mogoče zanesljivo do-
gnati. Zato naj z vsemi pridržki navedemo le nekaj primerov, ki
bi kazali na prilagoditev razmeram. Tako so ob kolonovem na-
stopu napravili inventuro. Nastop novega kolona so zato včasih
označili z besedami »ko smo trte šteli,« to pa so nekdaj opravili
z zarezi z nožem na palico. Palice je hranil gospodar za
obračun ob kolonovem odhodu. Gre za nadaljnjo vrsto števnih
rovašev, ki pa ni imela samo statističnega pomena. Podobno je
bilo ob delitvi pridelka. Pri izračunih količin so si pomagali s
tem, da so rezali v špice, delali zareze na PALICO tj. zarezovali na
rovaš. Pri tem je kvalitetnejši del pridelka pripadal gospodarju:
cvet je dobil lastnik, prešanino kolon, ki so mu pripadale tudi
tropine.

■ Zelo presenetljive so nekatere trditve o pravicah kolona na
skupnem vaškem svetu, ohranjene v ustnem izročilu. Da je ko-
lonija kot zemljišče lahko imela pravice na skupnem svetu (npr.
pašo), ni nič posebnega, pač pa ne bi pričakovali gmajnskih
pravic kolona, ki je bil pravno samo začasen prebivalec vasi.
Kljub temu je bilo v Medani ohranjeno izročilo, da so tudi ko-
loni veljali za občinarje in da so zato tudi oni pod Avstrijo ob
delitvah komunje (gmajne, skupnega vaškega sveta) dobivali
svoj del. Nasprotno domnevo je bilo slišati v Višnjevku:
Poročevalec je mislil, da koloni na gmajni niso dobili »svoj prt«
(del, iz it. *parte*), ker niso bili stalni. Bolj verjetno je drugo.
Toda tudi v Biljani je bilo slišati, da so komunjo razdelili med
kolone, svojake in gospodarje kolonov in da so na razdeljeni
komunji napravili dobre vinograde. Sploh so podatki o tem,
kdo je pri delitvi gmajn dobil deleže, precej različni. Morda res
ni bilo povsod enako, to pa priča, da kolonat ni bil kalup, ki bi
se uporabljal povsod brez zveze s krajevnimi okoliščinami.

■ V zvezi s slovensko problematiko pa je kolonat zanimiv tudi
zato, ker dokazuje, da zadruga ni samo slovanska posebnost.
Znano je, da je prav pri italijanskih kolonih včasih živelo v
enem gospodarstvu več zakonskih parov iste generacije⁵⁵⁵, da
so torej obstajale »velike« družine. Da se je to dogajalo v Fur-
laniji, je bilo znano tudi na slovenski strani meje, po izročilu pa

⁵⁵⁵ Vilfan, Ženit. obič. 161–162.

je bil sporočen tudi primer, da sta slovenska kolona v Brdih s svojima ženama gospodarila skupaj. To potrjuje, da je pojav za druge odvisen od okoliščin. Kolonat je zanjo ugoden najbrž zato, ker je zelo gibčni in prilagodljivi sestav kolonij (ki so jim lahko znotraj enega veleposestva zemljo po potrebi dodajali in odvzemali) omogočal tudi bolj spremenljivo sestavo družin glede na to, kako bo dosežena boljša produktivnost. Nasprotno je trdni, stalni sestav kmetij po hubnem sistemu v večini Slovenije zoževal možnosti za velike razpone v sestavu obdelovalčeve družine.

XI. Primeri posebnih vrst pogodb

1. Kupna pogodba za živino

Kar je bilo pod IX. povedano na splošno o sklepanju pogodb, v glavnem še posebej velja za kupno pogodbo za živino. Bila je na podeželju eno izmed najpomembnejših gospodarskih pravnih opravil. Sklepala se je večidel na sejmi, na katerih so med prodajalci in kupci posredovali mešetarji, ki so v primeru, da je prišlo do pogodbe, prejeli svojo nagrado – mešetejo. Prodajalec je ob postavljanju cene držal predse desno odprto dlan, na njej pa položeno vrv, s katero je vodil živinče. Kupec je stavljal svoje nasprotne ponudbe tako, da je udarjal v prodajalčevo dlan. Šele če in ko sta se sporazumela, sta roki sklenila čez vrv, ki jo je potem obdržal kupec, poprijel pa je mešetar. Najpogostejši spor, ki se lahko pojavi v zvezi s to pogodbo, je prodajalčevo jamčevanje za napake prodane živali. Te napake so se označevale z besedama nemškega izvora *TADEL* (pomanjkljivost) in *URŽOH* (vzrok, ki utemeljuje jamstvo). Razločevali so vidne napake (na Dolenjskem bidezne tadle) od skritih. Prve je moral kupec sam opaziti, skrite pa je bil prodajalec dolžan kupcu naznaniti. Pomanjkljivosti, ki so utemeljevale prodajalčevo jamstvo, so bile cesarski tadli. Pri tem so očitno mislili na »cesarjev« Obči državljanski zakonik. Poznali pa so tudi kupno pogodbo, pri kateri sta stranki sporazumno izključili prodajalčevo jamstvo. Tedaj sta se dogovorila, da se živinče prodaja s tadmom in uržohom. V okolici Bleda je taka pogodba veljala za železno, ker je zaradi napake prodane stvari ni bilo moč razdreti. Pri taki pogodbi je bila cena bistveno nižja. Sklepali so jo kot kupci praviloma mesarji.

Kupno pogodbo za živino so spremljali posebni običaji. Tako je kupec dodal kupnini manjšo vsoto za tistega, ki je skrbel za živino ali za otroka, ki je prodajalca spremil na sejem (srečni

groš, božjak, leca, božji denar, šenkunga). Običaj, da je prodajalec udaril žival z vrvo v znamenje, da je njegova in da je ni ukradel, spominja na izrecen prevzem odgovornosti za evikcijo. Slednjič je tudi in predvsem k tej pogodbi spadal likof.⁵⁵⁶

Tisti izmed navedenih podatkov, ki so bistveni za kupno pogodbo, se v glavnem ujemajo s postavljenim pravom. Da so imela sodišča pri nastanku pravil bistveno vlogo, dokazuje že pogostost nemškega izrazja. Drugi, manj bistveni običaji dokazujejo, da tudi v takih primerih ni šlo brez teh ali onih posebnosti.

2. Reja živine in spolovina

Bolj kot pri kupni pogodbi so se predvsem po pogodbeni poti razvijali pravni običaji pri reji živine. Če je nekdo prideloval dovolj krme, da bi lahko preredit več živali, kot jih je mogel kupiti, drugi pa je hotel imeti živino, pa ni imel dovolj zemlje, da bi jo prekrmil, sta sklenila pogodbo o reji živine. Predmet reje je bila večinoma velika živina, lahko pa so jo sklenili tudi za prašiče in drobnico.

Reja živine je vedno predpostavljala dva partnerja v različnem gospodarskem položaju, od katerih je bil praviloma rejodajalec tudi po družbenem položaju močnejši. Zato je bila reja živine v najsplošnejši obliki skozi stoletja morda najbolj družbeno opredeljeno agrarno premoženjsko razmerje na premičnihah.

Osnovna misel pri reji živine najrazličnejših oblik je bila, da lastnik živine prepusti žival za določen čas rejcu, prirast vrednosti pa si razdelita. Reja živine je znana pod različnimi imeni: *CONTRACTUS SOC(C)IDAE*, ital. *SOCCIDA* (se omenja že v 13. stol. v Piranu), nem. *EISERNVIEHVERTRAG*, franc. *BAIL À CHEPTTEL*, slov. reja ali spolovina (živine); v okolici Trsta so se v italijanskih besedilih v 17. stol. izražali, da kmet jemlje živino naspol (*ALLA METÀ*). V teoriji skušajo včasih vezati na različne nazive različne pomene in tako nekateri avtorji razločujejo npr. *soccido* od železne živine (*EISERN VIEH*), drugi pa ne. Dejansko se je reja

⁵⁵⁶ Npr. Vilfan, Očrt 234; ustni podatki in neposredno opazovanje.

pojavnjala v najrazličnejših variantah, med katerimi je težko potegniti ostre meje, en naziv pa ima lahko različne pomene. Če je npr. dogovorjeno, da mora rejec po poteku pogodbene dobe vrniti žival enake vrednosti, in gre torej nevarnost za pogin živali na njegov račun, je za rejo s takim dogovorom upravičen naziv pogodba o železni živali (EISERNVIEHVERTRAG), pri čemer velja rek, da železna živina nikdar ne pogine. To pa velja – če ni drugačnega dogovora – tudi za soccido, rejo in spolovino, ki ni prenehala, ko je žival poginila, bila zaklana ali odsvojena, če jo je moral rejec nadomestiti. (Razložki so bili možni zlasti v primeru višje sile.) V tako rejo so dajale živino največ cerkve, ki so pravilom dobile živali kot volilo, v 19. stoletju pa so nekatere podružnične cerkve živali tudi kupovale.

Glavna vsebina te vrste pogodbe je zadevala delitev »pri-reje« ali »priploda«. O tem so se po običajnem pravu razvila določena pravila, odvisna predvsem od gospodarske plati pogodbe, ki je bila pri raznih vrstah živine različna (krava, vol, prašič, drobnica). Če je šlo za plemeno živino, sta si rejodajalec in rejec navadno izmenoma delila mladiče. Če je šlo za delovno živino, so lahko korist, ki jo je rejec imel od nje pri delu, izravnali s tem, da je dobil rejodajalec več mladičev, oz. če je bila živina jalova, da je dobil vso prirejo na teži. Pri ovcah se je delila pogostoma tudi volna, pri klavni živini in posebej pri prašičih prirast na teži po vrednosti. V posameznostih so si bili običaji po času, kraju in po okoliščinah zelo različni.

Najstarejši podatki o reji-soccidi so ohranjeni z območja Pirana iz desetletij okrog 1300.⁵⁵⁷ V Furlaniji je reja-soccida po listinah raziskana za dobo od začetka 15. stoletja dalje.⁵⁵⁸ Za kraje v notranjščini imamo vire o tem šele pozneje, deloma zato, ker so bile pogodbe največ ustne, deloma zato, ker so viri s tega gledišča malo raziskani.

Najpozneje v začetku novega veka je ponekod, posebno pa v bližini mest, pomanjkanje velike živine v lasti kmetov, predv-

⁵⁵⁷ D. Mihelič, Socida v Piranu od 1280 do 1340, v: Slovensko morje in zaledje, Zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave 2/3, Koper 1979, 63–78.

⁵⁵⁸ G. Perusini, Il contratto di soccida in Friuli, Archivio Vittorio Scialoja..., 10 (1943); ponatis v: isti, Vita .di popolo in Friuli, Patti agrari e consuetudini tradizionali, Firenze 1961, 133–162.

sem manjših, vedlo do tega, da so kmetje jemali veliko živino v rejo od nekmetov-meščanov, cerkva in sploh fevdalcev. Leta 1525 so predstavniki deželnih stanov avstrijskih dežel, ki so se sestali s svojim deželnim knezom v Augsburgu, med drugim predlagali odpravo »železne živine«, pri kateri je imel rejec »večno« dajatev. Kmetje naj bi imeli pravico, da žival odkupijo po primerni ceni. V prihodnje naj sicer ne bi bilo prepovedano, prepuščati živali cerkvam, vendar naj ne bi bile železne.⁵⁵⁹ Ni znano, da bi bila prepoved izšla.

V 16. in 17. stoletju je bila reja splošno razširjena po Notranjskem in Dolenjskem. V prvi polovici 17. stoletja je bila reja živine v vzhodni tržaški okolici zelo pogosta, vsaj tako dokazuje komisijski pregled vasi deželskega sodišča Socerb iz l. 1627, ki med drugim pove približno število živine po vaseh in navaja pravno podlago, po kateri so kmetje imeli te živali. Popisano območje je segalo od Ricmanj blizu Trsta do Podgorja pod Slavnikom, odtod pa še nekoliko na danes hrvaško plat.⁵⁶⁰

Mnogo tuje živine je bilo zlasti med govedom. V večini vasi se omenja večje ali manjše število volov, pa tudi krav in telet, ki niso bili last vaščanov. Voli so bili vaščanom največkrat dani v zakup, druga goveja živina pa naspol (v spolovino). Kakšna je bila tedaj v teh krajih razlika med zakupom in spolovino, ni jasno povedano in ponekod obeh oblik tudi niso prav ostro razlikovali. Pri zakupu je rejec najbrž plačeval kak letni znesek za to, da je žival lahko uporabljal za poljska dela, poleg tega pa jo je redil. Pri spolovini pa je bila glavna lastnikova korist v tem, da je imel določen delež pri priplodu. Zelo številna je bila zakupna in spolovinska živina zlasti v dolinskih vaseh pod tržaškim Bregom. Tu je bila ponekod celo precej bolj številna kot lastna živina kmetov. V nekaterih vaseh so imeli kmetje tudi precej drobnice le na spolovino.

Nekatere vasi na Krasu pod goro Slavnik so redile tudi konje. Od tridesetih konj, kar jih je bilo l. 1627 v Prešnici, so jih kmetje imeli v lasti kmetov le šest, ostali so bili vsi v lasti

⁵⁵⁹ J. Žontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine, v: Zgodovinski časopis 10–11 (1956–57), 32–121, tu 59.

⁵⁶⁰ Vilfan, Podobe.

plemičev, ki so svoje konje dajali sem na pašo, gotovo v neki obliki reje. Ker je bil v Prešnici menda tudi nekaj časa nek manjši plemiški sedež in je bila konjereja na tem delu Krasa tako močna le v Prešnici, se zdi, da gre tukaj za posebno gospodarsko tradicijo. Verjetno je bila prav tradicija konjereje za tržaške meščane v nekaterih kraških vaseh podlaga za ustanovitev kobilarne v Lipici. Vzrok za razširjenost reje v tem času in okolišu je deloma splošen (revščina vaščanov in pogoste bolezni živine), deloma časovno pogojen (malo prej je bilo tu prizorišče vojnih dogodkov), deloma klimatsko pogojen (burja je ponekod pokončala živino na paši). Veliko število zakupne in spolovinske živine priča vsekakor o tem, da gospodarska moč kmetij v tej dobi nikakor ni bila na višini. V rejo so dajali svojo živino razni plemiči, meščani, vaščani iz neposredne tržaške okolice ali iz okolice Kopra in razne cerkve, predvsem njihovi podružnični ključarji.

Med lastniki zakupne in spolovinske živine se pojavlja tudi precejšnje število živine, ki so jo kmetom dajale v rejo razne cerkve. Število teh živali pa po zapisniku iz 1627 ni bilo posebno veliko. Za cerkev v Ricmanjih so bile v reji le ena glava goveje živine in štiri ovce. Pač pa je imela cerkev v Gročani in Vrhpolju štiri vole, štiri krave in 15 glav drobnice, ki so jo zanj redili kmetje, cerkev v Dragi pa enega vola, eno kravo in trideset glav drobnice. Cerkev je take živali pridobivala najbrž z volili posameznih prebivalcev vasi, ki so zapustili cerkvi kak rep za blagor svoje duše. O železni živini (po nemškem ustvarjeni izraz v starejši slovenščini ni izkazan), kakor jih poznajo nekateri drugi slovenski kraji, tu ni govora. Če je poginila zaradi višje sile, je rejec ni nadomestil, torej zanj ni veljalo pravilo, da nikoli ne pogine. O tem priča dejstvo, da je socerbska cerkev prišla ob svojo živino, ko je, očitno zaradi višje sile, poginila.

Ponekod se je cerkvena, v rejo dana živina ohranila še do polpretekle dobe. Nekaj podatkov o tem je znanih iz Podgorja, kjer je cerkev imela ovce, ki so jim pravili »brajske ovce«, kakor se je cerkvena imovina sploh označevala kot »brajska«, npr. Brajska gora, Brajska dolina. (Mogoče prihaja izraz »brajska« od tega, da se je cerkvena stavba po kanonskem pravu označevala kot »FABRICA«, dohodki od njenega premoženja, pa so se uporabljali za popravila.) Spočetka, ko so kmetje imeli malo živine, se je zakup

brajske živine sklepal najbrž prostovoljno. Ko pa kmetje niso imeli več interesa na tem, da bi jemali v zakup brajske ovce, je nastala nekaka obveza, da je moral vsak rejec ovac imeti tudi po vsaj eno brajsko. Ko so prodali jančke, so aprila zgнали brajske ovce skupaj, jih pomolzili in stehali mleko. Od vsake librce (30 dkg), ki so jih tedaj natehtali, je moral rejec oddati cerkvi en sir v teži približno 4 kg. Razen tega je moral gospodar, ki je dobil brajsko ovco, žival tudi čez zimo prerediti. Cerkev pa je dobila tudi volno, skuto in podobno. Če je žival poginila, jo je cerkev nadomestila z mladičem. Neposredno upravljanje tega razmerja je bila dolžnost »cerkvenih starešin«, to je ključarjev, praviloma izbranih izmed vaščanov, ki niso imeli v oskrbi brajskih ovac. Okrog tridesetih let našega stoletja se je ta ureditev začela opuščati in »brajske ovce« so prišle iz rabe. Bile so pač ostanek davnih dob in so se v novih razmerah preživele.⁵⁶¹

Reja cerkvene živine ni bila omejena le na obmorske kraje. Posebno razširjena je bila reja živine sredi 18. stol. na Dolenjskem. Kmetje so jemali živino v rejo od graščin in cerkva. Izmed podložnikov gosposčin Ribnica, Trebnje, Bogenšperk in Zalog je baje le vsak deseti imel svojo živino, vsa siceršnja živina pa je bila vzeta v rejo. Vprežno tlako so podložniki včasih opravljali z živino, ki so jo imeli v reji od same graščine, s tem pa so zmanjševali njeno vrednost.⁵⁶² Ob prehodu iz 19. v 20. stoletje je bila reja na Dolenjskem zelo pogosta med velikimi kmeti na eni strani in kajzarji in sploh malimi kmeti na drugi.

Pogosto omenjajo rejo živine računske knjige podružničnih cerkva in bratovščin fare Stari trg pri Ložu v 17. in 18. stoletju. Pri tem so se pojavljala različna pravna razmerja. Včasih je bila žival v celoti cerkvena; tedaj je šlo v bistvu za zakup in je moral zakupodajalec dajati zakupnino. Če pa so žival vodili kot spolvinsko, je cerkev verjetno dobivala le dogovorjene naturalne dohodke. Vpisovali so tudi vrednost posameznih živali.⁵⁶³ Reja cerkvene živine je imela podoben namen kot soseskine hisi (kleti) v Beli Krajini: izkupiček je bil vsaj deloma namenjen vzdrževanju cerkvene stavbe, zlasti vašeke podružnice.

⁵⁶¹ Vilfan, Podobe.

⁵⁶² Britovšek, Razkroj (kot v op. 28), 131–134.

⁵⁶³ Rokopis dekana v Starem trgu pri Ložu J. Kebeta.

Če je bilo pri reji živine izgovorjeno, da se bosta priplod (mladiči) ali prirast (pri teži klavne živine) delila naspol, se tako nastalo razmerje označuje kot spolovina. Ravno v zvezi z rejo je nastal rek, da na spolovini še pes crkne. Spolovina pa ni bila omejena le na rejo, temveč je bila pogosta tudi na nepremičninah. Če je zakupnik dajal zakupodajalcu polovico pridelka, je prav tako šlo za spolovino. Tak dogovor je bil posebno pogost pri kolonatu, pri katerem pa so se pojavljali tudi drugačni dogovori, npr. oddaja tretjine ipd.

Spolovina se je tu in tam ohranila tudi do srede našega stoletja in morda še čez. Ko je lastnik dal komu domačo žival v spolovino (na Primorskem »na spule«), jo je ocenil, prirastek vrednosti pa sta si delila lastnik in rejec po polovici.⁵⁶⁴

3. Družbena pogodba pri sirarstvu

Če so molzno živino pasli na gmajni blizu vasi, da se je lahko vsak večer vračala v domači hlev, je pač vsako gospodarstvo posebej skrbelo za molžo in morebitno prodajo ali predelavo mleka. Drugače je bilo tam, kjer je več gospodarjev združevalo svojo govejo živino v skupino, ki je šla na sezonsko pašo na zemljišča, oddaljena od vasi toliko, da živali ni bilo moč molzti doma. Praviloma je šlo pri tem za planine. V tem primeru so ponekod posamezna gospodarstva imela na planini svoje stavbe (stane ipd.), imela vsako svojega pastirja ali pastirico za svojo živino in vsako je zase skrbelo za molžo in pridobivanje mlečnih izdelkov. Drugod pa ni bilo tako, temveč so živali združevali, za čredo pa je skrbel najet pastir, ki so mu izmenoma pomagali družinski člani z gospodarstev, ki so združila živali v eno čredo.

Za pašo ovac pa so uporabljali bodisi gmajno blizu vasi ali pa so jih gnali na planino. V tem primeru so po navadi najemali pašnike v oddaljenih krajih v zakup za eno ali več let. Če so pri tem selili cele trope, gre za okrnjeno nekdanjo transhumantno pašo. Toda tudi če so pasli ovce na gmajni, jih niso gnali zvečer

⁵⁶⁴ K celotnemu poglavju o reji prim. Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, kot zg. v op. 9.

domov; če bi namreč vsak gospodar sproti, zjutraj in zvečer, molzel samo svoje ovce, bi bil dobil razmeroma majhne količine mleka, ki se jih ne bi splačalo sproti siriti, saj je bilo sirjenje majhnih količin skoraj prav tako zamuden posel, kot sirjenje večjih količin ovčjega mleka. Velike trope ovac pa so imeli le redki gospodarji. Da bi se sirjenje izplačalo, so bile potrebne večje množine mleka naenkrat, množine, ki jih večina gospodarjev od svojih (ne prav številnih) lastnih ovac ne bi bila dobila. Zato so ovce različnih gospodarjev združevali v tolikšne skupine, da so ob eni molži v ugodni dobi dajale približno toliko mleka, kolikor ga je bilo treba za enkratno racionalno sirjenje, torej vsaj za en kotel. Zato so mleko ene molže vsega čapa sirili skupaj in imeli poseben postopek za določitev ključa, po katerem je bil posamezen gospodar udeležen pri pridelku. Tako je lahko vsak član družbe sproti odnašal pridelani sir v celih hlebcih, le da je tisti, ki je imel samo malo ovac, prišel redkeje na vrsto.

Konkretnije podatke povzemam iz terenskih ugotovitev v vaseh med Socerbom in Slavnikom (1953), zlasti iz Prešnice⁵⁶⁵. Dokler ovac še niso molzli, so jih spomladi s paše gnali zvečer domov na štale. Ko pa so prodali jagnjeta, so ovce spravli skup. Skupna paša se je začejala o Jurjevem (24. april) in trajala do 1. novembra. Med 24. aprilom (Jurjevim) in 1. majem so posamezni gospodarji signalizirali svoje ovce skupaj. Po več gospodarjev je združilo svoje ovce v skupine po 100–140 glav, praviloma okrog 120 glav. Taka skupina se je imenovala »čap«, ki je po stari števnici enoti štel kake tri »kornarje«. (Kornar – QUARNARO je štel 40 glav, »blek« 40 do 50 glav.) Čap je torej dejanska gospodarska skupina ovac za pašo in skupno molžo, medtem ko je kornar le števna enota. Če je bilo v vaseh več ovac, so sestavili več čapov, na primer šest ali kakršna je pač bila potreba. Kolikor čapov, toliko je bilo ovčarjev.

Omenjeni čas zbiranja je bil naravno utemeljen. Ne samo, da so se tedaj začeli najboljši pogoji za pašo, predvsem so tedaj odstavljali jagnjeta in začenjali z molžo. Zato so jagnjeta združevali v poseben »čapič«, ki se je pasel posebej, ločeno od ovac. Šele ko so se popolnoma odvadila sesanja, so jagnjeta po-

⁵⁶⁵ Vilfan, Podobe; isti, Komun v Črnotičah (kot v pogl. Soseske).

razdelili po čapih. Da bi vsak gospodar spoznal svojo žival, so živalim napravili na ušesih različna znamenja – »senjale«, na primer so na konec uhlja zarezali v obliki črke V (stopinja) ali pa so na določen kraj uhlja napravili navadno zarezo (»škarjice naprej, nazaj« itd.) oziroma prebili luknjo (prim. § 4/VII, 3, b).

Ko so se gospodarji zmenili, kako bodo svoje ovce združili v čape, je vsaka skupina gospodarjev posebej na Jurjevo z(h)li-hala⁵⁶⁶ svojega ovčarja, da je v času paše skrbel za čap. Vsak ovčar je imel drugačen žvižg (na prste), senjál, s katerim je klical živali skupaj. Pes mu je bil seveda nujen pomočnik. Sirjenje je včasih opravljal poseben stanár. V pašnem obdobju so ovce vsakega čapa ostajale skupaj in se niso vračale čez noč v domače hleve. V Črnotičah je bil nad vasjo pomóu (pomol), kjer je vsak izmed treh čapov imel svojo mándrjo.⁵⁶⁷ Mandrije so bile namenjene molži ovac in v njih so ovce tudi prenočevale. Nekaj drugega so v splošnem staje, ki so rabile predvsem čez poldan kot zatočišče pred sončno pripeko. Izjemoma so Črnotiče imele mandrije in staje skupaj na enem kraju.

Združevanje ovac v čape je omogočalo, da je lahko ena oseba stalno skrbela za drobnico večjega števila gospodarstev, ki bi sicer morala skrbeti vsako sámo za svojo drobnico. Nastalo pa je zato vprašanje, kako deliti pridelek med več gospodarjev, ki so prispevali zelo različne množine mleka. Na videz bi bilo morda najbolj preprosto, da bi se sir razdeljeval po razmerju s številom glav, kolikor jih je dal posamezni gospodar v čap. Ker pa niso bile vse živali enako dobre molznice, se udeleženci družbe s tako razdelitvijo niso zadovoljili, temveč so postopali drugače.

Ko so živali segnali prvič skupaj, so ugotavljali, koliko mleka dajejo živali posameznega gospodarja. Ta ugotovitev je bila ključ za poznejše razdeljevanje. Zato vsak gospodar svojih živali en dan ni molzel, da bi se nabralo čim več mleka. To pa so ponekod preprečevali s tem, da so zjutraj drug drugemu poprek do čistega pomolzili ovce. Zvečer so gospodarji prignali

⁵⁶⁶ Kako so plačevali ovčarja, za to vas nimam podatkov. Navadno je ovčar dobil predvsem del pridelanega sira.

⁵⁶⁷ Beseda mandrija ima tu drugačen pomen kot v neposredni okolici Trsta, kjer pomeni kmetijo; lastnik take kmetije je manderjár.

svoje ovce na določeno dvorišče (borjač). Drug drugemu so pregledali golide, da bi se prepričali, ali ni kdo nalil nekaj vode, da bi izkazal več mleka, ali pa je moral vsak obrniti golido narobe. Ko je bilo vse opravljeno, je začel vsak član družbe molzti svoje ovce in gledal, da je izmolzel, kar se je le dalo, toliko da je ni izmolzel do krvi. Ko je gospodar pomolzel svoje ovce, so mu mleko stehali (spezáli). Ko je bila ta navada še živa, so tehtali še na funte ali še prej na (beneške) librce. Eden izmed mož je imel pripravljeno primerno palico (s starejšim izrazom verjetno rovaš) in nanjo zarezoval, koliko funtov je posameznik namolzel. Na podlagi teh zarez so potem določili, kako se bodo vrstili »obhodi«, to je turnusi molže tako, da bi vsak udeleženec dobil primeren delež (kouta, verjetno, od kvota). Včasih je bilo to lahko. Če so bile na primer v čapu živali treh gospodarjev, ki so imele približno enako količino mleka, potem je molzel en večer in eno jutro tisti, ki je namolzel največ, potem drugi, nato tretji. Četrty večer se je »obhod« vrnil na prvega. Manjše odstopa od kvote so obračunali ob koncu sezone. Težje pa je bilo, če je nekaj gospodarjev imelo v čapu precej molznic, vendar ne vsi enako, drugi pa le nekaj glav. Taki seveda niso mogli priti na vrsto takoj za velikimi, saj bi dobili le malenkost manj pridelka kot oni. V takih primerih je bila razporeditev obhodov dosti bolj zapletena. Vedeti je treba, da so pri razdelitvi obhodov upoštevali, da imajo živali v začetku molže največ mleka, da pa količina potem proti jeseni čedalje bolj upada. Vse mleko, ki so ga namolzli v eni noči (en večer in eno jutro), je dobil en gospodar, ki si je iz tega mleka s pomočjo pastirja napravil sir. Treba je bilo pri razdelitvi obhodov, ki so šli v eni pašni dobi večkrat naokoli, porazdeliti molžo tako, da je v celotni dobi molže prišel vsak gospodar tolikrat in tako na vrsto, da je količina pridobljenega sira ustrezala deležu, ki ga je pokazalo prvo tehtanje mleka. Kadar je gospodar prišel na vrsto za prevzem mleka, je moral pomagati pri molži. Kdor je ob prvem tehtanju dosegel največ librc, je molzel prvič, morda pa tudi drugič in tretjič in dobil sir od molž treh noči, pač glede na svojo kvoto. Za ta namen so imeli obhode »po dvajseticah«, »deseticah« in podobno, kakor so se pač dogovorili. Pri prvem obhodu so praviloma prišli na vrsto vsi, od največjega do najmanjšega, vendar tako, da je na primer gospodar, ki je imel izkazanih 36 librc

mleka, pri obhodu po deseticah molzel in dobil mleko treh noči, z ostankom 6 pa se je uvrstil med manjše. Včasih pa so delitev uredili tako, da so pri prvem obhodu prišli na vrsto vsi zaporedoma, pri drugem so molzli le na tridesetice, to se pravi, da so se ga udeležili le tisti, ki so imeli na rovašu več kot trideset liberc. Pri tretjem obhodu so potem na primer molzli na dvajsetice: mleko so dobili zaporedoma vsi tisti, ki so imeli na rovašu več kot dvajset librc, nato na desetice. Manjši so torej prišli na vrsto manjkrat kot veliki. Pri zadnjem obhodu se je pa vrstni red obrnil. Molzel je prvi najmanjši in največji je zaključil molžo kot zadnji. Ta način obhodov, kakor smo ga tu navedli, nam je bil opisan v tej, podrobnejši obliki, v Prešnici (1953). V drugih vaseh se podrobnosti niso več spominjali, v glavnem pa so veljali podobni običaji. Razumljivo je, da je ta, dokaj zapleteni način razdeljevanja pridelka med gospodarji, ki so imeli drobnico na skupni paši, nudil vedno dovolj povoda za prepire in prerekanja. Da je kljub temu ostal v veljavi, dokler je cvetelo ovčarstvo, je treba razlagati s tem, da je bil gospodarsko utemeljen, saj bi ločena paša ali ločena molža zahtevali veliko več truda in zamude časa pri sirjenju, manjši gospodarji pa sploh ne bi redili ovac za molžo.

Delitev po obhodih pa se ni začela že prvi večer. Mleko, ki so ga namolzli prvi večer zaradi tehtanja, je pripadlo ovčarju kot del njegove mezde. Naslednje jutro so molzli »za kotel«. Sir, izdelan iz tega mleka, je dobil lastnik kotla. V starih časih pa je bil prej kot ovčar in lastnik kotla na vrsti zemljiški gospod pašnika, praviloma deželskosodni gospod, s svojo pravico do »mleka prve noči«, ki so jo v začetku novega veka verjetno spremenili v denarno plačilo in ki je najpozneje z zemljiško odvezo prenehala. Ko so bili vsi taki upravičenci odpravljeni, se je začela delitev molže med lastnike ovac po obhodih.

Ovce, združene v en čap, so ostale vso dobo molže skupaj in se tudi ponoči niso ločile. V nekaterih vaseh, kjer so pasli ovce na gmajni, je bil kar pri določenih hišah izbran po en borjač za vsak čap, ponekod (Črnotiče) pa so imeli za ta namen posebne »mandrje«. Pri izbiri krajev so odločale posebne možnosti, ki jih je nudila okolica te ali one vasi. Mandrijam so bili sorodni »mezarji« (od molzti), kamor so zvečer nagnali ovce, da so jih tam pomolzli (Mihele). Molža je bila urejena tako, da so zvečer

nagnali čap pred vhod v prenočišče (borjač, mandrijo ali mezar). Pri vratih sta sedela ovčar in tisti gospodar, na katerem je bil obhod, vsak na eni strani vhoda. Pes in morebitni pomožni pastir sta počasi pritiskala čap skozi vhod, tam pa sta moža vsako žival, ki je vstopila, prijela za noge, jo potegnili k sebi in jo pomolzla. Zjutraj se je ponovilo isto v nasprotni smeri.

Okrog avgusta so prenehali z molžo ovac. Koder so bile v bližini vasi gore, so jih spuščali tja in jih puščali tam tudi čez noč. Tako so bile podgorske ovce jeseni na Slavniku, ko so bile senožeti že pokošene. Oktobra pa so se vrnile zopet v vas in so prezimile praviloma po hlevih posameznih gospodarjev, dokler jih spomladi po Jurjevem niso zopet segnali v čape. Ko je bilo še veliko ovac, je tako prezimovanje v hlevu zahtevalo dosti krme, zato so gospodarji, ki so imeli večje število ovac, rajši gnali ovce na prezimovanje v toplejše kraje oziroma v kraje, kjer je malo snega in so rajši plačevali zakupnino za zimsko pašo.

Podobna načela so veljala tudi tam, kjer je več gospodarjev dalo na skupno pašo svojo govejo živino, med katero so bile tudi krave molznice. Tako so na govejih planinah okrog Kobarida še v začetku 20. stoletja tehtali mleko tretji dan po prihodu živine na planino in s tem ugotovili ključ za razdelitev pridelka (sira in skute) v naravi oziroma – če so pridelek skupno prodajali – za razdelitev izkupička. Del pridelka je šel za »stojno«, to je za poravnavo vseh stroškov. Vsa ta pravila se morejo v splošnem orisu podati samo v najbolj grobih potezih, ker so bila na različnih planinah v podrobnostih različna. V Breginju so morali npr. upravičenci do planine pomagati pri paši po ključu, ki se je ugotovil pri tehtanju ob prvi molži. Tisti, čigar krave so dale tedaj največ mleka, je moral pomagati največ dni, pa je bil tudi prvi na vrsti pri delitvi pridelka. Nato je prišel za delo na vrsto gospodar, čigar krave so bile pri molži po količini mleka na drugem mestu in sicer za sorazmerno manj dni. Kdor tako ni prišel na vrsto za pomoč pastirju, se je moral odkupiti v denarju in ta denar je šel za plačilo stroškov. Če pa je še kaj denarja ostalo, so dobili tisti, ki so prišli pri paši na vrsto, tudi svoj delež. Zanimivo je pri tej breginjski ureditvi tudi pravilo, da je dobil kmet ob koncu pašne sezone pri razdelitvi dobička svoj delež po prvotno ugotovljenem ključu, tudi če mu je krava takoj po ugotovitvi ključa poginila. Donos krave je bil torej za čas planinske pašne nekako

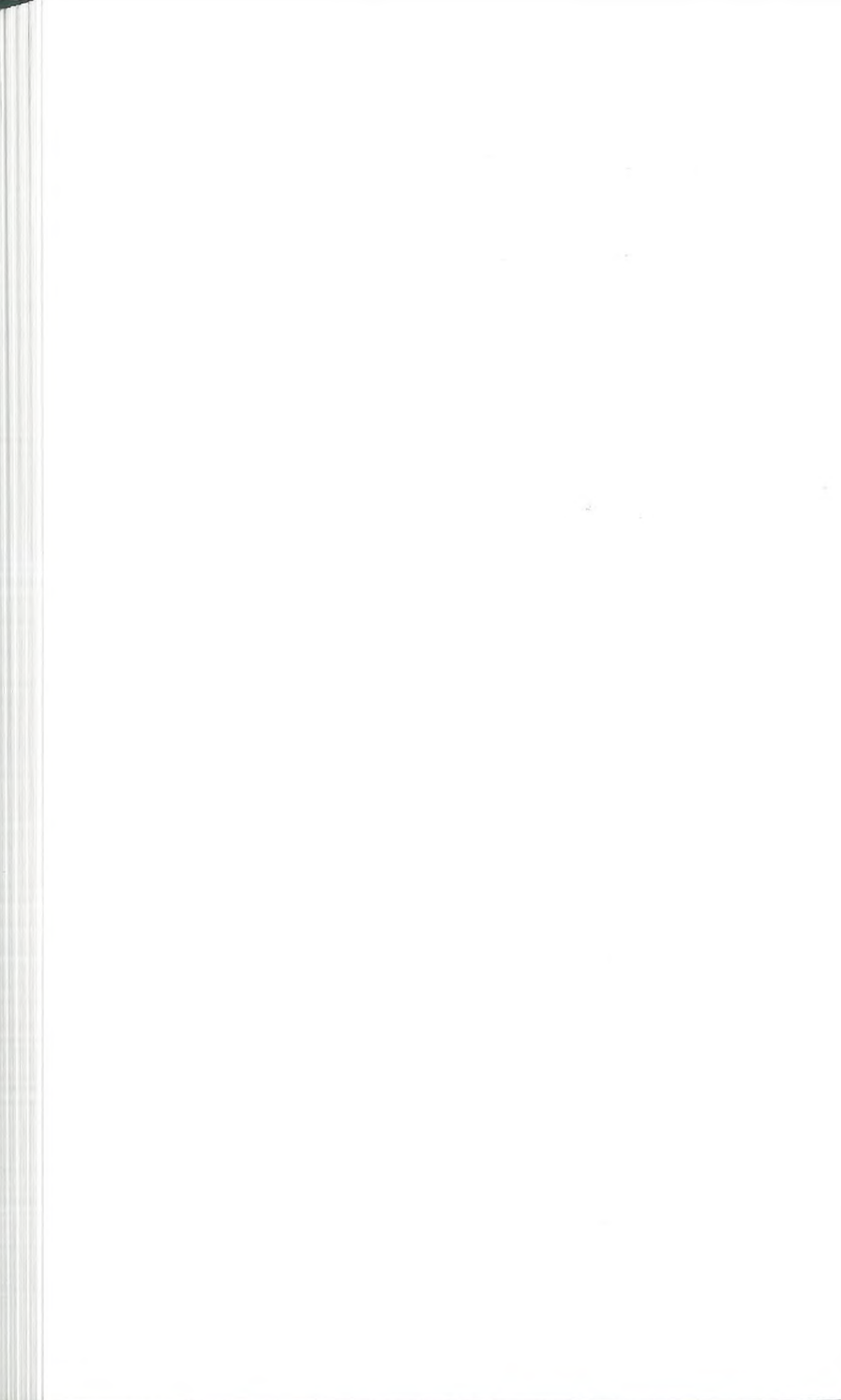
zavarovan. Delitev pridelka po ključu se je počasi opuščala z vedno pogostejšim tehtanjem, tako da so nazadnje tehtali in zapisovali količino mleka že vsak dan.

Kakšno je bilo razmerje med opisanimi pastirskimi družbami in raznimi oblikami kolektivnega gospodarjenja? Soseske so bile na svojih gmajnah krajevne pašne skupnosti, saj je bilo pogoj za pašno pravico prebivališče na območju tiste soseske, čeprav niso bila povsod vsa gospodarstva upravičena do gmajne. Tudi trajanje članstva je bilo odvisno od prebivališča. Planinske skupnosti so bile prvotno tudi krajevne, pozneje pa so postale nekatere izmed njih solastniške skupnosti, torej nekrajevne, vendar so temeljile na stvarnopravnem razmerju. Priložnostno sklenjene družbe pa so bile, drugače kot soseske, po svojem bistvu nekrajevne skupnosti pogodbenega, obligacijskega značaja, sklenjene za krajši čas. Nekrajevne pašne skupnosti so bile torej zlasti v novejši dobi čiste institucije zasebnega prava, temelječe na obligacijskem ali stvarnopravnem razmerju. Če je bila kaka gmajna vknjižena na solastnike, se je soseska približala tem vrstam razmerja, ni se pa z njimi popolnoma izenačila, ker so ostale soseski vendarle še neke druge skupne vaške zadeve.

Združevanje živali v gospodarsko smotrne skupine in pravila za delitev pridelka so svojevrstna oblika družbene pogodbe ki so jo uravnavali tako stari krajevni običaji kot tudi dogovori med udeleženci. Če sklepamo iz nazivja, so prve podlage takih razmerjih zelo stare, morda prevzete od staroselcev.⁵⁶⁸ V nobenem primeru ne gre za preprosto presaditev nekakega »tujega« prava.

⁵⁶⁸ S. Vilfan, *La continuité sous trois aspects: habitat, communications, droit*, v: *Alpes Orientales V*, Ljubljana 1969, 87–101.

§ 10 Pravo zakonske zveze

I. Na prehodu iz plemenske družbe v razvito družbo zemljiških gospodstev (fevdalno družbo)

Kljub zgodnjim poskusom, da bi se glede zakonske zveze uveljavila nekatera temeljna – v splošnem pa še zelo skopa in rudimentarna – načela cerkvene doktrine, je resnično življenje povsod po Evropi še dolgo ubiralo svoja pota. To potrjuje tudi slovenski primer, za katerega je stanje virov celo še dokaj ugodno.

Časovne meje tega obdobja so: na eni strani naselitev slovanskih prednikov Slovencev, na drugi pa pomadžarjenje Panonije v 10. stoletju in prevlada zemljiškokgospodstvene družbe ter utrditev cerkvenih organizacijskih struktur okrog leta 1070 v drugih s Slovenci poseljenih pokrajinah.

1. Pristop v duhu zgodovinskopravne šole

Raziskav, ki bi se ukvarjale z zakonsko zvezo prav za to dobo, starejša pravnozgodovinska veda za Slovence ni dala. Čeprav delež slovenskih pravnikov pri raziskavi zgodovinskega in veljavnega ženitnega prava ni bil majhen, jih je okolje, v katerem so delovali, usmerjalo bolj v kozmopolitizem kot pa na posamezno etnično skupino, še posebej slovensko.

Prvi slovenski pisec, ki se je ukvarjal s slovansko zakonsko zvezo, je bil Pavel Turner, ki je 1874 objavil svojo štrasburško disertacijo o slovanskem družinskem pravu⁵⁶⁹. To zgodovinsko-primerjalno delce ni toliko zanimivo kot izviren prispevek z navedbo dotlej neznanih dejstev, kot je zanimivo po tem, da nam v povzetku daje podobo o predstavah, ki so pred dobrimi sto

⁵⁶⁹ P. Turner, *Slawisches Familienrecht*, Inaug.- Diss. Straßburg-London, 1874.

leti prevladovale med pravnimi zgodovinarji raznih narodnosti o splošno »slovanski« zakonski zvezi. Po Turnerju naj bi se bila slovanska družinska skupnost zaradi neučinkovitosti državnih posegov ohranila prav do njegovih časov, medtem ko naj bi bila država že dosti prej zmanjšala pomen romanske in germanske družine. Pri Slovanih razločuje Turner dve vrsti družine: veliko družino (zadrugo, HAUSCOMMUNION, GESAMTFAMILIE) in družino v modernem pomenu, to je malo družino (SONDERFAMILIE). Na temelju prve izmed njiju gradi Turner skrajno preprosto stavbo slovanske družbe in države. Podobno prikazuje tudi malo družino v odvisnosti od velike družine bodisi kot njen del bodisi kot njen zarodek.

Zakonska zveza je bila po Turnerju pogodbeno razmerje, vendar ne sklenjeno v obliki kupoprodajne pogodbe kot pri Germanih, temveč kot izraz soglasja med ženinom in nevesto, ki je bilo bistveno tudi tedaj, če je šlo za ugrabitev neveste. Prav zato je bilo po njegovem mogoče razvezati zakon s soglasjem med zakoncema. Drugače kot pri Germanih mož pri Slovanih ni bil odvetnik in gospod svoje žene, saj sta slovanska zakonca – še naprej sledimo Turnerju – sklepala življenjsko zvezo, v kateri sta si lahko po pogodbeni poti bodisi priznavala bodisi omejevala posamezne pravice. Turner predpostavlja popolno enakopravnost obeh spolov v veliki družini (čeprav se nekatere druge postavke njegovega opisa s tem povsem ne ujemajo), iz tega pa po njegovem izvira tudi svobodni in kar moč neodvisni položaj slovanske žene v mali družini. Pri tem pozablja, da je nekoliko prej označil moža kot gospoda in gospodarja svoje žene, ki jo je smel kaznovati, če je zagrešila prešuštvo.

Skratka, tudi če ne bi pogledali v seznam literature, ki jo je uporabljal Turner (npr. Maciejowski, H. Jireček, Palacký, Šafařík) lahko na prvi pogled opazimo, da vsa ta predstava o slovanski zakonski zvezi izvira iz idej romantične dobe in da je posledica primerjalnih metod, kakršnih so se posluževali pred sto leti. Ta odvisnost je bila tedaj, mimogrede povedano, povsem razumljiva in skoraj neizogibna. V lonec tako imenovanega slovanskega prava, ki so si ga poenostavljeno zamišljali kot konstantno, nadčasovno etnično enoto, ostro razmejeno od drugih, so mirno mešali disparatne pojave iz različnih dob, od zgodnjega srednjega veka do novejšega časa, in iz različnih pokrajin.

Da bi si ustvarili predstavo o slovanski zakonski zvezi, se je zdelo dovolj, da jo povežejo z okoljem velike družine – miroljubne, patriarhalne, demokratične, svobodne itd. družinske skupnosti. Še Metod Dolenc, ki je rad slovanskost določenega pojava meril v povezavi z veliko družino, je njen vpliv na zakonsko zvezo videl v tem, da v veliki družini – zadrugi pač ni bilo potrebe po posebnih pravilih o razmerju med zakoncema.⁵⁷⁰

Sploh se predstave o zakonski zvezi med Slovenci v desetletjih med Turnerjem in Dolencem v glavnem sučejo okrog ene temeljne misli: zakonska zveza je bila pravnim zgodovinarjem zanimiva in vredna pozornosti predvsem toliko, kolikor so jo mogli – upravičeno ali ne – izvajati iz velike družine ali povezati z njo.

Ko je obravnaval slovansko zakonsko zvezo, je Turner uporabil en sam podatek slovenskega izvora, namreč en sam termin: jutrna (juterna).⁵⁷¹ Ta pičlost slovenskega gradiva nas ne preseneča. Z zgodovino prava pri Slovencih so se tedaj komaj ukvarjali, saj si od nje niso kaj prida obetali v tisti smeri, ki si jo je zastavljala romantična zgodovinskopravna šola, namreč pri odkrivanju živih arhaizmov. Drugače pa se Turner s Slovenci ni ukvarjal in, kot smo videli, je vprašanje slovenske zakonske zveze povezoval z veliko družino. Ta miselnost je desetletja obvladovala tudi predstave o zgodovini zakonske zveze med Slovenci, kar gotovo ni pospeševalo zgodovinskih raziskav, in tako je Turnerjev edini podatek o Slovencih po svoje simptomatičen.

Poznejše raziskave so pravne plati zakonske zveze le še včasih in deloma povezoval z veliko družino ali pa so oba pojava sploh ločile. Pri tem so se polagoma nabrale in začrtale tri skupine virov: terminologija, pisana sporočila in izročilo (pripovedno, običaji). Te skupine pa ne vsebujejo za starejši čas tako gostih podatkov, da bi dovoljevale historično obravnavo, razvejeno dosledno po sodobnih pravnih shemah, npr. od zadržkov mimo oblik sklepanja do načinov prenehanja, čeprav je o vsem tem vendarle nekaj podatkov. Navedene tri skupine virov pa se razločujejo po tem, s kolikšno natančnostjo je moč

⁵⁷⁰ Dolenc, PZSO 148.

⁵⁷¹ Turner, n. d. 30.

datirati posamezne pojave ali jih vsaj prideliti temu ali onemu obdobju. V tem pogledu imajo pisani viri v splošnem prednost pred terminologijo in še bolj pred izročilom. Zato pa je poslednji dve vrsti težko vpletati v podrobnejši kronološki pregled. Pač pa lahko zelo nazorno osvetljujeata posamezno daljše obdobje ali neko razvojno fazo in zato nista nepomembni. Zlasti vendarle osvetljujeata nekatere stare razvojne stopnje. Zaradi teh lastnosti virov je treba njihovo pričevalnost obravnavati ločeno.

2. Izrazje

Slovenska beseda *babina*, ki nam jo je sporočil Megiser v svojem slovarju (1592), izhaja iz besede *baba* v pomenu stare matere, starke ipd. in je nekoč pomenila tisto premoženje, ki ga je nekdo dobil po materini plati, bona materna. Germanist Jakob Kelemina je babini postavil nasproti dedino, torej po moški, očetovi plati pridobljeno premoženje – patrimonij, dedovščino, očaščino, po Dolencu dedno očevino.⁵⁷² V tem nasprotju poišče Kelemina babini izvir v matriarhatu.⁵⁷³ Najbrž ena sama beseda še ne more veljati kot poln dokaz za tako gotovo trditev (čeprav je sama po sebi seveda lahko resnična), posebno ker tudi v srednjem veku ni bilo izključeno, da bi lahko mati ali babica imela svoje lastno premoženje, ki bi od nje prehajalo na dediče. Beseda *babina* bi tako lahko nastala tudi v patriarhalni družbi in izvor v matriarhatu ni nujen.

Verjetna pa utegne biti misel etnologa Franceta Kotnika, ki jo je ta bolj nakazal kot izrecno formuliral, namreč da je v funkciji slovenskega ženitovanjskega kruha (pogače), sploh ženitovanjskega kruha pri Slovanih podobnost s funkcijo kruha PANIS FARREUS v stari latinski KONFAREACIJI, torej v zelo starem načinu sklepanja zakonske zveze pri Rimljanih. Panis farreus je kruh iz žita, imenovanega FAR, grški PIROS, nemški SPELT ali DINKEL, slovenski pir m., pira f., in podobno v drugih slovanskih

⁵⁷² Dolenčeva dedna očevina je očitna skovanka; očaščina je vzeta iz tolimske zemljiške knjige (dipl. nal. na Pravni fak. Z. Taljat). Če morda ni star izraz, je vsaj manj papirnat.

⁵⁷³ J. Kelemina, *Starine* 54.

jezikih.⁵⁷⁴ Ob tem se je treba spomniti na to, da beseda *pir*, *pirovanje* pomeni npr. v ruščini, srbohrvaščini in slovenščini gostijo in posebej v slovenščini in istrski sosesčini tudi svatovanje. Iz žita *far/pir* izvedena naziva za ženitovanje *CONFARREATIO* in *pir(ovanje)* bi res utegnili kazati na zelo staro podobnost poročnih običajev med latinskimi etničnimi skupinami na eni in slovanskimi na drugi strani, saj bi te vrste podobnosti skoraj gotovo ne mogli pripisovati šele razširjanju krščanstva v zgodnjem srednjem veku.

Že zelo sumarna primerjava slovenskega izrazja, ki zadeva zakonsko zvezo, z ustreznim izrazjem pri drugih Slovanih, bi nam gotovo pripomogla do nekih sklepov o bolj ali manj skupnih razvojnih elementih ali izhodiščih, torej o pojavih, ki so po vsej verjetnosti obstajali pred veliko razselitvijo Slovanov v 6. stoletju, in ki jih je treba ločiti od poznejših elementov. Toda pri tem se ne bi smeli omejevali le na danes splošno znane in prevladujoče izraze, temveč bi morali pritegniti tudi lokalizme in v starejših besedilih vsebovane izraze, kar mora pravnik vendarle prepustiti jezikoslovcem. S tem pridržkom se omejujemo na nekatere možnosti primerjave.⁵⁷⁵

Z besednim zakladom vsaj nekaterih drugih slovanskih narodov se ujemajo zlasti te slovenske besede: *zaro*ka v pomenu vnaprejšnjega dogovora o poroki; *svat*ba v pomenu ženitovanje;⁵⁷⁶ *ženin*, *nevesta* v pomenu zaročencev ali oseb, med

⁵⁷⁴ F. Kotnik, O piri in ženitovanjskem kruhu, *Etnolog* 17 (1944), 51–61.

⁵⁷⁵ Naslednja izvajanja temelje na nekaterih prejšnjih avtorjevih razpravah, zlasti: S. Vilfan, Dva pojavi ljudskega prava med Slovenci v 16. stoletju, v: *SP* 57 (1943), 219–235; isti, *Ženit. obič.*; isti, *Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Slovenia e nelle regioni vicine*, v: *Il matrimonio nella società altomedievale I*, Spoleto 1977, 347–393; isti, *Poročni običaji – viri pravne zgodovine?* v: *SAZU, Traditiones* 5–6 (1976–77), Ljubljana 1979, 361–368; isti, *Zakonska zveza pri Slovencih v zgodnjem srednjem veku*, v: *ZZR* 40 (1980), 445–471. – Ker je v navedenih razpravah navedena precej podrobna in obsežna dokumentacija, se naslednje opombe omejujejo na nekatere izbrane napotke. Primerjalna literatura naj dokazuje, da ne gre za pojave, ki bi jih mogli pripisovati samo enemu kulturnemu krogu, to pa je z navedenimi primeri in v zgoraj navedenih razpravah že doseženo. Seveda bi bilo moč literaturo neomejeno razširiti, tudi z novejšimi podatki, vendar to ni namen tega poglavja.

⁵⁷⁶ K. Kadlec – F. Taranovski, *Prvobitno slovensko pravo pre X. veka*, Beograd 1924, 80–81: *copula carnalis* je bila 1574 (Pergošić) prevedena v *svadbu* odslužiti.

katerima se sklepa zakonska zveza; mož, žena v pomenu zakoncev, medtem ko sta imenitnejša soprog in soproga očitno iz ruščine izposojenega neologizma; svat, drug, družica in podobne označbe za osebe, ki sodelujejo pri pripravi poroke in poročnih obredih. Posebej je treba poudariti, da so v slovanskih jezikih pogoste izvedenke iz besede svat, njihov pomen pa sega od snubljenja do nekaterih razmerij svaštva. Pomembno je tudi dejstvo, da se vsaj v južnoslovanskih jezikih precej ujemajo izrazi za sorodstvena razmerja, ki tudi na nekaterih stopnjah razločujejo stransko sorodstvo po moški in po ženski plati.⁵⁷⁷

Redkeje pa se ujemajo izrazi, ki bi jim lahko pripisovali neki razločnejši pravni pomen, predvsem taki, ki bi kazali na zakonsko zvezo kot pravno razmerje,⁵⁷⁸ pri katerem bi bila žena pogodbeni partner. Izraz snubiti, ki drugod lahko pomeni oženiti se (= poročiti se z neko žensko), se v slovenščini uporablja predvsem za ponudbo zakonske zveze, v kateri imata glavno vlogo družini morebitnih zakoncev. Besede, ki razločno pomenijo sklenitev zakonske zveze kot pogodbe (ne glede na to, ali med družinama ali med nupturientoma), so v splošnem pri Slovanih precej različne. Res je beseda svatba precej splošna, vendar naj bi po nekih mnenjih izhajala iz korena svoj in pomenila prilastitev (ženske).⁵⁷⁹ Slovenski izraz poroka, ki ga je treba danes razločevati od zaroke, pomeni najbrž že posebno smer v razvoju ženitnopravne terminologije. Gotovo nima nikakega opravka z rimskopravnim zakonom CUM MANU in podobno kot zaroka kaže bolj na sklenitev rok. Srbohrvaško VENČANJE bi zastoj iskali v slovenščini in baje izhaja iz rabe venca in pozneje krone v pravoslavnem poročnem obredu. Res pa je, da so nekateri drugi izrazi za sklenitev zakonske zveze bolj splošni, kakor npr. za slovenski oženiti se, možiti se najdemo paralele v srbohrvaščini in poljščini. Vendar sta omenjena izraza opisna in sta lahko nastala

⁵⁷⁷ Prim. zlasti T. Saturnik, *Jihoslovanské právo soukromé ve světle právních običejů*, v Praze 1926. Simptomatično je, da slovenščine v svoji tabeli nazivov ne upošteva. V mnogem pa se slovenska terminologija ujema s tisto, ki jo prikazuje Saturnik.

⁵⁷⁸ Za podobno ugotovitev s poljske strani prim. A. Gieysztor, *Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Polonia nei secoli X–XIII*, Spoleto 1977 (kot v op. 7), 321–346, zlasti 322–323.

⁵⁷⁹ Gieysztor, prav tam.

tudi samostojno; pri tem morda ni brez pomena, da je oženiti se, ženitev, bolj pogosto kot možiti se, omožitev; ženitovanje, ženitovanjska pogača itd. pa sloh nima svoje moške vzporednice. Izraz dati nevesto v zamož nima pendanta za ženina.

Če je že glede poroke slovenščina ubrala svoja pota, velja to še bolj in še zgovorneje za samo razmerje, ki je z njo nastalo – za zakonsko zvezo. Tu se v slovanskih jezikih kaže izredna raznoličnost. Zdi se, da je bila beseda BRAK znana samo v območjih pravoslavnega ženitnega prava, predvsem na Balkanskem polotoku. V ruščini najdemo SUPRUŽESTVO, pri Zahodnih Slovanih MAŽENSTVO, MANŽELSTVO⁵⁸⁰ itd. Poslednja izraza naj bi bila po nekaterih mnenjih hibridni sestavljenki iz nemškega MAHL (germanska pogodba, pojedina) in slovenske žene, katerih začetka ni mogoče datirati.⁵⁸¹ – Čisto drugače slovenščina: beseda zakon, ki v več slovanskih jezikih praviloma označuje vrsto pravne norme in ki je v slovenskih narečjih v romanski soseščini dobila tudi pomen običaja, šege, je v slovenščini sčasoma dobila pomen zakonske zveze. Pomena LEX in MATRIMONIUM sta v slovenščini bila znana vsaj že v 16. stoletju, ko nam ju izkazujejo tiskane knjige.⁵⁸² Prej ali slej pa je za obliko norme prevladala postava, kalk po nemškem GESETZ. Verjetno so že dotlej čutili dvoumnost besede zakon: norma in razmerje. Toda potem ko so nekateri pisci 19. stoletja obnovili stari pomen besede zakon kot obliko norme, se je obnovila tudi njena dvoumnost.⁵⁸³ Odtlej se slovenska pravna terminologija ubada z vprašanjem, kako bi se tej dvoumnosti izognila. Potem ko se prevzem srbohrvaškega braka ni posrečil, se je uveljavila zakonska zveza, ki ima pač to pomanjkljivost, da iz nje ne moremo ustvariti primerne pridevnika in zato tudi ne praktične označbe za pravno panogo, ki jo še vedno najrajši označujemo kot ženitno pravo. Slednji izraz sicer ni dober, ker ima pred očmi le eno smer razmerja, je pa kratek in praktičen.

⁵⁸⁰ Treba je opozoriti na to, da najdemo podobno besedo tudi v 33. členu ruskega besedila Zakona sodnim ljudem (prim. spodaj 5 c). Ali je bila v srednjem veku bolj razširjena ali pa gre za navadno recepcijo izraza iz prvotnega cerkvenopravnega besedila?

⁵⁸¹ Gieysztor, o. c. 324.

⁵⁸² Čeprav se pomen matrimonium pojavlja le v izvedenki iz zakona: zakôn(i) = zakonca (po Trubarju in Dalmatinu Pleteršnik).

⁵⁸³ Kelemina, Starine, 91.

Nekdanji, gotovo zelo zgodnji preskok zakona od LEX na MATRIMONIUM, od zakonske norme na zakonsko zvezo, je posledica predstave, da se s poroko sklepa pravno razmerje, ki je torej pod varstvom prava, zakona.⁵⁸⁴ Enako predstavo najdemo v stari visoki nemščini (ahd.), kjer EUUA, EWA pomeni prav tako oboje – normo in zvezo. Enako velja za srednjevisokonemški (mhd.) Ê, ÊWÉ z oblikovnimi podobnostmi in enakima pomenoma v anglosaščini.⁵⁸⁵

Vse kaže, da moramo izvor slovenskega terminološkega enačenja med zakonsko normo in zakonsko zvezo iskati prav v razširitvi pomena besede zakon po zgledu srednjeveške nemščine. Tak vpliv bi bil mogoč začevši s pokristjanjenjem, katerega nosilci so bili vsaj deloma bavarski misijonarji, pa vse do tlej, ko se je Ê = zakon v nemščini umaknil besedi GESETZ, torej še do 15. stoletja.⁵⁸⁶ Bolj verjetno pa je, da je dvoumnost besede zakon tudi v slovenščini nastopila že v zgodnjem srednjem veku.

Iz zakona izhajajo izrazi za zakonce in za nezakonske otroke. V besedi nezakonski pa opazamo sorodnost z latinskim ILLEGITIMUS in ustreznimi izrazi v romanskih jezikih.

Nekaj nadaljnjih obrobni opazk: Izrazoslovje za nezakonske otroke obsega tudi nekaj besed različnega izvora. Stari slovenski izraz za prostitutko je splošnoslovanskega izvora. Nasprotno pa so krščanskega izvora nekateri izrazi za seksualne pregrehe, kot npr. prešestvo, prešuštvo – po dobesednem pomenu prestop šeste zapovedi, dejansko pa v pomenu zakonomstva. Ker je koruza precej nova kultura, je tudi izraz živeti na koruzi očiten neologizem, priležnica pa je navaden prevod konkubine.

Z vso previdnostjo, ki je potrebna ob tako krhkem in doslej malo obdelanem gradivu, moremo na splošno sklepati na to, da

⁵⁸⁴ Za hrvaščino V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravnopovjestni rječnik, Zagreb 1902–1922, str. 82 ne navaja besede brak, ki se po njegovem ni več uporabljala med ljudstvom (str. 1410–1411). Pač pa na strani 1642 pozna za besedo zakon pomen matrimonium, toda ta skladnost s slovenščino utegne izvirati naravnost iz slovenskih vplivov v obmejnih delih.

⁵⁸⁵ F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, v številnih izdajah s.v. Ehe. – M. Lexers Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch, v številnih izdajah, s.v. Ehe.

⁵⁸⁶ Gl. primere v deutsches Rechtswörterbuch, II, Weimar 1932–1935, kol. 1206–1209.

so slovanski predniki Slovencev prinesli s seboj pojem neke bolj ali manj trajne zveze med možem in ženo, pa tudi navado, da se ta zveza ustanavlja z nekimi javno izvršenimi obrednimi dejanji. Samima zakoncema je šlo gotovo predvsem za dejansko razmerje. Sam akt poroke, ločen od zaroke, posebno pa zakonska zveza kot pravna ustanova, postavljena pod varstvo katerega koli prava, sta očitno nastala pozneje, vsekakor po pokristjanjenju.

3. Slovstveno izročilo

Gradivo o ženitnem pravu v ljudskem leposlovnem izročilu je prav tako bogato, kot ga je večidel težko postaviti v točno določen čas in še teže v določen kraj. Nekateri motivi segajo menda v bajeslovje: poroka z lastno sestro je dopuščena le med bajeslovnimi bitji, in sicer v pripovedkah o Kresniku, ki ugrabi sovražniku svojo lastno sestro Devo ali Vesno in se z njo poroči. Toda tudi tu prihaja – verjetno kot novejši vrinek – do izraza mnenje, da to praviloma ne gre: kača, kateri je Kresnik ugrabil svojo sestro, ga svari, češ da mu ne bo v prid, če jemlje svojo lastno sestro. Isto prihaja do izraza v sorodnih pesmih o Trdoglavu in Marjetici, v katerih pravi Trdoglav kraljiču: »Saj ti ne bo nič nucala, ker je prava sestra tvoja,« ter v bolj krščanski obliki: »Tisto je ta prava sestra tvoja: – nikar ne stor' greha tega – de b' jo za ženo vzel.«⁵⁸⁷

Ljudsko pesništvo in pripovedništvo kot zgodovinski vir je raziskoval zlasti Ivan Grafenauer, ki je skušal urediti razne motive po velikih zgodovinskih obdobjih in pri tem posegal tudi v ženitno pravo.

Predslovanskim balkansko-alpskim izročilom pripisuje Grafenauer⁵⁸⁸ »po vsej verjetnosti« motiv, podoben Ojdipovemu. Po istem avtorju je bila žena v staroslovanski družbi brezpravna; zlasti če je postala vdova, je bila v veliki meri odvisna od podpore sorodstva po očetu; odtod motivi o poroki v

⁵⁸⁷ J. Kelemina, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, Celje 1930, 11, 36, 342.

⁵⁸⁸ I. Grafenauer, Narodno pesništvo, Narodopisje Slovencev II, Ljubljana 1952, 31.

daljnje dežele s tragičnim koncem. Balada o ugrabitvi neveste, združeni s pobojem vse nevestine rodbine, naj bi bila nedoločenega barbarskega izvira, druga balada, z motivom o zvijačni ugrabitvi, pa naj bi bila nastala v vzhodnem Sredozemlju. Predkrščanski, najbrž staroslovanski dobi pripisuje Grafenauer tudi motive o taščinih spletkah proti nevesti, toda vprašati se moramo, ali se taka časovna opredelitev ujema z okoljem velike družine, ki ga za to dobo predpostavlja Grafenauer sam. Še nekaj motivov, ki jih šteje za predkrščanske: smrt oskrunjene device, kazni za prešušnico, deklica-vojak, huda mačeha in sirote. Uvrstitev takih motivov v zelo zgodnja obdobja, čeprav so nam sporočeni v poznejših oblikah, utemeljuje avtor z nasprotjem med starim duhom in novim okoljem v zadevnih pesmih. Ko je Grafenauer vdrugič obravnaval to skupino motivov, je opredelitev njihovega nastanka – kakor se mi dozdeva – postala nekoliko manj določna.⁵⁸⁹ Nekatere motive je opredelil kot staroslovanske na dokaj splošnejši način, namreč v naslovu poglavja.

V obdobju od 8. do 13. stoletja, torej v času pokristjanjenja in fevdalizacije, naj bi bili – še naprej po Ivanu Grafenauerju – nastali motivi: o ptici, ki poje slavo svetemu zakonu, Mlada Zora (ki je v 12. stoletju absorbirala idejo orientalske legende o Salomonu in njegovi ženi, vendar brez motiva o ženini nezvestobi), in prilagoditev antičnega indoevropskega motiva o Orestu (zakonolomstvo z ubojem soproga), ki so ga balkanski Slovani spoznali po posredovanju balkanskih Romanov.⁵⁹⁰ Tipičen srednjeveški motiv bi bil spokorjeni grešnik, katerega osrednjo idejo povezuje Grafenauer s spovednimi obrazci na splošno in posebej s freisinškimi spomeniki.⁵⁹¹ Toda prav naštevanje grehov v ljudskih pesmih te skupine je tako spremenljivo, da od njega ne moremo pričakovati rezultatov, ki bi osvetljevali določeno obdobje.⁵⁹² Poseben razvoj je motiv o nasilni ugrabitvi

⁵⁸⁹ I. Grafenauer, *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*, Celje 1973, 29–32.

⁵⁹⁰ Grafenauer, *Narodno pesništvo* (kot v op. 20), 39–41; Isti, *Kratka zgodovina* (kot v prejšnji op.), 60–65.

⁵⁹¹ Grafenauer, *Narodno pesništvo*, 36–39; isti, *Kratka zgodovina*, 41–45.

⁵⁹² S. Vilfan, *Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih*, *Etnolog* 16 (1943), 21–23.

doživel pri nastajanju pesmi o Lepi Vidi. Razvojne stopnje bi bile tele: stara pesem o kruti ugrabitvi se je spremenila pod vtišom arabsko-maverskih vpadov (7.–10. stol.) in pridružil se je motiv nasilne ločitve od malega edinega sina. Pesem o nasilni ugrabitvi se je pri Grkih v 7. ali 8. stoletju spremenila v pesem o ugrabitvi po neverniku (nekristjanu), nabolj popolno obliko pa je dosegla v 11. stoletju v Sloveniji v obliki pesmi o materi, ugrabljeni otroku in domu.⁵⁹³

V ljudskih pesmih večkrat srečujemo misel, da se sme žena ponovno poročiti, ko mine sedem let od tega, ko je mož odšel ali izginil.⁵⁹⁴ Skladnost s sedmimi leti pokore, ki jih za neke spolne grehe pozna Zakon sodni ljudem⁵⁹⁵ in podobnost z osmimi leti pokore po praksi oglejske Cerkve⁵⁹⁶ je lahko slučajna – ali pa tudi ne.

Grafenauerjevi razvojni lestvici literarnih motivov v splošnem ne moremo postaviti ob stran podobne lestvice, povzete po etnološki literaturi, ki obravnava poročne običaje. Morda so literarni motivi vendarle časovno in krajevno bolj določljivi kot običaji. Ali pa je pač Ivan Grafenauer nekoliko dlje prodril v periodizacijska vprašanja kot raziskovalci poročnih običajev? Morda pa je bil le bolj pogumen ali bolj nagel v svojih sklepih? Pravni zgodovinar tu lahko kvečjemu postavlja vprašanja.

4. Koliko lahko sklepamo iz običajev?

Ob isti priložnosti, za katero so bili zbrani gornji podatki o zakonski zvezi pri Slovencih v zgodnjem srednjem veku, sta dva druga slovanska avtorja – Poljak Aleksander Gieysztor za Zahodne Slované in Bolgar Ivan Dujčev za pravoslavne Slované – postavila poročne običaje na precej osrednje mesto svojih

⁵⁹³ I. Grafenauer, *Lepa Vida*, Ljubljana 1943; isti, *Kratka zgodovina*, 64–65.

⁵⁹⁴ I. Grafenauer, *Lepa Vida* (kot v prej. op.), 124, 317. S. Vilfan, *Pravni motivi* (kot v op. 24), 18.

⁵⁹⁵ Za prvo orientacijo: M. N. Tihomirov, L. V. Milov, *Zakon sudny ljudem kratkoj redakciji*, Moskva 1961; B. Grafenauer, *Slovansko-nemška borba za Srednje Podonavje*, Hauptmannov zbornik, SAZU, Ljubljana 1966, 70–71.

⁵⁹⁶ *Monumenta Germaniae historica, Epistolarum Tomus IV*, Paulini aquileiensis Epistolae, Nr 16, 520–522; prim. Kos, *Gradivo II*, št. 3.

izvajanj,⁵⁹⁷ le da je njuna časovna opredelitev precej ohlapna. Tudi v tej zvezi je najbrž upravičeno vprašanje, ali je gradivo pri drugih Slovanih toliko bolj določno ali toliko bolj obdelano, ali pa gre le za različne stopnje znanstvenega tveganja in poguma? Kadar pa gre za uporabo primerjalne metode in retrogradno sklepanje, je razloček pač v tem, ali slikamo s širokimi zamahi ali z željo po večji časovni opredeljenosti podatkov.

Tako načeloma ni pomislekov proti temu, da izmed relativno novih poročnih običajev⁵⁹⁸ izberemo tiste, ki niso mogli nastati v krščanskem okolju in iz njih sestavimo neko – čeprav precej približno – skupinsko podobo predkrščanskih običajev, le da bo ta podoba nujno nekoliko statična in predvsem posplošena. Vprašati se namreč vendarle moramo, ali ni tudi znotraj takih skupin običajev več razvojnih plasti, ali so bili vsi (dokaj številni) običaji ves čas povsod znani in ali se niso mogli običaji poganškega izvora seliti iz okolja v okolje še v novejših dobah. Dovolj je pomisliti na riž v vežah poročnih prostorov ob poročnih dnevih. Riž je spomin na kult rodovitnosti, toda njegova uporaba pri poročnih običajih v ljubljanskem okolju je zelo recentna in gotovo ne dokazuje prav ničesar o – denimo – poročnih običajih ižanskih kosezov v 10. stoletju. Na drugi strani je znano, da najbolj nesporno dokazani stari slovanski običaj v zvezi z zakonsko zvezo, pogreb vdove ob pravkar umrlem možu,⁵⁹⁹ v splošnem pri Slovanih ni zapustil spomina v ljudskem izročilu, ker je bil pač preveč nesprejemljiv za poznejšo miselnost. Toda celo pri tako dokumentiranem pojavu, kot je pravkar omenjeni običaj, posploševanje ne more iti v nedogled: če vemo zanj iz Panonije v 10. stoletju – ali ga lahko zatrujemo za Karantanijo v 8. stoletju?

Kolikor torej ne gre za konkretno izkazane plemenske običaje, temveč hočemo tudi retrogradno sklepati iz novejših

⁵⁹⁷ A. Gieysztor, *Tradizioni* (kot v op. 10) 321–346; I. Dujčev, *Tradizioni etniche dei paesi slavi nel matrimonio nell'epoca altomedievale*, prav tam, 2, 845–867.

⁵⁹⁸ Iz novejšje literature: H. Ložar-Podlogar, *Svatbene šege* v spominu Ziljanov, v: *Traditiones* 14 (1985), 147–164; ista, *Šege in navade pred poroko v okolici Novega Mesta*, v: *Traditiones* 15 (1966), 225–238; ista, *Tradicionalna svatba na Kočevskem*, *Kritični pretres virov*, v: *Traditiones* 22 (1993), 69–96.

⁵⁹⁹ Za prvo orientacijo: *Vizantijski izвори za istoriju naroda Jugoslavije* I, Beograd 1955, 132, tekst in op. 8; Grafenauer, *Slovensko-nemška borba* (kot v op. 27), 64.

običajev, bi pri sedanjem stanju raziskav z gotovostjo mogli trditi le tole: Pred uveljavitvijo konsenzualnega zakona (to je zakona, sklenjenega s soglasjem med ženinom in nevesto) je med Slovenci veljal pri sklepanju zakonske zveze pluralizem pravnih aktov, med katere je vsekakor štela konsumacija zakona. Ko ta pluralizem spoznavamo v novejši dobi in v delno pokristjanjeni obliki, je že v Valvasorjevem času njegov sestav po pokrajinah (in gotovo še bolj po družbenih plasteh) dokaj različen.

Ali torej z retrogradnim sklepanjem iz poročnih običajev sploh ne moremo priti do uporabnih pravnozgodovinskih dognanj za zgodnja obdobja? Tako na splošno izražena skepsa bi bila pretirana. Že po svoji obliki in vsebini se vsaj nekateri običaji morejo pojaviti le pod določenimi pogoji ali v določenih okoljih: izročitev kovanca ob poroki predpostavlja obstoj kovanega drobiža; soglasje ženina in neveste – čeprav samo formalno izraženo – je v dobi močne patriarhalne oblasti nepomembno in prihaja sprva še največkrat do veljave pri ugrabitvi z nevestinim pristankom; vloga alkoholnih pijač v poročnih običajih je precej splošna, toda izbira pijače (medica, vino, pivo, žganje) je pač odvisna od agrarnih razmer v nekem okolišu itd. O vsem tem bo zato po potrebi govor v obravnavi zgodovinskih obdobj.

Če opazujemo neki poročni običaj po funkciji, ki jo lahko ima v danem okolju, se njegova pričevalnost že lahko bistveno konkretizira. Eksogamija in endogamija sta na primer lahko v neposredni zvezi z različnimi oblikami in etapami v razvoju organizacijskih oblik družbe ali človeških bivališč. Možnosti za tako zvezo je z gledišča slovanske etnologije in z obsežnim informacijskim gradivom nakazal Gasparini v primerjalni obravnavi.⁶⁰⁰ Ne da bi mu tukaj sledili v raziskavi »zelo starih in splošno slovanskih« pojavov in ne da bi se spuščali v oceno – dokaj tveganih – rezultatov, naj omemba njegove razprave tu zadošča, kolikor ponazaruje možnosti za zvezo med kolonizacijsko zgodovino in oblikami naselij na eni strani ter zgodovino

⁶⁰⁰ E. Gasparini, *I villaggi binari e le »Moieties« nelle tradizioni popolari slave*, *Volkskunde im Ostalpenraum*, Graz 1961, 17–40. – Prim. Idem, *Il matriarcato slavo*, Firenze 1973.

zakonske zveze na drugi. Eksogamija in endogamija izražata vsakokratna pojmovanja o temeljnih človeških skupnostih in o njihovi odprtosti. Prvotno sta bili brez dvoma vezani na rodovne ali sploh sorodstvene skupnosti, vendar sta morali v teku zgodnj srednjeveške naselitve Slovencev spremeniti svoj značaj, saj sta se morali prilagoditi oblikovanju novih, predvsem teritorialno opredeljenih skupnosti. Obseg eksogamne skupnosti npr. ni bil več odvisen samo od stopnje sorodstva ali od družinskega sestava (velika ali mala družina), temveč je postal odvisen tudi od velikosti naselja.⁶⁰¹ Endogamna skupina se je včasih ujemala z večjo vasjo ali morda s faro. V takem primeru je smiselno veljal rek, da ni treba hoditi skozi gozd po fratje, kar je pomenilo, da so dobre neveste blizu in ni treba iskati slabših v daljavi. Zaselki so bili nasprotno nujno eksogamni. Morda bi prav študij ljudskih običajev, povezan z zgodovino naselitve, utegnil prispevati k boljšemu poznavanju pravil o eksogamiji in endogamiji tudi za najstarejša obdobja in s tem pomagal osvetliti eno izmed družbeno in pravno odločilnih plati zakonske zveze v zgodovini. Prav v tej smeri bi bilo treba opazovati tudi običaj šranganja, glede katerega sta za zdaj odprti dve možnosti razlage, od katerih ena poudarja obredno plat, druga pa vidi v šrangi ostanek kupa neveste.⁶⁰² Možno je oboje, toda bistvo je v odškodnini za prehod neke vrednote iz ene skupnosti v drugo. Način, kako izbirajo starešine, nadalje funkcije in pravice starešine in podobne organizacijske plati ženitovanja, odpirajo široke možnosti za spoznavanje razmer v starejših obdobjih, zelo verjetno tudi v dobi kolonizacije po zemljiških gospodstvih. O tem še manjkajo pravnozgodovinske raziskave.

Retrogradno sklepanje iz običajev novejših dob samo po sebi gotovo ne omogoča rekonstrukcije ženitnega prava za določeno starejše obdobje (npr. za plemensko družbo) v konkretnem ožjem geografskem okolju. Pač pa ima pomen za začetovanje splošnih razvojnih linij in za popravke in dopolnitve včasih enostranske podobe, ki nam jo dajejo drugi viri.

⁶⁰¹ Prim. med drugim: Ložar-Podlogar (kot v op. 30, 1985), 150; ista (1986), 228.

⁶⁰² Za kup neveste gl. M. Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935, 36, 147.

Primer take dopolnitve bomo navedli glede vprašanja, ali je zemljiško gospodarstvo redoma odločalo o poroki podložnikov.

V zelo ohlapni obliki pa je mogoče tudi poročne običaje pripisovati vsaj določenim kulturnim plastem, kar velja zlasti za njihove – večidel gotovo zelo stare – apotropejske prvine.⁶⁰³ Tako je tudi Boris Orel v sicer opisno zamišljenem prikazu slovenskih običajev sproti nakazoval posebno očitne preostanke starejših obredov ali verovanj, pri nekaterih poročnih običajih zlasti njihov pomen za varstvo novoporočencev pred hudobnimi duhovi. Prav tako je glede zaročnih običajev presodil, da gre za poročne obrede prastarega indoslovanskega izvora. Stara, čeprav ne nujno indoslovanska, so gotovo: sklepanje rok, polivanje z vinom in prispodobna spolna združitev zaročencev v kraških poročnih običajih.⁶⁰⁴

Taka obravnava poročnih običajev vsebuje že elemente za zgodovino zakonske zveze (vsaj z gledišča sklepanja te zveze) in kot metoda ni redka. Tudi ko je pisec te knjige, izhajajoč iz nekih splošnih predstav o razvojni stopnji, ki so jo dosegli Slovani v dobi selitev, obravnaval zakonsko zvezo pri Slovencih v srednjem veku, je tako široko začrtani časovni okvir dopuščal vgraditev nekaterih običajev v historični oris.⁶⁰⁵ To pa je bilo seveda mogoče le v zelo splošnih, predvsem primerjalno utemeljenih potezah, npr. »Kup neveste, ki so ga v njegovih najstarejših stadijih sklepali med družinskimi skupnostmi, je – prav tako kot sama kupnina, imenovana pri nekaterih Slovanih veno, vjeno – dokazan pri Slovencih le posredno, s pomočjo poročnih običajev.« Ali: »Iz ljudskih običajev Slovencev je moč sklepati, da je v njihovih naselitvenih skupinah prevladovala endogamija.«⁶⁰⁶

Na splošno ne more biti pomislekov proti temu, da iz velike razširjenosti nekega običaja v novejši dobi, za katerega je recentni izvir izključen, sklepamo na to, da gre za precej starejšo in dokaj razširjeno kulturno prvino, npr. kar zadeva precejšnjo vlogo alkoholnih pijač v poročnih obredih.

⁶⁰³ V. Novak, Apotropejske prvine v slovenskih ženitovanjskih običajih, *Etnolog* 14 (1942), 46–52.

⁶⁰⁴ B. Orel, Slovenski ljudski običaji, *Narodopisje Slovencev* I, Ljubljana 1944, 271–303.

⁶⁰⁵ Vilfan, PZS 250–254; isti, RGS 155–159.

⁶⁰⁶ Vilfan, RGS 156, 157.

Precej drugače pa je, če naj nam primerjava razmeroma recentno dokumentiranih običajev pomaga rekonstruirati ženitno pravo v ože določenem okolišu in času. Če nam primerjalna metoda lahko – čeprav le v zelo splošnih oblikah – precej pove o Slovanih pred razselitvijo, bo precej bolj težavno dognati, katere recentno ugotovljene običaje lahko pripisujemo posamezni manjši skupini v poznejših stoletjih, saj kulturno blago ob razselitvi ni okamnelo, temveč se je moralo občutno križati z izročilom v krajih nove naselitve, izročilom staroselcev, sosedov in poznejših prišlecev. Težavnost uporabe recentno dokumentiranih običajev za reševanje vprašanj iz te dobe se je pokazala npr. že pri obravnavi kontinuitete med antiko in srednjim vekom.⁶⁰⁷

S temi pridržki priznavamo tudi poročne običaje za pravnozgodovinski vir in jih uporabljamo zlasti v primerjalnem pregledu.

5. Arheološki in pisani viri⁶⁰⁸

Ti viri nam dopuščajo natančna ali vsaj približna datiranja in nam zato omogočajo slediti bolj razčlenjeni razvojni črti.

a) Poganska zakonska zveza

Že pred prihodom Slovanov je prišlo v nižinah južno-vzhodne Evrope do velikih etničnih sprememb, pri katerih je imela svoj vpliv praksa preseljujočih se ljudstev glede zakonske družice. Tako je Teoderik okrog 525 pisal Severinu, da so »ANTIQUI BARBARI« v »Saviji« jemali za žene Rimljanke ali sicer pridobivali zemljišča (PREDIA).⁶⁰⁹ Nekaj podobnega dokazujejo arheološka izkopavanja za Langobarde v času, ko so se naseljevali v Panoniji. Po ugotovitvah madžarskih arheologov so Langobardi jemali za žene domačinke, Rimljanke. Posebno naj bi to veljalo za nekatere skupine ARIMANNOV in ALDIONOV.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ Alpes Orientales V, SAZU, Dela 24, Lj. 1969.

⁶⁰⁸ Prvi osnutek za to podpoglavje je nastal kot predavanje na 24. študijskem tednu o zgodnjem srednjem veku, ki je bil v Spoletu aprila 1976 in je imel za temo zakonsko zvezo v zgodnesrednjeveški družbi. (gl. op. 7).

⁶⁰⁹ Monumenta Germaniae historica, Auctores antiquissimi 12 (1894), 150–151; Kos, Gradivo I, št. 11.

⁶¹⁰ I. Bona, Langobarden in Ungarn, Arheološki vestnik 21–22 (1970–71), 45–47, zlasti 52–66.

Če so tako sklenjene zakonske zveze morda mogle vsaj z ene plati biti v prid ohranitvi rimsko-krščanskih ženitnih pravil, pričajo drugi pojavi o oživljanju ali ponovnem vdoru izrazito poganskih šeg. Gre za samomor ali usmrnitev vdov. Ta pojav je bil znan že pri starih Tračanih, sredi 6. stoletja ga je registriral Prokopij pri singidunskih Herulih⁶¹¹, različni pisci pa ga omenjajo za Zahodne in Vzhodne Slované.⁶¹² Za tisti del Južnih Slovanov, ki so se naselili ob Spodnji Donavi, nam v začetku 7. stoletja spisani Strategikón (katerega sicer neznani pisec se po navadi označuje kot Pseudo-Maurikios) poroča: »in poštenost njihovih žena je močnejša od vsake človekove narave, tako da jih večina enači moževo smrt z lastno smrtjo in se prostovoljno zadavijo, saj življenja v vdovščini ne štejejo za življenje«. ⁶¹³

Medtem ko imajo panonsko-slovenski grobovi v 9. stoletju, izkopani v Zalavárju na Madžarskem, krščanski značaj, so se tisti Slovenci, ki so ostali v Panoniji tudi po prihodu Ogrov, očitno vrnili v poganstvo. Ne le, da so v 10. stoletju grobni dodatki postali zopet bolj številni, temveč v to stoletje postavljajo tudi dvojne grobove zakoncev, v katerih je bila žena v simbolno ponižni drži pokopana ob moževem truplu. Menijo, da gre za oživitev samomora ali usmrnitve vdove, torej šege, ki je bila znana tudi med panonskimi Slovani oz. Slovenci.⁶¹⁴ Ta poganški običaj pa ne priča toliko o poštenosti, to je zvestobi žena, kakor je trdil pisec Strategikóna, bolj dokazuje brezupni položaj vdove, na katerega isti pisec tudi namiguje. Najbrž nam ta šega dopušča tudi sklep, da so ženo imeli za moževo lastnino, ki mu je morala slediti na drugi svet, da bi mu tudi tam služila.

⁶¹¹ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Tom I, Beograd 1955, str. 132, op. 8.

⁶¹² J. Marquart, *Osteuropäische Streifzüge*, Leipzig 1903, str. 111–113; – L. Niederle, *Život starych Slovanů*, I/1, Praha 1911, str. 104–106; zanj prim. še: Gieysztor, *Tradizioni* (kot v op. 7), 324–325 zlasti za Poljake, in I. Dujčev, *Tradizioni* (kot v op. 29) 845–863, zlasti 850–851 o tem, da je smrtno kazen pri Bolgarih nadomestil vstop v samostan.

⁶¹³ Vizantijski izvori (kot v op. 43), 127–128, 132.

⁶¹⁴ A. Sós, *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*, *Archaeologia Hungarica Series nova* 41 (1963), 1–310, posebej za 9. stol. 42–67 in za 10. stol. 68–105. Najbolj značilni primeri so na str. 91–92 in (slike) XXVI–XXVII; Grafenauer, *Borba* (kot v op. 27), 64.

Čeprav je navedena šega tako trdno dokumentirana kot malokatera iz tistega časa, v njej izkazanih pojmovanj ne gre pretirano posploševati. Če so včasih, kakor l. 626 pri obleganju Carigrada, ženske sodelovale v bitki,⁶¹⁵ to ne kaže na splošen suženjski položaj ženske. Slovencem bližji je tale primer, o katerem nam poroča langobardski kronist Pavel Diakon (umrl okr. 800): Ko je njegov praded Lupicis bežal iz obrskega ujetništva, je v goratih samotah prišel v bivališče »Slovanov«, ki je pač moralo biti na slovenskem ozemlju. Tam si je v hiši »zelo stare ženske« opomogel, da bi nadaljeval pot v Italijo.⁶¹⁶ Čeprav bi ta samostojna starka utegnila biti tudi le legendarna oseba, v predstavah tedanjega časa vsaj ni bila nemogoča, in zastopa tip samostojno odločajoče ženske, ki se krepko razločuje od vdove, ki je bila brez moža obsojena na smrt.

Podobo o zakonski idili do smrti in po njej pa pobija frankovski kronist Fredegar Scolasticus, ki opisuje obrsko-slovanska razmerja v prvih desetletjih 7. stoletja takole: »Huni (= Obri) so vsako leto prihajali prezimovat k Slovanom in si na silo jemali žene in hčere Slovanov«. Sinovi obrskih očetov naj bi se bili Obrom uprli.⁶¹⁷ V tistih krajih, za katere bi ta pripoved vsebovala zrno resnice, bi bilo torej prišlo do svojevrstne kombinacije: patriarhalna slovanska monogamija, ki bi jo pozimi prekinjala promiskuiteta. Začenši z Janom Peiskerjem, ki je pisal v začetku našega stoletja, so nekateri avtorji posploševali to pripoved ali pa so jo prenašali na Slovence, ne kot opis vojnih dogodkov, temveč tako rekoč kot institucionalen pojav.⁶¹⁸ Slo-

⁶¹⁵ Patriarh Nikefor poroča v t.i. *Breviariumu* iz pribl. leta 800, da so bile med padlimi ob obleganju Carigrada z morske strani leta 626 tudi »slovanske ženske«. Vizantijski izvori (kot v op. 31), 240. – Po drugem pismu so Bolgari pod Krumom leta 811 oboroževali ženske, prav tam 251.

⁶¹⁶ Paolo Diacono, *Storia dei Longobardi*, Traduzione di M. Felisetti, str. 122–123; Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*, Maribor 1988. – Prim. J. Mal, *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen*, Ljubljana 1939, str. 20–21.

⁶¹⁷ Fredegarii *Chronicon* lib. IV, c. 48, *Monumenta Germaniae historica*, *Scriptores rerum merovingicarum* II, Hannoverae 1888, str. 144–145: »Chuni aemandum (po prevladujočem mnenju je treba brati *hiemandum*) annis singulis in Esclavos veniebant, uxores Sclavorum et filias eorum strato sumebant...« Poslednji dve besedi bi lahko pomenili tudi ugrabljati za žene, toda potem otroci ne bi bili živeli med Slovani.

venski avtor Ljudmil Hauptmann, ki je glede obrsko-slovanskega razmerja hodil po Peiskerjevih stopinjah, je v enem izmed svojih zadnjih del menil, da je šlo za periodično kolektivno suženjstvo (npr. v samotnejših krajih v presledku enega leta). Občasno je tako prišlo do popolnoma brezpravnega stanja, podobnega položaju Gotov v razmerju do Hunov.⁶¹⁹ Bolj verjetna je teza Boga Grafenauerja, po kateri so se obrsko-slovanska razmerja razločevala po pokrajinah in po času.⁶²⁰ Predvsem pa: čeprav bi bili nomadski pastirji res prav pozimi zapuščali svoje družine, in čeprav bi se bili z njimi vred občasno naselili med Slovane (oboje ni prav prepričljivo), pa prav gotovo ni verjetno, da bi se bili pozimi selili prav v gorate slovenske kraje, v katerih so sicer bili dobri poletni pašniki, nikakor pa ne – izvzemši obmorsko cono – zimski. Menjavanje slovanske zakonske zveze s promiskuiteto je treba torej jemati z vso rezervo in kvečjemu kot sporadičen vojni dogodek, ne kot institucijo.

Fredegar nam dalje sporoča, da je slovanski kralj Samo, »po rojstvu Frank iz senonaškega paga«, imel dvanajst žena »slovanskega rodu« in je z njimi imel dvaindvajset sinov in petnajst hčera.⁶²¹ Pustimo ob strani razpravo o gotovo neupravičenemu dvomu, ali je Karantanija pripadala njegovi plemenski zvezi,⁶²² kot tudi o nasprotni tezi, da je Samo stoloval na slovenskem Dunaju.⁶²³ Tu mora zadoščati nekaj pripomb k vprašanju poligamije in konkubinatov. Vsaj nekrščeni slovanski knezi so

⁶¹⁸ Kratek povzetek problema z bibliografskimi napotki Vilfan, RGS 45–54.

⁶¹⁹ Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1954, 90.

⁶²⁰ B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja Južnih Slovanov, Zgodovinski časopis 4 (1950), 23–126; isti, Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626), in njegove gospodarsko-družbene podlage, v: Zgodovinski časopis 9 (1955), 145–153; W. Fritze, Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter, v: Zeitschrift für Ostforschung, 28/3 (1979), 498–545; nekaj literature tudi v: S. Vilfan, Evoluzione statale degli Sloveni e Croati, v: Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 30, Spoleto 1983.

⁶²¹ Fredegarii Chronicon (kot v op. 49). Svobodne ali ne – te ženske so veljale kot »žene« (uxores).

⁶²² Obširneje B. Grafenauer, Novejša literatura o Samu in njeni problemi, Zgodovinski časopis 4 (1950), str. 151–169.

⁶²³ K. Öttinger, Das Werden Wiens, Wien 1951, str. 49–94.

imeli v splošnem po več žena hkrati ali pa eno ali več žena in še priležnice. Pravni zgodovinarji so soglasni, da sta se tako poligamija kot konkubinat omejevala na visoko plemstvo.⁶²⁴ Nikakor pa pri tem ne gre za neko slovansko posebnost. Nekatere oblike poligamije so obstajale tudi pri Frankih v merovinški in celo v karolinški dobi (torej po pokristjanjenju!) bodisi kot FRIEDELHE bodisi kot KEBSEHE z nesvobodnimi ženskami; take žene kraljev so celo veljale za kraljice.⁶²⁵ Poligamija slovanskih knezov torej ni nič presenetljivega in prav tako ne morebitni konkubinat. Tega je celo Justinijanova kodifikacija tolerirala (če ga že ni izrecno dovoljevala kot civilnopravno ustanovo) in tudi Cerkev je morala priznavati to situacijo.

Kakor je obstoj poligamije med visokim plemstvom ali vsaj pri vladarjih nesporen, tako je manj prepričljivo mnenje, da je bila poligamija nemogoča v velikih družinah in podobnih slovanskih družinskih skupnostih (Karel Kadlec, Fjodor Taranovski, po njih Metod Dolenc). Samo bistvo velike družine nikakor ni izključevalo, da si starešina ne bi bil privoščil majhnega luksusa, o gospodarskih in pravnih možnostih pa bi v tej zvezi kvečjemu lahko ugibali.

Zdi se, da so tesnejši stiki Slovencev z zahodnimi sosedi v prvi polovici 8. stoletja vplivali na to, da se je zmanjšalo število žena – čeprav še poganskih – karantanskih knezov, vsaj število priznanih žena. Na to bi kazala sorodstvena struktura knezov sredi 8. stoletja: Borutu, ki je bil še pogan, je sledil sin in nato nečak, v čemer se kaže očiten razloček od plodovitosti Sama in njegovih dvanajstih žena.

b) Vpliv pokristjanjenja

Pokristjanjenje, ki je po raznih slovenskih pokrajinah trajalo od druge polovice 8. stoletja še tja do začetkov drugega tisočletja, se je zunaj obmorskih predelov lahko le neznatno oprlo na kontinuiteto krščanstva med ostanki starega prebivalstva. Tako tudi glede zakonske zveze ne moremo

⁶²⁴ Npr. Kadlec-Taranovski, Prvobitno (kot v op. 8), 78; Dolenc, PZSO 35. – Prim. tudi Gieysztor, (kot v op. 7), 325–326 in Dujčev, (kot v op. 29), 849, 860.

⁶²⁵ Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte 4, Berlin 1967, članek P. Mikat, Ehe, kol. 809–820.

predpostavljati kakih tradicij, ki bi se bile ohranile na samem mestu.

Tako z salzburške kot tudi z oglejske plati so se držali irskih misijonskih metod, po katerih naj bi se misijonarji izogibali preostrih ukrepov, ki bi zbujali odpor ljudstev proti sprejetju krsta.⁶²⁶ Vojaških ukrepov proti poganskim uporom to ni izključevalo. Kar zadeva zakonsko zvezo, pa je bilo gotovo v prid ohranitvi tega ali onega, v krščansko obleko odetega ženitnega običaja.

Kakšne so bile take zahteve, izhaja deloma in posredno iz Brižinskih (Freisinških) spomenikov. Oba spovedna obrazca (I, III) in poziv k pokori (II) so nastali malo pred letom 1000 ali okrog tega leta po starejših vzorcih, ti pa so nastali po zahtevah karolinške kateheze in na podlagi latinskih in nemških besedil. Razvoj obrazcev je preučil Ivan Grafenauer,⁶²⁷ iz čigar interpretacij naj povzamemo le nekaj podatkov, ki zadevajo naštevande spolnih grehov in s tem utegnejo posredovati predstavo o cerkveni doktrini, zadevajoči zakonsko zvezo v obliki, kakor je prišla do ljudi.

Prejšnja latinska besedila so se deloma naslanjala na Pavlovo pismo Galačanom (Gal. 5, 9-21), ki med grehi navaja: FORNICATIO, INMUNDITIA, LUXURIA in – drugače kot nekoliko krajše grško besedilo – IMPUDICITIA. Latinsko besedilo St. Gallenske spovedi, napisano v 12. stoletju, toda po Ivanu Grafenauerju nastalo – prav tako kot Freis. spom. II – po vzorcu iz 9. stoletja, navaja sedem grehov in med njimi na prvem mestu FORNICATIO in ADULTERIUM. Freisinški spomenik II. prevaja zadnji dve besedi kot eže plti ugojen'je (esepulti ugongenige), torej s precej splošnim, morda celo umetnim izrazom. Besedi v uzmazi in uuzmztue v Freisinških spomenikih I in III ustrezata latinski

⁶²⁶ I. Grafenauer, O pokristjanjevanju Slovencev in početkih slovenskega pismenstva, Dom in svet 47/1934, 236–370; idem, Irsko-anglosaška misijonska metoda in slovensko pismensko in ustno slovstvo, Zbornik zimske pomoči 1944, 361–376; Idem, Legendarna pesem Spokorjeni grešnik, SAZU, razprave I/1950, 3–52; Idem, Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva, Celje 1973, 38–41.

⁶²⁷ I. Grafenauer, Poglavje iz najstarejšega slovenskega pismenstva, Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 8/1931, str. 81–83, 103–106; Brižinski spomeniki, SAZU, Ljubljana 1993.

pollutio; vzinstue, uznicistve pa immunditia. Med sedmimi in več grehi, naštetimi na raznih mestih Freisinških spomenikov, najdemo torej dva ali tri zastopnike spolnih deliktov, med njimi pa zakonolomstvo ni posebej navedeno. Zato pa se to pojavlja v dveh besedilih, ki sta prešli v rabo pravoslavne Cerkve, a sta nastali po Ivanu Grafenauerju z uporabo slovenskega vzorca.⁶²⁸

Takšna in nadaljnja primerjava izrazja bi dopuščala nekaj sklepov v različnih, ne popolnoma skladnih smereh. Lahko bi rekli, da je bilo vsako naštevande samo eksemplifikativno in da razne vrzeli ničesar ne pomenijo. Lahko bi tudi rekli, da je bila že latinska terminologija zelo neprecizna in da to še bolj velja za terminologijo vulgarnih jezikov. In slednjič bi z enako pravico lahko rekli, da je zelo megleno in morda improvizirano slovensko izrazje dovoljevalo pastirjem in ovcam precejšnjo prostost interpretacije, posebno še, če se misijonarji v prvih časih niso hoteli prenahtiti. – Gotovo pa je, da je bil ves ta pojmovni svet le zelo približen in da se je poznavanje krščanske doktrine o zakonski zvezi med pravkar pokristjanjenim ljudstvom in gotovo tudi med velikim delom klera omejevalo na nekaj glavnih elementov, morda na načelno zahtevo po monogamiji ali na nerazveznost zakonske zveze.

Na drugi strani pa so za centra, iz katerega je izhajalo pokristjanjevanje Slovencev, ali v samih centrih že nastajale tudi bolj izdelane norme, ki so jih prej ali slej skušali presaditi v prakso. Tako je npr. papež Leon III. razložil bavarskim škofom, do katere stopnje sorodstva je bila prepovedana sklenitev zakonske zveze.⁶²⁹

V postavljanju posebnih pravil, ki so bila izrecno označena kot samo regionalno veljavna, je bil posebno prizadeven oglejski patriarh. Čedajska sinoda iz leta 796 (Mansi jo datira 791), ki jo je sklical patriarh Pavlin, je med drugim sprejela tri člene (VIII–X) o zakonski zvezi. Sklenitev zakonske zveze je bila prepovedana mladoletnikom in osebam preveč različne

⁶²⁸ I. Grafenauer, Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov, v: Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 13, Ljubljana 1936.

⁶²⁹ J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series latina*, Parisiis 1844–1864, vol. 99, kol. 181–198 (z obsežnimi opombami). – *Monumenta Germaniae historica, Epistolarum Tomus V, Epistolae Karolini aevi Tomus III*, Berolini 1899, *Epist. Leonis III papae*, Nr. 5, str. 60–63, 11. apr. 800.

starosti. Da bi se preprečila poroka med sorodniki, so zahtevali neki minimum javnosti, med drugim sporočilo pristojnemu duhovniku o nameravani poroki (kar še ne pomeni poroke in facie ecclesiae – pred cerkvenimi organi). Otroci, rojeni v nedovoljenih zakonih med sorodnikoma, naj bi veljali za nezakonske in naj bi bili izključeni od dedovanja po starših. Mož se ni smel drugič poročiti, dokler je živela njegova žena, pa čeprav je bila prešuštnica; toda če je ta preživela moža, se ni smela ponovno poročiti⁶³⁰ (interpretacija Mat. 5, 31–32). – Približno v isti čas, med leta 787 in 802, postavljajo zgodovinarji anonimno pismo, ki ga pripisujejo patriarhu Pavlinu, naslovljeno nekemu Haistulfu, ki ni istoveten z langobardskim kraljem istega imena. Pisec očita naslovniku, da je brez razloga ubil svojo ženo in mu razlaga, kako bi bil moral ravnati, če bi bila res kriva: če bi bil hotel, bi jo bil lahko po osemletni pokori odpustil. Ker pa je ravnal drugače, naj bi ubijalec delal pokoro vse svoje življenje, in to bodisi z vstopom v samostan, bodisi, če bi ostal doma, s postom, dalje s tem da se ne bi ponovno oženil, s tem da ne bi imel priležnice itd.⁶³¹ V tem pismu se značilno mešajo dokaj arhaična pojmovanja s strogostjo zahodnoevropskih penitencialov.

V slovenskih krajih, ki so bili tedaj komaj pokristjanjeni ali šele v stadiju pokristjanjevanja, so bili arhaični elementi še dosti bolj močni. Šele leta 873 je papež Janez VIII. obvestil grofa Spodnje Panonije Koclja o izobčenju vseh tistih, ki bi odslovili svoje žene in ki bi se ponovno poročili, dokler bi bila njihova prejšnja žena še pri življenju. Tem bolj, pristavlja papež, ker zavržna šega odslovitve izvira iz poganskih šeg. V drugem pismu omenja papež dva moža, ki sta bila odslovila svoji ženi.⁶³² Spomnimo se: sam grof Kocelj je bil slovanskega rodu, sin slovaškega kneza, krščenega šele kot odrasla oseba. Spodnja Panonija je bila obrski pašnik še okrog leta 800 in je bila v času papeških pisem šele nekaj desetletij odprta misijonskemu delu.

⁶³⁰ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Tom. 13, reprint Graz 1960, kol. 847–850; Kos, *Gradivo* I, št. 308, 309.

⁶³¹ *Monumenta Germaniae historica, Epistolarum Tomus IV, Paulini Aquileiensi epistolae*, Nr. 16, 520–522; Kos, *Gradivo* II, št. 3.

⁶³² Migne, n. m. – Kos, *Gradivo* II, št. 220. (Po Mignu bi šlo za eno samo pismo).

Panonski plemiči so bili v precejšnjem delu Karantanci, ki niso bili bistveno prej pokristjanjeni. Obe pismi sta nastali v času najostrejših akcij bavarskih škofov proti Metodu in malo pred Kocljevim padcem. In nazadnje: da bi mogla izzvati kar dve papeški pismi, sta morala biti oba svojih žen naveličana moža na visokem družbenem položaju. Še v najvišjih krogih okrog kneza so se torej trdno držali stari nazori. Ni čuda, da so se Panonci takoj po prenehanju zahodnih vplivov povrnili k prej omenjenemu pokopavanju vdov poleg umrlega moža.

c) Zakon sodni ljudem

V času, ko sta nastali omenjeni pismi, to je med misijonsko akcijo Metoda in njegovih učencev, je brez dvoma nastal v cerkvenoslovanskem jeziku »Zakon sodni ljudem«, ⁶³³ katerega predloga je bilo 17. poglavje bizantinske Ekloge, vsebujoče kazenske norme. Med drugim sta tako Ekloga kot Zakon določala kazni za spolne delikte, ki so nasprotovali krščanskim predstavam o spolni morali. Domovinstvo zakona si laste Kocljeva Spodnja Pnonija, Moravska in Bolgarija. Panonski izvor je prvi zastopal Heinrich Felix Schmid, ki je svoje dokazovanje sam povzel takole. »V Zakonu sodnem ljudem najdemo očitne sledove dejstva, da je bil zakon namenjen uporabi v primitivni družbi novokrščencev, v družbi, ki je poznala in prakticirala institucijo mešanih sodišč. Taka družba je obstajala v tisti pokrajini karolinškega imperija, ki ji je vladal Kocelj in v kateri je cerkveno organizacijo vodil sveti Metod, apostol Slovanov. Kot nekdanji upravitelj bizantinske province s slovanskim prebivalstvom je poznal svetno bizantinsko zakonodajo, poznal Eklogo. Uvedba njenih norm v tistem okolju, v katerem je veljala zahodna sodna praksa, bo torej njegovo delo.« ⁶³⁴ Isti Schmid je opazil križanje bizantinskih in zahodnih elementov v penitencialnem redu, o katerem je objavil kratko poročilo, žal

⁶³³ Objava: Tihomirov – Milov, (kot v op. 27). Različna mnenja o tem, kje je zakon nastal, povzema Grafenauer, Slovansko-nemška borba (kot v op. 27), 70–71.

⁶³⁴ Panonsko tezo je postavil H.F. Schmid, La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel più antico codice slavo, Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto, Verona 1948, I, 1951, 397–403.

pa ni več mogel predložiti specialne študije, ki jo je najaval še leta 1951.⁶³⁵

Skladnosti med odlomkom iz Ekloge in Zakonom sodnim ljudem so v precejšnjem delu opazne prav v določilih, ki zadevajo zakonsko zvezo, posebno pa v navedbi spolnih deliktov, čeprav je ta v Zakonu nekoliko skrajšana. Nečistost obsega zakonolomstvo in vsako spolno razmerje zunaj zakonske zveze; delikti se stopnjujejo po pravnem položaju oseb, s katerimi ali proti katerim so bili storjeni. Seveda je bila prepovedana tudi bigamija.

Naj bo panonskega izvora ali ne – za Slovence je bil Zakon sodnim ljudem v najboljšem primeru kratka epizoda, medtem ko je prišel do velike veljave v pravoslavnem cerkvenem pravu. Zato tu izpuščamo podrobnosti in se omejujemo na opozorilo, da se v strukturi določil o spolnih deliktih v resnici kaže dvojnost (svetnih in cerkvenih) sankcij, na katero se Schmid sklicuje pri dokazovanju panonskega izvora. Cerkvenih sankcij v Eklogi ni in izvirajo iz zahodnih prav. Tako bi na primer sedemletna pokora, ki jo Zakon neodvisno od Ekloge predpisuje in opisuje za spolno občevanje s sužnjo, utegnila imeti zvezo s sedemletnimi pokorami po zahodnih penitencialih ali s pravkar omenjeno oglejsko osemletno pokoro.

č) Težave novih zahtev

Struktura slovanskih družin, ki so v 9. in 10. stoletju prihajale na božjo pot v neznani samostan, v katerem so jih vpisovali v tako imenovani Čedajski evangeliarij, v splošnem ni imela kakih izrednih posebnosti. Toda zdi se, da se menihi niso preveč pohujševali, če je iz Bolgarije prišel božjepotnik »ET UXOR EIUS« (in njegova žena) z drugimi sorodniki in z neko »ALIA UXOR EIUS« (drugo njegovo ženo), torej očitno bigamist. Če tega gotovo ne smemo posploševati na dosti bolj številne slovenske in hrvaške romarje, nam ta vpis vsaj potrjuje splošno ugotovitev, da se pač pravne norme zdaleč niso dosledno presajale v prakso.⁶³⁶ Toda tudi pri samih Slovencih ne gre pretira-

⁶³⁵ H. F. Schmid, *Pénitentiels byzantins et occidentaux*, Prim. Schmidovo bibliografijo: *Dokumentation und Bibliographie*, Österreichische Osthefte, 5 (1963), 251–255. *Actes du VIe Congrès international d'études byzantines*, Tome I, Paris 1950, 359–363.

vati pomena, ki ga je imelo pokristjanjenje za vsakdanje življenje, saj je še iz leta 1331 izpričano čaščenje drevesa in izvirka pri Obsoških Slovencih, skoraj pred patriarhovimi očmi⁶³⁷. V tej zvezi naj bo omenjeno, da je voda imela določen pomen v poročnih običajih raznih slovanskih narodov.⁶³⁸

V novo pokristjanjenih krajih cerkvena doktrina zdaleč ni mogla biti toliko učinkovita, kot pozneje kak dekret Tametsi ali Obči državljanski zakonik. Spomnimo se le na neznatno število misijonarjev, na previdnost irske šole in še posebej na težave, ki so se morale postavljati novim pojmovanjem zakonske zveze že zato, ker ta pojmovanja niso odvisna le od hotenja, temveč so predvsem sestavni deli gospodarskih in družbenih sistemov. Monogamija, prepoved odslovitve, pa še vrsta novih predpisov, so zahtevale svoj čas. Tem laže so se ohranili poganski obredi, posebno še, ker so po svoje služili javnosti poroke, ki so jo zahtevali cerkveni predpisi.

⁶³⁶ Kos, *Gradivo* II, št. 328 (po starejši Bethmannovi ediciji).

⁶³⁷ P. S. Leicht, *Tracce di paganesimo fra gli Slavi dell' Isonzo nel XIV secolo*. Studi e materiali di storia delle religioni I (1925), 249 (citirano po Malu, gl. naslednjo opombo).

⁶³⁸ J. Mal, *Slovenske mitološke starine*, GMS 21 (1940), 1–37, posebno 3, 24–27; prim. Idem, *Contributo alla mitologia slovena*, Studi e materiali di storia delle religioni 18 (1942), pos. odt.

II. Od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja

1. Svetna plat zakonske zveze

Gre za vprašanje o zakonski zvezi v prvih stoletjih po pokristjanjenju, torej na vrhuncu fevdalnega (zemljiško-gospodarskega) sistema. V splošnem je pokristjanjevanje napredovalo vštric z uvajanjem sistema zemljiških gospodstev, ki sta ga pospeševali frankovska država in njena vzhodna naslednica. Ko je bil ta proces v drugi polovici 11. stoletja vsaj v formalnem pogledu končan, so cerkveni predpisi ne le prevladali nad prejšnjimi pravili, temveč so v očeh višjih plasti prebivalstva pridobili izključno veljavo. Kar zadeva oficialno priznana moralna in pravna pravila temeljne narave (npr. monogamija, najbolj pogosti zadržki itd.), torej ne moremo pričakovati kaj prida regionalnih ali lokalnih posebnosti; neoficialnih pravil, ki so brez dvoma še obstajala, pa praviloma niso zapisovali. Kar je zunaj oficialnih sfer ostalo od prej (in morda tudi nastajalo na novo) se je začelo omejevat na sfero ljudskih običajev. Pisani viri tistega časa nam dovoljujejo zasledovati posebnosti slovenskega razvoja le, če zdaj usmerimo svojo pozornost na področja zakonske zveze, ki so ostala v pristojnosti svetnih partikularnih prav, torej na problem o mestu zakonske zveze v družbeni strukturi in na premoženjska razmerja med zakoncema.

2. Zveza z družbeno strukturo

a) *Visoko plemstvo*

Knez Kocelj, ki je sicer imel do svojega izginotja iz pisanih virov 874 prestolnico na pozneje madžariziranem ozemlju, je imel posestva tudi na danes slovenskih tleh. Z letnico 890 datirana, a v resnici kakih 100 let pozneje ponarejena listina, katere vsebina je bila v drugi polovici 10. stoletja ponovno

potrjena in ponovljena,⁶³⁹ govori o Karantančevi lastnini nad tretjino Ptuja, ki mu je bila zaplenjena, od katere pa so nekateri CURTILIA LOCA ostala njegovi ženi, ker je ostala zvesta vladarju. Danes na splošno velja mnenje, da ta del ponaredbe povzema odlomek iz izvirnega besedila in da ta Karantanec ni bil nihče drugi kot Kocelj.⁶⁴⁰ Ženi puščena gosposčinska posest dokazuje dokaj samostojni položaj ženske, ki je pripadala visokemu plemstvu, položaj, ki nima nič skupnega z vdovo, ki so jo nekdanj pokopali skupaj z možem. Morda je bila Kocljeva žena frankovskega ali bavarskega rodu, toda znotraj meja cesarstva je bila za pravna razmerja med zakoncema socialna pripadnost pomembnejša kot pripadnost temu ali onemu ljudstvu.

Sklenitev zakonske zveze med slovanskimi in germanskimi visokimi fevdalci ni bila izključena. Tako je na primer nekaj pred letom 900 bavarski plemič odstopil nekaj zemlje nad Vrbskim jezerom svoji sestri, poročeni z nekim Jurijem, ki ga Michael Mitterauer opredeljuje za slovenskega plemiča.⁶⁴¹

Od začetka 10. stoletja naprej srečujemo v pogodbah med pripadniki visokega plemstva, ki zadevajo posestva v slovenskih pokrajinah, plemkinje, ki so skupaj z možem ali s posredovanjem svojega odvetnika ali včasih morda tudi same razpolagale s svojim premoženjem ali pridobivale zemljišča. Leta 977 in okrog leta 1000 se omenjajo posestva, puščena v dosmrtni užitek vdovam. Tudi v primorskih krajih, ki so ohranili močnejšo kontinuiteto, ni bilo drugače. Proti koncu prvega tisočletja je neka vdova v oporoki razpolagala z zemljišči v bližini Pulja v prid svojemu zetu, ta pa je po svoji plati pridobil druga zemljišča od nekega sorodnika in od njegove žene in sestre.⁶⁴²

Primer moči, kakršno je lahko dosegla vdova visokega rodu, je v prvi polovici 11. stoletja grofica Hema, ustanoviteljica samostana Krka na Koroškem, genealoško povezana z rodom

⁶³⁹ Kos, *Gradivo* II, št. 296, 460, 473, 482.

⁶⁴⁰ Pircheggerjevo mnenje sprejema npr. B. Grafenauer, *Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji*, *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–53), 171–190, posebno 186–187.

⁶⁴¹ Kos, *Gradivo* II, št. 327; M. Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit*, v: *Car. I*, 150 (1960), 693–697.

⁶⁴² Kos, *Gradivo* II, *passim*.

Zwentibolcha (Svetopolka), ki je izkazan v 9. stoletju in ki je bil velikomoravskega izvora. Potem ko so bili ubiti njen mož (1036) in njena sinova (leto ni znano), so ostala v njenih rokah velikanska teritorialna zemljiška gospostva, ki so se raztezala od severa Koroške proti jugu skoraj nepretrgoma do hrvaške meje in ki jih je dobila deloma po možu, deloma po svojih prednikih. Hema je na debelo razpolagala s temi posestvi v prid cerkvenim osebam, pa še so velika zemljiška gospostva preostala raznim stranskim vejam sorodnikov. Pri svojih pravnih opravilih je pritegovala dva odvetnika (v pomenu Vogt), izmed katerih je bil – ne slučajno – eden slovenski plemič Preslav, ki je zanj nastopal v Savinjski krajini in v Furlaniji.⁶⁴³ Brez dvoma se po njem imenujejo Braslovče, nad katerimi je kmalu nastal Žovnek, tako da je Preslav posestni prednik Celjskih grofov.

Vsaj v nekaterih primerih, ko je žena razpolagala s svojim premoženjem skupaj z možem, sama ali kot vdova, gre verjetno za splošno premoženjsko skupnost (ALLGEMEINE GÜTERGEMEINSCHAFT),⁶⁴⁴ ki se je tedaj razvijala v nekaterih delih cesarstva. To pa ne izključuje podobnih pojavov v krogih, ki so v 11. stoletju živeli po INSTITUTIO SLOVENICA, slovenskem pravu. Toda ti krogi so se že vse bolj omejevali na nižje, čeprav tudi svobodno plemstvo.

b) Slovensko nižje plemstvo – kosezi

Podatki, ki so nam iz druge polovice 11. stoletja ohranjeni v t.i. tradicijah briksenškega škofa Altvina (gre za zapise o pridobitvah različnih nepremičnin), pričajo o značilnem regionalnem razločku:

Na blejskem in bohinjskem ozemlju, ki sta od pribl. leta 1000 naprej sestavljali škofovo teritorialno zemljiško gospostvo z zelo luknjičavo sestavo lastnine na obdelanem svetu, nastopa med leti 1049 in 1097 nič manj kot 42 svobodnih izročiteljev, od

⁶⁴³ H. Dopsch, Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft, Car.I, 161(1971), 95–123; Lj. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski, Rad JAZU 250 (1935), 215–23; H. Dopsch, Zur Herkunft der Freien von Sannegg und Grafen von Cilli, Südostdeutsches Archiv 14 (1971), 260.

⁶⁴⁴ Gl. npr. H. Planitz, Deutsches Privatrecht, Wien 1948, 203. – Zgoraj navedeni nemški izraz je seveda nastal šele v pravniški literaturi.

katerih je vsaj 34 domačinov, med temi pa 25 oseb z značilnimi slovenskimi imeni, kot Blagosod, Bodigoj, Bojnoslav itd. Pritrditi je treba Hauptmannu, da gre pri treh tradentih za svobodno slovensko nižje plemstvo. Med vsemi temi izročitelji ni niti ene ženske.

Drugače na Koroškem, natančneje v tistih delih dežele, ki so bili že zgodaj pristopni zahodnim vplivom. Okrog leta 1060 srečamo tu med tradenti neko nobilitate potita Helica v vasi, v kateri so pozneje živeli kosezi. Nekako ob tem času in blizu te vasi je neka libertatem sortita, žena briksenškega ministeriala (nesvobodnega plemiča!) odstopila škofu nekaj posesti, da bi svojo hčer odkupila v prostost.⁶⁴⁵ Ni dvoma: na Koroškem so ženske koseškega rodu lahko imele svojo lastno nepremično premoženje in so lahko z njim razpolagale, čeprav so se poročile z nesvobodnim plemičem. Gre torej za tipičen primer ločenega premoženja zakoncev, za nasprotje od premoženjske skupnosti, za katero smo nekaj verjetnih primerov srečali med višjim plemstvom. Vendar ni nujno, da bi bil režim ločenega premoženja pojav slovenskega prava, saj je, kot kaže naš drugi primer, lahko izviral iz različnega družbenega položaja zakoncev. Naslednji primer pa je že razmeroma pozen, izpričan po listini iz 1139⁶⁴⁶. V neki vasi na Gornjem Koroškem, v okolju, v katerem so se tedaj še deloma pojavljala slovenska imena (npr. Debrogaj), in ki je bilo brez dvoma koseško, sta bila oče in sin lastnika dveh stikajočih se posestev. Sin je bil svojega podedoval po materi. Oče in mati sta torej bila očitno celo enakega rodu, premoženje pa je bilo ločeno.

Razloček med obema pokrajinama nas vede do tele hipoteze: Blejsko-bohinjski kot pomeni starejšo, Koroška novejšo razvojno fazo. Kjer je nižje plemstvo živelo še po starem, je bila temeljna enota sožitja velika družina. V tej je samo moški, družinski starešina, nastopal navzven kot tisti, ki razpolaga s premoženjem. Zato sami moški tradenti. Velika družina je pri kosezih imela ta pomen, da je omogočala gospodarjenje po

⁶⁴⁵ Kos, *Gradivo* III, *passim*; Lj. Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer v radovljiškem kotu do krize petnajstega stoletja*, *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–53), 270–284; Idem, *Staroslovenska družba* (kot v op. 51), 108–115.

⁶⁴⁶ Kos, *Gradivo* IV, št. 154.

večjih dvorih, ki so bili zmožni vzdrževati vsaj enega konjenika.⁶⁴⁷ Zahodni vplivi so pospeševali razkroj koseških dvorov na posestva v individualni lasti malih družin, v katerih pa je bila veliko manjša možnost, da bi se vedno našel polnoleten moški starešina. Zato je bilo treba dopustiti premoženjsko sposobnost žensk, sprva vsaj vdov.

Od hipoteze pa prehajamo na trdnejša tla, če dodamo še, da je individualizacija zemljiške lastnine in z njo povezana cepitev koseških dvorov, pri čemer kosezi kot taki niso mogli pridobivati pomembnejših novih površin, od pribl. 1200 naprej vedla v nazadovanje kosezov, sprva na stopnjo svobodnih, toda vedno bolj revnih kmetov.

c) Poročna prisila

Že od nekdanjega kupa neveste naprej je bila odločitev o tem, s kom se bo kdo poročil, pogosto prepuščena rodbinam, če je šlo za osebe v podrejenem položaju pa njihovim gospodom. To odločanje označujemo kot poročno prisilo (nem. HEIRATSZWANG). Seveda je bila pogostost prisile odvisna od različnih okoliščin.

Največji pomen je nedvomno imela tedaj, kadar je šlo za nesvobodne plemiče, ministeriale in milite (okr. 11.–13. stoletja). Ko je svobodni gospod odločal o njihovi poroki, je hkrati vodil svojo premoženjsko politiko in si ustvarjal ali slabil podlago oblasti.

Štajerska deželna privilegija iz 13. stoletja, predvsem tisti iz l. 1237, odpravljata pravico deželnega kneza, da ženi in možji sinove in hčere štajerskih deželanov ter priznava to pravico samim deželanom, to je staršem. Omenjeni določili štajerskih privilegijev sta od l. 1338 vsaj teoretsko veljali tudi na Koroškem in Kranjskem.

Z osvoboditvijo plemstva okrog 13. stoletja je torej prenehala prisilna poroka po volji gospoda za višje sloje. Tudi nesvobodnjaštvo med nižjimi plastmi je odpadlo.

⁶⁴⁷ Za predstavo o koseških dvorih gl. zlasti: S. Vilfan, Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane, Hauptm. zbornik (kot v op.27), 179–215. Idejo o koseški veliki družini na dvorih sem jasneje formuliral v francoskem povzetku (215) kot v slovenskem besedilu (203–204, 208, 209). Prim. zg. § 9/II 2.

Kaj pa med širokimi plastmi podložnikov? S tem vprašanjem segamo tako v pozni srednji kot tudi v zgodnji novi vek. Mračnemu razpoloženju, ki prevladuje v zelo razširjenih predstavah o zemljiških gospodstvih, bi ustrezalo, da zemljiški gospod ni imel pomembnejšega opravka, kot tuhtati o tem, kako bo podložnikom nagajal pri izbiri zakonskega tovariša. Določnih sledov pravice prisilne poroke s strani zemljiških gospodov pa prav za prav ne poznamo. Brez dvoma so imeli zemljiški gospodje neke vsaj posredne možnosti pritiska, če so iz kakršnega koli razloga hoteli odločati o poroki podložniških sinov in hčera. V srednjem veku je to verjetno tudi za navadne odvisne ljudi (ne samo za nesvobodnjake) veljalo za gospodovo pravico. Vprašanje pa je, koliko je poročna prisila v praksi prihajala do veljave. V 18. stoletju so stanovi trdili, da je na Kranjskem ni.⁶⁴⁸

O tem vprašanju nam najbrž interpretacija poročnih običajev bistveno dopolnjuje ali celo popravlja nekatere že ustaljene predstave. Skoraj namreč ni poročnih običajev, pri katerih snubljenje ne bi bilo ključno dejanje pri izbiri neveste.⁶⁴⁹ Pri snubljenju se sicer niti v novem veku niso dosti ozirali na (tedaj že dolgo) pravno tako odločilno soglasje nupturientov, pač pa so praviloma odločali starši ali njihovi namestniki. Toda niti pristanek zemljiškega gospoda niti poznejši tako imenovani ženitni konsenz oblasti nista imela kakega posebnega mesta med običaji snubljenja, ki ga v glavnem poznamo izključno kot opravek med dvema rodbinama. Ali pa je verjetno, da bi bil običaj snubljenja nastal šele tedaj, ko je v pozni fevdalni dobi pojemal interes zemljiških gospodov za osebne zadeve njihovih podložnikov? Ali ne kažeta med Slovani zelo razširjeno ime in še bolj skoraj obredni potek snubljenja bolj na neko zelo staro kontinuiteto tega običaja, pri katerem je imel zemljiški gospod kvečjemu zelo obrobno ali celo nelegalno vlogo? Kako sicer razložiti neprekinjeno ohranitev od naselitve do najnovejših časov? Tudi če je poročna prisila po zemljiškem

⁶⁴⁸ Polec, O odpravi nevoljništva na Kranjskem, v: ZZR 9 (1933), zlasti 194 sl.

⁶⁴⁹ Izmed številnih podatkov o snubljenju naj tu zadošča primer s Koroškega: Ložar-Podlogar (kot v op. 30, 1985), 150.

gospodu kje veljala, je stoletna praksa v večini primerov očitno prevpila pravno normo. V tem primeru terminologija in običaj nedvomno posredujeta realno podobo.

Ko govorimo o poročni prisili v visokem srednjem veku, pa je treba vendarle razlikovati med različnimi družbenimi skupinami in možnostmi, da med njihovimi pripadniki pride do zakonske zveze.

č) Pogoji za poroko med nesvobodnjaki različnih gospodov in posledice takih porok

Z drugimi besedami: postavljamo si vprašanje FORISMARITAGIUMA, ki se v francoščini označuje kot FORMARIAGE.⁶⁵⁰ Vprašanje se postavlja pri nesvobodnjakih (servih), ne pa pri vseh odvisnih osebah. Da so si »lastniki« nesvobodnjakov lastili pravico, odločati o poroki le-teh, vemo iz listin za obdobje po letu 1000, smemo pa to domnevati tudi za nekoliko zgodnejši čas. Z enako verjetnostjo pa smemo domnevati, da gospodje niso imeli razloga za dosledno uveljavljanje te pravice, dokler je šlo za poroko med pripadniki istega gospodstva, saj mu taka poroka ni povzročala materialne izgube. V času, ko je kolonizacija omogočala naselitev vedno novih družin, tudi ni bilo razloga za omejevanje porok na tiste, ki so sedeli na nerazdeljenem gruntu.

Drugače pa je bilo, če sta nesvobodni ženin in nevesta pripadala različnima gospodoma. Tedaj sta se postavljali vsaj dve vprašanji: čigava bo odslej naprej žena in čigavi bodo otroci, rojeni v tem zakonu. Te vrste mešanih zakonov gospodje gotovo niso radi videli, če pa je do njih prišlo, je na Slovenskem žena ostala pod prejšnjo gosposčinsko oblastjo: otroci so pripadali skoraj gotovo očetovemu gospodstvu (če se gospoda v posebni pogodbi nista drugače dogovorila) in torej ni veljalo pozneje na bavarsko-avstrijskem območju veljavno pravilo: PARTUS VENTREM SEQUITUR (rojeni sledi trebuhu).⁶⁵¹ Morda je prav v tem razlaga za dejstvo, da v šestih listinah 9. in 10. stoletja približno četrtina nesvobodnjakov prehaja od gospoda pod dru-

⁶⁵⁰ Ta izraz se ni uporabljal v Sloveniji, nazorno pa pove, za kaj gre.

⁶⁵¹ Ph. Dollinger, *L'Évolution des classes rurales en Bavière*, Paris 1949, str. 257–259,

gega gospoda z otroki, toda brez žene. Da bi šlo za devet vdovcev in kvečjemu za eno vdovo, je po vseh demografskih zakonitostih skrajno neverjetno. Bolj verjetno je večina manjkajočih devetih žena pripadala drugemu gospodu ali pa je bila celo ta ali ona svobodna. V vseh teh primerih pa so otroci pripadali očetovemu gospodu. Dalje: Če se v listini, datirani 888 (čeprav nepristni, vendar v tem pogledu uporabni), poleg daritve nesvobodnjaka in njegovih sinov izrecno omenjajo tudi žene sinov, bi to kazalo, da žena ni avtomatično sledila moževi pripadnosti. Za pripadnost »familiji« loškega gospostva je to veljalo še 1291, sicer ne bi ob pojezdi spraševali o vsakem kmetu ali pripada »familiji« tega gospostva tudi njegova žena. (Tudi sicer »familija« ne pomeni več samo nesvobodnjakov, toda načelo je bilo očitno povzeto po pravilu, ki je nekdanje veljalo zanje.) Če je – kot je znano – žena ostala pod pripadnostjo svojemu prejšnjemu gospodu, ni bilo razloga, da bi od nje zahtevali ob poroki odkupnino (tudi ta se je imenovala na zahodu FORMARIAGE, FORISMARITAGIUM). Najbrž prav zato odkupnine v listinah za Slovenijo ne zasledimo.

Kot je bilo že omenjeno, se oblast gospodov v zadevah zakonske zveze ni uveljavila samo nad svobodnjaki nižje vrste, temveč tudi in predvsem nad nesvobodnim plemstvom – ministeriali in militi. Šele leta 1237, ko je bil politični položaj za štajerske ministeriale posebno ugoden, jim je cesarski privilegij zagotovil pravico, da sami prosto odločajo o poroki svojih otrok in šele v prvih desetletjih 14. stoletja je dotlej svobodno nižje plemstvo doseglo vso prostost odločanja o poroki, kajpada prostost staršev, ne samega ženina ali neveste.⁶⁵²

d) Zakonska zveza med svobodnjaki in nesvobodnjaki

Listinsko gradivo dokazuje, da taka zakonska zveza ni vplivala na družbeni položaj ne ene ne druge plasti. Že zgoraj je bil naveden primer iz okr. 1060, ko je svobodna žena briksenškega ministeriala odkupila svojo hčer v prostost. Torej žena ni izgubila prostosti, če se je poročila z nesvobodnim plemičem.

Na gospostvo koroškega samostana Podkloster/Arnoldstein je še 1174 veljalo po starem običaju pravilo, da se smejo hčere

⁶⁵² Vilfan, RGS 128 in isti, PZS 122–124, 186–187.

svobodnih mater in nesvobodnih očetov odkupiti v prostost s tem, da vsaka plača opatu po pol talenta.⁶⁵³ Sinovi in hčere so torej po družbenem položaju sledili nesvobodnemu očetu. Toda tu ne gre za pravkar vsaj hipotetično formulirano pravilo, po katerem so otroci nesvobodnjakov različnih gospostev pripadali očetovemu gospodu. Med svobodnimi in nesvobodnimi je očitno veljalo pravilo, da otroci slede slabšemu delu, kar pove nemški rek z besedami slabši roki (DER ÄRGEREN HAND).

Kakor svobodna žena po položaju ni sledila nesvobodnemu možu, tako tudi svobodni možki ni izgubil prostosti, če se je poročil z nesvobodno žensko. Ko je stavbenik Mihael Latinec (verjetno Francoz) zidal prvi samostan na Kranjskem – cistercijansko Stično, ustanovljeno 1136 – se je poročil z višenjsko nesvobodnjakinjo. Iz listine, nastale med 1163 in 1184 zvemo, da je pred časom odkupil svojo ženo v popolno prostost, nato pa je odkupil tudi svoje otroke, ki so s tem postali cenzuiali.⁶⁵⁴ Torej: Mož ni sledil ženi v njen nižji družbeni položaj, kar je nasprotje nemškemu pravilu: TRITST ZU MEIN HUH, SO WIRST DU MEIN HAHN! (Če pohodiš mojo kokoš, postaneš moj petelin.); otroci so tudi v tem primeru sledili slabšemu delu, ženo je bilo moč odkupiti v polno prostost, otroke le v cenzialstvo.

Kot splošno pravilo torej lahko ugotovimo, da so otroci sledili slabšemu delu z določenimi olajšavami (pravica do odkupa) posebno za otroke istega spola kot svobodni roditelj. Toda gotovo so posamezna krajevna in dvorna prava poznala tudi drugačne možnosti.

e) Vloga sorodstva

Če je pravica zemljiških gospodov do odločanja o poroki nesvobodnih oseb čedalje bolj izgubljala praktični pomen (kolikor se je sploh kdaj masovno izvajala), to še zdaleč ne pomeni zmage konsenzualnega zakona, ki se je začel uveljavljati v cerkvenem pravu od 12. stoletja naprej. Nasprotno: rojevala se je ena izmed velikih fikcij, na katerih je temeljilo še pravo 19. sto-

⁶⁵³ Kos, Gradivo IV, št. 555.

⁶⁵⁴ Prim. M. Kos, Postanek in razvoj Kranjske, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 10 (1929), 35–36; M. Zadnikar, Romanska Stična, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave IV (1957), 13–15 in sl. 7. – Vilfan, Agr. pan. 2, 312–313.

letja – fikcija, de ženin in nevesta sklepata konsenzualni zakon, čeprav sta v mnogih primerih ravnala pod pritiskom, če že ne več pod gospodovim, pa pod pritiskom staršev, varuhov ali sorodstva.

Primer zakona, pri katerem je bilo treba računati še z naknadnim posegom sorodstva, je sporočen iz l. 1288. Tedaj se je ženil neki Oton iz Smasti pri Ladri. V Čedadu je sklenil – verjetno z varuhom svoje neveste – pogodbo, s katero se je med drugim obvezal plačati globo za primer, da bi nevesto spodilo sorodstvo, »SI ... IPSAM EXPELLERET PARENTELA«. Pogodbo je sklenil z eno roko, z drugo pa je sam za sebe prevzel jamstvo. Koliko so pri tem vprašali nevesto, ni jasno. Po starejši interpretaciji v italijanski literaturi, ki so jo prevzemali tudi slovenski avtorji, ta primer ne dokazuje le staroslovanskega samoporoštva (samojamstva), temveč tudi privolitev sorodstva kot nujen pogoj za veljavnost zakonske zveze, kar naj bi bilo kot izraz združne ureditve posebnost slovanskega zakona v primerjavi z rimskopravnim konsenzualnim zakonom in v primerjavi z langobardskim. Slovesnost in javnost poroke sta po tej razlagi nujna elementa take, slovanske sklenitve zakonske zveze.⁶⁵⁵ Konstrukcija slovanske zakonske zveze za konec 13. stoletja je v najboljšem primeru tvegana, koliko pa gre za slovensko specifičnost, je brez temeljite primerjave težko presoditi. O združnem elementu je govor drugje.

⁶⁵⁵ P. S. Leicht, *Un documento matrimoniale slavo del secolo XIII*, Studi in onore di Biagio Bruni, Palermo 1910, pos. odtis in ponatis v Leichtovih zbranih spisih.

III. Zakonska zveza ob prehodu iz srednjega v novi vek

1. Možnosti za različice

Nekaj stoletij po pokristjanjenju bi na prvi mah pričakovali, da je za zakonsko zvezo pri Slovencih veljalo pač cerkveno pravo in da torej kakih posebnosti ni moglo biti. Tako pričakovanje pa bi bilo pretirano, ker cerkveno pravo samo ni bilo v podrobnostih enotno, ker je Cerkev še naprej tolerirala stare običaje in ker se ljudje tudi niso tako natančno držali vseh predpisov. Tudi so z zakonsko zvezo povezane različne vrste premoženjskih razmerij, ki so bila prepuščena svetnim pravom, zlasti običajnim. Tako tudi med Slovenci ni moglo biti vse enotno. Seveda so nekatera temeljna pravila veljala tudi tukaj. Različice niso bile samo in specifično slovenske, toda način, kako so se na Slovenskem pojavljale in prepletale, je bil v mnogem izviren in svojevrsten.

Primerjalno obravnavo takih pojavov navezujemo na nekaj doslej temeljiteje obdelanih virov. Dva izmed njih ne predstavljata postavljenega prava, vsi pa prikazujejo pojave iz dnevnega življenja konec srednjega veka in okrog 16. stoletja. Ob teh podatkih lahko posežemo tudi časovno nekoliko dlje.

2. Skrivni zakoni in ohranitev domačih poročnih običajev

Pičenski škof Martin, generalni vikar oglejskega patriarha in pontificalibus za vzhodni del patriarhata, je leta 1448 sklical reformno sinodo na svoji rezidenci v Ljubljani. Pristojna je bila za kraje, ki so bili pod Martinovo jurisdikcijo, to je za Goriško, Kranjsko, Štajersko in Koroško južno od Drave. Sklepi te sinode vsebujejo XII. člen, naperjen proti tistim, ki sklepajo skrivne zakone (*CONTRA CLANDESTINE MATRIMONIA CONTRAHENTES*). Člen

se v prostem prevodu začenja: »Ker iz skrivnih pogodb o zakonski zvezi pogostoma izhajajo mnoge nevarnosti za duše, mi pa se želimo temu zoperstaviti, zapovedujemo, naj se izvršuje tisto, kar je razumno po pravu postavljeno.« Sledita predpis oklicev in zahteva, naj tudi duhovniki sami poizvedujejo, ali ne obstaja kak zakonski zadržek. Če bi se pokazala verjetna ovira, naj se sklenitev prepove, dokler se z jasnimi dokazi ne izkaže, kaj je storiti. Kdor bi ravnal v nasprotju s tem, naj bi se po pravu kaznoval pred škofijskim sodiščem. Naslednji člen predpisuje obvezno sklepanje zakonov pred duhovnikom, po možnosti v cerkvi, sicer pa na primernem kraju. Tudi naj se blagoslovitev poroke ne opravlja, kot je navada, po telesni združitvi, temveč pred njo in pred slovesnim obhajanjem poroke, to pa iz spoštovanja do blagoslova.⁶⁵⁶ Nekaj nadaljnjih členov, ki govorijo o zakonskih zadržkih, manj zadeva našo temo.

Matrimonia clandestina ali skrivni zakoni, o katerih je sklepala ljubljanska sinoda, v tedanji Evropi niso bili nič izrednega. Že pri obravnavi dobe do 12. stoletja je bilo opazno, da se v zvezi z zakonsko zvezo ni uveljavljalo izključno cerkveno pravo. Od kar je nato v tem pravu prodiralo načelo soglasnosti (*CONSENSUS FACIT NUPTIAS* – poroka nastane iz soglasja), je sicer vpliv sorodstva na videz popuščal, toda premoženjski interesi družine so ostali tako močni kot prej. Poskus Cerkve, da bi pritegnila sklepanje zakonske zveze pred svoje organe – kar bi povečalo pravno gotovost in onemogočalo takó spodbijanje sklenjenih zvez kot tudi bigamijo – pa še dolgo ni popolnoma uspel.

Cerkveni vpliv na ženitno pravo in zlasti na sklepanje zakonov se je namreč razvijal počasi in postopoma. V tem pogledu je prednjačila vzhodna Cerkev. Toda tudi ko je Katoliška cerkev v večji meri uvedla cerkveno poroko, necerkveni zakoni niso bili neveljavni, čeprav so jih skušali omejevati. Nastalo je razlikovanje med javnimi zakoni (*MATRIMONIA PUBLICA*), ki so bili sklenjeni s sodelovanjem duhovnika (*IN FACIE ECCLESIAE*) in skrivnimi zakoni (*MATRIMONIA CLANDESTINA*), ki so bili sklenjeni v necerkveni obliki. Skrivni zakoni so bili sicer po cerkvenem pravu prepovedani pod grehom, toda če so bili sklenjeni, so bili kljub temu

⁶⁵⁶ J. Gruden, Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije, Ljubljana 1908, 30–31, 138.

veljavni. Čeprav so bila matrimonia clandestina pogosta v zadnjih stoletjih srednjega veka, je vendar gotovo, da so v razvojnem pogledu predstopnja cerkvene poroke. Glavni pomen izraza skrivni zakon torej ni bil v tem, da so ga sklenili na skrivaj pred ljudmi sploh, temveč v tem, da ni bil sklenjen pred pristojnim cerkvenim organom. Izraz pa je lahko imel tudi stranski, dobesedni pomen, namreč brez slovesnosti in zato brez udeležbe široke javnosti sklenjen zakon. Ta pomen tudi potrjuje gradivo tridentinskega koncila, v katerem večkrat srečujemo mesta, kjer se skrivni zakon enači z zakonom, ki ni bil sklenjen s privolitvijo staršev in ki se je zato gotovo obhajal brez običajnih slovesnosti.⁶⁵⁷

Skrivne poroke so bile sicer prepovedane, če pa so bile kljub temu sklenjene, so ustvarjale veljavno zakonsko zvezo, in to v glavnem do tridentinskega cerkvenega zbora. Iz njegovih razprav je razvidno, da so bili skrivni zakoni v tem času še močno razširjeni. Zbor je leta 1563 z dekretom Tametsi izrekel neveljavnost skrivnih zakonov in predpisal za katoličane obvezno cerkveno poroko. Ker pa se dekret Tametsi zaradi verskih bojov v času reformacije ni mogel povsod razglasiti, je nastala razlika med tridentinskimi in netridentinskimi kraji. V slednjih so bila matrimonia clandestina vsi v netridentinski obliki sklenjeni zakoni.

Da se razmere v razrvanih časih 16. stoletja tudi pri Slovencih niso spremenile, je jasno. Tudi v ljubljanski škofiji (ki je sicer obsegala razstresene fare v treh deželah) dekreta Tametsi še nekaj časa niso objavili. Ker je splošno uporabo novega cerkvenega prava na Slovenskem ovirala protestantska reformacija, je določila dekreta razglasil šele škof Hren l. 1604 kot del sklepov gornjegrajske sinode. Matrimonium clandestinum je prevedel kot skrivno, pokotno ženitev. Med nagibi prepovedi je navedel, da so skrivne, pokotne ženitve vir pregreh, saj se dogaja, da nekdo prvo ženo, s katero se je skrivaj ali pokotno oženil, zapusti, potlej pa se »očitno« (=javno) oženi z drugo in do smrti živi v prešuštvu.⁶⁵⁸ Spredaj povzeta sklepa ljubljanske sinode in Hrenov razglas iz l. 1604 dovolj jasno pričajo, da pri

⁶⁵⁷ Podrobna dokumentacija primerjalnih podatkov: Vilfan, Ženitni običaji (kot v op. 7).

⁶⁵⁸ V. Steska, Tomaž Hren in gornjegrajska sinoda l. 1604, v: Čas 6 (1912), 49–57.

Slovencih v 15. in 16. stoletju sklenitev zakona pred duhovnikom še ni prodrla kot splošna oblika poroke, da so bila znana *MATRIMONIA CLANDESTINA* in da so dotlej Slovenci imeli poroko za sklenjeno s svatbo, t.j. s posvetnimi slovesnostmi in telesno združitvijo, nakar so šele šli – če sploh – po cerkveni blagoslov. Včasih se je tak način sklenitve zakona povezoval z resnično, praviloma pa z navidezno ugrabitvijo, o kateri bo še govor.

Dolga veljavnost (sicer prepovedanih) skrivnih zakonov je omogočala preživetje prastarih pravnih običajev na področju zakonske zveze. Kakšni so bili ti pojavi v določenem času in kraju, iz že prej povedanih razlogov ni moč z gotovostjo rekonstruirati, gotovo pa gre večidel za običaje, ki jih v novejšem času opazuje in obdeluje etnologija.

Nekaj konkretnih predstav pa nam omogoča zapis o primeru skrivnega zakona pri Beneških Slovencih. Predstavil ga je znanstvenemu svetu italijanski pravni zgodovinar Carlo Guido Mor. Gre za pravgno zadevo iz l. 1556, ki je potekala pred cerkvenim sodiščem v Čedadu. Neka Marjeta je tožila moškega, ki je bil po njenih trditvah njen mož, na priznanje med njima sklenjene zakonske zveze. Ohranjen je samo spis, v katerem so zapisana vprašanja, na katera naj bi odgovorile priče, iz vprašanj pa je razvidno, katere okoliščine, ki jih je zatrjevala tožnica, je sodišče imelo za bistvene pri presoji veljavnosti skrivne zakonske zveze:

(1) Ženinovo obljubo, da sprejema Marjeto za ženo. (2) Marjetin svak naj bi bil ob tej priložnosti dal Marjeti bokal vina, da ga je ponudila tožencu; ta je pil iz njega in ga vrnil Marjeti »v znamenje sklenitve zakona, kakor je ondi običaj«. (3) Ko sta naslednjo nedeljo zaročenca skupaj hodila po neki poti, je toženec prijel Marjeto za roko in ji izrekel formalne besede »Sprejemam te za svojo zakonsko ženo«, nakar je ona ustrezno odgovorila. (4) Zakon je bil izvršen. (5) Po prvi skupaj prebiti noči je ženin izročil kovanec v znamenje izvršenega zakona.⁶⁵⁹

⁶⁵⁹ C. G. Mor, *Consuetudini matrimoniali degli Slavi di Val Natisone nel Cinquecento*, v: »Ce fastu?« 25–26 prav 24–25 (1948–49), 154–159. Ker je avtor ocenil navedene elemente skrivnega zakona za tipično italijanske, je slovenski etnolog izrekel o tem pomisleke: M. Matičetov, *Per l'interpretazione di usi di confine*, v: *Il Tesaur* 4, nr. 4–6 (1952), 26–27; na to je Mor kratko odgovoril na istem mestu, 27. Ta drobna polemika o zanimivem viru je dala povod za mojo obsežnejšo obravnavo vira iz 1556: Vilfan, *Ženit. obi.*

Prva razlaga tega primera ga postavlja v nasprotje z obličnim, »zadružnim« zakonom iz 1288 in v kratkem pravi: Poroka, ki nam je sporočena iz leta 1556, je sklenjena brez vsake javnosti, skrivno, v bistvu s soglasjem med ženinom in nevesto ter z izvršitvijo zakona. Pridružuje se pitje vina, sklenitev rok, izročitev kovanca po prvi poročni noči – nekaka kombinacija langobardske »MORGENGABE« z rimskopravnim »ASSIS NUP-TIALIS«. Tako naj bi se bili Beneški Slovenci v 16. stoletju popolnoma prilagodili italijanskim običajem kot mešanici rimskih in germanskih, slovenska rodbinska skupnost pa naj bi se bila zdrobila v italijanskem individualizmu.

Primerjalna raziskava je pokazala, da je med navedenimi elementi nekaj takih, ki so pri sklepanju zakonske zveze razširjeni v mnogih, ne samo evropskih pravih: vsaj ustno izrečeno – čeprav ne vedno prostovoljno – soglasje, sklenitev rok in povsod seveda izvršitev zakona. Dva elementa pa sta takšna, da smemo od njune primerjalne obravnave pričakovati celo nekoliko razločnejšo zvezo s Slovenci, ki bi kazala na njuno zgodnjo udomačenost, deloma celo izvornost. Gre za pitje vina pri poroki in za jutrnjo. Prvo se povezuje z obličnostmi pri sklepanju pravnih opravil, druga je značilna institucija premoženjskega prava med zakoncema.

3. Pijača v poročnih obredih

V spredaj omenjenem primeru skrivne poroke pri Beneških Slovencih v 16. stoletju sta ženin in nevesta popila iz istega kozarca nekaj vina. Ali gre res, kot se je glasila prva razlaga, za tipično italijanski običaj? V latinščini se to pitje imenuje BIBA-RIA VINI, v slovenščini zapitki.⁶⁶⁰

Primerjalnega gradiva v zvezi z zapitki je toliko, da se moramo omejiti na nekaj najbolj izrazitih pojavov, zbranih večinoma v najdostopnejši literaturi.

Zunaj cerkvenih običajev so zapitki v srednjem veku ugotovljeni zlasti pri Anglosasih. O razširjenosti tega običaja pri

⁶⁶⁰ Vilfan, Ženit. obič 92.

Francozih priča sklep sinode v Angersu (Francija):⁶⁶¹ »Zvedeli smo, da nekateri v imenu poroke pijejo in se, ker mislijo, da so s tem sklenili zakonsko zvezo, telesno združujejo.« – Cela vrsta sorodnih običajev je za starejšo in novejšo dobo izpričana za Nemce. Starejši zapisniki sodišč v ženitnih zadevah pripovedujejo večkrat, kako je fant napil dekletu »na zakon«, pa ga je prijala za besedo,⁶⁶² – primer, ki je vsekakor zelo podoben tistemu pri Beneških Slovencih. Obredno pitje vina po ženinu in nevesti iz iste posode navaja etnografsko gradivo za Hessensko, Turingijo in Vzhodno Prusijo, soroden pojav pa iz Ellikona (Švica). V vrsto takih običajev sodi tudi zauživanje vinske juhe iz ene skleda z eno žlico v Prednjem Palatinatu.⁶⁶³

Nič manj ni pri mnogih slovanskih narodih žganje oziroma vino bistveno potrebno pri snubljenju. Večinoma ga morajo prinesiti snubci, npr. pri Bolgarih praviloma v leseni čutari vino. (Sedanjk je v vseh teh in sledečih zvezah zgodovinski.)

Če domačini pijačo, npr. žganje, sprejmejo, je to znak, da so s ponudbo zadovoljni. Vloga kovanca ali prstana pri teh in podobnih vrstah obrednega pitja (velikokrat se položi prstan v kozarec), potrjuje značaj pitja kot ustaljenega akta. Žganje včasih nadomešča pivo ali vino.⁶⁶⁴ Vendar imamo podatke o pojavih, ki še bolj ustrezajo zapitku pri Beneških Slovencih: Pri Belorusih (okrožje Borisovsko) napolni ženin kozarec z žganjem, ga nekoliko odpije in izroči ostanek nevesti, ali pa (okrožje Smolensk) popelje nevesto k vedru piva: oba pijeta in ostanek izlijeta vnic. Pri Poljakih (Krotoszyn) ponudijo nevestini starši ženinu kozarec žganja; pol ga izpije, drugo polovico pa ponudi nevesti. Pri Lužiških Srbih sprejme pri poroki nevestina mati novoporočenca z novim vrčem piva; oba pijeta, nakar »DRUŽBA« vrč razbije. Podobne podatke o zapitkih imamo glede Južnih Slovanov, kjer se seveda večkrat omenja vino. Tako beremo glede Bolgarov o mešanju ženinevega

⁶⁶¹ H. Bächtold-Stäubli, E. Hoffmann-Krayer, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (v nadaljnjen HDA) VI–II, Berlin–Leipzig, 1936–37; IX., Berlin 1938–41, 295–296.

⁶⁶² P. Geiger, Deutsches Volkstum in Sitte und Brauch, Berlin–Leipzig 1936, 109.

⁶⁶³ HDA VIII (kot v op. 93), 1158–1159; IX, 295.

⁶⁶⁴ Za naslednje podrobnejše podatke gl. Vilfan, Ženit. obič.

in nevestinega vina pri nekaterih svatbah ter o pitju mešanega vina, kar naj bi bil ostanek nekdanjega krvnega pobratimstva.

O podobnih običajih imamo kajpada podatke tudi iz Slovenije. Tudi o njih še naprej v historičnem prezentu: Gre za »zapitke« pri zaroki ali ženitvi. V Beli Krajini se postavi nevesta pred ženina, odpije iz kozarca nekoliko vina, nato pa izroči kozarec ženinu, ki vino izpije in vrže kozarec ob steno. Iz 17. stoletja imamo podobne podatke iz Valvasorja ne le za Kočevanje, temveč tudi glede Kraševcev, kjer se trikratno napivanje uporablja v zvezi s kovancem in oblikanjem rok.⁶⁶⁵

Polivanje ali oblikanje rok je druga vrsta uporabe vina pri poročnih običajih: V običaju oblikanja rok pri poroki se stikata dva elementa ženitnih običajev: oblikanje samo in sklenitev rok. Oblikanje je znano pri Slovanih, zlasti pri Južnih Slovanih, a ni zanje specifično, saj ima npr. analogijo pri Indijcih (oblikanje rok s sveto vodo)⁶⁶⁶ in v Evropi pri Švicarjih in na Spodnjem Frankovskem.⁶⁶⁷ Pri Slovencih poznamo oblikanje rok z vinom vsaj iz Valvasorjevega opisa zaroke pri Kraševcih, iz Roža na Koroškem ter iz tržaške okolice. Pojedina, ki v motniški okolici v zvezi s pušeljcem, se je imenovala »oblikanje«. ⁶⁶⁸

Zapitki pa so prešli tudi v cerkvene običaje. Katoliška cerkev je na običaj zapitkov različno reagirala: Če prepoved ni bila uspešna, so običaj skušali prenesti v cerkev. Tako poznajo francoski, angleški in italijanski rituali v zvezi z obrazci za poroko tudi obrazce za blagoslavljanje in ponudbo vina ženinu in nevesti, pri čemer je seveda prišla prav zgodba o ženitovanju v Kani Galilejski.⁶⁶⁹ Ponekod se je stari običaj zapitkov še krepko ohranil, deloma kombiniral tudi z običajem šentjanževca. V zvezi z legendo o svetem Janezu Evangelistu, ki je izpil brez škode kupo strupa, je cerkev uvedla običaj blagoslavljanja vina

⁶⁶⁵ J. B(arle), Ženitovanjski običaji Belih Kranjcev; LMS 1889, 76; Valvasor, Ehre II, 301, 313–314.

⁶⁶⁶ J. Piprek, Slawische Brautwerbungs- und Hochzeitsgebräuche, Stuttgart 1914, 167.

⁶⁶⁷ HDA IX (kot v op. 93), 297.

⁶⁶⁸ Valvasor, Ehre II, 313–314; Orel (kot v op. 36), 278; J. Polec, Križnik 166; Dolenc, Simb. 8.

⁶⁶⁹ Fr. Kotnik, O piri in ženitovanjskem kruhu, Etnolog 17 (1944), 59, 60; Fr. Marolt, Tri obredja iz Zilje, Ljubljana 1935, 32.

na dan tega svetnika.⁶⁷⁰ Slovenske svatovske pesmi iz mnogih krajev govore o vinu šentjanževcu. V Podzemlju v Beli krajini so hranili šentjanževca in ga pili tedaj, ko so prišli snubci. Na vzhodnem štajerskem so ga pili pred odhodom k poroki in pri gostovanju. Toda ne le uporaba šentjanževca, tudi blagoslov v cerkvi je znan na Koroškem in na vzhodnem Štajerskem, kjer poskusijo blagoslovljeno vino celo še pred oltarjem. Blagoslov ženitovanjskega vina se je ohranil sploh v lavantinski in deloma krški škofiji. Duhovnik ga je ponudil najprej ženinu in nevesti.⁶⁷¹ Ob poroki blagoslovljeno vino sicer ni to, kar je šentjanževino, toda v običajih in izrazoslovju se oboje večkrat zamenjuje. Tako uporabo vina pri poroki, ki nosi pečat krščanskih vplivov, so poznali tudi na nemškem jezikovnem območju. Še bolj ko v poročnih oblikah Katoliške cerkve pa so se zapitki udomačili v poročnih obredih Pravoslavne cerkve.⁶⁷²

Zapitki ob zaroki oziroma poroki se večkrat pojavljajo tudi pod imenom likofa ali pod ustreznimi označbami. Tako se na Spodnjem Frankovskem imenuje vsota, ki jo ženin ob zaroki izroči nevesti – WENGKOF, očiten spomin, da so nekoč ob tej priložnosti pili. Tudi v Švici so včasih potrjevali obljubo zakona (zaroko) z WEINKAUF-om, s tem da sta oba zaročenca izpila skupaj kozarec vina in jedla iz enega krožnika.⁶⁷³ Zopet ugotavljamo enako zvezo tudi pri Slovencih. Zaroka se je potrjevala z likofom, prav tako pa so imenovali pitje ob sklepanju ženitovanjskega pisma.⁶⁷⁴

Pri teh običajih so samo združili z osebnopravnim pravnim pravilom dosti širše znani običaj, da se pogodbe sploh utrjujejo ali vsaj na zunaj vidno potrjujejo z likofom, o čemer je

⁶⁷⁰ Opojne pijače so imele svojo vlogo že v slovanskem poganskem bogoslužju. J. Korošec, *Slovansko svetišče na ptujskem gradu*, Ljubljana 1948, 7 sl.; Niederle (kot v op. 44), 184 sl.

⁶⁷¹ SNP III, 5300, 5302, 5309, 5413–5414; M. Turnšek, *Pod vernim krovom I*, Ljubljana 1943, 60 in drugi. Sam sem pitje vina po poroki v cerkvi okr. 1970 lahko opazoval v Rogatcu.

⁶⁷² HDA IX (kot v op. 93), 296.

⁶⁷³ Prav tam. Za nem. Štajersko prim. Unger-Khull, *Steirischer Wortschatz*, Graz 1903, 435: »Leikauf ... Geschenk des Bräutigams an die Braut...«

⁶⁷⁴ Orel, (kot v op. 36) 278; Polec, *Križnik* 163; Dolenc, *PZSO* 308; Vilfan, *Očrt* 229.

zgoraj govor v zvezi s premoženjskim pravom (§ 9/IX, 2). Tega se kajpada zaveda tudi literatura o poročnih običajih.

BIBARIA VINI ali po naše zapitki pri poročnih običajih so po vsem povedanem vse prej kot vezani na en sam narod. Pride-lava vina je precej bolj razširjena kot le na mediteranski obali, drugod poznajo vsaj medico, pivo in žgane pijače. Zapitki pri poroki so v svojem razvoju kombinacija večjega števila elemen-tov: prvič stari poganski obredni element (tesno povezan z učinkom alkoholnih pijač, ki je prvotno veljal za nekaj skrivno-stnega), pa če ta element tolmačimo kot čar združitve duš ali kako drugače; drugič krščanski element, ki mu je namen spo-driniti pogankega oziroma mu dati krščansko prevleko (šen-tjanževce in pri poroki blagoslovljeno vino) in slednjič pogod-beni element – formalna potrditev pogodb z likofom.

Vse kaže, da izvirajo slovanski zapitki še iz predkrščanske dobe (necerkveni običaji in enotnost terminologije!). Tudi pri Slovanih in Slovencih zapitkov ni uvedel šele krščanski vpliv, temveč jih je samo deloma prikrojil. Le pri likofu kot pogodbe-nem elementu se zdi, da je bil germanski vpliv pri Slovencih precej močno soudeležen pri oblikovanju in posebej pri poime-novanju običaja, na kar vsekakor kaže prevladujoča beseda likof in neenotna slovanska terminologija.

4. Jutrna

a) Primerjalno

V viru, ki govori o skrivni poroki l. 1556 v Nadiški dolini, se omenja kovanec, ki ga je – po zatrjevanju tožnice – pravkar poročeni mož izročil ženi »v znamenje izvršene zakonske zveze«. Čas izročitve po prvi noči ne dopušča dvoma o tem, da gre za pravno institucijo, znano med drugim pod imenom MOR-GENGABE ali z izvirnim slovenskim izrazom: jutrna. Ni dvoma, da so jutarno poznali Germani, med njimi tudi Langobardi, toda če bi hoteli kovanec, ki ga je ženin izročil Marjeti, odpraviti z »langobardskim« izvorom, bi si razlago kar preveč poenosta-vili. Primerjalno gradivo nam bo pokazalo, da gre za zelo

razširjen pojav, ki utegne pri Slovencih imeti različne, tudi domače korenine.

V orientalskih pravih se vprašanje o jutrni največ suče okrog hebrejskega MOHARJA. Vendar tolmačenje nekaterih avtorjev, ki izvajajo mohar iz PRETIUM PUDICITIAE, ni nesporno. Tudi mnenje, da bi babilonski NUDUNNUM ustrezal pojmu germanske MORGENGABE, je našlo nasprotnika v avtoriteti za orientalska prava Koschakerju, ki tolmači to ustanovo kot darilo med zakoncema, prevzeto iz sumerskega prava. Po drugi strani pa se za nekatera orientalska prava vendarle vzdržuje mnenje, da poznajo PRETIUM PUDICITIAE. V tem smislu tolmači Erdmann pri obravnavi grškega zakonskega prava neko mesto v Odiseji, ki vsaj dopušča tako razlago. Vsekakor pozna poznejše bizantinsko pravo od 10. stoletja naprej TEORETRON kot imovinsko naklonitev prvič poročeni ženi, kar je blizu ideji jutrne, že nekaj stoletij poprej pa jo poznajo po mnenju italijanskih avtorjev egipčanski papirusi.

Zdi se torej, da se je jutrna do neke mere samostojno razvila vsaj v nekaterih orientalskih pravih, v drugih pa je tudi ne moremo z gotovostjo izključevati.

Nikakršnega dvoma pa ni o tem, da je jutrna najbolj splošno in v najbolj izrazitih oblikah razvita v germanskih pravih pod imenom MORGENGABE (stvn. MORGENGABE, langob. MARGINCAP, anglos. MORGENGIFE, isl. MORGUNGJÖF, stvn. MORGENÂBE). Ali je šlo prvotno prav za PRETIUM VIRGINITATIS ali le za simbolno znamenje, da je žena gospodinja hiše, lahko pustimo nerešeno. Tacit, ki je z očmi Rimljana opazoval germanske razmere, je zapazil kot germansko posebnost, da dote ne daje žena možu, temveč mož ženi. Da se za to Tacitovo doto skriva germanska »MORGENGABE«, je bolj ali manj priznано. Jutrna nastopa že v najstarejših zapisih germanskih ljudskih prav, pričenshi vsaj s šestim stoletjem, a ni znana le na območjih romaniziranih prav, marveč tudi v nordijskih pravih. V Evropi so jutarno poznali tudi Kimbri (v angleškem Walesu). Staro avstrijsko pravo je imelo glede razvoja jutrne osnovne elemente skupne z bavarskim pravom. »MORGENGABE« se omenja že v starejši redakciji avstrijskega deželnega prava iz leta 1237.

Že po najstarejših virih je bila jutrna pri raznih ljudstvih različno urejena in se je včasih terminološko zamenjevala z

rimskopravno doto. V splošnem je bila ena izmed glavnih ustanov premoženjskega prava med zakoncema za preskrbo žene v primeru vdovstva. Pomembna je bila zlasti v morganatskih zakonih, ki menda iz nje izvajajo svoje ime. Toda v razvitem stadiju je bila nedvomno v splošni rabi in ni bila omejena le na morganatske zakone. V langobardskem pravu je bila omejena na eno četrtno moževega premoženja (QUARTA). Tu, kakor tudi pri Bavarcih, se je jutrna v svojem razvoju spojila z vdovščino in nanjo prenesla svoje ime. V zvezi s poudarjeno premoženjskopravno funkcijo se je izročitev po prvi poročni noči opuščala in se je višina jutrne večkrat določala že pred poroko. Žena jo je dobila šele po moževi smrti, čeprav je njena pravica do nje nastopila že ob sklenitvi zakona. Jutrna je ponekod pogodbena, ponekod zakonita, ponekod obvezna, ponekod prostovoljna.

Kaj pa Vzhodna Evropa? Po podatkih ruskega letopisa so Poljani privedli zvečer nevesto k ženinu, naslednjega jutra pa »PRINOŠAHU PO NJEJ, ČTO VDADUŠE«, kar pomeni lahko, da ženin prinese plačilo za nevesto ali pa da prinesejo drugi doto (PRIDANOJE). Za obe tolmačenji so potrdila v virih. Vsekakor se časovni termin, ko se izroča ta dajatev, ujema z germansko »MORGENGABE«. Češko vjeno pomeni po Kaprasovem mnenju včasih tudi svojevrstno »MORGENGABE«. Litavski statut, delo poljskega zakonodajalca v ruskem jeziku iz leta 1529 pozna VJENJEC, kar se v poljskem prevodu prevaja z isto besedo, v latinskem pa s PRETIUM VIRGINITATIS. V ogrskem Tripartitu (okr. 1514) zasledimo jutarno le v dvomljivi trditvi, da se DOTALITIUM daje ženi »PROPTER EIUS DEFLORATIONEM ET CONCUBITUM«, pač pa se jutrna pojavlja v ogrskih partikularnih pravih. Pri Južnih Slovanih so jo opazili v poročnih običajih Bolgarov.

Nedvomno se torej PRETIUM VIRGINITATIS pri Slovanih ni razvil samostojno v tako izrazito in splošno ustanovo premoženjskega prava med zakoncema, kakor pri Germanih. Pač pa tudi pri njih opazimo nekatere zametke bodisi v starih virih bodisi v folklori ter tudi vsaj nekatere izrazitejše pojave, o katerih izvoru pa za sedaj ne moremo soditi.⁶⁷⁵

⁶⁷⁵ Podrobnejša dokumentacija o primerjalnem gradivu: Vilfan, Ženit. obič.

b) Na Slovenskem

Plemstvo na slovenskem ozemlju je poznalo jutarno kot sestavni del premoženjskega prava med zakoncema vsaj že od 13. stol. dalje.⁶⁷⁶ Omenjata jo tudi privilegija za Slovensko marko, Metliko in Istro iz leta 1365. »MORGENGABE« se nadalje ob prehodu v novi vek omenja v meščanskih listinah⁶⁷⁷ in začeniši s prvimi zapisniki mestnega sveta ljubljanskega od pribl. 1520 dalje kot redna sestavina ureditve premoženjskega razmerja med zakoncema.

Slovenci so imeli torej že zgodaj priložnost, da se seznaniijo z jutarno germanskega prava. Sestava pogodb po šolanih pisarjih je začela to ustanovo tudi mednje uvajati gotovo najpozneje ob koncu srednjega veka, žal pa kmečka ženitna pisma iz te dobe doslej še niso znana. Toda ko se pojavljajo viri o premoženjskih razmerjih med zakoncema v širših plasteh prebivalstva, je jutrna že v rabi. Poznajo jo vinogradniki pri gorskih pravadah⁶⁷⁸ in – čeprav redko – tudi svobodniki v svojih ženitnih pismih ob koncu 17. in začetku 18. stoletja. Značilno pa je, da se med njimi daje ta imovinska naklonitev bodisi v cekinih, v denarju sploh, pa tudi v obliki navadnega darila (srebrni pas).⁶⁷⁹ Primer, ko je to naklonitev dala vdova samskemu ženinu, se očitno sklada z germanskopravnimi običaji.

Dolenčeve ugotovitve glede jutrne med slovenskimi vinogradniki pa nam dajejo misliti. Dolenc namreč ugotavlja, da se ta institucija zamenjuje z doto in da obljublja jutarno tudi »tast, tašča, in sicer vnaprej, pred poročno nočjo ali samo poroko. Obljubuje pa jo soprog in sprejme soproga tudi še kasneje po poroki, celo s poslednjo voljo«, in na drugem mestu je po Dolencu jutrna »naklonitev vsake imovinske koristi tudi od drugih oseb, npr. tasta, tašče, ki so jo poljubno predali po poroki«. Če pritegnemo še slovensko jezikovno ter starejše in novejše folklorno gradivo, ugotavljamo, da te posebnosti niso niti

⁶⁷⁶ F. Schumi, *Urkunden- u. Regestenbuch des Herzogtums Krain II*, Ljubljana 1884 k letu 1264; (B. Otorepec), *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*, Ljubljana, k letom 1351, 1352, 1386, 1399 itd.

⁶⁷⁷ F. Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, Ljubljana 1929, 46–47.

⁶⁷⁸ Dolenc, *PZSO* 146, 316–318; isti, *GB* 229.

⁶⁷⁹ Polec, *Svobodniki* 109.

osamljene niti slučajne. Gre predvsem za smisel slovenske besede jutrna (jutrnja, jutrina, ütrna).⁶⁸⁰

Hebrejski MOHAR, ki se v latinščino običajno prevaja z DOS, v nemščino pa z MORGENGABE, prevaja Dalmatin z »jutrinjo«. Tu pomeni torej ta beseda naklonitev moža ženi (oziroma prvotno njenemu očetu ali rodbini). Drug avtor 16. stoletja, Megiser, uporablja besedo jutrinja tako za HEURATHGUT kot tudi za MORGENGAB. *Dictionarium latino-carniolicum* (iz 17. stoletja) prevaja doto z »jutrinia«, DOTI DICERE »juternio oblubiti«, DOTALIS »kar k juterni shlishi« itd. Enako še v 18. stoletju: Morgengab prevaja Hipolit (J. A. Gaiger) z júternia, na drugem mestu pa dos oziroma Heuratgut prav tako z júternîo; Gutsmann pozna za Morgengabe besede shienski dieu, juterni dar, dota, juternina, obdiel, za Morgengabe geben pa glagol obdelati; slovenska juternina mu pomeni Morgengabe, jutrina Hochzeit-sgeschenk, dota pa zopet Morgengabe. Če temu dodamo še, da pomeni na vzhodnem Štajerskem jutrnjo (ütrno) delati isto kot sklepanje ženitovanjskega pisma, potem vemo dovolj: Navedeno slovarsko gradivo se tako ujema z Dolenčevimi ugotovitvami po pravnih virih, da ga moremo mirno uporabiti pri razlagi pojma jutrne.

Izraz jutrna je med Slovenci v 16. stoletju krepko udomačen in ga pozneje zasledimo ne le na Kranjskem, temveč tudi na Koroškem in Štajerskem. Izraz je star in splošen. Od 16. do 18. stoletja je jutrna izraz, ki pomeni vse premoženjske naklonitve drugih oseb zakoncema. Jutrna nedvomno izhaja tudi na Slovenskem iz neke premoženjske naklonitve po prvi poročni noči (jutro!), vendar ta naklonitev ni bila enaka kot pri germanski morgengabe. Pri Slovencih je bila jutrna kot skupnost ženitnih paktov širši pojem kot germanska morgengabe. Brž ko pa jutrna prvotno ni mogla biti samo germanska morgengabe, temveč je obsegala vse premoženjske naklonitve zakoncema, nas njen pomen spominja na običaj, ki je bil še do novejših časov znan v Beli krajini pod imenom darí: ženinu in nevesti darujejo svatje denar, predivo, platno, robce itd. K darovom kličejo proti koncu svatbe, okrog polnoči. (Tudi venec sim-

⁶⁸⁰ Prim. m. dr. Kelemina, *Starine* 62 in prevode Občega državlanskega zakonika (§ 1232).

bolno snamejo okrog polnoči.) Tako obdarovanje ženina, predvsem pa neveste, so poznali skoraj povsod po Slovenskem. Ena starejših oblik tega obdarovanja je gotovo polaganje denarja na pogačo, o katerem poročata Nicoletti in Valvasor.⁶⁸¹ Če ljudska pesem o srečni nevesti vsebuje pouk nevesti, naj nikar ne pije in nikar ne je »da ne boš jutrine zapila ne jutrine zajedla«, je gotovo, da ne gre za razvito morgengabe, ki se ob poroki šele zagotavlja; verjetno so mišljeni taki darovi, ne pa svarilo pred pretečo izgubo devišstva kakor domneva Dolenc.⁶⁸²

Vse to gradivo dopolnjuje še Valvasorjev opis poroke na Krasu: »Za jutro ji (nevesti) ženin ali njegov brat privedo vola, kravo ali ovco. Nevesta prime žival za roge in jo izroči enemu izmed svojih sorodnikov, da jo pelje trikrat v krogu in tako namesto nje prevzame žival v posest.« Zopet je zanimivo, da jutrne ne izroča prav ženin, še bolj zanimivo pa, da jo prevzema v posest član nevestinega sorodstva. Ni sicer nujno, pač pa je možno, da tiči za tem neki spomin na kup neveste, na pogodbo med dvema rodbinskima enotama, nakar v poznejšem razvoju kupnina pripade nevesti. Tak razvoj bi imel marsikatero analogijo pri drugih ljudstvih.

Sklepni stadij je v zvezi z Občim državljskim zakonikom. K njegovemu osnutku pripominja kranjski poročevalec Kalchberg, da se na Kranjskem »morgengabe« zahteva in plača šele po moževi smrti. Zato se tukaj domneva, da še ni bila plačana. Z uzakonitvijo Občega državljskega zakonika (1811) in njegovo uveljavitvijo – ki je na Kranjskem zaradi političnih razlogov zaostala za dobri dve leti – je premoženjsko pravo med zakoncema dobilo enotno zakonsko ureditev, razvoj običajnopravnega partikularizma pa svoje meje. Jutrna je kot samostojna pravna institucija zamrla, čeprav jo je zakonik poznal, obdržala pa se je, kot smo že omenili, na Štajerskem v izrazu »ütrno delati«, za sklepanje ženitnih pisem.

⁶⁸¹ Orel, (kot v op. 36) 300. Zbiranje kovancev je bilo seveda ponekod namenjeno tudi pokrivanju stroškov za gostijo ali raznim pri ženitovanju sodelujočim osebam. O tem za Kočevanje prim. Ložar-Podlogar (kot v op. 30, 1993), 73, 87.

⁶⁸² SNP I, 173, št. 108; Dolenc, Pravni spomini (kratica), Vodnikova praksa 1942, 59.

Razvoj jutrne pri Slovencih bi mogli hipotetično rekonstruirati takole: V zgodnjem srednjem veku prihaja v poštev kupnina za nevesto v obliki kake gospodarsko pomembnejše premičnine (žival pri poznejših običajih Kraševcev!) in kake manjše naklonitve premičnin zakoncema v obliki predmetov osebne uporabe (poznejši darovi!). Glede na funkcijo prve telesne združitve pri sklepanju zakonske zveze je bil odločilni termin za taka plačila oziroma naklonitve prvo jutro po poročni noči. Odtod prihaja splošna označba za vse to premoženje – jutrna, jutrinja. Z razkrojem prvotnih širših rodbinskih enot, z razvojem zasebne lastnine in z vplivom krščanstva se je funkcija kupnine za nevesto pozabila, kupnina je pripadla njej, darovi pa so ostali. V nadaljnjem razvoju so se jim pridružile še večje gmotne naklonitve za olajšanje zakonskih bremen, uveljavila se je dota, ki so ji ljudje prav tako rekli jutrna (češko víno ali vjeno!). Nemške in rimskopravne institucije so prodirale tudi med širše plasti slovenskega prebivalstva, ki pa teh pojmov še dolgo terminološko ni razlikovalo. Opuščalo se je tudi izročanje jutrne po prvi poročni noči. Jutrna je postala splošna označba premoženja, ki jo zakonec prinese v zakon oziroma dobi zaradi sklenitve zakonske zveze. Spričo očitne skladnosti slovenske besede jutrna z morgengabe se v nemško pisanih zapisnikih gorskih zborov večpomenskost slovenske jutrne prenaša tudi na nemški termin, medtem ko slovenski terminologi 19. st. v skladu z zakonodajo omejujejo pomen besede jutrna samo na morgengabe.

Če je pravkar povedano hipoteza, pa je nedvomno tole: Pojem izročanja daril po poročni noči je pri Slovencih že star, izraz jutrna pa utrjen vsaj že v slovenski terminologiji 16. stoletja in nedvomno starejši; germanska morgengabe je znana na Slovenskem vsaj že od 13. stoletja dalje. Sam pojem morgengabe pa nikakor ni omejen izključno na germanska prava, temveč se lahko razvije bolj ali manj izrazito tudi v drugih pravih. Tudi če bi bila slovenska jutrna kot beseda in pojem imela tuje vzorce, se je pojem razvijal izvirno.

Jutrna v obliki kovanca, ki jo je baje izročil skrivno poročeni mož ženi, spominja tudi na rimskopravni *ASSIS NUPTIALIS* (poročni drobiž, groš), spomin na kup neveste, pri katerem se je kupnina verjetno izročala pred poroko. Kovanci pa so v

poročnih običajih po svetu tako pogost rekvizit, da v neposredno zvezo med rimskim in beneško-slovenskim običajem ni moč verjeti. Tem manj, ker se tudi drugod po Slovenskem, kjer je neposredni rimski vpliv še manj verjeten, uporablja v ženitnih običajih kovanec, bodisi kot ženitovanjska ara bodisi sicer.⁶⁸³

5. Poročna prisila po starših in ugrabitev obljubljenih nevest⁶⁸⁴

a) Stanovi proti cerkveni jurisdikciji na Kranjskem

Na odbornem meddeželnem zboru v Pragi l. 1541 so kranjski odposlanci naslovili na deželnega kneza, kralja Ferdinanda dopolnitev že prej vloženih pritožb v štirih točkah.⁶⁸⁵ Zvezo z našo temo ima tretja točka, ki zadeva v deželi ukoreninjene pregrehe. V njej sporočajo stanovski odposlanci kralju, da sta na Kranjskem med kmeti razširjeni dve glavni škodljivi pregrehi, namreč ‚pustošenje‘ (prim. § 11/III) in ‚ugrabitev obljubljenih nevest.‘ O ugrabitvi obljubljenih nevest (ENNTFÜERUNG VERSPROCHENER PREÜT) beremo v pritožbi, da je tako splošno ukoreninjena, da je mnogi ne štejejo ne za greh ne za sramoto.

V nekoliko poznejšem nedatiranem stanovskem dopisu stanovi povezujejo zahtevo po ostrejšem preganjanju ugrabitve z zahtevo po odpravi cerkvene jurisdikcije oglejskega patriarhata, ki so jo v prejšnji vlogi postavljali v posebno točko. Pravijo, da je poslovanje cerkvenih sodišč počasno in površno. Cerkveno sodstvo izvaja generalni vikar v Vidmu, ki so mu kot prva instanca podrejeni arhidiakoni, ti pa so popustljivi in zato se množe pregrehe. Patriarhova sodišča so bila po tem spisu

⁶⁸³ Valvasor, Ehre II/VI, 313/4; Orel, (kot v op. 36) 278, 292, 302. Pri Kočevarjih sta pili iz istega kozarca, v katerem je bil kovanec, ženina mati in nevesta, ko je prišla na novi dom. Ložar-Podlogar (kot v op. 30, 1993), 94.

⁶⁸⁴ Podrobnejša dokumentacija k temu poglavju: S. Vilfan, Dva pojavi (kot v op. 7). Domneve o ugrabitvi nevest pri Slovencih gl. J. B(arle), Ženitovanjski običaji Belih Kranjcev, LMS 1889, zlasti ekskurz na str. 73–74; M. Dolenc, Pravnoistorijski i kriminalnopolitički pogledi na otmicu, Pravni Zbornik I/1, Podgorica 1933, 21; Isti, Razgled 313; isti, PZSO, zlasti 35 in 147; isti, »Otmica« in »šranga« v davnih časih in dandanes, Vodnikova prakтика 1934, 49 sl.

⁶⁸⁵ Arhiv Slovenije, Stan. arh. fasc. 87, 98, 101a.

pristojna za razna hudodelstva: med njimi za zakonolomstvo in druge zakonske zadeve, kot tudi za zapeljevanje nevest (VERFÜHRUNG VERSPROCHENER BRÄUT, mišljeno je pač isto kot pod entführung). Cerkvena sodišča razpravljajo v slovenščini (WINDISCH WIRD GEHANDELT), zapisniki se pišejo v latinščini in se pošiljajo na apelacijsko instanco v Videm, kaj pa se tam z njimi godi, ve sam Bog. Ker v pretekli zimi in o predpustu mesto arhidiakona za Gorenjsko ni bilo zasedeno, so se množile pregrehe. Ženijo se kar povprek (očiten namig na skrivne zakone!), ugrabljajo obljubljenе neveste ter jih dovajajo drugim itd. Zato se stanovi potegujejo za podelitev cerkvene jurisdikcije za vso Kranjsko ljubljanskemu škofu in utemeljujejo z opisom pregreh tudi svoj lastni ukrep, da so na deželnem zboru poverili izvrševanje cerkvene jurisdikcije ljubljanskemu generalnemu vikarju. (V tem času je namreč ljubljanska škofija obsegala le manjši del far na Kranjskem.)

b) Ugrabitev kot pravna institucija na Kranjskem?

Ker Valvasor piše o ugrabljanju nevest med kranjskimi Uskoki, bi kdo utegnil misliti, da se poročilo iz srede 16. stoletja nanaša nanje in ne na slovensko prebivalstvo. Proti temu govori vrsta razlogov: pred sredo 16. stoletja so se Uskoki komaj dobro začeli naseljevati na južnem robu Kranjske in so jih tedanji viri tudi po imenu dosledno ločili od starega prebivalstva, na Gorenjskem jih ni bilo, bili so pravoslavni in neodvisni od katoliških cerkvenih sodišč, niso veljali za navadne kmete itd. Vrli ugrabitelji »obljubljenih nevest« so bili torej v glavnem kar Slovenci. V splošnem je bila ugrabitev po svetnem pravu prepovedana kot hudodelstvo. Kranjski red za deželska sodišča iz 1535, koroški red za deželska sodišča iz 1577 in koroški policijski red iz istega leta prepovedujejo ugrabitve na splošno. Ugrabitev ženske z namenom sklenitve zakona pozna in prepoveduje ljubljanski malefični red iz 1514, ki dejanski stan opisuje takole: »Vsakdo, naj bo moški ali ženska, ki si drzne skrivaj ali javno nekomu ugrabiti ženo, hčer, sestro, ujno ali sorodnico brez privolitve ali vednosti njega (ali) varuhov, (se z n)jo poročiti ali sicer nepošteno z njo ravnati z zvodništvom ali drugače.« Izbira kazni je pri tem hudodelstvu izjemoma prepuščena kar sodišču, namreč ljubljanskemu županu, sodniku in

svetu glede na okoliščine dejanja.⁶⁸⁶ Iz tega je jasno razvidno, da so razločevali različne vrste ugrabitve, ki jih je bilo moč obravnavati strožje ali mileje.

Nasilne ugrabitve so pač nesporno veljale za kriminal, ki so ga preganjali pred svetnimi sodišči. Kot hudodelstvo so marsikje morda in ponekod gotovo še danes pogoste v Evropi. Ugrabitve »obljubljenih nevest«, ki so jo baje cerkvena sodišča preveč popustljivo preganjala in ki so jo v širših plasteh imeli za dopustno, pa je bila očitno nekaj posebnega.

c) Poročna prisila po starših

Ugrabitve obljubljenih nevest je treba razumeti v zvezi s pravico staršev, da odločajo o izbiri zakonca, za katero smo že ugotovili, da je v višjih družbenih plasteh stopila na mesto prisile po gospodu. Že omenjeno določilo štajerskega privilegija iz 1237 je mišljeno v prvi vrsti kot odprava te oblasti deželnega kneza nad lastnimi ministeriali, hkrati pa dokazuje, da je v višjih krogih prevladovalo naziranje o odločilnem pomenu volje staršev pri poroki otrok. Ko je bilo pravilo sprejeto v zlati buli Koroške in Kranjske iz 1444 oz. 1460, je poudarek prešel na pravico staršev nasproti otrokom, češ naj deželani (t.j. plemiči) svobodno ženijo in može svoje sinove in hčere kadar in s komer hočejo. Kakih sto let pozneje je tridentinski koncil zagrozil z ekskomunikacijo zemljiškim gospodom in oblastnikom, ki bi koga silili v zakon.

Podobno je določal že insbruški libel za nižje- in gornjeavstrijske avstrijske dežele iz 1518: »Očetje in matere in tudi testamentarni varuhi naj (svoje) otroke in sorodnike svobodno dajejo v zakon.« Sprememba policijskega reda za Kranjsko iz l. 1553 je določala, da lahko tudi varuhi brez dovoljenja oblasti dajejo v zakon ženske pod varuštvom, če s tem soglašajo bližnji sorodniki.

Pojmovanje ženitne pogodbe kot pogodbe, pri kateri je volja staršev prav tako odločilna, če ne še pomembnejša od volje nupturientov, večkrat pa – zlasti glede možitve dekleta – edino veljavna, je splošno razširjeno v starejših pravih. Po nekaterih mnenjih bi moglo spominjati na staro združno ureditev ali rodbinsko varuštvo.⁶⁸⁷ Naj za primer navedemo pravilo iz klasičnega

⁶⁸⁶ Zbirka listin Zgodovinskega arhiva Ljubljana, 1514.

⁶⁸⁷ Polec, Svobodniki 108.

rimskega prava, po katerem morajo soglašati z zakonom tudi imetniki očetovske oblasti. Podobna mesta je najti tudi v bizantinskem pravu. Nasprotno so starejša germanska prava poznala kup neveste, ki sta ga sklenila njen muntuald (imetnik osebne oblasti) na eni in ženin na drugi strani, kar v prilagojeni obliki velja tako za frankovsko kot za langobardsko pravo. Tudi v poznejši evropski praksi ni bilo bistveno drugače, še posebej ne v vladarskih in visokih plemiških rodovih, za katere je bila poročna prisila pomembno sredstvo dinastične in premoženjske politike. Podobno kot je tridentinski koncil prepovedal poročno prisilo gospodom, jo je prepovedal tudi zasebnikom, ki jim je zagrozil z ekskomunikacijo *FERENDAE SENTENTIAE*, torej ne po samem dejstvu, temveč po sodnem izreku. Praksa pa je ostala v mnogih primerih, morda celo praviloma, drugačna.

Kakor po mnogih starejših pravih, tako je bila tudi po običajnem pravu slovenskih kmetov priznana staršem pravica, odločati o zakonu otrok. V ženitnih pogodbah slovenskih kmetov srečujemo stalni pristavek, da ženin sklepa zakon s pristankom očeta, včasih tudi s pristankom drugih sorodnikov⁶⁸⁸. Da gre za prevladujoče pravno naziranje, pričajo tudi številna mesta v slovenskih ljudskih pesmih, ki govorijo o tem, da dajejo starši otroke (zlasti pa hčere) v zakon.⁶⁸⁹ Pogostoma odloča o hčerini možitvi po narodnih pesmih – mati.⁶⁹⁰ Pri tem ljudska pesem same prisile niti posebno ne obsoja, razen če gre za poroko v daljnje kraje. Seveda se je poročna prisila tudi na Slovenskem kljub formalni prevladi konsenzualnega zakona dolgo ohranila. Postala je med drugim priljubljen literarni motiv.

⁶⁸⁸ Polec, Svobodniki 107 sl. navaja veliko število takih pristavkov iz ženitnih pogodb svobodnikov ter omenja v op. 455, da se te pogodbe v tem niso razlikovale od pogodb podložnikov. Tak pristavek je tudi v formularju Raspoeve formularne knjige in župnem arhivu v Kamniku (Polec, prav tam).

⁶⁸⁹ Splošnega pravila, kdo od obeh roditeljev odloča o možitvi hčere, na podlagi narodnih pesmi ne moremo postaviti. Nevesto dajo starši (Štrekelj SNP I, št. 90), oče (237/8 deloma tudi po št. 5434), mati (št. 97 in fine, 98, 103, 107, 108, 5199). Volja vseh treh (očeta, matere in hčere) je vidna v št. 5251. (Navedbe so zbrane le primeroma.)

⁶⁹⁰ Gl. prejšnjo opombo ter zlasti Dolenc, Razgled 312 in S. Vilfan, Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih, v: Etnolog 16 (1943), 15–16.

Poročna prisila staršev se pojavlja tudi v novejši dobi, vendar je v splošnem ne moremo več imeti za pravni običaj.⁶⁹¹

č) Ugrabitev kot izhod v sili

Ugrabitev obljubljenе neveste je odvedba dekleta, ki so ga starši obljubili v zakon nekomu po svoji izbiri. Ugrabitelji tako deklet odvedejo in, kakor viri nazorno povedo, »polože k drugemu«. Namen te ugrabitve je preprečiti zakon, ki so ga zasnovali nevestini starši, in omogočiti ustanovitev zveze med nevesto in nekom drugim, ki se pri ugrabitvi gotovo poslužuje pomočnikov.

Skladno z opisanim naziranjem o vlogi staršev pri možitvi hčera, se je po gospodujočem pravu pojmovala ugrabitev kot hudodelstvo proti oblasti staršev – raptus in parentes – ne toliko proti osebni svobodi dekleta. Glede volje dekleta so se stara prava med seboj razločevala. Po frankovskem pravu je veljala vsaka poroka proti volji staršev za rop, ne glede na morebitno privolitev ugrabljenke. Vendar ta rop pred šestim stoletjem ni povzročal neveljavnosti zakona. Druga germanska prava so ločila pojem ropa proti volji dekleta od ugrabitve z voljo dekleta. Čeprav je bila tudi ugrabitev z dekletovim pristankom kazniva, so jo mileje presojali in je postala v Nemčiji šele v 16.stoletju dejanski stan, za katerega je bila zagrožena smrtna kazen.

Nasilna ugrabitev proti volji ugrabljenke je bila hudodelstvo, ki so ga obravnavala svetna sodišča. Pri ugrabitvi obljubljenih nevest, ki naj bi o njih sodila cerkvena sodišča, je šlo torej praviloma za ugrabitev s pristankom neveste, to pa pomeni, da se je s tako ugrabitvijo dosti bolj uveljavljalo načelo konsenzualnega zakona kot pri poroki po volji staršev. Morda je prav zato cerkvena judikatura mileje presojala ugrabitev obljubljenih nevest kot svetni stanovi, ker je bilo siljenje otrok v zakon vsaj prav tako nasprotno osnovnim načelom cerkvenega ženitnega

⁶⁹¹ Gašper Križnik pravi v svojih odgovorih na Bogišičev »Naputak«, da se v okolici Motnika siljenje v zakon sicer dogaja, pa se ljudjem tako ravnanje staršev ne zdi pravilno. – Na drugi strani pa še vedno velja, da se otroci ne smejo poročiti brez privoljenja roditeljev, sicer velja taka poroka za hudo žalitev; Polec, Križnik. Iz novejše literature prim. Ložar-Podlogar (kot v op. 30, 1986), 228.

prava kot ugrabitev. Vse kaže, da je šla praksa cerkvenih sodišč na Kranjskem že pred tridentinskim koncilom v tej smeri vsaj toliko, da ni pretirano varovala pravice staršev do poročne prisile.

Tako se je moglo med ljudmi uveljaviti in vzdrževati prepričanje, da ugrabitev »obljubljenih« nevest ni nič protipravnega. Nasprotno, bila je celo »splošno ukoreninjena«, »mnogi« je niso imeli »ne za greh, ne za sramoto«; veljala jim je pač za ustanovo rodbinskega prava. Tako sta se v 16. stoletju pri nas borili dve pravni naziranji. Eno, ki so ga zastopali stanovi in verjetno tudi prizadeti starši, je zagovarjalo poročno prisilo po starših, drugo pa je odobravalo ugrabitev obljubljenih nevest in s tem podpiralo konsenzualno načelo – čeprav se to na prvi pogled sliši paradokсно. Ugrabitev neveste, ki je v popolnem nasprotju s pravom privilegiranih slojev, pa je še posebej izraz samostojne pravne zavesti preprostega ljudstva.

To pa seveda ne pomeni, da je moglo takšno pojmovanje nastati samo med Slovenci in da ga drugod ni bilo. Ugrabitev se lahko pojavi povsod, kjer so kulturne in pravne razmere za to primerne in povsod je treba računati s tem, da je bila ugrabljenka dogovorjena z ugrabitelji, kar lahko vpliva na milejšo presojo dejanja.

IV. Po sredi 16. stoletja

Poznejši viri za slovensko pravo izrecno ne omenjajo ugrabitve objubljenih nevest kot pravno institucijo. To pa ne pomeni, da je že sredi 16. stoletja izginila.

Zapisniki kranjskega deželnega zbora iz l. 1572 (torej že po tridentinskem dekretu Tametsi) opisujejo naslednji običaj: Fant odvede nevesto, ki je bila po volji staršev oklicana že z drugim ženinom, v drugo faro, kjer podkupi župnika, da opravi poročni obred.⁶⁹² (Mimogrede: To bi kazalo, da je bil na vrhuncu protestantizma vendarle še precejšen del kmetov katoliški). Drugod beremo, da so včasih vsi prizadeti s starši vred organizirali navidezno ugrabitev preprosto zato, da bi si prihranili prevelike stroške ženitovanja. Ugrabitev je bila torej v 16. stoletju iz različnih razlogov kar krepko razširjena. Deloma se je verjetno povezovala s skrivnimi zakoni, deloma pa so jo cerkveni organi celo legalizirali.

V 17. stoletju je ugrabitev hkrati z obnovo cerkvene discipline verjetno nazadovala. Toda še Valvasor⁶⁹³ navaja pri opisu kranjskih fara kot zanimivost sledeči dogodek, ki se je zgodil okoli l. 1650. Župan neke vasi na Kočevskem je »obljubil« svojo hčer Ljubljančanu Epihu. Ko so peljali nevesto v svatovskem sprevodu mimo gozda pri Kotnicah, je prijezdil nena doma iz grmovja neki Francolini z Reke v spremstvu več oboroženih fantov. Francolini je potegnil nevesto k sebi in z njo pobegnil ter se je menda z njo pozneje v Dalmaciji poročil.

To poročilo dokazuje, da se je ugrabitev dogajala v obmejnih krajih Kranjske še v 17. stol., a je že izumirala, sicer ne bi Valvasor omenjal tega primera kot zanimivost.⁶⁹⁴

⁶⁹² Arhiv Slovenije, Stanovski arhiv, Protokoli 28.jan.1572, fol. 444.

⁶⁹³ Valvasor, Ehre VIII, 769/7.

⁶⁹⁴ Prim. dalje pesem o »Nesrečni Kraljevi«, Glonar, Stare žalostne, 80 sl. zlasti 84.

To pa ni edino mesto, na katerem govori Valvasor o ugrabitvah. Kot smo že omenili, jih omenja Valvasor kot splošen običaj pri Uskokih. Na drugem mestu pravi o prebivalcih neke istrske vasi blizu Tinjana, da se sploh niso ženili drugače kot z ugrabitvijo, saj tamkajšnjih ženinov nobena ni marala.⁶⁹⁵ Njegova »zanimivost«, da je neki krojač skušal ugrabiti gospodično z Galenberga z njenim soglasjem⁶⁹⁶ ter nasprotujoči si poročili, da je zadnji iz rodu Schnitzenbaumov ugrabil gospodično Gall,⁶⁹⁷ nam pač malo ali nič ne povesta. Toliko pač lahko sklepamo, da je bila ugrabitev v Valvasorjevi dobi razen pri Uskokih že nekaj redkega.

Spomin na ugrabitev obljubljenih nevest se je ohranil v ljudski pesmi o nesrečni kraljevi.⁶⁹⁸ Kraljična, ki sta jo oče in mati obljubila »daleč v to deveto deželo«, obvesti o tem svojega dragega. Ta pa ponoči vdre v grad in jo ubije. Ko ženin sprašuje vratarico, koga je spustila v grad, ta odgovori: »Peršle so ble maškarade v šeme, hotli so kraljevo ukrasti, oj vašo pravo zaročnico.« Opisana je torej nameravana, a tragično spodletela ugrabitev obljubljenе neveste. Ali je besedilo nastalo pod vtišom zgodovinskih dogodkov iz prehoda med srednjim in novim vekom ali pa usedline pradačnih običajev, je seveda težko presoditi.

Ugrabitev torej še v 16. stoletju ni bila osamljen pojav hudo delstva, temveč je zlasti njena posebna oblika – ugrabitev obljubljenih nevest vsaj v velikem delu prebivalstva veljala za dovoljeno institucijo, s katero sta ugrabitelj in ugrabljena uveljavlja svojo voljo proti volji svoje družine in s tem konsenzualnost zakonske zveze. Da oglejski patriarhat ni proti temu ničesar storil, ne spreminja ugotovitve, da gre za spontan način, kako so ljudje reagirali za določeno pravno situacijo, ki jo je hotelo varovati pravo višjih slojev v deželi. Svoje veljave običaj

⁶⁹⁵ Valvasor, Ehre XI, 19.

⁶⁹⁶ Prav tam, 160–161.

⁶⁹⁷ Prav tam, 277 in 540. O istem dogodku poroča Valvasor dvakrat, toda poročili se med seboj ne ujemata. Zapisal je pač dve različni ustni pripovedi. Značaj obeh nasprotujočih si poročil kaže, da gre za osamljen primer ugrabitve med privilegiranimi sloji, ki je vzbudil pozornost in postal predmet pripovedke.

⁶⁹⁸ Glonar, Stare žalostne, 80 sl.

ni črpal iz volje vladajočih stanov, s katero sta bila v nasprotju, marveč iz pravne zavesti slovenskega ljudstva, ki je, kakor vidimo, hodila svoja pota.

Za miselnost pravnikov avstrijske šole, prepričanih v vse-mogočnost pozitivnega prava, je značilno Dolenčevo zagotavljanje, da v Jugoslaviji l. 1933 ni mogoče, da bi se kdo lotil romantične ugrabitve. V razpravi, objavljeni tega leta v Črni gori (!) je o možnosti ugrabitve patetično izjavil: »Ne, tri puta ne!«. Maklecov je pozneje po uradni statistiki stare Jugoslavije navedel, da je bilo v sedmih letih 716 primerov.⁶⁹⁹ Koliko je bilo šele primerov, za katere statistika sploh ni zvedela?

⁶⁹⁹ Maklecov, Krim. 62–63.

V. Povzetek o zakonski zvezi

Del izrazja in nanj vezanih pojmov je bil slovanskim prednikom Slovencev znan že ob naselitvi, predvsem kolikor gre za dejansko razmerje in njegov začetek v pluralizmu dejanj, ki so sestavljala svatbo in ki bi jih danes označevali kot poročne običaje. Pogodbena narava zakonske zveze se je sprva komaj uveljavila. Slovanski predniki Slovencev so zakonsko zvezo poznali v njeni patriarhalni, predvsem monogamni obliki. Med višjimi plastmi pa se je lahko pojavljala tudi poligamija, vendar ne več med karantanskimi knezi sredi 8. stoletja. Možev nadrejeni položaj v patriarhalni družini se med drugim kaže v pravi do odslovitve (enostranska razveza ali repudiacija) in še posebej v tem, da je vsaj v nekaterih okoljih vdova sledila možu v smrt. Repudiacija se je ohranila precej časa tudi po pokristjanjenju, k pogrebu vdove ob pravkar umrlem možu pa so se povrnili v Panoniji, kakor hitro je prenehal pritisk z zahoda.

Ob pokristjanjenju so cerkveni organi del dotedanjih pojmov in ustreznih izrazov prevzeli, skušali pa uveljaviti predvsem monogamnost in načelno nerazveznost. S tem stopa razmerje med možem in ženom izraziteje v sfero prava in po zgledu nemške terminologiji postane »zakon«. Da so bili pri tem siceršnji pojmi dokaj ohlapni, dokazuje izrazje Freisinških spomenikov in njihovih predlog. Sploh govori vrsta okoliščin, med njimi tudi trdoživost poganskih običajev, za dolgo ohranitev prejšnjih navad, razen verjetno najskrajnejših pojavov, kot je usoda vdov ob moževi smrti.

Iz časov zelo zgodnjih cerkvenih vplivov utegne izvirati misel, da se sme žena ponovno poročiti, ko mine sedem let, odkar je mož odšel ali izginil. To utegne imeti zvezo s sedemletno pokoro po penitencialih in po Zakonu sodnim ljudem in z osem-

letno čakalno dobo za odslovitev nezveste žene v Ogleju. Zakon sodni ljudem iz približno l. 870 je, kot vse kaže, prvi slovanski in slovanski zakon, ki vsaj posredno, s kazenskimi predpisi, zadeva zakonsko zvezo.

Glede premoženjskih razmerij med zakonci v zgodnjem in deloma visokem srednjem veku smo ugotovili sposobnost kosezinj za razpolaganje z lastnim premoženjem po sistemu ločenih premoženjskih mas, kakor hitro je mala družina nadomestila veliko.

Zemljiški gospodje so nad delom odvisnega prebivalstva, nesvobodnjaki, imeli načelno pravico do poročne prisile. Vendar zlasti poznejši običaji okrog snubljenja dokazujejo, da se v praksi ni na široko izvajala, temveč da pravica proti večini odvisnih ljudi ni veljala in da jo je sploh nadomestila poročna prisila po starših.

V okolju zemljiškokogospodarske družbe so se v tej zvezi razvijala različna pravila o položaju in pripadnosti zakoncev in otrok, od katerih se nekatera niso ujemala z bavarsko-nemškimi pravnimi reki. Na Slovenskem so bila ta pravila zlasti: V zakonu med svobodno in nesvobodno osebo je vsaka obdržala svoj status. Vsaj po višenjskem pravu 12. stoletja je imel svobodni mož pravico, da odkupi nesvobodno ženo v popolno prostost. Otroci iz mešanega zakona med svobodno in nesvobodno osebo so po položaju sledili slabšemu delu, so bili torej nesvobodni. Vendar so vsaj po razmeroma poznih podatkih veljale nekatere pravice do odkupa otrok tistega spola, kot svobodni roditelj. Odkup drugih otrok je bil odvisen od gospodovega pristanka.

Poroke med nesvobodnjakoma različnih gospodov ti gotovo niso radi videli, bila pa je mogoča. Žena je tedaj kljub morebitni preselitvi ostala pod prejšnjo oblastjo, otroci pa so po pripadnosti sledili očetu, razen če sta se gospoda drugače dogovorila.

Pravkar navedena pravila o nesvobodnjakih gotovo niso veljala za ljudi v drugih, milejših oblikah podložnosti, vendar listine o tem ničesar ne povedo, saj teh plasti praviloma niso zadevale.

Zakonska zveza se torej v srednjem veku pri Slovencih pojavlja v šegah in pravilih, ki so deloma starejšega izvora in

deloma izvirajo iz prej pokristjanjenih sosesčin, v svojem celovitem sestavu pa niso navaden odlitek zahodnih kalupov, temveč izraz posebnega gospodarskega in družbenega razvoja na Slovenskem.

Povezava z zahodnim svetom tudi pozneje ni pomenila popolnega potujčenja slovenskega pravnega življenja: nekatere vrste ugrabitve nevest so še v 16. stoletju veljale med ljudmi kot dovoljene, skrivni zakoni so ohranili poročne običaje celo kot konstitutivna dejanja pri poroki, jutrna je – če ni bila znana že slovenskemu plemenskemu pravu – hodila med kmeti in manj med meščani svoja pota. Nekateri običaji so svojo dopolnilno pravno vlogo s prevzemom v pogodbeno prakso in obredje obdržali do danes.

Od 17. stoletja naprej so se ohranili in razvejili najrazličnejši poročni običaji, ki pa so prenehali predstavljati konstitutivna pravna dejanja. Vse bolj je v ženitno pravo posegala tudi oblast, zlasti s tem, da je Jožef II. dobil nadzor nad sklepanjem porok z državnim zakonom o zakonski zvezi in s tem, da je župnike napravil tako rekoč za državne matičarje. Posebno občutno je država posegla tudi v zakonsko zvezo z uvedbo ženitnega konsenza, ki naj bi preprečeval poroko ljudem, ki niso imeli izgledov na vzdrževanje družine.⁷⁰⁰

Posebnosti pa so se lahko pojavljale glede vsebine ženitnih paktov in pravne ureditve premoženjskih razmerij med zakoncema. Toda tudi na tem področju je zakonodaja postavljala določene meje in pojme. V teh okvirih so notarji skušali ustreči tudi željam pogodbenih strank.⁷⁰¹ Kakšne tipske rešitve so se pri tem pojavile v raznih predelih Slovenije, je še zelo malo raziskano.

Skratka – zakonska zveza na Slovenskem se je posebno med širšimi plastmi prebivalstva razvijala tudi po svoje. Tako je pravo zakonske zveze, čeprav sta ga cerkvena in pozneje svetna oblast podvrgli svojemu nadzoru, ostalo tudi del spontane pravotvornosti. Hkrati prepletenost splošnih in posebnih vzročnih

⁷⁰⁰ V. Valenčič, O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do kapitalizma, v: Zgodovinski časopis 22 (1968), 225–260.

⁷⁰¹ Nekaj primerov (1861–62) o tem, kako so na Dolenjskem »delali pismo« in o vsebini pisem: Ložar-Podlogar (kot v op. 30, 1986), 234–238.

zvez preprečuje kakršen koli poskus postavljati celotni kompleks na eno ali drugo stran ostre ločnice med tujim in domačim pravom. Posebej v tem primeru pa je posebno vidno, kakšen nesmisel bi bil, po prenehanju plemenskih držav razmišljati samo o dvojici germansko-slovansko. Samostojni, avtohtoni razvoj je lahko potekal zunaj takih kategorij. S tem avtohtonost ni nič prizadeta.

§ 11 Kazensko pravo

I. Težje kazenske zadeve in deželska sodišča

Težje kazenske zadeve so bile od nastanka prvih državnih oblasti naprej načeloma v pristojnosti sodišč višje vrste, takih z ozemeljsko pristojnostjo. Tako so se sodišča mejnih grofov ali njihovih zastopnikov ozemeljsko razcepila na teritorialna zemljiška gospodstva, od katerih so vsaj nekatera prišla v roke visokih fevdalcev – knezov. Ti so že po svojem položaju smeli izvrševati višje sodstvo, le da jim je vladar (kralj oz. pozneje deželni knez) formalno podeljeval višjo sodno oblast. Tako so nastala deželska sodišča. Ob prehodu iz srednjega v novi vek so večinoma prešla pod neposredno oblast deželnega kneza.

Že zato, ker je šlo za sodstvo o najtežjih kazenskih zadevah, za krvno sodstvo o življenju in smrti, hkrati pa tudi za močno represivno sredstvo za ohranitev obstoječega reda, na tem področju ni pričakovati večje aktivne vloge pripadnikov širših plasti prebivalstva. Toda celo v tem primeru si ne kaže ustvarjati črno-belih predstav. Resnični kriminal klasičnih vrst (rop, vlom, umor itd.) je motil tako gospode kot preproste ljudi. Zasledovanje domnevnih storilcev kaznivega dejanja je bilo mogoče le s podporo prebivalstva in ponekod je bila ta policijska funkcija zaupana prebivalcem določenih vasi, zlasti skupinam kosezov. Deželska sodišča so v srednjem veku zbirala prebivalce svojega ozemlja trikrat letno na večo, na kateri so med drugim začenjali kazenske postopke.⁷⁰² Postopek sam se je pozneje čedalje bolj odtegoval javnosti, toda sklepanje o sodbi so še daleč v novi vek obdržali laiški prisedniški kolegiji, npr. dvanajst vaških županov. Nekatera glavna pravila je sicer dajalo splošno običajno pravo vsakokratnega obdobja, druga so

⁷⁰² Prim. § 8/II.

bila zapisana v nekaterih normah, od 16. stoletja naprej celo v posebnih kazenskih zakonih, toda vse to pravo je bilo tako ohlapno, da je bilo sodnim kolegijem še vedno puščene tudi precej lastne presoje. Delovanje takih sodišč je – izvzemši nekatere postopke proti veščam – malo preučeno, tako da vpliva laiških prisednikov v težjih kazenskih zadevah še ne moremo konkretno osvetliti na zadostnem številu konkretnih primerov.

II. Uboj in oprostilna sodba l. 1401

Tem bolj poučen je zato naslednji primer iz l. 1401, ki nam nazorno pokaže, kako je potekal kazenski postopek in kako so ukrepali prisedniki gastaldovega sodišča pri Nadiških Slovencih (del Beneških Slovencev) l. 1401.⁷⁰³ Gre za zapisnik kazenske pravde, ki ga je sestavil »cesarski« notar iz Čedad. Sodni zbor se je zbral na trgu v vasi (SUPER PLATEA) Landar pod lipo (SUB TILIO), na običajnem kraju, kjer se deli pravica. Oblast (patriarha) je predstavljal landarski gastald, ki pa sam ni vodil pravde, temveč je bil (kot nekaka nadzorna oblast) navzoč pri postopku, ki ga je vodil sodnik. Ker v zapisniku pred sodnikovim imenom ni besedice ser ali podobne oznake višjega socialnega položaja, je bil gotovo eden izmed domačinov. V sodnem kolegiju je bilo pet dekanov; vsak je bil iz drugega kraja (izmed katerih dva nista z gotovostjo lokalizirana); na prvem mestu, pred vsemi temi, navaja zapisnik šest plemičev in meščanov, vsekakor ne landarskih domačinov. Označuje jih kot priče, kar ne pomeni prič v pravnih zadevah, za katero je šlo, temveč priče tega, kako poteka pravda. Poleg njih je bila navzoča množica ljudi iz landarske doline (de ipsa contrata Antri in multitudine copiosa). Šlo je za uboj, ki ga je zagrešil patriarhov podložnik (MASSARIUS); žrtev pa je bil podložnik nekega drugega gospoda, ta pa je skupaj z ženo in sinom ubitega nastopal kot tožnik. V pripravljalnem postopku, ki ga je že prej opravil gastald, je obtoženec brez torture priznal dejanje, notar pa je priznanje in zagovor na sami razpravi prebral v latinščini in slovenščini (LATINE ET SCLABONICE): Ubiti (žrtev inkriminiranega uboja) naj bi bil že prej ubil obtoženčevega sorodnika (element maščevanja –

⁷⁰³ Prim. § 8/III.

VINDICTA!) in je hotel ubiti tudi njegovega brata, katerega je nazadnje napadel na žegnanju, nakar je sledil obravnavani uboj (element samoobrambe in pomoči pri samoobrambi!). Sodbo so izrekli sodniki in dekani, potem ko so se po običaju landarske gastaldije in doline trikrat posvetovali s prisotnimi domačini. Obtoženega so oprostili, ker se ubiti za prvi uboj, ki ga je on zagrešil, ni poravnal – kar v bistvu pomeni priznanje krvnega maščevanja in sprave. Z gastaldom naj se oproščeni obtoženec sporazume glede njegovih pravic in pravdnine (DE JURE ET GWARDIA), med rodbinama pa naj vlada v prihodnje mir. Dvakrat se omenja v zapisniku tudi funkcija biriča (PRECO) – prvič kot nadzornika žegnanja (FESTUM), drugič kot razglaševalca sodbe. Postopek in sodba dokazujeta mešanje starih in novejših elementov kazenskega prava: ideje maščevanja in možnosti sprave na eni, priznavanje silobrana na drugi strani; glede postopka: med drugim obstoj preiskovalnega zapor in možnost torture, ki pa v tem primeru ni bila uporabljena, ker je osumljenec dejanje priznal. Vsekakor so bili k odločanju poleg prisednikov pritegnjeni okoli stoječi udeleženci večje, tako da je o stvari dejansko odločala skupina, ki po vsej pravici lahko velja za »ljudstvo«.

Kot zanimivost naj bo mimogrede omenjeno, kako poznamo ta zanimivi podatek: pred sto leti je bila v Furlaniji navada, da je ta ali oni prijatelj novoporočencev v počastitev poroke in kot spomin nanjo natisnil kako manjše literarno ali znanstveno delce. V taki brošurici je zapisnik iz l. 1401 v ponatisu in s kratkim komentarjem zagledal beli dan v Vidmu l. 1897.⁷⁰⁴

⁷⁰⁴ V. Marchesi, Nozze Musoni-Velliscig, Udine 1897.

III. Mimo zakona v začetku novega veka

Kljub temu, da je oblast uveljavljala svoj vpliv vsaj v težjih kazenskih zadevah, pa tudi v tej pravni panogi ne gre le za pasivno sprejemanje postavljenega prava in volje oblasti. Predvsem so ob kmečkih uporih udeleženci izvajali svoje lastno kazensko pravo.⁷⁰⁵ Toda tudi v mirnejših časih je potekalo marsikaj drugače, kot bi bilo po volji oblasti v deželi. O tem naj priča podatek iz 16. stoletja, ki nedvomno zadeva področje težjih hudodelstev in je izpričan z viri iz 16. stoletja. Zadeva pustošenje. Navedli smo že vire iz l. 1541/42, ki govorijo o pregrehah, ki se pojavljajo med ljudmi na Kranjskem.⁷⁰⁶ O ugrabitvi obljubljenih nevest je bil govor v poglavju o zakonski zvezi, ostane pa nam še na prvem mestu navedena pregreha, ki je po besedah virov običajna med kranjskimi kmeti in ki jo označujejo kot »GRUNNSTÖER«.⁷⁰⁷

O tem beremo: »Če se zgodi uboj, se dvigne vse sorodstvo, da vdere na storilčevo zemljišče, kjer vse opustošijo in pohodijo, to pa imajo za običaj in pravo (nič bolj in nič manj kot marsikaj drugega), pri tem pa se zgodi veliko hudega in slabega.«⁷⁰⁸

⁷⁰⁵ Prim. § 8/VIII.

⁷⁰⁶ O virih gl. § 10/III 5 a. Za naslednja razpravljanja o pustošenju: S. Vilfan, Dva pojavi ljudskega prava med Slovenci v 16. stoletju, v: SP 57 (1943), 219-235.

⁷⁰⁷ Beseda je sestavljena iz »grund« (zemljišče) ter »stöer« (danes bi se glasilo »störe«), kar je samostalniček, izveden iz istega korena, ki tiči v moderni nemški besedi »zerstören« (razrušiti, razdejati). Samostojna raba besede »stör« v tem pomenu mi v drugih virih ni znana, pač pa je na pr. po Ožboldu Gutsmannu (Deutsch-Windisches Wörterbuch, Klagenfurt 1789) »stören« sinonim za »zerstören«. Beseda »Grundstör« je doslej v nemškem pravnem jeziku neznana, prav tako sorodne izpeljanke kot »Grundstörung« itd.

⁷⁰⁸ »Solicher massen so sich etwo ein thodtschlag pegibt, so erhebt sich ein gannze freundschaftt, dem thäter auf den grundt zufallen, verwüessten vnnd zertreten alles, wellens für ein prauch vnnd recht halltn (nicht besser und nicht schlechter als gar manches andere), darunter vill args vnnd vbles geschiecht.« Vrinek v oklepaju je dodan po drugi varianti besedila, ki jo navaja Dimitz, Gechichte Krains II, 304.

Gre torej za običaj, da se opustoši ubijalčevo zemljišče. Ker zanj ni znan nikak ustaljen slovenski izraz, uporabljam namesto nemškega naziva besedo »pustošenje«⁷⁰⁹, ki še najbolj podaja v virih opisano vsebino tega običaja.

Predpostavka za pustošenje je uboj⁷¹⁰ (THODTSCHLAG). Če se zgodi uboj, se zbere po poročilu našega vira »ein gannze freundschaft«, kar pomeni v tedanjem jeziku celotno sorodstvo, seveda ubitega. Do katere stopnje sega pojem »celotnega sorodstva«, iz virov ne izhaja.⁷¹¹) Zbrani sorodniki napadejo ubijalčevo zemljišče, kjer »opustošijo in pohodijo vse« (VERWÜESSTEN VNND ZERTRETEN ALLES).

Za presojo tega običaja s pravnozgodovinskega stališča je odločilna pripomba, da se vse to med kmečkim ljudstvom splošno pojmuje kot običaj in pravo (FÜR EIN PRAUCH VNND RECHT), iz česar sledi, da gre za institucijo slovenskega običajnega prava. Bila je v nasprotju s pravom in pravnim naziranjem vladajočih slojev, ki so jo očitno imeli za slabo, za CONSUETUDO IRRATIONABILIS.

Po pravni naravi je pustošenje v mnogem sorodno krvnemu maščevanju:⁷¹² pri obeh je predpostavka nasilje proti telesni integriteti, praviloma uboj, izvrševalec sankcije pa sorodstvo

⁷⁰⁹ Besede »razdejanje«, ki je starejša, ne uporabljam, ker je dvoumna in pomeni obenem dejanje in učinek dejanja. Zato je beseda »pustošenje«, čeprav je šele v poznejšem času prišla v slovenski jezik, primernejša.

⁷¹⁰ Totschlag pomeni »uboj«, ne v smislu starega avstrijskega kazenskega zakonika – dolus indirectus (Dolenc – Maklecov, Sistem celokupnega kazenskega prava, Ljubljana 1934, 87), marveč v prazgodovinskem smislu – »usmrnitev z naklepom, pa brez osebne zavratnosti« (Dolenc, PZSO 179). Vendar je dosledno terminološko razlikovanje v tej zvezi pač le postranskega pomena, ker je gotovo, da velja pustošenje tem bolj, če je bila storjena usmrnitev na zavraten način.

⁷¹¹ V drugih pravih je bilo večinoma določeno, do katere stopnje sorodstva sega dolžnost, sodelovati pri krvnem maščevanju. Prim R. His, Das Strafrecht des deutschen Mittelalters, I, Leipzig 1920, str. 266. Pri Črnogorcih in severnih Albancih so pri krvnem maščevanju sodelovali vsi krvni sorodniki ne glede na stopnjo sorodstva; I. Jelić, Krvna osveta i umir u Crnoj gori i severnoj Albaniji (disert., Biblioteka arhiva za arbanasku starinu, jezik i etnologiju 3), Beograd 1926, 23; prim. isti, Krvna osveta i umir kod starih kulturnih naroda, Beograd 1928 (pos. odt. iz Glasnika Etnogr. muzeja u Beogradu 2).

⁷¹² O krvnem maščevanju prim. v slovenski literaturi zlasti Dolenc, PZSO 168 in passim; Vilfan, PZS 262-265.

ubitega; sankcija se izvede brez posredovanja javne oblasti; maščevanje je prav tako kot pustošenje stvar prizadete rodbine v razmerju do ubijalca in oba ne spadata med javne kazni. Sorodna sta si oba instituta tudi glede na nagib, iz katerega izvirata, in ki ga označuje predvsem želja po zadostitvi.⁷¹³ – Razlika med maščevanjem in pustošenjem je v sankciji, ki se v prvem primeru ravna po talionskem načelu, v drugem pa ne, ker se hudodelstvo zoper telo povrne s premoženjsko škodo. Ne gre pa zamenjevati pustošenja z odkupom od krvnega maščevanja (krvnina), o katerem se dogovorita udeleženi strani in ki ima včasih obredni značaj. Včasih pri dogovoru celo sodeluje oblast. – Pustošenje je torej vrsta kolektivnega maščevanja v širšem pomenu in sicer kot maščevanje na storilčevem premoženju namesto po načelu kri za kri.⁷¹⁴

Po vrsti sankcije je pustošenje podobno instituciji, ki jo pozna nemško pravo pod imenom »Wüstung« (v virih: WOISTINGE, WOESTINGE). V latinščini se institucija označuje kot vastatio, samo dejanje pa z glagolom: DESTRUERE, DIRUERE, DEVASTARE itd.).⁷¹⁵ Beseda »Wüstung« ima v splošni rabi podoben pomen, kot ga je imela beseda »STÖRUNG« (danes »ZERSTÖRUNG«), torej bi lahko v slovenščini prevedli obe besedi s »pustošenjem«. Wüstung pa pomeni tudi pustoto, v pomenu kmetije ali zemljišča, ki so jo nehali obdelovati. Ker pa se – kakor bomo videli – po svoji pravni vsebini »Wüstung« in kranjska »Grundstör« ločita, ju prevajam z različnima izrazoma, in sicer prvo kot »vastacijo«, drugo pa kot »pustošenje«.

Vastacija je ena izmed premoženjskopравnih posledic v plemenskih družbah znane brezpokojsnosti. Njen učinek je na pozitivni strani v tem, da postane pravno dopusten napad skup-

⁷¹³ Prvotno maščevanje je bilo prežeto s prizadevanjem »zadostiti svojemu samoljubju«. Prim. K. Kadlec – T. Taranovski, Prvobitno slavensko pravo pre X veka, Beograd 1924, str.90 in tam citirane Makarewiczve besede.

⁷¹⁴ Teoretsko je pojem maščevanja dan ne le pri samolastnem povračilu po načelu »kri za kri«, ampak tudi tedaj, kadar poškodovanec ali njegovi svojci povrnejo zlo z drugim zlom, pa čeprav prizadene samo premoženje.

⁷¹⁵ Te in mnoge druge izraze navaja Al. Coulin, Die Wüstung, Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts unter besonderer Berücksichtigung des deutschen und französischen Mittelalters, Ztschr. für vergleichende Rechtswissenschaft, 32, Stuttgart (1925), 326-501. Poleg te razprave uporabljam tukaj tudi standardne priročnike nemške pravne zgodovine.

nosti sočlanov plemena na podlagi sklepa skupnosti (ACHT, razglasitev za brezpokojnega, morda slov. potók) ali pa na podlagi razglasa po nekem funkcionarju (BANN). Po negativni strani pa je brezpokojnost – odtegnitev pravnega varstva. Brezpokojnost ima osebne in premoženjske posledice. Te so ali zaplemba⁷¹⁶ ali pa vastacija (WÜSTUNG) imovine brezpokojnega. V poznejšem razvoju se vastacija pojavlja tudi kot samostojen pravni institut, ki ni nujno zvezan z brezpokojnostjo.

Vastacija je po pravu dopuščeno in ukazano razdejanje celotnega premoženja (totalna vastacija) ali posameznih premoženjskih predmetov (parcialna vastacija) kot povračilo za lastnikovo ali posestnikovo nezakonito ravnanje. Sankcijo izvajajo pripadniki skupnosti, ki ji pripada kaznovani ali pa organi te skupnosti. Predpostavka za izvrševanje vastacije so lahko razen uboja tudi razna druga kazniva dejanja.

Razlika med pustošenjem in vastacijo je v tem, da je slednja praviloma posledica razglasitve brezpokojnosti ali vsaj oblastvenega izreka o vastaciji, pustošenje pa je samolasten ukrep sorodnikov ubitega in je zato neodvisno od oblasti. V razvojnem pogledu je pustošenje vsekakor starejša stopnja. Ta razlika pa ni nepremostljiva in so vsaj teoretsko možne razne vmesne oblike med obema pravnima institucijama.

Pustošenje je torej po svoji pravni naravi vmesna oblika med krvnim maščevanjem in vastacijo, ki ima z obema skupno predpostavko, posebej pa mu je s krvnim maščevanjem skupna oseba izvrševalcev, z vastacijo pa sankcija. Pustošenje je tako pojav sui generis, katerega naravo najboljše podaja že zgoraj postavljena opredelitev – »premoženjsko maščevanje«.

Odkod na Kranjskem tako svojevrstna in precej pozna varianta maščevanja? Dejstvo, da je pustošenje v 16. stoletju med ljudmi veljalo za »običaj in pravo«, dopušča sklep, da se ni začelo pojavljati šele tedaj, temveč da je bilo znano vsaj že ob koncu srednjega veka. – Izraz »EINREISSENDE LASSTER«, ki ga

⁷¹⁶ Zaplemba kot kazen za hudodelstvo je bila znana tudi na slovenskem ozemlju tako med privilegiranimi stanovi (gl. npr. gravamina kranjskih stanov z dne 6. nov. 1528, Arhiv Slovenije, Stan. arh. fasc. 207), kakor tudi med kmeti. Wagensberški ekscerpt Gorskih bukev določa glede neprevidnega požiganja: »Kateri tega drugiga poschge, ta je use zapav.« Dolenc, GB, Ljubljana 1940, 179. Prim. tudi ibid. 112, 228.

uporablja eden izmed virov, v tedanji rabi besede ne izključuje poprejšnjega obstanka,⁷¹⁷ kaže pa na to, da se je pustošenje v 16. stol. močnejše širilo.

V postavljenem pravu ni pustošenje nikjer izrecno omejeno, pač pa vsebujeta privilegija vojvode Albrehta II. za Koroško in Kranjsko, oba iz l. 1338, določilo materialnega kazenskega prava o uboju, ki bi se lahko vsaj posredno nanašalo nanj. – Ustrezni člen predpisuje za pobeglega ubijalca denarno kazen in vsebuje opozorilo, naj se storilec »varuje svojih sovražnikov in pokrika«. Za ujetega storilca pa velja talionsko načelo (»HALS WIDER HALS«) ali pa odkup, vendar naj tega ne plačujejo otroci in žena iz premoženja.

V opozorilu na sovražnike predvidevata in dopuščata privilegija nasilen ukrep sorodnikov zoper pobeglega ubijalca, torej maščevanje ali morda njegovo posebno obliko – pustošenje. Vsekakor se dvesto let po obeh privilegijih razmere na splošno še niso bistveno spremenile. Zanimivo je, da so obenem s pustošenjem bile razširjene poravnave med rodbinami.⁷¹⁸

Precej nesmiselno bi si bilo postavljati vprašanje, ali je pustošenje po prvotnem izvoru samoniklo ali ne. Gon za uničenjem nasprotnikovega premoženja je tako zasidran v človekovi naravi, da do pustošenja lahko pride kjer koli. Nedvomno pa je bilo v 16. stoletju pravna institucija, ki so jo poznale in priznavale širše plasti prebivalstva, medtem ko so jo hoteli stanovi odpraviti. V tem pomenu dokazuje pustošenje pravotvorno moč slovenskega prebivalstva.

⁷¹⁷ Gl. npr. stavek v dodatku h koroškemu policijskem redu z dne 24. febr. 1578, kjer je govor o pregrehah, ki se dovolj ne preganjajo in zato »von tag zu tag je lengger je mer sich einreissen«. Ta zveza predpostavlja predhoden obstop teh pregreh, seveda v manjši meri.

⁷¹⁸ Dimitz II. 57 ter ročin še na drugih mestih.

IV. Javnost izvrševanja kazni in njeni odmevi

Z recepcijo rimskega prava od prehodu iz srednjega v novi vek, z napredovanjem občepravnega postopka in uvajanjem poklicnih sodnikov v krvnih pravdah (t.j. za težje kazenske zadeve) so seveda možnosti za udeležbo množic v takih pravdah in za izbiro kazni prenehale.

Ni pa prenehalo javno izvajanje kazni, pri katerem so širše plasti prebivalstva prihajale v intenzivnejši stik s kazenskim pravom, bodisi da gre za sramotilne kazni ali za telesne kazni. Poseben vtis je na ljudi napravilo izvajanje okrutnih telesnih in smrtnih kazni za težja hudodelstva. Tudi preiskovalni postopek s torturo ni ostajal skrivnost.

Kako so se take zadeve globoko vtisnile v spomin ljudi, nam spričuje ljudska pesem, ki očitno pripoveduje o konkretni težji kazenski zadevi:⁷¹⁹ Ko je Bolte napajal konje ob Savi, ga je Neža Kodranova pregovorila, da je šel proti volji staršev na Jamo na semenj, čeprav se je bal, da bodo tja prišli tudi Godešani, znani pretepači. V nedeljo je šel na semenj s sabljo. Po maši so ga Godešani izzivali (»so Nežo pit ravnali«), on pa je prebodel nekega Križaja in skočil v Savo. Osumljenca so zasledovali organi treh deželskih sodišč – »kmal so ble ven tri rihte, – kriška, goriška, smleška.« (Gospodstva Križ pri Kamniku, Goričane pri Medvodah in Smlednik so res imela deželska sodišča.) »Bolteta so ven klicvali, leben so mu šenkvali«. Bolta se je vdal in peljali so ga na graščino Križ. Tam mu je dal gospod razumeti, da bi ga lahko Neža ven »sprosila«, toda njen oče se je temu uprl, češ da ima premalo hčera, da bi reševale jetnike. (Mesto je nejasno, mišljeno je najbrž prepričanje, da

⁷¹⁹ Stare žalostne 56.

lahko ženska reši obsojenca, če se z njim poroči.) Tu zvemo, da je Neža že prej spravila v nesrečo dva druga fanta. Bolteja obsodijo na galejo in ko se mu Neža približa, jo vrže v morje.

V okolici Ljutomera je Vraz zapisal pesem o skesanem hudodelcu:⁷²⁰ Ujeli so ga, zvezali, naložili na voz, vrgli v temno »vozo« (ječo), ga zopet peljali na Grifničko polje, ga v navzočnosti množice »ki so me prišli gledat« posadili na stol, duhovnik ga je spovedal, frajman (rabelj) pa ga je prišel obesiti.⁷²¹ Takih motivov je veliko in čeprav so tu in tam prepleteni s pravljimi prvinami, so v splošnem zelo konkretni. Ne moremo pa tega nedvornega zanimanja ljudi za kazensko pravo in postopek razlagati kot njihovo pravotvornost, tako kot prej, ko so udeleženci pravnih samih iskali in izrekli sodbo. Zato je vidik javnosti v prvi vrsti predmet ožje pravne zgodovine, sicer pa bolj povezan z literarno tvornostjo.

⁷²⁰ SNP 698.

⁷²¹ Vilfan, Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih, v: Etnolog 16 (1943), 21-29.

V. Nekaj izročila

Ljudska verovanja v zvezi s kazenskim pravom in postopkom zadevajo presojo, katera dejanja so posebno zavržna in zaslužijo najtežje kazni. V leposlovnem izročilu se ta presoja močno prepleta s predstavami o najtežjih grehah, ta pa naj bi segala v praksičansko dobo. V srednjeveškem pravu so pogostoma tri glavna kazniva dejanja vsako zase predstavljala cele skupine dejanj. Ta dejanja niso bila povsod in vedno enaka, viri s slovenskega ozemlja jih po navadi navajajo tudi nekaj več, npr. 1265 na Dolenjskem: uboj, tatvina, posilstvo, ugrabitev.⁷²² Kvalificirana dejanja pozna tudi leposlovno izročilo, vendar predvsem kot grehe, katerim sledi kazen v onostranstvu. Izmed hudodelstev se navajajo detomor, bratomor, umor matere, požig, pa tudi gospodarske pregrehe: mešanje vode v vino in goljufanje pri mlinarski merici.⁷²³ Izmed tatvin je ponekod posebno kvalificirana tatvina čebel.⁷²⁴

Omenili smo že nekaj rekov in drugega izročila, ki naj bi spominjali na božjo sodbo (ORDAL) v kazenskem postopku. Sem prištevamo npr. še verovanje, da začne umorjenčevo truplo krvaveti, če se mu približa morilec. V konkretnem primeru Kacemberga ga omenja Valvasor, med Gorenjci ga je v drugi polovici 19. stoletja zasledil Fr. Hubad. Podobno spominja na božjo sodbo prepričanje, da hudodelec ne vidi določenih predmetov, npr. po Valvasorjevem zapisu studenca pri cerkvi sv. Ahaca nad vasjo Jasen (fara Trnovo na Krasu).

Iskanja tatov ljudje niso prepuščali samo oblasti. Zelo razširjeno je bilo vedeževanje za tatovi in ukradenimi rečmi.

⁷²² Vilfan, PZS 266.

⁷²³ Vilfan, Pravni motivi (kot v op. 20) 21-22.

⁷²⁴ Polec, Križnik t. 116, 202, 204; več primerov Vilfan, Očrt 227.

Nekemu vedežu na Kočevskem so v prejšnjem stoletju pripisovali moč, prisiliti tatu, da mora hoditi po samih nožih in stvar vrniti zlepa ali zgrda. Podobno moč so v Prekmurju pripisovali nekemu Križaniču, na Koroškem pa nekemu Kauzu. Sploh so se tatovi izogibali kmetom, ki so sloveli kot čarodeji, zlasti tistim, ki so imeli knjigo Kolomonov žegen. Za Kersnika je bil hvaležen književni motiv goljufivi vedeževalec iz okolice Vranskega, ki ga opisuje v »kratkočasni povesti« z naslovom Kako je stari Molek tatu iskal. Duhovnikom, po Trdini npr. črmošnjiškemu in potem primskovskemu župniku,⁷²⁵ tudi po izročilu znanemu »primskovskemu gospodu« na Dolenjskem, so pripisovali moč, da tatu na daljavo prisilijo k skrivni vrnitvi ukradene reči ali da ga v enem letu spravijo na drugi svet, če vsak dan pri maši mislijo nanj (ga »izmašujejo«). Drugod so »zagovali« tatove (uroki!) ali pa so menili, da jih je treba »obzviniti«, preden prestopijo tekočo vodo. Pajek navaja iz ljudskega pripovedovanja primer, da je čarovnica zagovorila tatu z besedami: »Dokler živi, naj krade in plačilo dobi.« Tako naj bi se bilo zgodilo in tatu je doletela smrt na vešalih.⁷²⁶

⁷²⁵ Trdina, Zbr. delo 6, 272, 274, 276, 279.

⁷²⁶ Večina podatkov: Vilfan, Očrt, 237–238, 261, zlasti pri imenih Valvasor, Navratil, Kelemina, Križnik, Pajek.

VI. Manjše kazenske zadeve

Nižje kazensko sodstvo je obravnavalo manjše kazenske zadeve. Izvajala so ga patrimonialna sodišča, t.j. sodišča zemljiških gospodov, pri katerih sodni kolegiji, sestavljeni iz podložnikov, tudi niso bili izključeni (gl. zlasti gorske pravde, § 8/V 2). Zlasti pa je bilo kolegijsko sodstvo razširjeno in trdoživo v mestnih in trških sodiščih. Za večino patrimonialnih sodišč pa do 18. stoletja ne vemo, kako so bila za manjše kazenske zadeve konkretno sestavljena.

Poleg udeležbe prisednikov v nekaterih izmed teh sodišč so širše plasti prebivalstva tudi v teh primerih še najbolj neposredno opazovale izvajanje kazni. Izpostavljenje pri sramotilnem stebru, obešanje kamnov (»steklenic«) okrog vratu, natikanje trlice okrog vratu in rok, vklepanje rok in nog v klado, postavljanje v sramotilno kletko za goljufive mesarje in potapljanje pekov, ki so ponovno prodajali prelahek kruh – vse to so bile kazni, pri katerih je vsaj veselje za senzacijo pritegovalo ljudi, tako kot so lokalne zgodovine, ki se o tem razpisujejo, še danes najzanimivejše zgodovinsko branje pravnozgodovinskega značaja. Dolenc je rad opozarjal na kazen, po kateri je moral žaljivec izrečene besede nase obrniti ali pa se je moral udariti po ustih.⁷²⁷ Seveda tudi take kazni niso izključna slovenska posebnost, kar pa ne pomeni, da so nujno vseskozi »tuje«.

Seveda pa je nižje sodstvo dlje kot krvno sodstvo omogočalo, da so ljudje včasih sami vzeli v roke kaznovalno pravico. Primer ljudskega pravnega običaja, ki bi ga po pojmovanjih starejših obdobij uvrstili v nižje kazensko sodstvo, vendar mimo

⁷²⁷ Dolenc, PZSO 451; isti, GB 72, 252. Za Laško: J. Orožen, *Das Bistum und die Diözese Lavant, Marburg 1875–95*, 227; Svetina, *Metlika, Ljubljana 1944*, 79.

sodišč, nam je ohranil Prešeren v pesmi o Ponočnjaku: Kljub vsem opozorilom nadaljuje neki vaški fant s svojim nemoralnim življenjem, dokler mu na nočnem pohodu k nedolžni deklici sam vrag pod vislicami ne priredi peklenskega ženitovanja, v katerem ponočnjak izgubi življenje. Tako sam motiv kakor tudi posebej omembe konkretnih krajevnih imen (Radovljica, Mošnje, most na Savi) opravičujejo mnenje, da gre tu dejansko za literarno obdelavo lokalnega izročila, kar velja – mimogrede povedano – tudi o ljubljanskem Povodnem možu, ki je po svoji glavni osebi Uršiki v nekem smislu ženski partner gorenjskega Ponočnjaka. Na tam mestu pa gre le za dva kratka verza v uvodnem opisu glavnega junaka, ki morda estetsko ni sta ravno mojstrovina našega pesnika, a sta po vsebini zanimiva in ki se glasita:

»Je bil skopán, pod koš je bil
djan, obložen z'kamnjám«...

Bistveno dopolnilo k temu zgoščenemu pasusu pomenijo cenzurni akti o Kranjski čbelici, ki ji je pesnik izročil balado za tisk. Ker je pesnikov iskreni način izražanja izzval pri cenzuri dvom o primernosti objave, je v uradnem spisu dodan nemški prevod v prozi, ki pod obema citiranima verzoma vsebuje prevajalčevo pripombo: »Tako skušajo na Gorenjskem hladiti noro korajžo objestnih fantov ali se jim maščevati«⁷²⁸. Izražanje v sedanjiku kaže, da gre za tedaj, v predmarčni dobi, še živ običaj. Glede na moč, ki sta ga v tem času imela tako redno pravosodje kot tudi uprava, je vnaprej izključena misel, da bi bili v tej brezosebni formulaciji mišljeni kaki oblastveni ukrepi, tem bolj, ker je izrecno govor o maščevanju. Gre torej za ljudsko kazn, ki je bila še v prvi polovici 19. stoletja v navadi med gorenjskimi kmeti.

Nekaj podatkov iz novejših časov nam omogoča, da še določneje ugotovimo, za kaj pravzaprav gre. V svojem odgovoru na Naputak Valtazarja Bogišiča navaja Gašper Križnik l. 1883 med drugim tole pravilo iz Motnika: »Vdovec tudi nima pravice, da bi s fanti po vasi vasoval in k dekletom v vas hodil;

⁷²⁸ »Auf diese Art sucht man in Oberkrain den tolln Muth ausgelassener Burschen zu kühlen oder Rache an ihnen zu nehmen«. A Žigon, Kranjska Zhebica v cenzuri, Dom in Svet 39 (1926), 275.

vдовca smejo fantje po blatu povaljati, pa še na drugi način zmočiti, kar ima nekaj vsak sam pri sebi.«⁷²⁹ Zveza tega detajla s Prešernovim odlomkom postane bolj jasna, če vzporedimo še nekaj nadaljnjih podatkov. Po zapiskih, ki sem jih leta 1948 zapisal v dolenjskem Dobropolju, je bilo praviloma fantom iz ene vasi prepovedano zahajati pod okna k dekletom v drugo vas. Če je kdo prekršil to pravilo, so ga člani fantovščine iz druge vasi prijeli, ga peljali po vasi od hiše do hiše, da je pod vsakim oknom povedal, kje je bil. Slednjič so ga na koncu vrgli v lužo, v kateri se zbira voda za napajanje vaške živine, ali pa so ga izpustili z zvezanimi rokami in zavezanimi očmi oz. (po Križniku) s kolom, pretaknjenim skozi oba rokava. Zelo številni so podobni podatki, ki jih je zbrala terenska ekipa Etnografskega muzeja v primorskih Brkinih. Vsebujejo dokaj izčrpna pravila o vasovanju, za kršitev teh pravil pa se je najbolj pogostoma uporabljala naslednja kazen: člani fantovščine primejo prestopnika, ga denejo pod koš, kakršen se uporablja za prevoz gnoja in ga zmočijo – da ostanemo pri Križnikovem diskretnem izražanju – s tem, »kar ima nekaj vsak sam pri sebi«. Nadaljnji primer je iz Ziljske doline: »Pod okno klicat, vasovat, je šel lahko samo ,kóntuc‘ (član fantovske konte, S.V.), in še to le iz domače vasi. Tujega vasovalca so ujeli, mu nadeli komat, ga vpregli v ,kúrtuc‘ (voz z dvema kolesoma), zlezli vanj, da jih je vozil, kamor in kolikor časa so zahtevali. Vendar so fantje kljub temu pogosto hodili vasovat v sosednje vasi, čeprav so še po vojski imeli težave z domačini. Največkrat je prišlo do pretepa, tistemu pa, ki se je pripeljal z vozom (in mnogokrat z ukradenim konjem), so domači fantje voz zvezli na streho, pogosto pa so ga poprej še ,nakidali‘ z gnojem. Premladega, pa tudi neljubega vasovalca je dekle polilo z vodo, če pa so ga ujeli kontovci, so ga pomočili v korito.«⁷³⁰ Med raznolike in domiselne kazni se torej nazadnje zopet uvršča namakanje na ta ali drugačni način.

Če bi šlo pri vsem tem le za nek slučajni ali lokalni pojav, bi ga lahko imeli za vulgarno šalo veselih vaških fantov. Toda gre

⁷²⁹ J. Polec, Križnik 162.

⁷³⁰ H. Ložar-Podlogar, Svatbene šege v spominu Ziljanov, v: Traditiones 14 (1985), Ljubljana 1985, 149.

za običaj fantovske kot vaške organizacije, ki je ugotovljen na najrazličnejših območjih in ki je prvič dokazan okrog leta 1830 prav v citiranem pasusu Prešernovega Ponočnjaka.

Fantovske so se v razmeroma novjšem času združevale predvsem zaradi zabave, v 20. stoletju morda sploh samo v ta namen. Prej je bil njihov namen gotovo tudi resnejši. Prvič je fantovska že sama po sebi nek način varovanja javnega reda v vasi in med vasm, posebno pa način urejevanja predzakonskega življenja vaške mladine, ki prav gotovo nima zveze niti s cerkveno niti s svetno oblastjo in ki nam prav zato utegne osvetliti neke plati zelo stare družbene ureditve. Drugič vsebujejo fantovske določene elemente eksogamije oz. endogamije in morejo zato odpirati nekaj vpogleda v organizacijo vasi, pa čeprav samo za fevdalno dobo. Tretjič se nam včasih pojavljajo kot hranitelji ljudskih običajev pravnega značaja, ki so nastali zunaj njih v življenju soseske, ki pa so sicer zaradi vpliva javne oblasti in zemljiškega gospodstva na organizacijo prave soseske izginili. Tako nam je npr. prav fantovska v slovenski Istri ohranila volilni postopek soseskega župana z rovaši in omogoča, da spoznavamo star pravni običaj, ki je vsaj srednjeveškega izvora. Volitve fantovskega župana so nam omogočile spoznavanje celotne volilne tehnike, ki izvira iz nekdanjih volitev vaških županov (prim. § 4/VII 4 c). Metanje v vodo in postavljanje pod koš z vsemi drugimi atributi se nam s tega gledišča izkažejo kot popolnoma resne sankcije za prestop pravil, ki so urejala življenje v soseski. Ne sme nas motiti, če npr. metanje v vodo ni niti najmanj originalna, niti specifična sankcija v evropskem ali svetovnem merilu. Ni ljudski običaj samo tisto, kar je svetovni unikum. Toda stavljanje pod koš – ki je prešlo tudi v ljudski rek »v koš djati« – ima celo nek poseben vaški kolorit, čeprav tudi ta sankcija ni brez analogij. Postavljanje v kletko na javnem kraju (kletke so dejansko veliki železni koši) je bilo kot kazen razširjeno vsaj v velikem delu Evrope; prav tako obremenjevanje s kamni na različne načine, medtem ko je postavljanje mesarjev v kletko in namakanje pekov v visečem košu v tekoči vodi znano posebno v mestnih pravih. Pravkar navedeni primeri se navajajo v mnogih pravnih in posebej kulturnih zgodovinah, njihov vaški pendant pa

ostaja neopažen, čeprav je za spoznavanje družbenega razvoja verjetno še poučnejši.

Manjše kazni (globe) so ostale v navadi tudi v pravih soseskah. Čeprav jim zakon ni dajal kazenskih pooblastil in čeprav posebno poljski čuvaji niso bili kazenski organi, so na sestankih sosesk izrekli kazni in so globe nalagali in izterjevali zlasti poljski čuvaji in čuvaji vinogradov (gl. § 6).

Širše plasti prebivalstva, ki jim mirno lahko rečemo ljudstvo, so torej v različnih dobah imele ozke, tudi ustvarjalne stike s področji, ki jih štejemo v kazensko pravo, in bile pri tem ustvarjalne mimo zakonov ali celo proti od zgoraj postavljenim normam za vedenje. Deloma je bila uradna oblast proti temu nemočna, deloma tega niti ni opazila ali pa se rajši ni vmešavala.

VII. Kriminalna geografija

Kriminaliteta sama po sebi ni pravotvoren faktor, vsaj ne neposredno. Posredno pač vsaj toliko, kolikor izziva nasprotne pravne ukrepe. Pogostost nekaterih vrst kaznivih dejanj v določenih okoljih pa tudi kaže na vzdrževanje nekaterih zelo starih miselnosti ali na nezadovoljivo urejenost nekaterih pravnih razmerij.

V sintetični obliki se je takih vprašanj lotil Aleksander Maklecov, ki se je pri tem lahko oprl zlasti na nekaj spisov Frana Milčinskega in na krajevno študijo Branka Šalamuna o Ptuj-skem okraju.⁷³¹ Kot delikte, ki so bili do druge svetovne vojne posebno značilni za slovensko podeželje, navaja Maklecov zlasti fantovske pretepe, češ da je tepež »nadomeščal na kmetih tudi že v mestih izumrli dvoboj.« Treba pa je dodati, da za pretepi med fanti iz različnih vasi tiči tudi veliko tradicij starih fantovščin (§ 6/IX), zlasti v zvezi s plesi ob žegnanjih (§ 8/VII 5). Posebno pogoste pa so bile ne samo pravde, temveč tudi nasilna dejanja v zvezi s preživitkom (§ 9/VI). Danes bi to vejo pravne zgodovine morda bolj povezovali s pravno etnologijo.

⁷³¹ Maklecov, Krim., kjer je navedena tudi prejšnja literatura.

§ 12 Brez vprašaja

Zgodovinski vedi je dalo pečat devetnajsto stoletje, v katerem se je povzpela med družbene znanosti. Prevladovala je dogodkovna zgodovina – pripoved, povest, zgodba. Ob vseh prizadevanjih za znanstveno kritični pristop je ostala otrok svojega časa in njegove miselnosti, najbolj znana konkretna zgodovinska dela pa so bila hkrati tudi otroci »nacij«, iz katerih so izhajala in ki naj bi jim služila opevati glorio slavnih vladarjev in junakov, s katerih naj bi padal svetel odsev tudi na ponosne potomce. Za slavo pa ni bila potrebna le starodavna »lastna« država, temveč tudi sklicevanje na lastno zgodovinsko pravo kot temelj sedanjim in prihodnjim ambicijam neke združbe, ki je na tej podlagi uveljavljala svojo zgodovinsko utemeljenost.

Ko je sledilo takim potrebam, se je v zgodovinopisju utrdil svojevrsten miselni svet s trdno postavljenimi modeli: sodobna država-nacija si je brez prevelikega znanstvenega dlakocepstva našla pradede v kolikor mogoče oddaljeni, a svetli preteklosti, jih po potrebi še malo olepšala in jih poistovetila s samo seboj in z vsemi vmesnimi stopnjami, čeprav so te praviloma temeljile na povsem drugačnih povezavah in čeprav je bila vse-splošna sorodnost vse prej kot verjetna. Tako zamišljene, biološko večne nacije so si predstavljali kot žive organizme, ki so bolj ali manj vase zaprti in vase zaverovani preživeli stoletja in imeli izrazite lastnosti človeškega individuuma – v predstavah o samem sebi seveda same dobre, v tujih predstavah prej slabe. Evropske državne nacije so si – vsaj vsaka na svojem zelniku – ustvarile sistem zgodovinskih mitov, ki so služili njihovi glorioji in željam. Če je bilo treba, so tu in tam vgradili tudi kakšno travmo, vendar predvsem za očrnitev zgodovinskega nasprotnika in s tem kot kontrast siceršnje, čeprav včasih tragične zgodovinske veličine.

Če se je neka skupina pri tej prevladujoči miselnosti hotela uveljaviti kot narod, ni pa v svoji zgodovinski orodjarni takoj našla dovolj udarnih pripomočkov, je sploh prenesla težišče predstave o sami sebi na travmatično plat. Izbrala si je krivca za svoj (resnično ali umišljeno posebno slabi) zgodovinski položaj in ta položaj – morda celo nehote in nevede – še bolj dramatizirala. Posebne okoliščine, v katerih se je razvila in utrjevala slovenska narodna zavest okrog 19. stol., so povzročile, da so poenostavljeno in zato daleč pretirano poudarjali nekatere negativne plati starejše slovenske zgodovine. Ponavljanje turbotne podobe ni samo prenašalo med širše plasti takih predstav, temveč je v nekaterih primerih verjetno celo vplivalo na vdiranje tega modela v konkretno ravnanje in zavest.

Ob vsem tem so ljudem preteklih stoletij pripisovali svoj način mišljenja, svoje ideale in merila, pričakovali, da so se tega nekoč držali, in nazadnje verjeli, da je človek preteklih stoletij res mislil tako, kot če bi bil živel v meščanski državi. Tako so glede Slovencev presajali v stara obdobja cele sisteme svoje dobe: nezavidljivi položaj ob začetku nacionalnih bojev je postal zgodovinska stalnica in tako je nastala domnevna tisočletna specifičnost Slovencev kot »kmečkega«, »podložniškega«, »hlapčevskega« naroda; nastal je kliše o nekdanjem vse-skozi nemškem, nacionalno zavednem plemstvu in meščanstvu,⁷³² ob tem pa prepričanje o popolni nesposobnosti kmečkega ljudstva za kakršno koli aktivnost, tistega ljudstva, ki ga je pisec o jezikovnem pravu A. Fischel še v začetku našega stoletja označil kot maso, ki topo bulji predse.

Tudi slovenska pravna zgodovina se je kot veda porajala v teh znamenjih, kar je opazno predvsem v tem, da je marsikaj zanemarila in zamudila že zato, ker se je komaj kdo hotel (ali mogel) z njo ukvarjati. Med drugim so daleč pretiravali moč neke enotne centralne zakonodaje že od frankovskih časov naprej in si predstavljali, da so ljudje srednjega veka množično študirali tekste »germanskega« prava tako, kot so to delali pravniki meščanske države s svojimi zakoni in sistemi. Še več: celo ravnali naj bi se po njih. Toda resnici na ljubo je treba priznati,

⁷³² S. Vilfan, Slovinci – kmečki narod? v: XXIX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture 28.6.-17.7.1993, Ljubljana 1993, 229-243.

da slovenska pravna zgodovina ni vseskozi zahajala v najbolj pretirane in črnoglede skrajnosti, v kakršne se je usmeril majhen, a zelo ugleden del zgodovinopisja. Ko je v nemškem in avstrijskem okolju še trdno stala Dopscheva teorija o vse-mogočnosti zemljiškega gospostva, je Dolenc preučeval ljudsko ustvarjalnost na gorskih zborih, le da to ni moglo omajati sugestivne podobe o slovenski nesposobnosti za lastno ustvarjanje, ki je gospodovala v lastni podobi šolanih Slovencev še v prvih desetletjih našega stoletja.

Kako daleč so segale take miselne tvorbe, morda najbolj nazorno dokazuje spredaj omenjena propagandna krilatica iz čitalniške dobe, po kateri se predniki Slovencev tisoč let niso smeli zbirati pod milim nebom. Gornja poglavja o soseskah in posebej o zborih dokazujejo prav nasprotno: do 16. stoletja in ponekod do let okrog 1800 so bili pravno upoštevni zbori preprostih ljudi v širši evropski primerjavi pri Slovencih celo nadpovprečno raznovrstni in številni, tako da v Nemčiji objavljena recenzija moje Pravne zgodovine Slovencev iz 1961 ni brez razloga opazila podobnosti s švicarskimi strukturami. Tudi nazadovanje zborov v začetku novega veka ni simptom specifične nedejavnosti Slovencev, temveč splošen pojav po Evropi.

V starejših obdobjih celo pokristjanjenje ni čez noč odpravilo prejšnjih šeg in deloma so še danes žive. Glede prava nam o tem nazorno priča zgoraj prikazani razvoj zakonske zveze, v katerem so se do začetka 17. stoletja pojavljali skrivni zakoni, na področju svetnega prava pa so poznali različne sisteme premoženjskega prava med zakonci, ki so se pri Slovencih tudi še naprej diferencirali.

Razumevanje starejših obdobj je oviral med drugim predodek, da je šlo v časih pred meščansko državo za nacionalne ali etnične, enotne in v podrobnostih popolnoma definirane pravne sisteme, ki so onemogočali vsako tvornost, ki ni bila »zakonodajalčeva«. Vrsta primerov nam je pokazala, da stara prava za kaj takega niti niso bili sposobna. Prav tako so se na področju tradicije pojmi, institucije in mnenja o njih pretakali iz okolja v okolje in se njihove korenine rade izgubljajo v pradedavnini, ne da bi mogli nesporno določiti čas in kraj prvotnega izvora. Če izvzamemo nekaj normativnih besedil, starejših od srede 18. stol., ki jih je postavila centralna državna oblast, je

pravo nastajalo po drugih, domačih poteh, ki pa se niso nujno ustavljale na kakršnih koli jezikovnih ali podobnih mejah.

Sploh so se poenostavljene predstave o (ne)pravotvornosti nekega naroda v splošnem lahko pojavljale in vzdrževale (ali še vzdržujejo), ker je primerjalna pravna zgodovina bila in je še zelo malo razvita. Ob takem stanju raziskav je Slovenec vnaprej izločil iz svoje kulture vse, kar je med šolanjem spoznal za germansko, če je kaj preostalo, pa je moralo imeti analogijo vsaj pri enem drugem pristno slovanskem narodu, ki je veljal za hranilca praslovanskih pravnih institucij. Kolikor bolje pa spoznavamo pravne pojave tudi pri drugih narodih, toliko manj jih ostane, ki bi bili resnično specifični le za eno etnično skupino do te mere, da bi bili njena izključna last. Bolj so lahko specifične celote, povezane v svoje zgodovinske vzročne zveze in to velja tudi za pravno kulturo.⁷³³ V obdobjih do meščanske države pa so pravno-kulturne celote (kolikor jih lahko povezujemo vsaj po današnjih nacionalnih kriterijih) v svojih konkretnih pojavnih oblikah rezultat medsebojnega učinkovanja številnih vplivov od splošnih gospodarskih in družbenih struktur neke dobe prek najrazličnejših možnosti za postavljanje pravil do sodne in pogodbene, praviloma laične prakse. Vse to se je v tej knjigi pokazalo na mnogih – še zdaleč ne popolnoma zbranih – primerih iz slovenske preteklosti, ki so se samo iz uvodoma nakazanih razlogov omejevali predvsem na primere iz dnevnega življenja »ljudstva«. Tudi pravo višjih plasti nikakor ni bilo izključno germansko, vendar je to plat slovenske pravne kulture (v zvezi s potrebnimi popravki predstav o nacionalni pripadnosti plemstva in meščanstva) mogoče prikazati le v celotnem kontekstu slovenske pravne zgodovine, kar se je v neki meri zgodilo že v knjigi iz l. 1961, danes pa je to mogoče in nujno še dopolniti.

Zato, da zadeve trezneje presodimo, ni treba postavljati na glavo ne slovenske etnogeneze, ne slovenske zgodovine. Temeljni del dogodkovne zgodovine starejših obdobj je dovolj

⁷³³ S. Vilfan, *Kulturregion und Nation, Gemeinschaften und Gemeinsamkeiten*, v: Manfred Prisching (Hg.), *Identität und Nachbarschaft – Die Vielfalt der Alpen-Adria-Länder* (Studien zur Politik und Verwaltung 53), Böhlau Wien-Köln-Graz 1994, 91–113.

utrjen, čeprav so dopolnitve in izboljšave gotovo še zelo potrebne. Bolj bistven pa je popravek izhodišč in kriterijev za globalne ocene. Danes ni več mogoče vrednotiti dogajanja in njihove nosilce po kriterijih, ki jih je postavilo šele 19. stoletje, ni dopustno prenašati pojme nacij iz dobe nacionalnih bojev v obdobja, v katerih je zavest pripadnosti temeljila na drugačnih razmerjih, ni dopustno zahtevati od ljudi preteklih dob miselnost in želje, ki jih niso mogli imeti, še manj jim celo pripisovati tak način mišljenja in se nazadnje celo zgražati, kako da niso mislili po naše. Odveč je tudi utemeljevati narodni ponos na vlogi nekakega čudežno izvoljenega ljudstva ali celo na genetsko pogojeni trdnosti. Dovolj bi bilo spoznanje, da se je slovenski govor kot podlaga narodne zavesti pri Slovencih ohranil v primernih zgodovinskih okoliščinah, da so torej Slovenci – ustrezno svojemu zgodovinskemu položaju in okolju – vedno bili popolnoma normalno ljudstvo.

Literatura in kratice

- Agr. pan. – Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog 2, Ljubljana 1980.
- Babnik, Sledovi – J. Babnik, Sledovi slovenskega prava, LMS 1882–1883, str. 65–96.
- Dolenc, GB – Metod Dolenc, »Gorske bukve« v izvirniku, prevodih in priredbah (Pravni spomeniki slovenskega naroda 1), AZU Ljubljana 1940.
- Dolenc, P.sp. – O pravnih spominih v slovenskih narodnih pesmih, v: Vodnikova pratika 1942, 57–66.
- Dolenc, PZSO – Metod Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935.
- Dolenc, Razgled – M. Dolenc, Pravniški razgled po slovenskih narodnih pesmih, SP 30 (1914), 309–319.
- Dolenc, Simb. – Simbolična pravna dejanja in izražanja med Slovenci, v: SP 52 (1938), 241–258, 323–336 in poseben odtis: Knjižnica »Slovenskega pravnika« št. 1, Ljubljana 1938.
- Grafenauer, Ustol. – B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, SAZU I, Dela 7, Ljubljana 1952.
- Gruden, Župani – J. Gruden, Slovenski župani v preteklosti, Ljubljana 1912
- Kelemina, Pravde – J. Kelemina, Staroslovenske pravde, v: GMS 16 (1935).
- Kelemina, Starine – J. Kelemina, Pravne starine slovenske v filološki luči, v: Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 14 (1933), 52–94.
- Kos, Gradivo – F. in M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 1–5, Ljubljana 1902–1928.
- Kos, Urb. – M. Kos, Viri za zgodovino Slovencev, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 1–3, SAZU 1939, 1948, 1954.
- Maklecov, Krim. – A. Maklecov, Kriminalna geografija kot kriminološki problem, v: ZZR 22 (1948), 31–79.
- Mal, Osnove – J. Mal, Osnove ustoličenja karantanskega kneza, v: GMS 23 (1942), 1–62 in priloge.

- Mal*, Probleme – J. Mal, Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen, Ljubljana 1939.
- Milčinski*, Nazori – Fr. Milčinski, O narodnih pravnih nazorih, v: SP 30 (1914), 366–369.
- Pleteršnik* – M. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar I–II, Ljubljana 1894–95.
- Polec*, Dolenc – J. Polec, Metod Dolenc, v: ZZR, 18 (1942), 23–95.
- Polec*, Križnik – J. Polec, Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogiščevem »Naputku«, v: Razprave pravnega razreda AZU, Ljubljana 1945, 151–225.
- Polec*, Svobod. – J. Polec, Svobodniki na Kranjskem, v: GMS, 17 (1936), 5–142.
- Šašel*, Rož – J. Šašel, Pravne starožitnosti iz Roža I, Rožanski semenj v: Etnolog 17 (1944), 2–16; II, V župo podrobiti, v: SE 1 (1948), 82–85; III, Potočiti se, prav tam 85–88; IV, Rotiti, prav tam 88–90.
- Valvasor*, Ehre – J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach–Nürnberg 1689 (Rudolfswerth 1877), 15 knjig v 4 zvezkih (citirajo se praviloma »knjige«).
- Vilfan*, Etnol. – S. Vilfan, Pravna etnologija Slovencev v luči in senci družbene zgodovine, v: Traditiones 19, Ljubljana 1990, (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede), 77–88.
- Vilfan*, Goršič – S. Vilfan, France Goršič, ZČ 23 (1969), 137–151.
- Vilfan*, Hram – S. Vilfan, Od vinskega hrama do bajte, Slovenski etnograf 5 (1952), 107–142.
- Vilfan*, Jugoslawien, v: Helmut Coing (Hrsg.) Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Dritter Band, Fünfter Teilband Südosteuropa, München 1988 (C.H. Beck), 323–470.
- Vilfan*, Komun – S. Vilfan, Komun v Črnotičah, v: Traditiones 1 (1972), SAZU, Razred za filološke vede, 155–172.
- Vilfan*, Očrt – S. Vilfan, Očrt slovenskega pravnega narodopisja, v: Narodopisje Slovencev I, 1944, 217–262.
- Vilfan*, Podobe – S. Vilfan, Podobe iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom, v: Kronika 5 (1957), 61–70.
- Vilfan*, Praksa – S. Vilfan, Slovenska pravna zgodovina in njene zveze s prakso, v: Pravnik 9 (1954), 15–29.
- Vilfan*, Pravna folkl. – S. Vilfan, Pravna folkloristika – etnografija – etnologija, v: Rad kongresa folklorista Jugoslavije, Varaždin 1957, Zagreb 1959, str. 275–279.
- Vilfan*, Pravno življenje – S. Vilfan, Pravno življenje, v: A. Baš, ur., Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, str. 145–154.

- Vilfan*, PZS – Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do razpada stare Jugoslavije, Ljubljana 1961.
- Vilfan*, RGS – Rechtsgeschichte der Slowenen (= Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21), Graz 1968.
- Vilfan*, Soseske – S. Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog II, Ljubljana 1980, str. 9–74.
- Vilfan*, WG – S. Vilfan, Wirtschaftsgeschichte und Rechtsgeschichte – der Grazer Beitrag zur Theorie (= Kleine Arbeitsreihe zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte 17), Graz 1985, 21 strani.
- Vilfan*, Ženit. obič. – S. Vilfan, Ob nekaterih starih ženitnih običajih Obsoških in Beneških Slovencev, v: Slovenski Etnograf 6–7 (1953–54), 157–195.
- Weist. – Österreichische Weist(h)ümer 1–17 (1870–1966). Slovenske kraje zadevata 6. zvezek, F. Bischoff–A. Schönbach, Steirische und Kärnthische Taidinge, Wien 1881 in 10. zvezek, A. Mell–E. v. Müller, Steirische Taidinge (Nachträge), Wien 1913.
- Žontar*, Mladika – J. Žontar, več kratkih, vsebinsko povezanih člankov v Mladiki XXI (1940): Slovenske pravne starine, 136–138; Sodne lipe in mejna znamenja, 175–177; Sramotilni stebri, 214–216; Morišča in krvava znamenja, 249–250; Tržna in obrtniška znamenja, 281–282; Rovaši, 310–311; Knežji kamen in vojvodski stol, 349–350.
- Žontar*, Rechtsarch. – J. Žontar, Zur Problematik der Rechtsarchäologie bei den Völkern Jugoslawiens, v: Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas II, Graz–Köln 1956, 169–202.

Car.	Carinthia I
ČZN	Časopis za zgodovino in narodopisje
ES	Enciklopedija Slovenije I sl., Ljubljana 1987 sl.
GMS	Glasnik muzejskega društva za Slovenijo
LMS	Letopis Matice slovenske
NSI	Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944
SE	Slovenski etnograf
SNP	K. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi
SP	Slovenski pravnik
ZČ	Zgodovinski časopis
ZHVSt	Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark
ZZR	Zbornik znanstvenih razprav (juridične fakultete)

Zusammenfassung

Die historische Fähigkeit zur Rechtsbildung und die Slowenen

(§§ 1–3). Zur Zeit der Romantik wurde die angeblich aus dem Volksgeist entspringende Rechtsbildungsfähigkeit einzelner Völker als Ausdruck ihrer Volkskultur, doch auch ihrer Berufung zum eigenen staatlichen Dasein betrachtet. Dadurch erlangte sie in den beginnenden Nationalkonflikte eine ausgesprochen politische Bedeutung. Dabei wurden die Slowenen zunächst in das – im Wesen wohlwollende – Herdersche Geschichtsbild der Slawen eingereiht, das allerdings alles eher denn heldenhafte Züge aufwies. Als die Geschichtsbilder einzelner Nationen besonders um die Mitte des 19. Jhs. eine wesentliche Rolle in der Gestaltung des Nationalbewußtseins zu spielen begann, war der historische Ausgangspunkt für die Slowenen auch aus ihrer eigenen Sicht ungünstig. Der Adel und besonders Teile der Bürgerschaft bekannten sich zur deutschen Nation und die Slowenen wurden pauschal als Bauernvolk eingestuft. In welchem Maß diese soziale Zuordnung für die zweite Hälfte des 19. Jhs. zutrifft, mag dahingestellt bleiben; für das hier behandelte Thema ist jedoch die Tatsache ausschlaggebend, daß die Tendenz gewisser Bevölkerungsgruppen zum Deutschtum und der Begriff des exklusiven Nationalbewußtseins aus dem 19. Jh. weit in die Vergangenheit zurückprojiziert wurden. Dies wurde im Wesen auch von den slowenischen Nationalideologen akzeptiert. Da sie sich daher von der älteren Geschichte kein heroisches Geschichtsbild voller Staats- und rechtsbildender Kräfte erwarteten, beschritten sie mit Vorliebe einen entgegengesetzten Weg: Konnte man sich schon nicht dazu entschließen, dem Gegner mit den Beweisen eigener historischer Rechte zu begegnen, so sollte zu-

mindest seine historische Rolle angeprangert werden. Man glaubte, dadurch das Volk gegen den tausendjährigen Tyrannen aktivieren zu können. So wurde das angebliche Knechtessdasein der Slowenen, dessen Beginn man zumindest mit dem Verlust der Selbständigkeit Karantaniens ansetzte, geradezu zu einem politischen Schlagwort erhoben.

In der Folge wurde diese Einstellung auch noch durch wissenschaftliche Klassifizierungen der Völker bekräftigt, besonders nachhaltig durch die Unterscheidung zwischen historischen und unhistorischen Nationen, ebenso aber auch durch die Kategorisierung in Nationen und Stämme im Sinne des Sozialdarwinismus. Unter den Juristen trug die Lehre an den österreichischen Fakultäten, die ursprünglich im Zeichen der historischen Rechtsschule nur eine fast einheitliche deutsche Rechtsgeschichte kannte (zu der sich erst spät die österreichische Rechtsgeschichte gesellte), das ihre bei. Aus all dem ging eine extrem pessimistische Geschichtsauffassung bei den Slowenen selbst hervor, die dann nach dem ersten Weltkrieg durch den Geschichtsunterricht und die Propaganda verschiedener Richtungen weit verbreitet wurde und in die allgemein anerkannten Vorstellungen überging.

Die tausendjährige Knechtschaft als Mythos schloß implizit jede Rechtsbildungsfähigkeit der Slowenen aus. Nachdem es um 1880 noch zu recht verheißungsvollen Ansätzen gekommen war, ihre rechtliche Aktivität zu belegen, trat dann für etwa vierzig Jahre eine auffallende Stille ein. Knapp vor dem ersten Weltkrieg machten jedoch einzelne Juristen auf Quellen und Überlieferungen aufmerksam, die mit einer angeblich vollkommen passiven Rolle nicht in Einklang zu bringen waren. Auch diese Richtung entwickelte sich nach dem ersten Weltkrieg weiter. Zum Teil verband sie sich mit der im Entstehen begriffenen rechtlichen Volkskunde.

Im vorliegenden Buch wird eine Auswahl bisher bekannter Fakten dargestellt, die als Ausdruck rechtlicher Aktivität verschiedener unprivilegierter, besonders bäuerlicher Gruppen zu werten sind. Diese Auswahl des sozialen Schwerpunktes ist nicht von prinzipiellem Charakter, sondern soll nur eine Erörterung des Hauptthemas ermöglichen, ohne gleichzeitig eingewurzelte sozialhistorische Fehlteile berichtigen zu müssen.

An erster Stelle (§ 4) werden Materialien behandelt, die im hergebrachten Sinne als volkskundlich gelten können: volksliterarische Überlieferung, Rechtssymbolik, Rechtssprichwörter, Rechtsaltertümer (Versammlungsorte, Eigentumsmarken, Grenzsteine, Kerbhölzer, Dorfwappen) und Eidesformen. Mit wenigen Ausnahmen weisen diese Materialien zwei gemeinsame Züge auf: erstens sind sie kaum genauer datierbar und daher schwer einzeln in ein rechthistorisches Gesamtbild einzureihen und zweitens sind sie durch äußerliche Kennzeichen enger miteinander verbunden als mit verschiedenen Aspekten ihrer funktionalen Anwendung. Aus vergleichender Sicht scheinen die Kerbhölzer bei den Slowenen überdurchschnittlich zahlreiche Formen aufzuweisen, die Eidesformen aber in besonders alte Kultursphären zurückzugreifen.

Im Kapitel über Gewohnheitsrecht und Praxis der Laiengerichte (§ 5) werden einige Begriffe erläutert (relative Reichweite des Gewohnheitsrechtes) und vor allem festgestellt, daß die normativen Aussagen und Beschlüsse nicht als Weistümer, sondern als Gemeinurteile bezeichnet wurden. Als Beispiel der älteren Praxis kollegialer Laiengerichte dient die Judikatur der Unterkraingerichte (16.–19. Jh.). Seit dem Absolutismus hatte der österreichische Rechtspositivismus eine extrem negative Einstellung gegenüber jeder von der offiziellen Jurisprudenz unbeeinflussten Rechtsbildung.

Ein weites Betätigungsfeld der Rechtsaktivität breiterer Schichten war seit jeher und bis weit ins 20. Jh. die Dorfgemeinschaft (§ 6). Bei den Slowenen erhielt sich der župan (Suppan) am längsten als Vorstand einer örtlichen Gruppe. Seine im Lauf der Zeit differenzierte Lage wird besonders ausführlich anhand von Quellen aus der frühen Neuzeit regionenweise dargestellt, ebenso zumindest ein Teil der Unterschiede, die in der Zeit der politischen Gemeinden (seit 1849) sowohl zwischen Ländern als auch zwischen Ortschaften durch die Volksüberlieferung belegt sind. Die Dorfversammlungen, die aus verschiedenen Epochen belegt sind, befaßten sich vor allem autonom mit wirtschaftlichen und lokalen Verwaltungsaufgaben. Sie waren in der Regel keine (herrschaftlichen) Dorfgerichte. Die Gerichtbarkeit wurde zum Teil durch Landgerichte, zum Teil durch Patrimonialgerichte ausgeübt. Das

örtliche Gewohnheitsrecht blieb auch in der Zeit der Gemeindegesetzgebung erhalten und ist besonders im küstenländischen Bereich durch Quellen und die mündliche Überlieferung recht ausführlich belegt. Einige ältere Bräuche (wie etwa Abstimmungen und Wahlen mit Hilfe eines Kerbholzes) wurden durch die Burschenschaften bis ins 20. Jh. am Leben erhalten.

Die Dorfgemeinschaften als Gemeindeteile verfügten über eigenes Vermögen (§ 7), das mancherorts im Laufe der Zeit auf verschiedene Art einem Teil der Dorfgenossen vorbehalten wurde, so daß der Begriff des Kollektiveigentums nur noch bedingt anwendbar ist. Dies gilt insbesondere für die Dorfgemein und die Berechtigungen der einzelnen Bauerngründe hinsichtlich der Weide und der Verteilung der Erträge. Wenn zur Gemein ein ertragsreicheres Gelände (etwa ein Steinbruch) gehörte, waren mit den entsprechenden Einkünften bereits die gemeinsamen Ausgaben gedeckt.

Die Versammlungen rechtlichen Charakters (§ 8) außerhalb der Ortsgemeinschaften, die gewöhnlich als Gerichtsversammlungen bezeichnet werden, reichen von der veča = wötsch-en, (ältere slawische Bezeichnung für Placitum = Taiding), und der pojezda (Versammlung anlässlich des Umrittes des Fürsten oder Gerichtsherren) bis zu neueren Formen der pravda (Recht-en). Bis ins 16. Jh. war das Landgericht mit seiner veča und seinen Beisitzern (mancherorts waren es die župane) eine Versammlung auf höherer Ebene als etwa irgendein Dorfgericht. Durch das Vordringen des gemeinrechtlichen Verfahrens wurde in den Landgerichten vor allem die Blutgerichtsbarkeit der Ingerenz nicht berufsmäßiger Gerichtspersonen entzogen; weit weniger gilt dies für vermögensrechtliche Angelegenheiten.

Die am meisten entwickelte Autonomie bestand bei den Slowenen auf dem aquileischen bzw. seit 1420 venezianischen Gebiet der zwei Nadiža/Natisonetäler. Die Grundherren übten keine Patrimonialgerichtsbarkeit aus. Die niedere Gerichtsbarkeit in einzelnen Dörfern oblag ihren Dorfversammlungen unter Jurisdicenten (Gerichtsherren), die also als seltenes Beispiel der Dorfgerichtsbarkeit zu betrachten sind. Alle übrigen Dörfer, d.h. die Mehrzahl, bildeten in einer jeden der zwei Talschaften unter der Leitung des Gastalden je eine große Ge-

richtsgemeinde mit eigenen Beisitzern. Das Gericht übte die niedere Gerichtsbarkeit für die Bewohner der Gastaldendörfer und die hohe Gerichtsbarkeit in der ganzen Talschaft aus. Während ursprünglich die Gerichtsbank (banca) aus einigen Dorfältesten (Dekanen) gebildet wurde, kam es unter Venedig zur Scheidung zwischen den Gerichtsbanken mit eigenen Besitzern einerseits und den Versammlungen der Dekane (arengo = Ring) andererseits. Der Ring tagte entweder für jede Talschaft besonders oder für beide Talschaften zusammen und war vor allen für die Repartition öffentlicher Lasten (Grenzwache, Instandhaltung der Straßen) zuständig.

Besondere Formen der Gerichtsautonomie (z.B. unter dem Vorsitz von Schöffen) findet man in einigen Edlingergemeinschaften. – Unter den Patrimonialgerichten sind die Bergrechte sehr ausführlich dokumentiert und erforscht. Hier werden sie aus der Sicht ihrer Zusammensetzung und des Verfahrens kurz beschrieben. – Eine besondere Rolle fiel den Wehrgemeinschaften zu; sie verwalteten die Tabore (Wehrburgen) und besaßen in dieser Funktion auch die Gerichtsbarkeit. – Besondere Gerichts- und Verwaltungsstrukturen kamen anlässlich von Kirchtagen und damit verbundenen Jahrmärkten vor (Kirchtagshütung, Verkauf des ersten Tanzes, Umfriedungen usw.). – Schließlich bot auch die Organisation der Bauernaufstände Gelegenheiten zur Entwicklung eigener Strukturen rechtlichen Charakters, wie etwa von Versammlungen und Gerichten.

Da die vermögensrechtlichen Verhältnisse (§ 9) bis ins 19. Jh. wesentlich mit sozialen Strukturen verbunden waren und seit der Rezeption des römischen Rechtes viele allgemeine Züge aufwiesen, werden hier nur einige spezifische Fälle angedeutet. Die Großfamilie als Träger besonderer Vermögensrechte ist im slowenischen Fall kaum von Bedeutung. Die Einführung des Hufenwesens und damit der Kleinfamilie schuf andere Strukturen, in denen etwa die Leiheformen eine Rolle spielten. Im Wesen waren sie unspezifisch, doch hinter den sog. Mietgründen, die im Wesen immerhin erblich waren, dürfte sich eine ältere bodenständige Entwicklung verbergen. Neben verschiedenen Leihen kam auch freies bäuerliches Eigen vor (u.a. Freisassen). Grundsätze der sozialen Ordnungen

mußten mit den Gegebenheiten in einzelnen Ländern, auf den Gebiet der Teilbarkeit der Bauerngründe vor und nach der Grundentlastung, in Einklang gebracht werden, was in neuerer Zeit noch besonders für die Übergabsverträge und das Ausgedinge zutrifft, die nicht gesetzlich geregelt waren.

Wenn die Dorfgemeinen trotz der differenzierten Anteilsrechte doch noch vorwiegend als Kollektiveigentum zu betrachten sind, gingen Weidegründe außerhalb der Siedlungen, insbesondere die Almen, weitgehend in die Sphären des Privateigentums über, wobei das lokale Gewohnheitsrecht eine Rolle spielte und fortentwickelt wurde. Als man versuchte, solche Verhältnisse in die öffentlichen Bücher einzutragen, besonders aber anläßlich der Servitutenregulierung in der 2. Hälfte des 19. Jhs., entstanden äußerst vielfältige Kombinationen, in denen das Miteigentum eine vorherrschende Rolle spielte. Nachdem die Miteigentumsanteile in der Regel in freiem Verkehr waren, geriet mancherorts die ursprüngliche Berechtigung eines oder mehrerer Dörfer allmählich in Vergessenheit. Davon werden im vorliegenden Buch einzelne Fälle zum Teil aufgrund der mündlichen Überlieferung dargestellt.

Aus dem Vertragsrecht, das ja stark von der Gesetzgebung und Judikatur beeinflußt wurde, werden nur einige Aspekte hervorgehoben, wie etwa Formen der mündlichen Vertragsschließung und die Anwendungsmöglichkeiten des Leikaufs. Die eigene Schaffenskraft der Beteiligten stand besonders bei der Fortbildung des Vieh(ver)kaufes im Vordergrund, ebenso bei der Bildung von Regeln über die Zucht (z. B. Halbpart) von Rindern, Schweinen und Kleinvieh und ganz besonders bei der Bildung von Bräuchen, die die Verteilung des Ertrages (Käse) in Schafzucht-Gesellschaften zum Gegenstand hatten.

Die relativ günstige Quellenlage als auch bisherige Vorarbeiten gestatten es, das Eherecht (§ 10) mehr als die vorausgehenden Disziplinen in chronologischer Folge zu betrachten. Die literarische Überlieferung und das Brauchtum bringen zwar auch hier wenig lokal und zeitlich bestimmte Angaben, dafür aber bieten sowohl die vergleichende Terminologie als auch die Archäologie und einige schriftliche Quellen konkrete Angaben über die Schwierigkeiten, mit denen die Einführung

christlicher eherechtlicher Grundsätze verbunden war. Danach und bis ins 13. Jh. war das Eherecht aus engster mit der sozialen Struktur verbunden: Das Absterben der vereinzelt erkennbaren Reste der Großfamilie ermöglichte zumindest in adeligen Gruppen eine größere vermögensrechtliche Bedeutung der Witwen, andererseits wurde im unfreien Adel der herrschaftliche Heiratszwang ausgeübt, wobei besondere Regeln für Fälle des Forismaritagiums sowohl zwischen Unfreien verschiedener Herren als auch zwischen Freien und Unfreien gebildet wurden, in denen es zu örtlich unterschiedlichen Lösungen kommen konnte. An die Stelle des herrschaftlichen Heiratszwanges trat gegen Ende des Mittelalters der Heiratszwang der Familie, der neben dem inzwischen kirchlich anerkannten Grundsatz der Konsensualehe fortbestand. Obwohl sich gegen Ende des Mittelalters das Interesse der westlichen Kirche am Eherecht intensiviert hatte, bedeutete dies nicht das Ende aller anderen Einflüsse. Vor allem die sogen. geheimen Ehen (*matrimonia clandestina*) boten bis um das Jahr 1600 viele Gelegenheiten zur Aufrechterhaltung eherechtlicher Überlieferungen. Viele darunter, die sich dann auch in Verbindung mit kirchlichen Trauungen erhielten, sind europaweit verbreitet und sollten nicht als nationale Besonderheiten aufgefaßt werden. Als Beispiele solcher Erscheinungen, die bei den Slowenen im Rahmen breiterer Kulturzonen ihre besondere Entwicklung durchgemacht haben, werden der Ehetrunk und die Morgengabe (*jutrna*) näher betrachtet. Der mit dem elterlichen Heiratszwang eng verbundene Brautraub kam noch um die Mitte des 16. Jhs in Krain häufig vor und wurde von der Bevölkerung als Brauch und Recht betrachtet.

Eine aktive Rolle im Strafrecht (§ 11) behielten Beisitzergerichte bis zu Beginn der Neuzeit in einigen Landgerichten. Wie ein Strafprozeß wegen Totschlags gegen Ende des Mittelalters bei den Slowenen der Nadižatäler verlief, veranschaulicht ein Protokoll eines solchen Verfahrens aus dem Jahr 1401, aus dem sowohl die große Rolle der Adstantes als auch jene der Beisitzer-Dekane hervorgeht. Inhaltlich ist vor allem die Begründung des Freispruchs mit der Notwehr und Beihilfe zur Notwehr von Bedeutung, doch auch mit der Tatsache, daß der Getötete für einen Mord, den er früher selbst begangen

hatte, keine Sühne geleistet hatte. Am Beginn der Neuzeit ist in Krain die Grundstör, eine von Familienmitgliedern des Getöteten (also gleichsam als gewohnheitsrechtlich anerkannter Racheakt) ausgeübte strafrechtliche Wüstung bezeugt. Weitere Aspekte werden kurz gestreift, so die mündliche Volksüberlieferung über das Strafrecht, die niedere Gerichtsbarkeit und die Kriminalgeographie.

Abschließend (§ 12) wird auf die Ausgangspunkte im 19. Jh. zurückgegriffen: Die Identifizierung moderner Nationen mit ausgewählten historischen Stämmen schloß auch dazwischliegende Etappen ein, in denen das Gemeinschaftsbewußtsein nach anderen Kriterien (Herrschaft usw.) gebildet wurde. Solche überzeitliche Einheiten wurden als Personen aufgefaßt und mit Mythen umgeben. Wer (wie die slowenischen Intellektuellen) glaubte, auf diese Art nicht genug schlagkräftig zu wirken, flüchtete in traumatische Selbstbemitleidung. Dazu projizierte man die soziale Struktur und die Mentalitäten des 19. Jhs in das vergangene Jahrtausend und schuf das Klischee der slowenischen Untertanen- oder gar Knechtenation. Ebenso projizierte man in die vergangenen Jahrhunderte die Vorstellungen über die Tragweite der zentralen Rechtsbildung.

Gegen solche einseitige historische Urteile wurde relativ spät von einzelnen Juristen auf die sogen. Volksgerichtsbarkeit unter den Slowenen aufmerksam gemacht. Dazu gesellten sich die rechtliche Volkskunde und die vergleichende Rechtsgeschichte. All dies führte dazu, daß nicht so sehr die Faktographie zu korrigieren, als vor allem die Ausgangspunkte für ihre historische Bewertung zu überdenken waren, woraus sich ergibt, daß die Slowenen angesichts ihrer historischen Lebensumstände ein normales europäisches Volk waren.

Stvarno kazalo

A

absolutizem 165
absolutna država 342
advokat 125
agrarna razmerja 20
agrarne
 operacije 264
 zadruge 96
agrarno okolje 21–22
agrarne zadruge 73
aklamacija 323
akt poroke *gl. tudi* poroka 397
aktor 193
akuzatorno načelo 125
áldomáš 365–366
alkoholne pijače 365
amtman 209
ara (zodav, kápora, nadav) 96, 98,
 117, 364
 na kup 365
 utrditev obveze 364
 ženitovajska 440
arengo 269, 289, 291, 296–297
 nadiški 324
 združeni 296
assis nuptialis (poročni drobiž, groš)
 439
Avari 40
avstrijska
 agrarna politika 354
 državna zgodovina 36
 monarhija 41
 zbirka 171
avstrijske
 dežele 167
 univerze 59
avstrijski študijski sistem 64
avtohtonost 452
avtonomija 198, 301
 Beneških Slovencev 288, 291, 294

 kmečka 297
 koseška 300
 nadiških sodolin 298
 podeželska 270
 trška 170
 vaška 168, 209
avtonomna deželna zakonodaja 369
 uprava 311
avtonomne oblike upravljanja 313
avtonomni organi podložnikov 311
azil 321

B

babina 392
Bachov absolutizem 35
bail à cheptel 374
bajta 99
Banjščice 201
banka 292–297
 landarska 295
 mjerska 295
 nadiška 297
baročna simbolika 113
barskalki 336
barvana jajca 104
Batuje 201
bavarsko pravo 161–162
Bela Krajina 229
belokranjski skutnik 93, 116
Beneška Slovenija 291
Beneški Slovenci 131, 289
berlin 204
bifurkacija 78
bigamija 413
bigamist 413
Bilje 201
biološko večne nacije 477
birič
 mutasti 117
 nadzornik žeganja (festum) 458

preco 458
 razglaševalec sodbe 458
 birokracija 31
 bitka pri Sisku 55
 Bjače 131
 blagó (= živina) 331
 blagó = dobro = gut = bona 331
 blagoslavljanje vina 431
 blagoslov
 ženitovanjskega vina 432
 boben 116, 141
 bogokletstvo 171
 boj
 ras 39
 za slovensko uradovanje 95
 bona materna 392
 borjač 384
 borysz 365
 božja sodba 106, 125–126, 153, 155
 božjak 374
 božji denar 117, 374
 brada 116
 brajska ovca 377
 brak 395
 bratomor 466
 bratstvo 77, 193
 Breginj 217, 257–258
 breme 344
 bremena
 podložniška 338
 brentar 145
 brezpokojnost – odtegnitev pravnega
 varstva 462
 briksenški škof 333
 britof (vreithof, friedhof) 320–322
 Brižinski (Freisinški) spomeniki 409
 Bukovica 201

C

Cambridge Medieval History 40
 causae maiores (težka zločinstva) 69
 cegmešter 229
 cehi
 obratniški 367
 Celjski grofje 54, 65, 417
 cenitev 342
 centa – pas 321

cenzura 469
 cenzurni akti 469
 cerkev
 podružnična 210
 cerkovnik 139
 cerkvena oseba 124
 cerkveni ključar (cerkvenjak) 141,
 210, 229
 cerkveni prazniki 314
 cerkveno pravo 34, 67
 novo 427
 pravoslavno 413
 cernida 309
 »cesarski« notar 457
 civilno pravo 36, 121
 kodifikacija 329
 communitates 202
 consuetudo irrationabilis 460
 contractus soc(c)idae 374

Č

Čače 207–208, 242
 čap 255, 380–381
 obhod 382
 čaščenje drevesa in izvirka 414
 Čedajska sinoda 410
 Čedajski evangeliarij 413
 Čehi 35, 38, 40
 Čenebla 217
 češko-slovenska država 54
 četrtni mojster 324
 čezdajansko pismo 345
 gl. tudi pogodba, izročilna
 Čezsoča 204
 čreda 255
 črednik 220–221, 225, 227, 255
 črna vojska 287, 309
 Črni grad 208
 črnogorska folklor 166
 Črnotiče 218, 225, 232, 253
 čuvaji vinogradov 472
 čuza 232

D

dajatev
 »večna« 376

- dajatve 197, 210
 - deželskosodne 201
 - globalne soseskine 206
 - gospoščinske 277
 - pobiranje 198
 - urbarialne 278
- darí 437
- darilo med zakoncema 434
- darovi 439
- darwinizem 38
- dati nevesto v zamož 395
- davek 275
 - komunski 221, 225
 - na grunte 277
 - občinski (rata) 258
 - od ognjišča 259
- davkoplačevalec 342
- deber 310
- dedicatio 315
- dedič 338, 342, 392
- dedina 392
- dediščina
 - nerojenega otroka 176
- dedna očevina 392
- dedni delež 342
 - poklon 132
- dedno pravo 67, 123
 - rimsko 341
- dedovanje 180
 - po zakonu 344
 - s klobuka na klobuk 180
 - s peče na pečo 180
 - žensk 180
- dedovščina 392
- dejanje
 - kvalificirano 466
- dekan 203, 209, 290–295, 457
 - veliki 296
- dekanija 332
- delež 260–262
 - pri uživanju gmajne 254
 - solastniški 251
- deleži
 - celi 356
 - deljeni 356
- delikti 473
- delitev
 - kmetije 342–343
 - med dediče 341
 - med živimi (inter vivos) 343
 - omejevanje 343
 - oporočna (testamentarna) 343
 - v dednem nasledstvu (mortis causa) 343
 - zakonita (intestatna) 343
 - »priploda« 375
 - »prireje« 375
- deliti pridelek 381
- deljivost kmetij 341
- delovna razmerja 367
- departma 298
- deseti brat 105
- desetina 202, 339
 - cerkvena 336
 - deželnoknežja 202
 - slovanska 336
 - žitna 277
- desetinsko vino 320
- desetnica 105
- detomor 466
- Devinski urbar 317
- deželna
 - obramba 309–310
 - pripadnost 28
- deželni
 - glavar 67–68, 311
 - knez 55, 130, 302, 455
 - upravnik 312
- Deželni zakon o kolonatu 370
- deželska sodišča 132, 153
- deželski sodnik 201
- deželsko sodišče
 - kamniško (starograjsko) 362
 - premsko 201
 - socerbsko 340, 351
- deželskosodno gospodstvo
- devinsko 201
- deželna privilegija za Koroško in Kranjsko 127
- deželna zavest 50
- dilema nemško-slovensko 30
- dinamičnost pravnega razvoja 33
- dinastična
 - politika 28
 - tvorba 28
- dinastično-državna zavest 50

Dizmov kult 106
 Dizmova bratovščina 106
 dnina 143
 dninar 144, 368
 dobavnice 142
 dobrava 79
 dogodkovna zgodovina 76, 477
 dogovor 364
 dokonček ali zaključek 364
 posrednik 364
 priče 364
 dohodki
 naturalni 378
 županski 201
 dokazni postopek 127
 Dolenja Mjersa 131
 Dolenja Vrtojba 201
 dominium
 directum 350
 utile 350
 donos
 zavarovan 384
 dota 117, 121, 434, 437
 dražba 318
 drobnica 135
 drug 394
 družbena
 plast praznikov 336
 pogodba 123
 zgodovina 22
 družbeni red 19
 družboslovna teorija
 naturalistična 38
 družica 394
 družina 193, 390
 družinska skupnost 391
 slovanska 408
 družinski
 člani 332
 starešina 418
 drva 145, 225, 228
 srenjska 254
 država 38
 moderna 27
 nacionalna 17, 28–29, 42, 52
 državni
 pravdnik 279
 zbor 270

državnopravni koncept upora 324
 državotvornost 28
 Dušanov zakonik 64–65, 153
 dvanajstija 204, 283, 291
 bovska 284
 županov (socerbska) 287
 dvohubni župan 195
 dvojna huba 196
 dvojnost (svetnih in cerkvenih) sankcij 413
 dvori 334

E

einreissende lasster 462
 Eisernviehvertrag 374
 Ekloga 412–413
 ekskomunikacija 442
 po sodnem izreku 443
 eksogamija 402, 471
 eksteritorialna tržišča 314
 elementi pri sklepanju zakonske zveze
 gl. tudi poroka, zakon, zakonska zveza 429
 enakopravnost obeh spolov v veliki družini 390
 endogamija 402–403, 471
 enotna centralna zakonodaja 478
 essentielle negotii 366
 etnična čistost 33
 Etruščani 54
 evropska kontinentalna prava 165
 evropske državne nacije 477

F

fajdut 259
 fajmošter 191
 Fala 207
 fantovska
 gl. tudi fantovščina 233, 471
 fantovski
 pretepi 473
 sestanek 118
 župan 139
 fantovščina
 gl. tudi fantovska 104, 232, 473
 far 393

- fara 191
 - predjožefinska 211
 - farško blago 96
 - feneda 254
 - fevd 28
 - fevdalna razmerja 79
 - fevdalno pravo 76, 79
 - fevdne knjige 68
 - finida 254
 - folklorno pravo 100
 - forismaritagium 421
 - frakcije
 - občinske 355
 - frakcijsko dobro 264
 - Francija 28
 - francoska revolucija 65, 71
 - francosko pravo 72
 - Francozi 33
 - Franki 28, 44
 - frankovska doba 31
 - freisassen (svobodniki) 339
 - Freisinški (Brizinski) spomeniki 149, 409
 - funkcija
 - policijska 455
 - fužine 243, 367
- G**
- garito 289
 - gastald 203, 205, 209, 289, 291, 294–295
 - landarski 457
 - gastaldija 288
 - Genossenschaftsrecht 36
 - Germani 28
 - germanistika 34
 - germanizacija 29, 65–66, 207
 - germanski kolektivni duh 34
 - germansko
 - fevdno pravo 78
 - prapravo 66
 - gibanja
 - nacionalna 33
 - gierob (jerob) 177
 - glavar 203
 - četrti 309
 - glavarstvo
 - bovško 204
 - globa 203, 227, 232, 283, 293
 - izrekanje 361
 - mala 204
 - pobiranje 326
 - zagrozitev 361
 - globa (čuza) 222, 225
 - glorious history 29
 - gmajna 134, 144, 169, 188, 208–209, 217, 222, 224–225, 227–230, 237–246, 250–251, 254–255, 259–262, 264, 269, 323, 358–359, 385
 - delitev 231, 246, 371
 - kot ozemeljski zbor 324
 - razpad 263
 - upravljanje 251, 265
 - uživanje 249
 - vaška 209, 221, 245, 253, 256, 261
 - gmajnsčina 228
 - Gojače 201
 - goljufanje pri mlinarski merici 466
 - gora 78–79, 307
 - vinska gorica po gorskem pravu 174
 - gora ali gorica 303
 - gore (planine) 350
 - Gorenjsko 206
 - goriški grof 130
 - Goriško 201
 - gorniki 78–80, 179
 - Gornji grad 233
 - gorske bukve 69–72, 79–80, 173, 175, 177, 182–183
 - Gorske bukve za Kranjsko 306
 - gorske pravde 302
 - gorski(a)
 - gospod 78, 119
 - gosposka 175
 - palica 303
 - pašniki 350
 - zbori 62, 118, 178, 180–181, 183
 - zapisniki 439
 - gorščina 78, 80, 181, 304–305
 - gosli 69
 - Gospa sveta 109
 - gospod
 - gorski 79, 118–119, 171, 174, 183, 303–308
 - zemljiški 168, 303

gospoda 125
 gospodar 332
 gospodarjenje
 kolektivno 385
 gospodarski obrat 332
 gospodarstvo
 hubno 231
 ometno 348
 planšarsko 360
 gospodstvo
 blejsko 206
 loško 206
 vipavsko 201
 zemljiško 197, 199
 Gosposvetsko polje 109
 gosposčinski uradniki 202
 gostač 209
 Gozdni red za Kranjsko 188
 gozdovi
 gosposčinski 239
 graška
 slovanska pravna šola 63
 šola slovenskega prava 77
 grb 147
 greh 409–410
 najtežji 466
 gromska strela 154
 gruda in vejica 116
 grundstörer 459
 grunt 123, 192, 196, 262–263, 335, 341,
 348
 grunt (hubni sistem) 249
 gvardijan 311

H

habsburška
 monarhija 29, 36, 38, 174
 oblast 68
 Habsburžani 42, 47
 hčere 423
 Heidelberški rokopis 111
 Heiratszwang 419
 heraldika (grboslovje) 112
 Heuratgut 437
 his (kevder, hram) 141, 229

historičnopravna šola *gl. tudi* šola 30,
 32–34, 59, 63–65, 71–72, 76, 81–82,
 87–88, 163
 hišna znamenja 135
 hlapčevska teorija 40
 hlapčevski mit 52
 hoba sclavanisca 335
 hord 38
 Hrastovlje 225
 hrvaško-slovenski kmečki upor iz
 l. 1573 324
 Hrvati 35, 40, 77
 huba 192, 195–197, 218, 240–241, 245,
 262, 274, 335–336, 341
 dvojna (županica) 335
 hlapčevski položaj 336
 kolonizacijska (grunt) 262
 slovenska 335
 hubni sistem 206, 333, 344
 malodružinski 333
 hudodelstvo 441, 444, 447, 466
 proti oblasti staršev – raptus in
 parentes 444
 težje 459

I

idealni delež 342
 ideja
 nacionalna 65, 71
 Iliri 48, 54
 Ilirske dežele 50
 Ilirske province 46, 51, 55, 61, 212
 imenje 67
 imenjske (davčne) knjige 339
 imetnik očetovske oblasti 443
 imovinska naklonitev prvič poročeni
 ženi 434
 iniciacija 233
 institutio 162
 Institutio slovenica 417
 (slovenska institucija) 163
 interpretacija 410
 inventura
 »ko smo trte šteli« 371
 iskanje tatov 466
 ispan – župan *gl. tudi* župan 214
 Istra 205

ius vitae ac necis (pravico do življenja in smrti) 105
 izgon 182
 izkolek 137, 141–142
 izobčenje 411
 izpadi dobiček (lucrum cessans) 107
 izplačilo 342, 344
 izpoved prava – professio iuris 162
 izrazje
 pravno 175
 slovensko 393
 izročanje daril po poročni noči 439
 izročilo 23, 102, 121, 265, 397
 krajevno 250
 leposlovno 397
 potujoče 105
 ustno 257
 izročiteljji
 svobodni 417
 izročitev kovanca po prvi poročni noči 429
 izvajanje kazni
 javno 464
 izvršbe 165
 izvršilni funkcionarji 324

J

jamčevanje za napake prodane živali 373
 javno dobro 250
 javnost 427, 465
 izvrševanja kazni 464
 poroke 424
 jezik 50, 54
 hlapcev in dekel 51
 jezikovno pravo 37
 jezikovno-nacionalna zavest 20
 judikatura 346
 Jugoslavija 51
 prva 53
 Jugoslovani 40
 jugoslovanska država 47
 jurati 297
 jurisdicent 293–295, 297
 jurisdikcija
 cerkvena 440–441
 deželskega sodnika 317

deželsko sodstvo 320
 semanja 316–317
 sodstvo na vasi 320
 sodstvo v britofu 320
 juristi
 obče-pravni 243
 jus 144, 225, 251, 253–254
 juterni dar 437
 juternina (jútérnîa, jutrina, jutrinia, jutrinja, jutrnja) 437, 439
 juternio oblubiti 437
 jutrna (juterna) 117, 391, 429, 433–436, 439, 451
 v obliki kovanca 439
 Južni Slovani 332

K

kajža 245, 342
 kajžar 209, 249–250, 369
 kamni 132
 kamnita miza 131, 206, 295
 landarska (laštra) 131
 kamunja = gmajna 257
 kancelar 203
 kanonistika 34
 kanonsko pravo 36, 81
 kapitan 311
 Slovencev 286
 Karantanci 109
 Karantanija 44, 54, 199, 273, 299
 karantanska država 59
 karantanski
 knez 150
 vojvoda 117
 kasatorji 96
 kasatorske pogodbe 73
 Kastavski statut 342
 Kastelec 255
 kataster 211–212
 kattelarna jurisprudenca (notarji) 346
 kazen *gl. tudi* kazni 463, 466, 470
 izvajanje 468
 ljudska 469
 smrtna 444, 464
 sramotilna 464
 telesna 464

- kazenska pravda 279
- kazenska zadeva
 - težja 464
- kazenske stvari
 - male 316
- zadeve
 - male 294, 307
 - manjše 295, 468
 - težje 295, 301, 316, 455
 - težke 300
- kazenski
 - postopek 279, 455, 457
 - zakoni
 - posebni 456
- kazensko pravo 66, 123–124, 180
- kazni *gl. tudi* kazen 468, 472
 - konvencionalne (pogodbeno dogovorjene) 361
 - premoženjske 182
 - sramotilne 182
 - izpostavitve pri prangerju 182
 - s trlico 182
 - telesne 182
 - v naravi 182
- kazniva dejanja 462
 - glavna 466
 - težka 285
- kaznivost poskusa 181
- Kelti 54
- klada 69, 223
- klavzula splošne deželne obveze za škodo 165
- kletarski mojster 308
- kletev 150
- ključ 115
- ključar 378
- klobuk 117–118, 232
- kmečka
 - vlada 324
 - zveza 323
- kmečki
 - odposlanci 323
 - parlament 324
 - upori 312, 459
- kmečko
 - cesarsko namestništvo 324
 - gospodarstvo
 - enodružinsko 335
 - običajno pravo 338
 - okolje 21
 - sodstvo 138
 - kmet 30, 53, 125
 - podložnik 20
 - kmetija 336
 - delitev 245, 249
 - knezi 77
 - knežji kamen 130, 150
 - Knežak 201
 - književnost
 - ljudska 105
 - Kobarid 217
 - kobariško-breginjski kot 259, 261
 - Koče 201
 - Kočevsko 206
 - kodeks »germanskega« prava 31
 - kodifikacija
 - Justinijanova 408
 - kolektivistični duh rodbinske zadruga 72, 81
 - kolektivna odgovornost 203
 - hišnega gospodarja 333
 - kolobarjenje 348
 - natriletno 209
 - kolon 336, 372
 - gmajnske pravice 371
 - kolonat 22, 99, 368–370, 372, 379
 - kolonija 371–372
 - kolonizacija 191, 207, 218, 303, 335
 - fevdalna 239, 265, 333
 - srednjeveška 245
 - komisar 340
 - kompanija gozdnih delavcev 75
 - komun 132–133, 187, 219–220, 222, 224, 227, 253
 - črnotiški 254–255
 - komuna 188, 212, 298
 - komunalno okrožje 212
 - komunela 237
 - komunski čeber 223
 - komunšna 237
 - konfareacija 392
 - konflikt
 - nacionalni 17
 - konjereja 377
 - konkubina 396

- konkubinat 407
 konsenz
 ženitni 451
 konskripcija 211
 kontinuiteta 420
 krščanstva 408
 kóntuc 470
 kornar 380
 Koroška 207
 Koroška gora 108
 Koroški
 policijski red 441
 red za deželska sodišča iz l. 1577
 441
 koroški vojvoda 54
 korporacija
 meščanska 248
 koseščina 340
 koseška skupnost
 pečat 300
 koseška velika družina 333
 koseški dvori
 cepitev 419
 kosez 108–109, 132, 339
 Logar 109
 kosezi 299–301, 333, 337, 418–419,
 455
 blejski 163, 333
 gamberško-zagorski 301
 na Koroškem 333
 teharski 300
 zagorski 300
 Košana 201
 Kotlje 208
 kozlovska sodba v Višnji gori 106
 kožuh 154
 krajevna (samo)uprava 199, 205, 211,
 218
 kraljestvo Ilirija 71
 kraljevska postava (kapitular) 162
 Kranjska 32
 Kranjski
 deželskosodni red 199
 občinski red 188
 red za deželska sodišča iz l. 1535
 441
 kranjsko vojvodstvo 47
 kraška agrarna skupnost 74
 krčevina 340
 krčevinska občina 78
 krčevinski svet 78
 krčma 366
 kriminaliteta 473
 krivda 180
 lastna (ob kmečkih uporih) 459
 krivo sedenje 124
 krivoprisežnik 155
 križ 116
 krma 228
 krst 409
 kršitve
 spolne morale 181
 krvavi denarič 98, 117
 krvni delikt 127
 krvno maščevanje 98, 458, 460, 462
 kult rodovitnosti 152–153
 kultni praznik 315
 kulturno slovanstvo 50
 kuluk 230
 kup neveste 402–403, 419, 438–439,
 443
 kupčevanje 315
 kupčija 312
 kupec 373
 kupna zemljišča 337
 kupni grunt 345
 kupnina za nevesto 439
 kupnost kmetij 342
 kupoprodaja 178
- L**
 ladja – brod 228
 laik 326
 laiška (ljudska) sodišča 160
 laiški prisedniški kolegij 455
 Landarci 131
 landarska
 gastaldija 292–293
 (so)dolina 289, 292
 Langobardi 404
 lastna presoja 456
 lastnik
 uživalni 174, 338
 lastnina 358
 deljena 337

- deljiva 163
- kolektivna 249
- koseška svobodna 163
- na delovnih sredstvih 331
- na premičninah 331
- na pridelku 331
- neposredna 337, 352
- občinska 357
- uživalna 337, 352
- velike družine 331
- lastniška razmerja
 - nesistemska 340
- lastniška znamenja 133, 135
- lastno zgodovinsko pravo 477
- laštra 295
- latinski pravni reki 120
- latinsko pravno izročilo 34
- leca 374
- legenda
 - o desnem razbojniku 106
 - o komposteljskem romarju 106
 - o priči iz pekla 106, 155
- leges
 - barbarorum 161
 - romanae 161
- lepa nedelja 314
- Lepa Vida 399
- leposlovno izročilo 98, 110
- les
 - pridobivanje 241, 258
- lesena
 - palica 116
 - pratika 147
- leseni zapisniki 138
- lex 395–396
- Lex Bajuvar(i)orum 161
- liberalizem 38
- likof (Leit-Kauf) 117, 365, 374, 432–433
- likov 365–366
- lipa 131–132, 206, 217, 233, 289, 291–292, 300–301
- listina
 - o Trebibratu 79
 - o županu Physsu 79
- literarni motiv 399
- literarno izročilo 104
- litkup 365
- ljubljska univerza 63
- ljubljski rotovž 112–113
- ljudska *gl. tudi* narodna
 - pravna zavest 346
 - sodišča 71
 - ustvarjalnost 479
- ljudske
 - pesmi 19, 62, 64
 - šege 166
- ljudski *gl. tudi* narodni
 - duh (Volksgeist) 59
 - genij 34
 - sodniki 68
 - zbor 326
 - (pravni) običaji 60, 94, 136, 415, 471
- ljudsko *gl. tudi* narodno
 - blago 33, 85
 - izročilo 21–22, 102, 111
 - običajno pravo 59
 - pesništvo in pripovedništvo 397
 - pravo 18–19, 33, 99
 - sodstvo 71
- ljudskost 19
- ljudstvo 27–28, 32, 34–35, 159
- Ločnik 201
- lopa 203
 - (loža) 139, 155
- lota 259, 261
- lov 351
 - na polhe 286
- Lovrenc na Dravskem polju 228
- loža 132

M

- madžarski navali 67
- mala družina 331–332, 335, 419, 450
 - (Sonderfamilie) 390
- malefični red, ljubljanski 441
- malomarnost 180
- mandrija 381, 383–384
- manjše kazni (globe) 472
- mansi prasnorum 336
- marčna revolucija 48
- maseljčar 262
- maščevanje 458, 461, 463, 469
 - kolektivno 461
 - na storilčevem premoženju 461

premoženjsko 462
 maščevanje – vindicta 457
 matica 137, 145
 matriarhat 105
 matrimonia clandestina 426–428
 matrimonium 395–396
 meja 133
 mejaš 79–80, 304
 mejna znamenja 133
 mejne utrdbе 312
 mejni spor 125, 133, 156
 mejnik 98, 117, 133, 135, 224
 mrtvi 133
 postavljanje 133–134
 priče 134
 terman, konfin 133
 znamenja 134
 živi 133
 meni luč, tebi ključ 347
 menjavka 348
 Merče 201
 merica 221
 merila primernosti 178
 merkantilizem 78
 merska posoda 184
 mesta 68
 mestna čelada (= mera) 274
 mestni svet 132
 mestni vratar 139
 mestno pravo 78–79
 mešani zakoni 421
 mešanje vode v vino 466
 meščani 20, 79
 meščanska družba 19
 meščanstvo 53, 67, 71
 mešetar 373
 mešeteja 373
 metanje v vodo 471
 mezarji 383
 mezda 367
 mežnar 220–221, 225, 227
 Miete 338
 milejša presoja dejanja 445
 militi 197
 ministeriali 197
 ministerialstvo 28
 misijonar 409–410
 misijonske metode

irske 409
 mit slovenskega hlapčevstva 17
 mitna zemljišča 337
 mitni grunti 345
 mito 338
 mjerska
 banka 131
 dolina 289
 mladinska kriminaliteta 96
 mleko ene noči 351
 mobilizacija 309
 mohar 434
 mojster 300
 molža 379–380
 obhod 382
 ovac 384
 monarh 27, 31
 monogamija 410, 414–415
 monogamnost 449
 morgengabe 433
 motiv 398
 hvaležnega mrliča 106
 predkrščanski 398
 mož
 odgovoren za dejanja žene in
 članov družine 177
 možitev hčera 444
 možiti se 394–395
 muntuald (imetnik osebne oblasti) 443
 Mursko polje 228

N

na kosmato 154
 nacija 18, 28, 33–35, 40, 42, 45–46, 54
 nacionalizem 42
 načelnik 189
 načelo
 konsenzualno 445
 nedeljivosti 344
 primernosti in pravičnosti (merila)
 178
 skupnega dedovanja enako upravi-
 čenih 343
 soglasnosti 426
 splošnega zbora 324
 talionsko 461, 463
 nădanje 78

- Nadiška dolina 289
- nadiške (so)doline 290–293, 296
- Nadiški Slovenci 289–290, 457
- nadzor
 - nad sklepanjem porok 451
- nadžupan 212
- namakanje 470
 - pekov 471
- napad
 - pravno dopusten 461
- napajališče 209, 250
- napake
 - skrite 373
 - vidne 373
- napivanje
 - trikratno 431
- napotila 102
- narod 27–29, 33–34, 159
 - hlapcev 51, 55
 - kmečki 41
 - nacija 38
 - podložnih kmetov 51
 - slovenski 41
 - sužnjev 29
- narodi
 - historični (zgodovinski) 41
 - monarhije 41
 - nehistorični (nezgodovinski) 41
- narodna *gl. tudi* ljudska
 - bit 166
 - pesem 91, 105
 - pravna zavest 115
- narodni *gl. tudi* ljudski
 - duh 32–35, 60, 81, 87
 - ponos 481
 - pravni duh 166
- narodno *gl. tudi* ljudsko
 - blago 61–62, 91
 - pravo 59, 69, 74–75, 88, 94, 97, 159
- narodnostni boji 53, 59, 87
- naselbine
 - kosezov 299
- naselitev Slovencev 291
- nasilna dejanja v zvezi s preživitkom 473
- naspol (v spolovino) 376
- nastajajoč narod 32
- nastajanje prava 19
- nastanek slovenske nacije 50
- natikanje trlice 468
- natriletno kolobarjenje 230–231
- naturalno gospodarstvo 28, 78
- nauk
 - o ljudskem pravu 35
 - o pridobljenih pravicah 41
- nečistost 413
- nedeljivost 341
- neenakost
 - gmotna 329
 - pravno izražena 329
- Nemci 33, 45
- Nemčija 28, 33–34
- nemčur 30
- nemščina 41
- nemška pravna zgodovina 59
- nemško pravo 64, 76, 78
- nemškoliberalna era 49
- neoabsolutizem 35
- neobdelani svet 351
- neposredna izvolitev predstavniškega organa 324
- nerazveznost 449
- nesvoboda 337
- nesvobodni
 - položaj 336
 - ženin in nevesta 421
- nesvobodnjaki različnih gospodov 421
- nevesta 393
 - izbira 420
 - ugrabitve 398
 - zapeljevanje 441
- nevesto
 - polože k drugemu 444
- nezakonski 396
- nižje plemstvo
 - slovensko – kosezi 417
 - svobodno slovensko 418
- nomadi 39
- nomadsko pleme 193
- nosilec premoženjskih pravic 332
- noša 161
- notar 344
- novačenje 343
- novina 340
- numara 251, 258–259

O

- ul>
- občepravni kazenski postopek 125
- Obči državljanski zakonik 31, 35, 74, 96, 165, 250, 330, 438
- občina 188, 237, 247–248
 - davčna 211, 247–248
 - glavna 212
 - katastrska 211, 215
 - konskripcijska (popisna) 211–212
 - krajevna 215
 - notranja struktura 216
 - okrajna 215
 - okrožna 215
 - politična 257
 - upravna 211, 215, 217, 227, 229–230, 247–248, 258, 260
 - uvredba 215–216
 - vaška 231
 - vaška (uradno: agrarna) 260
- občinar 258–261, 371
- občinska
 - imovina (premoženje) 250
 - pota 250
 - samouprava 200
- občinski
 - kovač 139
 - mož 247
 - red 207
 - reveži 225
 - sluga 217
 - svet 259
 - svet (kamunja) 356
- občinsko dobro 247, 250, 252, 257, 259, 264
- obdelati 437
- obdiel 437
- obešanje 124
 - kamnov (»steklenic«) 468
- obhod 265, 382–383
- običaj 105, 167, 320, 342, 366, 373–374, 403, 433, 437, 446–447, 460, 469
 - fantovski kot vaše organizacije 471
 - in pravo 460, 462
 - poročni 393
 - pravni 444
 - slovenski 324
 - šentjanževca 431
- običaji 98–99, 165, 346, 430, 451
 - cerkveni 431
 - domači poročni 425
 - in izreki gorskih zborov 184
 - italijanski 429
 - krajevni 370, 385
 - poročni 399, 401, 403–404, 431, 433, 440, 449, 451
 - pravni 428
 - predkrščanski 400
 - zaročni 403
- običajna obličnost 366
- običajno pravo 33, 60, 72, 94, 161, 163–164
 - izročilo 161
 - ponarodelo 344
 - slovenskih kmetov 443
 - slovensko 176, 180, 460
 - splošno 455
 - zapis 160
- oblast
 - deželnega kneza 442
 - gospodov v zadevah zakonske zveze 422
 - patrimonialna 292
- oblastnik 27
- obličnosti 429
- obligacije 367
- oblika
 - monogamna 449
- oblikovanje pravil 159
- oblivanje rok 431
- obljuba 122
 - v stiski dana 178
- obmejitev (Hegung) 319
- obramba dežele 309
- obrambne skupnosti na podeželju 313
- obredi
 - poganski 414
- obredne žrtve 109
- obremenjevanje s kamni 471
- obresti 122–123, 229
 - v naravi 141
- obtok denarja 28
- Ocizla 254
- očaščina 392

- očevina 122
- očitno (= javno) oženi 427
- odgovornost
 - kolektivna 180
 - objektivna 179
 - za škodo 181
- odkup 463
 - nesvobodne žene 450
 - od krvnega maščevanja (krvnina) 461
 - otrok 450
- odkupiti
 - v cenzualstvo 423
 - v prostost 422–423
- odkupnina (formariage, forismaritagium) 422
- odposlanstvo kmečke zveze k cesarju 324
- odpravščina 341, 344
- odprta ograja 285
- odrek ognja podložniku 324
- odsaditev 345
- odslovitev
 - prepoved 414
 - svoje žene 411
- odškodnina 179–180, 182, 353
 - coprnija 179
 - telesna poškodba 179
 - uboj 179
- odškodninsko pravo 68
- odvetnik 125, 417
- odveza
 - zemljiška 247, 352, 370
- odvzem prostosti 182
- ogelj v hiši 116
- oglejski
 - kapitelj v Furlaniji 336
 - patriarh 289
 - patriarhat 291
- ograde 245
- ograjevanje krčevin 245
- okovanje sodov 202
- okrajni glavar 31
- ometni travnik 348
- omožitev 395
- onesnaženje vode 171
- opasan prostor 322
- opasilnica 318
- opasilo 314, 318–322
- oporoka 123, 344
 - javna 180
 - zasebna 180
- oporoke
 - presoja 180
- opravljanje dela za drugega 367
- opustošenje 460
- oral history 23, 85
- Orehovlje 201
- organi
 - deželskosodni 317
 - gorski 174
- organizacija vasi 471
- orodje 136, 331
- orožje 309
- osebno načelo 161
- osebno pravo 121
- Osek 201
- osemletna čakalna doba 449
- ostarele vdove 345
- otroci 411, 421
 - iz mešanega zakona 450
 - izključeni od dedovanja 411
 - nesvobodnjakov 423
 - nezakonski 411
- ovčar 221
- Ozeljan 201
- ozemlje
 - deželskih sodišč 271
 - ogrsko 214
 - turško 214
- oženiti se 394–395

P

- pakt
 - ženitni 451
- palica 204, 220
- pan in potok 281
- panis farreus 392
- paremija 120, 127
- parlamentarni postopek 31
- parti (deli) 144, 254
- partikularizem
 - običajnopravni 438
- partikularno pravo 28

- Partus ventrem sequitur (rojeni sledi
trebuhu) 421
pasanje 319
pasijonska procesija 104
pastir 146, 208
gmajnski 367
najet 379
planinski 367
soseski 367
pastir (čoban) 263
paša 237, 239, 244, 251, 258, 261, 380
debele živine 256
dve teleti za eno kravo 355
gmanjska 265
konj za dve kravi 355
na komunji 261
omejitev 359
ovac 256
planinska 353
poletna 238
pozna 238
sezonska 379
skupna 255, 265, 380, 384
transhumantna 379
živine 241
pašna skupnost 363
krajevna 385
nekrajevna 385
pašne pravice 351, 362
kolektivne 355
omejene 350
pašni red 208
pašni upravičenci 362
pašnik 239
gmajnski (vaški) 237–238
gorski (planinski) 237–238
najem 379
pašnina 258, 351
pašniški kompleksi 359
patrimonialno sodišče 132
patrimonij 392
patrocinij 315
peča 118
pekel 152
Pekre 206
penitencijali 413, 449
penj (rubež) 223
Perun 154
pesem
ljudska 34, 105
o Trdoglavu 105
pesniško-pripovedno izročilo 104
pešci 309
petar 197
pijača 429
pir 392–393
pira 392
pir(ovanje) 393
pisarji-zapisnikarji 178
pisma
ženitna 438
pitje vina
obredno 430
Pivka 226
planina 208, 237–238, 249, 260–261,
349–351, 354–355, 357, 359, 361,
363, 379, 384
občinska 355
zadružna (društvena) 355
planinska skupnost 187
planinski odbor 356–357
organi 356
planinski pašniki 349
Planinski zakon (1909) 362
pleme 32, 38, 40, 192–193
plemenska
družba 28, 161, 166
monarhija 27–28
plemensko pravo 161–163
plemič 20, 79
plemkinja 416
plemstvo 53, 67
nacionalno 52
nesvobodno 299, 422
ples 318
plesi ob žegnanjih 473
pleterski kartular 118
Podgora 201
Podklošter 208
podkupitev 446
podložni kmetje 37
podložnik 337, 339
podložnost 337
podložni kmet 21
podložniški narod 32
podpoveljnik 324

- podružnična cerkev 210, 229–230
- podružnik 246, 262
- Podturn 201
- podžup 220
- podžupan 212, 227
- poganska rota 150
- pogodba 365
 - čezdajanska 166
 - darilna 122
 - dedna 345
 - delovna 368
 - družbena 368, 379, 385
 - formalna potrditev 433
 - izročilna 123, 166, 344–346
 - gl. tudi* čezdajansko pismo 123
 - izročilna za primer smrti 345
 - kupna 122, 154
 - za živino 373
 - med pripadniki visokega plemstva 416
 - menjalna 178
 - na srečo 346
 - o reji živine 374
 - o železni živali (Eisernviehvertrag) 375
 - obligacijska 329
 - odstopiti od 365
 - pismena 364
 - premoženjska o nepremičninah 333
 - preživitkarska 347
 - sklepanje 364
 - utrjevanje/potrjevanje 432
 - viničarska 369
 - vrste 373
 - železna 373
 - ženitna 442–443
 - ženitna (dota, zaženilo, jutrna) 345
- pogodbena praksa 370
- pogodbeno pravo 122
- pogoj
 - za poroko 421
 - za razdelitev kmetij 343
- pogonilo 256, 265, 367
 - malo 256
 - veliko 256
- pogonjič 256
- pogubljena nevesta 155
- pojeda 276
- pojezda 134, 202, 219, 226, 272–278, 284–285, 335
 - knežja 273
- pokopavanje vdov poleg umrlega moža 412
- pokora
 - osemletna 411, 413
 - sedemletna 413, 449
- pokrik 126, 463
- pokristjanjenje 396, 408, 414, 479
- pokristjanjevanje 415
 - Slovencev 410
- pokrita glava 117–118
- polagaj 242
- polaganje
 - denarja na pogačo 438
 - rok 116
- policija 317
- Policijski red za Kranjsko iz l. 1553 442
- poligamija 407, 449
 - slovanskih knezov 408
- poligenizem 38
- politično zgodovinopisje 17
- polivanje 431
 - z vinom 403
- poljedelski
 - delavec 22
 - Slovani 39
- poljevačina, zapoja, napojnica 366
- Poljska 46
- poljska škoda 69
- poljski čuvaji 472
- polnik 221
- položaj
 - slovanske žene 390
 - ženske 406
- polsvobodnjaki 336
- polzemljak 262
- pomagač 226
- pomiritev (sprava) 98
- pomirje 134, 241
- pomoč
 - pri samoobrambi 458
- pomočniki 444
- popašnja 254–255
- poravnavna 125, 458, 463

- poročna prisila 420
 - po starših 442, 445, 450
- poročni običaji 420
- poroka *gl. tudi* akt poroke, ženitev
 - 394, 396, 411, 442
- cerkvena 426–427
- javnost 414
- med nesvobodnjakoma različnih
 - gospodov 450
- med pripadniki istega gospostva
 - 421
- omejevanje 421
- ponovna 411
- prisilna 419
- proti volji staršev 444
- skrivna 427, 429, 433
- z lastno sestro 397
- porota 153
- porotnik 153
- posaditev 345
- posebno varstvo in jurisdikcija 321
- posest
 - razdrobljena 341
- posilstvo 466
- poskusi prepovedi 318
- posojilo 122–123
 - na pôldrugo 229
- postava (Gesetz) 395
- postavljanje
 - mesarjev v kletko 471
 - pod koš 471
 - v kletko na javnem kraju 471
- postavljeno pravo 160
- postopek 466
 - karalni 281, 284
 - kazenski 285, 466
 - malefični, t.j. kazenski 286
 - pismeni 37
 - preiskovalni s torturo 464
 - pripravljalni 457
 - proti veščam 456
 - ustni 37
- posvečki 365
- pota 209
- potapljanje pekov 468
- potek
 - gorskih pravn 307
- potók 462
- poveljnik 324
- Povodni mož 469
- povračilo 462
- povrnitev hudodelstva s premožen-
jsko škodo 461
- pozitivizem 165–166
 - pravni 174
- po(d)župa 140
- po(d)župa 205
- požig 466
- požup 206, 219, 225
- praeznichi 336
- (pra)gorščina 78–79
- prah 209
- praha 207, 239
- prasnici 336
- pravda 125, 132, 203, 275, 277, 279,
283, 286, 289, 291, 305, 317, 325–
326
 - denarna 278
 - gorska 62, 69, 71, 78, 80, 140, 171,
175, 182–183, 305–306, 308, 325
 - kazenska 284, 457
 - kvatrna 286
 - mestna 171
 - naturalna 278
 - oddaja 276
 - poljša 286
 - preživitkarska 346
 - stara 324
 - zapuščinska 180
- pravdanje 125
- pravdni postopek
 - pod lipo 290
- pravdnina 458
- pravica
 - do donosov 337
 - do lesa 258
 - do nabiranja sadežev 242
 - do njive župnice 335
 - do odkupa 423
 - do odločanja o poroki nesvobodnih
oseb 423
 - do odslovitve (enostranska razveza
ali repudiacija) 449
 - do paše »roža« 357
 - do poljšega lova 242
 - do prejemkov 317

- do prodaje otroka v sužnost 105
- do senožeti 242
- do steljarjenja 242
- do travnika župnika 335
- do varovanja 317
- do »mleka prve noči« (obhod) 383
- drvarjenja 242
- drvarska 350
- gospoščinska 276
- gozdna 241–242
- kaznovalna 468
- kolektivna 265
- letnega sejma 315
- neposredna lastninska 243
- pašna 241–242, 354, 385
- pobiranja dračja 242
- prisilne poroke 420
- skupna 349
- staršev do poročne prisile 445
- trška 315
- zemljiških gospodov do poročne prisile 450
- pravice
 - gospoščinske 339
 - na skupnem svetu 252, 371
 - pašne 358–359, 361
 - pridobljene 252
 - soseke 238
 - zemljiških gospodov 339
- pravičnost in primernost 181
- pravila
 - nastanek 374
 - o položaju in pripadnosti zakoncev 450
 - o vasovanju 470
 - običajnopravna 367
 - posebna 410
 - pravičnosti 160
 - ženitna 405
- pravilo
 - klobuk in peč 343
- pravna
 - arheologija 129
 - dejanja
 - konstitutivna 451
 - etnografija 98–99
 - etnologija 22, 64, 100–101, 166, 473
 - napotila 167, 280
 - avstrijska zbirka 170
 - razmerja
 - med zakoncema 416
 - simbolika 111–113
 - slavistika 85–87
 - slovenistika 82
 - starosvetnost 97
 - terminologija 395
 - zavest
 - patriarhalična 179
 - slovenskega ljudstva 448
 - zgodovina 22–23, 27–28, 32, 34, 75
 - avstrijska 36
 - germanska 36
 - jugoslovanska 55
 - nemška 36
 - Slovencev 22, 27
 - slovenska 63
- pravne
 - paremije 120–121
 - starine 102, 129
 - starosvetnosti 22, 98, 102, 107
- pravni
 - duh
 - nacionalni 18
 - običaj 104
 - ljudski 468
 - običaji 68, 96, 149, 374
 - položaj kmeta 20
 - pozitivizem 30–32, 330
 - reki 120
 - simbol 112
 - viri 102
- pravnik 125
- pravno
 - napotilo 168, 172
 - narodopisje 91, 97–99, 129
 - slavistična smer 82
 - starinoslovje 129
- pravno-kulturna celota 480
- pravnozgodovinska veda 17
- pravo 31–32
 - avtohtono 332
 - bizantinsko 443
 - cerkveno 425
 - delovno 22, 367
 - dvorno 164
 - fevdalne dobe 79

- fevdno 131
- frankovsko 443
- germansko 37, 59, 64–68, 70, 72, 81, 182
- germansko-nemško 36
- gorsko 63–64, 72–73, 79–80, 159, 166, 169, 173–175, 182–183, 302, 304, 366
- historično 50
- jugoslovansko 182
- (jugo)slovansko 81
- kazensko 458, 464, 466
- langobardsko 67–68, 161, 443
- ljudsko 166
- materinsko 105
- naravno 35, 43
- naravnopravno 166
- obče 164, 183, 338, 349, 352, 365
- običajno 165–166, 168, 172, 175, 184, 239, 243, 250, 252, 263–264, 270, 315, 320, 325–326, 330, 342, 369, 375
- obligacijsko 68
- odškodninsko 180
- osebno 176
- ozemeljsko 79, 164
- plemensko 164
- postavljeno 252
- pozitivno 31, 165
- pravno 325
- pravnikov 33
- premoženjsko med zakonci 435, 438, 479
- primerjalno 59
- razvoj 43
- rimsko 443
- rodbinsko 445
- romansko 76, 81
- slovansko 390
- slovansko družinsko 389
- slovensko 182, 184, 417
- Srednje Evrope 70
- starejše germansko 443
- ustvarjanje in izrekanje 326
- večevno 81, 325
- (vino)gorsko »pravno« 81
- višjih plasti 480
- vlaško 177
- zakonske zveze 451
- zgodovinsko 43
- ženitno 389, 395, 397, 426
- pravoreki
 - gorski 175
- pravotvorna moč slovenskega prebivalstva 463
- pravotvornost 18–19, 27–28, 30–32, 59, 109, 128, 167–168, 171, 326, 354, 367, 451, 465
- gorskih zborov 184
- ljudska 80–81, 167–168
- narodna 19, 35
- neformalnih skupin 329
- slovenska 18
- slovenskega ljudstva 174
- širših plasti prebivalstva 329
- praznik 337
- praznoverje 102
- predpisi
 - cerkveni 415
 - kazenski 450
- predplačilo 365
- predplanina 359, 361
- predstave o (ne)pravotvornosti nekega naroda 480
- predstavniško telo 27
- predujem 365
- pregovori (paremije) 19, 120
- pregreha 440–441, 459
- gospodarska 466
- prehajanje iz kolektivnega v individualno gospodarjenje 261
- prejemki
 - gospoščinski 198
- prekupčevanje 312
- premoženje 331
 - občinsko 247
 - vaško 250
 - zakoncev
 - ločeno 418
- premoženjska diferenciacija 331
- premoženjsko razmerje 335
 - posebne slovenske oblike 335
- premoženjskopravna razmerja 337
- premoženjske naklonitve drugih oseb
 - zakoncema 437
- prepovedana roka 117

- preprodaja soli 171
- presedmanje 126–127, 154
- presoja
 - veljavnosti skrivne zakonske zveze 428
- prestavlanje mejnikov 135
- Prestranek 201
- prešestvo 396
- prešušnica 411
- prešuštvo 181, 390, 396, 427
- pretium virginittis 434–435
- preužitek 346
- prevedba 342
- previsno drevje 94
- prevzem
 - kmetij 166
 - med sorodniki 345
 - odgovornosti za evikcijo 374
 - v pogodbeno prakso in obredje 451
- prezgodnja trgatev 181
- prež(i)vitek 166, 345–347
- preživitkar 346
- preživitkarstvo 74
- priča 127, 156, 162, 457
 - kriva 151
- pridelek
 - razdeljevanje (obhod) 383
- pridobitev nepremičnin 417
- pridobivanje mlečnih izdelkov 379
- prikrajsanje nad polovico 178
- priležnica 396, 408, 411
- priložnostno sklenjene družbe 385
- primerjalna pravnozgodovinska veda 88
- primorski jusi *gl. tudi* jus 73
- primščina 338, 342
- pripadnost
 - nacionalna 17
 - »familiji« 422
- ripovedke 19
 - o hudobnem graščaku 110
- priradno pravo 71
- prisednik 139, 183, 283, 286, 295–296, 326
 - županski 283
- prisedniki 203, 306, 308, 468
 - gastaldovega sodišča 457
 - koseški 300
 - sodnega zbora 292
- prisedniški kolegij 325
- prisedniški odbor
 - čezsoški 284
- prisedništvo
 - deželskosodno 284
 - župansko 284
- prisega 103, 106, 127, 149–150, 154, 156
 - kriva 149, 151, 155–156
 - na sulico 324
 - obljubna (promisorna) 149, 156
 - poganska 153
 - potrjevalna (asertorna) 149
 - pri bogu živine 154
 - živa 155
- priseganje 130, 154
- prisežnik 208, 297
- prisila
 - po gospodu 442
 - poročna 419, 421, 440, 443
- prisodobna spolna združitev zaročencev 403
- pristanek
 - drugih sorodnikov 443
 - očeta 443
- pristav 66, 297
- pristava 341
- pristojnost
 - deželskega sodnika 316
- pristopnina 258
- pritožba
 - kranjskih odposlancev 440
- privilegija za Slovensko marko, Metliko in Istro iz leta 1365 436
- privilegiji 170
- privolitev
 - sorodstva 424
 - ugrabljenke 444
- priznanje 285, 457–458
- priznavalnina 363
- prodaja
 - grozdja na zeleni veji 178
 - s tadelom in uržohom 373
- prodajalec 373
- prokurator ali besednik 324
- promiskuiteta 406–407
- prosta

kmečka lastnina 340
 last 334
 pravna šola 74
 proste saje 337
 prostitutka 396
 prosto spremstvo (freies Geleit) 110
 proščenje 202, 314, 318, 321–322
 protestantizem 211
 proveditorij 293–294
 Provizorični zakon o občinah 215
 Prusija 47
 Prvačina 201
 prvomajski prazniki 104
 prvotna slovenska kolonizacija 193
 Ptujski statut 169, 172, 317
 pustni običaji 104
 pustošenje 440, 459–462
 privilegija vojvode Albrehta II. za
 Koroško in Kranjsko iz l. 1338
 463
 ubijalčevega posestva 32

R

raba gozdov 349
 rabota 227, 258
 računski lesovi 140
 rapta 230
 rata 259
 razdelitev
 izkupička (obhod) 384
 pridelka (obhod) 384
 razglasitev
 za brezposojnega 462
 razkosavanje 343
 razkroj koseških dvorov 419
 razmerja
 obrsko-slovanska 407
 premoženjska med zakonci 436,
 450–451
 premoženjskoppravna 329–330
 sosedska 165
 razpolaga s premoženjem 418
 razpolaganje
 z lastnim premoženjem 450
 razsvetljeni absolutizem 55
 raztreseni podložniški sistem 197
 realistična smer 84

recepcija rimskega prava *gl. tudi* rimsko pravo 74
 red
 gozdni 261
 penitencialni 412
 reforma pravnega študija 35
 reformacija 54
 reformna sinoda, sklicana leta 1448
 425
 regulacije servitut 249
 reja 375–377
 cerkvene živine 378
 priplod 379
 prirast 379
 živine 166, 374
 rejec 374
 rejodajalec 374
 reki 126, 136
 renta 304, 341
 rihtar 207, 212, 227
 jožefinski 212
 vaški 211, 214
 višji 212
 Rimljani 48
 rimski
 imperij 28
 individualizem 34
 vpliv
 neposredni 440
 rimsko pravo 34, 36, 64, 67–68, 120,
 162
 recepcija 74, 243, 265, 276, 329,
 343, 350, 464
 rimskopravni konsenzualni zakon 424
 Robedišči 217
 robota 225, 230
 rod 77, 192–194
 rodbinska skupnost
 slovenska 429
 rodbinske zadruga 77
 rodbinsko pravo 68
 rodla 225
 rodovna skupnost 34
 rokodelstvo 312
 romanistika 34
 romantična šola 35
 romantično pravo 34
 romantika 33

rop 444
 rop proti volji dekleta 444
 rota *gl. tudi* vlaška rota 149–152
 pri deveterem semenu 153–154
 Rotarjev edikt 161
 rotitev 153
 rotman 154
 rotnik 154
 rovaš 117, 136, 142–143, 145–146, 229,
 382, 471
 davčni 146
 dvodelni 142–145, 364
 enodelni 144–145
 enojni 136, 145
 glasovalni 138
 glasovalni (pri županskih sodiščih)
 137
 istrski volilni 139
 krčmarski 141
 matica 141
 nerazklan 136
 obhod 383
 razklan 136
 števni 145–146, 371
 trodelni vozniški 142
 volilni 138, 232
 vozniški 137
 zareze 137
 žrebalni 144
 rovaš – zadolžnica 141
 rovt 359
 roža 358
 rožaška opatija 204
 rožaški samostan 205
 rubež (penj) 225
 rudniki 367
 runo 147
 Rusija 54

S

saja 274
 sakralna dejanja 130
 samolastni rubež 69
 samomor 405
 samoobramba 458
 kmetov 310
 samostani 78

samostojna pravna zavest preprostega
 ljudstva 445
 samouprava
 krajevna 224, 248
 mestna 223
 soseske 227
 Samova država 44
 sankcija 462
 za prestop pravil 471
 saško zrcalo 111–112
 sedem leti pokore 399
 Sedlo 257
 sejem 314
 letni 315
 podeželski letni 315
 tedenski 315
 žegnanjski 322
 živinski 364
 Selce 202, 226
 Selo 201
 semanji mir 314–316
 Semič 229
 senjale 381
 servi 421
 servitute 350
 kolektivne 354
 planinske 357
 servitutna
 pravica 360
 regulacija 251, 264, 352, 354, 358–
 359, 363
 servitutne pravice 264
 shienski dieu 437
 silobran 124
 simbol 117
 simbolno (simbolično) (pravno) de-
 janje 115–117
 singenizem 38
 sinoda
 gornjegrajska 427
 sinovi 423
 Sippe 34, 36
 sirarstvo 379
 sirjenje 380
 sirota 124
 sistem zgodovinskih mitov 477
 skesnina 96, 98, 365
 sklenitev

- rok 429
- sklenitev (sklepanje)
 - pogodb 366
 - rok 116, 403, 429, 431
 - zakona
 - pred duhovnikom 428
 - zakonov 426
 - ženitovanjskega pisma 437
- sklepanje pogodb 366
- sklic podložnikov 309
- skrivni zakoni 425, 479
- skupna
 - lastnina 250
 - paša 135, 205, 207, 237, 239
- skupni
 - bik 208
 - pašnik 222
 - rovti 361
 - svet 349
- skupno
 - dobro 264
 - zemljišče 350
- skupnost
 - agrarna 264
 - fantovska 232
 - gorska 304
 - koseška 299
 - na planinah 242
 - obrambna 309
 - planinska 385
 - premoženjska 418
 - slovanska družinska 390
 - sogornikov 305
 - solastnikov 350
 - solastniška 354, 385
 - upornikov 323
 - vaška 166
- skupš(či)na 237, 269
- slab denar 127
- slabši roki (der ärgeren Hand) 423
- Slavina 201
- Slavus = sclavus 39
- Slovaki 40
- Slovani 40, 45–46, 54
- slovanska
 - naselitev 290
 - patriarhalna monogamija 406
 - primerjalna pravna zgodovina 82
 - slovanski pravni duh 63, 332
 - slovansko pravo 36, 81
 - slovansko-slovensko pravo 76
 - Slovan=suženj 48
 - Slovenci 29, 31, 35, 38, 40–43, 51, 77
 - Slovenec 21, 30
 - slovenska
 - državotvornost 54
 - krajevna samouprava 216
 - narodna zavest 50, 478
 - posebnost 468
 - pravna kultura 31
 - pravna šola 76
 - pravna zavest 68
 - pravna zgodovina 478
 - pravotvornost 29, 37, 64, 252
 - sodišča 66
 - univerza 50
 - zgodovinska veda 50
- slovenske dežele 28, 165
- slovenski
 - narod 17, 29–30, 53
 - pravni reki 128
 - pravnik 59
 - pravniki 31
 - program 46
- slovensko
 - okolje 22
 - pravo 63–64, 67, 70, 72, 87–88, 162–163
 - etnično 63, 79
 - ljudsko 102
 - narodno 81, 182
 - običajno 69
 - plemensko 163
- slovenščina 41, 51, 66, 69, 441, 457
- jezik hlapcev 53
- slovesnost 424, 427
- služnosti (servitute) 243, 350, 352, 358, 362
- paše 359
- skupne 361
- smleška legenda 155
- snučiti 394
- snubljenje 420, 430
- soccida 374–375
- socialni darwinizem 30, 40
- sociologija 37

- sociološka
 - metoda 76
 - pravna smer 74
- sodba 455
 - božja (ordal) 466
 - izrekanje 317
 - Kambiza 115
 - obča 170–172, 175, 178, 270, 307
 - oprostilna 457
 - salomonska 326
- sodci 137, 139
- sodelovanje pri odločanju 326
- sodin 300
- sodišče 441
 - cerkveno 441–442, 444
 - deželnoglavarsko 308
 - deželnoknežje 340
 - deželsko 168, 182, 200, 209, 240, 271, 281, 283–285, 287, 295, 299–300, 309, 311, 316, 455, 464
 - gastaldovo 292, 296
 - mejnih grofov 455
 - mestno in trško 468
 - mešano 412
 - patriarhovo 440
 - patrimonialno 302, 308, 468
 - podeželsko 171
 - semanje 317
 - svetno 444
 - škofijsko 426
 - uporniško 324
 - vaško 171
 - višje vrste 455
 - zemljiških gospodov 468
 - župansko 284
 - istrsko 284
- sodja 285
- sodna palica 124, 184
- sodni
 - kamen 311
 - kolegij 457, 468
 - oficial 31
 - postopek 124
 - red
 - bamberški 169
 - sluga (cafo) 139
 - svetnik 31
 - zbor 72, 132, 457
 - zbori 302, 305
- sodnik 124, 155, 195, 283, 323, 457
 - deželski 318
 - gorski 176
 - krvni 285
 - ljudski 180
 - taborski 311
- sodniško žezlo – gorska palica 307
- sodno zasedanje 326
- sodobna
 - država 28
 - nacija 32
- sodolina 289, 296
- sodstvo 130, 323
 - cerkveno 440
 - deželsko 286
 - gastaldovo 295
 - kazensko 210
 - kolegijsko 468
 - krvno 68, 281, 455
 - ljudsko 69, 326
 - na večah 78
 - nižje 182, 281, 292–293, 302
 - nižje kazensko 468
 - o najtežjih kazenskih zadevah 455
 - patrimonialno 200, 280–281, 285, 293, 302, 304, 307
 - podeželsko 168
 - semanje 316, 322
 - teritorialno 205
 - vaško 168, 280
 - višje 281, 286, 455
 - vrste 316
- soglasje 429, 447
 - med ženinom in nevesto 390
- nupturientov 420
- sogornik 80, 119, 174, 304, 306–308, 368
 - (mejaš) 303
- sogorščina 305
- sol
 - tovorjenje 277
- sol na duše 224
- solastnik 349, 363, 385
- solastnina 264, 348–349, 353, 355, 362
 - dogovorna 348
- soldi 127
- sopašnja 238

- soproj 394
- soproga 394
- sorodstvo 332–333, 394, 423, 460
- sosečka 228
- sosednja (vicinija) 289–291
- sosednja, sosečka
 - istrska 206
- sosedska 230
- sosenje 217
- soseska (sosednja, sosečka) 132, 138, 142, 147, 187–189, 191, 196–198, 201–203, 205–207, 211–212, 214–216, 218, 226–227, 229, 232, 237–239, 245–251, 269, 280, 299, 301, 311, 335, 353, 385
- avtonomija 214
- goriška 324
- hisa 378
- mestna 242
- organi 206
- podložna 197
- posebno premoženje 247
- premoženje 248, 262
- vaška 242
- sostorilec 124
- specifični pravni duh 32
- splošna premoženjsko skupnost (allgemeine Gütergemeinschaft) 417
- splošne vrednote dobe 184
- splošno ljudsko premoženje 362
- spodbijanje
 - sklenjenih zvez 426
- spolna morala 412
- spolni delikt 410, 412–413
- spolno razmerje
 - zunaj zakonske zveze 413
- spolovina 374–375, 379
- spolovinar 340
- spori
 - pašni 350
 - preživitkarski 347
- spoznanje 220
- sprava 458
- spravkar 210
- sramotilna kletka 468
- sramotilne kazni 69
- sramotilni steber 468
- Srbi 40, 77
- srebrni pas 436
- srečni groš 373
- Srednja Evropa 52
- srednjeveška država 28
- srednjeveško pravo 70, 72
- srednji vek 28
- srenja (soseska) 187–188, 219–220, 224, 239, 264, 353
- planinska 353
- stalna
 - deželnoknežja vojska 52
 - naselitev 161
 - vaška planina 351
- stanár 381
- stanovi 440
- star pravni običaj 425, 471
- stara pravda 54
- starejša slovenska kolonizacija 194
- starešina 77, 196, 332, 419
 - cerkveni 378
- starinoslovje 129
- staroselci 385
- staroslovansko samoporoštvo (samojamstvo) 424
- staroslovenska družba 332
- staroslovensko pravo 161
- starosvetnosti 86, 91–92, 149
- starožitnosti 91
- stelja 145
- stojna 384
- stopnja sorodstva 410
- strela 152
- stroški 446
- struktura
 - slovanskih družin 413
- studenec 209, 217
- stvari osebne uporabe 331
- stvarno pravo 68, 122
- suženjski mit 55
- suženjstvo, periodično kolektivno 407
- svat 394
- svatba 393–394, 428
- svečnik (svečnjak) 135
- svet
 - neobdelani 243
 - skupni 239, 265–266
 - srenjski 265
 - upravni 248

vaški 249, 259, 262
svetnik 324
svoboda
 oporočna 343
 pogodbena 343–344
svobodina 337
svobodnik 301, 333, 339, 436
svobodniške knjige 339
svobodnjaki 339
svobodno plemstvo 164
svojaki 371

Š

ščit 112, 117, 119
 in vrč 118
 z mečem 116
šega
 ljudska 102
 poganska 405
Šempas 201
šenkunga 374
šentjanževce 432–433
škoda 179, 223
Škofja vas 207
škontrin 136, 143, 145
Šmohor na Koroškem 244
šola
 historičnopravna (zgodovinsko-
 pravna) 166–167, 174, 325, 332,
 389, 391
 irska 414
 naravnopravna 32, 36, 165
 pravnozgodovinska 326
 prostega prava 74
špan 143–144
šponovija 123
šrang 117
šranjanje 233, 402
Štajerska deželna privilegija iz 13. sto-
 letja 419
Štajerske Gorske bukve iz 1543 306
Štajerski privilegij iz 1237 442
štantnina 317
štetje brent 145
Števerjan 202
števeni oddelek 211
Št. Mihel 201

švabsko zrcalo 117

T

tabor 310–311, 321
tabori 49
tadel 373
 cesarski 373
talionsko načelo 124
tatove
 obzvoniti 467
tatvina 124, 181, 223, 466
 čebel 466
tehtanje mleka (obhod) 384
telesne poškodbe 181
teorija
 nasilja 39
 nasilja pri nastanku države 38
 zemljiškogospodstvena 168, 170
tepež 473
teritorialna zemljiška gospodstva 280
thodtschlag 460
tihotapstvo 312
tisočletna sužnost (hlapčevanje) 43,
 49, 54
tlaka 143, 197, 202, 230, 244, 336
točnina 317
tolminska znamenja 135
toplirati zoda 364
tortura 285, 458
totem 135
tovarišijsko (zadružno) dobro 264
tožitev na priznanje sklenjene zakon-
 ske zveze 428
tradicija 344
tradicije
 briksenškega škofa 417
travnik 348
 menjalni 348
 ometni 348
 skupni 348
Trčet 131
trebiščina 358
trgatev 223
trgovanje z vinom 320, 322
tridentinski koncil 427
Tripartit 435
tristočlansko vodstvo 324

trlica 69
Trnje 201
Trnovo 201
Trst 253
tržaški statut 250
Turki 53, 55, 311
turški vpadi 310

U

Übergabsvertrag 345
ubijalec
 pobegli 463
uboj 32, 457, 460, 462, 466
udeležba pri pridelku 380
ugrabitev 65, 399, 401, 441, 446–448, 466
 dogovorjena z ugrabitelji 445
 kot izhod v sili 444
 nasilna 442
 navidezna 428, 446
 neveste 32, 390, 451
 obljubljenih nevest 440, 442, 445–447, 459
 resnična 428
 z voljo dekleta 444
uhanje fantičev 98
umor matere 466
upor
 kmečki 323
 koroški iz l. 1473 323
uporaba načela večje 323
upornost 203
upravljanje
 planin
 pravila 356
 skupnih zemljišč 166
upravna občina 189
upravna zgodovina 22
uradnik 125
urbar družine Longo 291
urbarji 170
ureditev
 planin 96
 služnosti 75
 zadružna 442
urejevanje predzakonskega življenja 471

uroki 467
uržoh 373
Uskoki 152–153, 177, 441, 447
uskoške zadruge 75
usmrnitev vdov 405
Ustanovitvena listina samostana
 Kremsmünster 192
ustavna zgodovina 22
ustna pripoved 22
ustna zgodovina *gl. tudi* oral history 23
ustno izročilo 22, 121
ustoličevanje 56, 107, 109–110, 150, 161
 karantanskih knezov 49, 54, 107, 112, 115, 130, 207, 270
 in koroških vojvod 299
 koroških vojvod 107
utrditev obveze 365
ütrna 437
ütrno delati 438
uvedba hubnega sistema 335
uzance 165
užitek 251
 dosmrtni 416
uživalni lastnik 79

V

v koš djati 471
vabilo na pečat 75
vardjan 139–140, 146, 217, 219–220, 222, 226–227, 254, 261
 poljski 220, 225, 227
 vaški 220–221, 223, 225
 vinogradniški 227
varh (varuh) 177
varnost
 požarna 224–225
varovanje javnega reda v vasi 471
varuh 442
varuštvo
 rodbinsko 442
vas 189, 191, 196, 353
 avtonomija 240
 rihtarska 207
 skupne pravice 240
 županska 207
vasovalec

- tuji 470
- vasovanje 469
- vastacija (Wüstung) imovine 461–462
 - parcialna 462
 - totalna 462
- vastatio 461
- vaška
 - avtonomija 265, 294
 - občina 77, 189
 - skupnost 103, 187, 189–190, 199–200, 202–203, 216, 218, 265
 - sodišča 132
 - soseska 210
 - uprava 228
 - veča 147
 - zemlja 73
- vaški
 - grb 147
 - organi 200
 - sodni zbor 293
 - zbor 273, 294
- vazalske dolžnosti 52
- vdova 124, 333, 405, 416, 419
 - pogreb vdove ob pravkar umrlem možu 449
 - sledi možu v smrt 449
 - visokega rodu 416
- vdovec 469
- vdovstvo 435
- vdovščina 435
- veča 72, 132, 272, 274, 277–278, 299, 325, 455
 - deželskosodna 169, 271–272, 281
 - gorska 305
 - kristjanov (placitum cristianitatis) 315
 - trška 271
 - volilna 270
- večevno sodstvo 78
- vedeževanje za tatovi in ukradenimi rečmi 466
- velika
 - družina 36, 331–332, 371, 391, 398, 408, 418
 - (zadruga, Hauscommunion, Gesamtfamilie) 390
 - družina (zadruga) 333
 - družinska zadruga 34
- lipa 204
- Velika Karantanija 301
- veliki slovenski kmečki punt leta 1515 323
- Velikovec 208
- venčanje 394
- Veneti 44, 54
- veno, vjeno 403
- vešča 284
- vicedom 245, 311–312
 - deželnoknežji 246
 - kranjski 274
- vicinija *gl.* sosednja 289
- viličenje *gl.* bifurkacija 78
- vinicar (nem. Winzer, Weinzerl) 144, 207, 368
- viničarski red 369
- viničarsko leto 369
- viničarstvo 22, 368–369
- vino
 - blagoslovljeno 433
 - pitje 429
 - šentjanževce 432
- vinograd
 - dominikalni (pridvorni) 303
 - dosmrtni užitek 178
 - gorski 178, 303
 - gorskopravni 174, 303
 - hubni 303
- vinogradniki 436
- vinska juha
 - zauživanje 430
- vinski
 - hram 99
 - merčun 244
- vir 21
- visoko plemstvo 415
- višnjegorski polž 148
- vklepanje rok in nog v klado 468
- vknjižbe gmajn v zemljiško knjigo 249
- vlaška rota 150, 152, 155
- voglarjenje 117
- Vogrsko 201
- Vogt 417
- vojaška obveza plemstva 310
- vojaško najemništvo 52
- Vojna Krajina 333
- vojvodski stol 109, 130

volilni postopek soseskeinega župana 471
 volilo 375
 volitve 311
 fantovske 232
 fantovskega župana 471
 vpadi 311
 vpliv
 germanski 433
 laiških prisednikov 456
 vpoklic
 kmečki 287
 kmetov 310
 vrč 117, 119
 Vreme 201
 vrste lastnine 331, 334
 vrste stvari 331
 Vrtoče 201
 vulgarno rimsko pravo 161
 vzdrževanje 345

W

Wüstung 461

Z

zadeve
 civilne 307
 zadolžnica 140
 zadolževanje 344
 zadostitev 461
 zadruga 34, 37, 63, 79, 194, 264, 332, 371–372
 družinska 331
 velika družina 163
 združna
 lastnina 334
 ureditev 424
 zadržek 415
 zakonski 426
 zagovarjati
 tatove 467
 zagovor 457
 zajem 303, 339
 gorski 305
 kmečki 337
 kupni 303

odvisni 335
 po gorskem pravu 302
 po meščanskem pravu 303
 podložniški 303
 zaklinjanje 149
 zakon *gl. tudi* zakonska zveza 395–396, 449
 deželni planinski 354
 izvršitev 429
 javni (matrimonia publica) 426
 konsenzualni 401, 423–424, 443–444
 konsumacija 401
 morganatski 435
 način sklenitve 428
 necerkveni 426
 neveljavnost 444
 oblični, »zadružni« 429
 planinski 354
 razvezati 390
 skrivni 426–428, 441, 446, 451
 slovanski 424
 Vinodolski 172
 Zakon sodni ljudem 399, 412–413, 449–450
 zakonci 394, 397
 zakonodaja 31, 33, 159, 161, 329
 deželna 257
 občinska 248–250, 264
 zakonodajalec 27
 zakonolomstvo 396, 410, 413, 441
 zakonska družica 404
 zakonska zveza *gl. tudi* zakon 121, 389–390, 394–397, 402, 409–410, 413–415, 421, 424–426, 428, 433, 449–450, 479
 konsenzualnost 447
 med Slovenci 391
 med svobodnjaki in nesvobodnjaki 422
 na Slovenskem 451
 nerazveznost 410
 poganska 404
 pogodbena narava 449
 prepovedana sklenitev 410
 sklenitev 394, 416, 426
 slovanska 391, 407, 424
 veljavna 427

- zakup 350–352, 368, 376, 379
 - brajske ovce 378
 - (zajem) po gorskem pravu 303
- zakupnina 312, 338, 378
 - gorščina, gornina 303
 - za zimsko pašo 384
- zakupodajalec 340
- zamerk 364
- zapisati za uho 134
- zapis o izpovedi prič 170
- zapisniki 441
 - gorskih pravn 176
 - ljublanskega mestnega sveta 176
- zapatki 429, 432–433
- zapatki pri zaroki ali ženitvi 431
- zaplomba 326, 462
- zapor
 - preiskovalni 458
- zapisega pravoslavni Ilirov in Vla-
hov 151
- zapriseženi pomagači 126
- zapuščina 203, 342
 - brez dediča 203
 - delitev 166
- zaročenci 393
- zaroka 393, 397
- zarotitev 153
- zasebni rubež in samopomoč 179
- zasebno prilaščanje 331
- zased 306
- zasedanje
 - krvnosodno 285
- zasnove
 - o obliki države 323
- zastavljeno gospostvo 342
- zastop
 - občinski 248
- zastopstvo 323
- zavest
 - nacionalna 65
 - narodna 32
- zbirališče 250
- zbiranje pravnih običajev 93
- zbor 150, 269–271, 277, 283, 294, 297,
299, 305, 315, 325
 - deželskosodni (veča) 281
 - gorski 171, 174
 - koseški 299
 - kultni 314
 - kupčijski 314
 - nazadovanje 479
 - preprostih ljudi 479
 - sodni 170, 269
- zborovališče 131–133, 155
 - soseske 187
- zborovanje 130–131, 269
- Zedinjena Slovenija 55
- zemeljske meje 133
- zemlja 262
- zemljak 262
- zemljišče
 - gmajnsko 264
 - kupno 341
 - prostolastno 340
 - solastno 348
- zemljiška knjiga 251, 257, 354, 357–
358
 - vknjižbe 265
- zemljiška lastnina 122
 - individualizacija 419
- zemljiška odveza 75
- zemljiške služnosti
 - ureditev in odprava 352
- zemljiški gospod 79
- zgodovina
 - prava 17, 27, 32, 75–76, 102
 - slovenskega prava 91
- zgodovinopisje 477
- zgodovinska
 - pravotvornost 19, 103, 111
 - veda 477
 - zavest narodov 29
- zgodovinsko
 - ljudstvo 28
 - pravo 59, 71
- zgodovinskopravna šola *gl. tudi* šola,
historičnopravna šola 30
- zgrevati 364
- zidanica 229
 - vaška 230
- Zlata bula Koroške in Kranjske iz
l. 1444 oz. 1460 442
- Zlog 220
- značaj Slovanov 45
- znamenja 98, 135–136
- izvršenega zakona 428

- simbolna 434
 - zrcaleče se kazni 117
 - zrezač 139–140
 - zveličano dete 155
 - zveza
 - zakonska gl. zakonska zveza, zakon 389–390
 - zvodništvo 441
- Ž**
- žalitve
 - gornika 181
 - gorskega gospoda 181
 - prisednikov 181
 - žandar 31
 - žegnanje 274, 314–315, 321
 - žegnanjski mir 316
 - železna pogodba 98
 - železna živina (eisen Vieh) 374, 376–377
 - žena 405, 408, 422–423
 - nezvesta 450
 - preskrba 435
 - razpolaga s svojim premoženjem 417
 - ženin 393
 - ženitev gl. tudi poroka, zakonska zveza 395
 - skrivna, pokotna 427
 - svobodna 442
 - ženitna pisma
 - kmečka 436
 - ženitni
 - običaji 105
 - pakt 166, 437
 - ženitni konsenz oblasti 420
 - ženitno pravo
 - cerkveno 444
 - ženitovanje 393, 395
 - ženitovanje (confarreatio) 393
 - ženitovanjska pogača 117, 395
 - ženitovanjski kruh (pogača) 392
 - ženska
 - dedovanje samo po materi 177
 - glasovalna pravica pri obč. sodbi 176
 - plačevanje gornin 176
 - položaj 416
 - posestnice 176
 - premoženjska sposobnost 419
 - testamentarna priča 177
 - žezlo 116
 - Žirje 201
 - žirovščina 255
 - živina 135, 146, 331
 - brajska 378
 - cerkvena »brajska«, v rejo dana 377
 - debela 221–222, 255
 - spolovinska 377
 - zakupna 377
 - živinorejci 193
 - življenje in smrt 455
 - župa 34, 189–194, 197, 202, 206, 239, 248, 274–275, 280, 331, 334
 - osebna 192
 - župan 190
 - župan gl. tudi ispan 77, 109, 137–138, 140, 169, 188–190, 192–194, 196–203, 206, 208, 210–212, 219, 222–223, 225, 231–232, 247, 249, 274–276, 283–285, 290–291, 294–295, 301, 304, 335, 455
 - fantovski 232
 - gmajnski 228
 - gospoščinski 198
 - nesosečki 199
 - nesoseski 198
 - okrožni 197
 - pravice 202
 - privilegiji 195
 - sosečki 228
 - soseski 198, 226
 - vaški 198, 209, 212, 219–220, 227
 - volitve 228
 - župan-dekan 204
 - županica 196
 - županija 188, 190–191, 194
 - županska huba – županica 202
 - županska vas 109, 290
 - župa-občina 205
 - župnica 196, 202
 - župnija 191

Imensko kazalo

A

Altšina 417

B

Babnik, J. 60, 91, 93

Baltl, H. 36, 168

Barbo, K. F. 277

Bauer, O. 41

Baumkircher, A. 110

Baš, F. 147

Bežek, F. 96, 98

Bežek, R. 365

Bogišić, V. 85, 93–94, 97, 469

Borut 408

Bradaška, F. 48

C

Cegnar, F. 188

Cigale, M. 154, 188

Courtenay, J. B., de 94, 271

Cvirn, J. 39

Č

Čulinović, F. 97–98

D

Dalatin, J. 437

Diakon, P. 406

Dolenc, M. 62, 64–65, 70–73, 76–77, 79–81, 85–87, 91, 97–98, 105, 115–116, 118, 121–122, 124–126, 150, 154, 166, 173–174, 176–178, 180–182, 184, 233, 302–305, 391, 408, 437–438, 448, 468, 479

Dolničar, J. G. 113

Dopsch, A. 168, 171, 184, 479

Dujčev, I. 399

E

Ehrlich, E. 74, 76

Engels, F. 41

Erdmann 434

Ernest, nadvojvoda 242, 300

Evgen Savojski 52

F

Ferdinand I. 47

Ferdinand, kralj 440

Fettich, O. 98

Finžgar, F. S. 54, 166

Fischel, A. 37, 478

Francisci, E. 138

Fresacher, W. 337

Friderik II., hessenski deželni grof 52

Friderik III. 110

G

Gasparini, E. 401

Georg B. 35

Gieysztor, A. 399

Goršič, F. 63, 73–76, 79, 81, 87, 96, 119, 173, 302, 305

Grafenauer, B. 40, 108, 300, 407

Grafenauer, I. 104, 397–399, 409

Grafenauer, N. 44

Grimm, J. 33–34, 167

Gruden, J. 50, 97, 206

Gumplowicz, L. 37–39

Göth, G. 93

Günther, A. 168

H

Habsburžani 28

Hasenöhr, V. 172

Hattenhauer 35, 37

Hauffen, A. 206

Hauptmann, L. 40, 195, 198, 335, 337, 407, 418

Hema, grofica 416

Herder, J. G., von 45–46

Herman, grof Celjski 47
Hipolit (J. A. Gaiger) 437
Hohenstein, L. T. 35
Hrabr, menih 147
Hren, škof 427
Hubad, F. 466
Hudovernik, A. 60, 93–95

I

Ihering, R., von 37

J

Jagić, V. 146–147
Janez VIII., papež 411
Janez Vetrinjski 109
Janez, nadvojvoda 93
Jarnik, U. 271
Jasinski, M. 82
Jenko, S. 48
Jireček, H. 390
Jožef II. 31, 210, 451
Jurčič, J. 312

K

Kadlec, K. 408
Kalchberg, J., von 438
Kapas, J. 435
Karel Veliki 44, 48
Karel, nadvojvoda 275, 318
Kaspret, A. 62–63, 77, 97, 270
Kelemina, J. 118, 167, 319–320, 392
Kermavner, D. 39
Kersnik, J. 95, 347, 467
Klopčič, F. 41
Kocelj, grof 411, 415–416
Komatar, F. 118
Kos, F. 50
Kos, M. 205, 320–321
Koschaker, P. 434
Koseski, J. 47
Kotnik, F. 91, 392
Kramer, K.-S. 100, 102
Krek, G. 74
Kretzenbacher, L. 106, 319
Križnik, G. 85, 94, 469–470
Krobath, O. 54
Künßberg, E., v. 98, 102

L

Lapajne, S. 346
Leon III., papež 410
Levec, F. 310
Levec, V. 84
Levstik, F. 319
Linhart, A. 44–45
Linhart, A. T. 44–46, 190
Luschin, A. 84

M

Maciejowski, W. A. 390
Majnhard Tirolski 108
Maklecov, A. 347, 448, 473
Mal, J. 50, 150, 154, 336
Mansi 410
Martin, pičenski škof 425
Marx, K. 41
Massi, E. 355
Matičetov, M. 271
Matjaž, kralj 42
Mažuranič, V. 150
Megiser, H. 392, 437
Melik, V. 42
Metod 412
Mihelič, D. 42
Milčinski, F. 96, 155, 473
Mitterauer, M. 416
Mor, C. G. 428
Morelli, C. 203–204
Murko, M. 83–84, 92
Musoni, F. 290

N

Nicoletti, L. 438
Nikefor, patriarh 406
Novak, V. 359

O

Orel, B. 403
Otorepec, B. 119

P

Pajek, J. 134, 147, 233, 467
Palacký, F. 390
Pannach, H. 194
Patzelt, E. 168, 170

Pavlin, patriarh 410–411
Pegius, Martin 20, 243
Peisker, J. 39–40, 193, 406
Pellegrini, G. M. 254
Physso 79, 193
Pivec-Stele, M. 50
Pivko, L. 228
Pleteršnik, M. 127, 153–154, 188, 269, 278

Podrecca, C. 217, 288, 290
Polec, J. 62, 79, 84–85, 94, 119
Porfirogenet, K. 45, 192
Portal, R. 54
Pražák, A. 60
Premysl Otokar II 54
Preslav 417
Prešeren, F. 46–47, 51, 93, 469, 471
Prežihov V. 347
Prokopij 405
Pseudo-Maurikios 405
Puntschart, P. 301

R

Ravbar, N. 340
Razlag, R. 42
Recelj, A. 80, 175
Remec, A. 347
Riehme, R. 194
Ringl, E. 53
Rudolf I. 47
Rutar, S. 204–205

S

Samburg, K., pl. 277
Samo, kralj 48, 407
Santamaria de Paredes, V. 76
Savigny, K. F., von 33, 35
Schlesinger, W. 194
Schmid, H. F. 412
Scolasticus, F. 406–407
Sket, J. 312
Somervell, D. C. 40
Spiller-Muys, F. 264
Stadion, grof 200, 215
Stanley 314
Stare, J. 49

Sundhaußen, H. 46
Svetina, A. 86

Š

Šafarik, P. J. 390
Šalamun, B. 473
Šavli, J. 54
Šašel, J. 150, 153, 271, 314

T

Tacit 434
Taranovski, F. 408
Tavčar, I. 96, 123
Teoderik 404
Toynbee, A. 40
Trdina, J. 47, 96
Trebibrat 79
Trubar, P. 318
Tuma, H. 96, 357
Turner, P. 389–391

U

Ulrik Lichtensteinski 66

V

Vaillant, A. 150
Valvasor, J. V. 32, 110, 138–139, 164, 318, 431, 438, 441, 446–447, 466
Vilfan, S. 27, 29, 38–39, 73
Vodnik, A. 46
Vodnik, V. 134
Vošnjak, B. 50, 61
Vošnjak, J. 42–43, 46, 49
Vraz, S. 465

W

Wiessner, W. 168

Z

Zwentibolch (Svetopolk) 417
Zwitter, F. 41

Ž

Žontar, J. 86, 98, 129–130

Zbirka PRAVNA OBZORJA 5
Ureja Marijan Pavčnik

Sergij Vilfan
ZGODOVINSKA PRAVOTVORNOST IN SLOVENC

Uredila: Marijan Pavčnik
Ksenija Dolinar

Opremil: Cveto Jeraša

Stvarno in imensko kazalo izdelal: Janez Kranjc

Izdala: Cankarjeva založba,
Ljubljana 1996

Glavna urednica:
Ksenija Dolinar

Za založbo:
Jože Korinšek

Natisnila: Delo – Tiskarna, Ljubljana 1996

PRAVNA OBZORJA

1. Janez Kranjc: *Latinski pravni reki*, Ljubljana 1994, 392 strani
2. Arthur Kaufmann: *Uvod v filozofijo prava*, Ljubljana 1994, 284 strani
3. Egon Schneider, *Logika za pravnike*, Ljubljana 1995, 260 strani
4. Janez Šmidovnik: *Lokalna samouprava*, Ljubljana 1995, 276 strani
5. Sergij Vilfan: *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*, Ljubljana 1996, 528 strani

V pripravi:

Leonid Pitamic: *Država*

Gorazd Kušej (s sodelovanjem Franca Grada, Ivana Kristana in Antona Pereniča): *Primerjalno ustavno pravo*

Bojan Zabel: *Podjetje in pravo*. Temelji pravne teorije podjetja

Marijan Pavčnik, Ada Polajnar-Pavčnik,

Dragica Wedam-Lukić (ur.): *Temeljne pravice*

Miha Trampuž: *Avtorsko pravo*

David – Grassmann: *Uvod v velike pravne sisteme*

Alojzij Finžgar: *Civilno pravo*

Marijan Pavčnik: *Uvod v teorijo prava*

